

ТОКОВИ ИСТОРИЈЕ

Часопис Института за новију историју Србије

1–2/2009.

CURRENTS OF HISTORY

Journal of the Institute for Recent History of Serbia

ИНИС

Београд 2009.

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ
THE INSTITUTE FOR RECENT HISTORY OF SERBIA

За издавача

Др Момчило Митровић

*Главни и одговорни уредник –
Editor-in-chief*

Др Миле Бјелајац

Редакција – Editorial board

Др Драган Богетић

Др Дубравка Стојановић

Др Вера Гудац-Додић

Мр Владан Јовановић

Проф. др Стеван Павловић
(Саутемптон)

Др Јан Пеликан (Праг)

Др Јелена Гускова (Москва)

Др Диана Мишкова (Софија)

Др Владимир Гајгер (Загреб)

Др Светозар Рајак (Лондон)

*Секретар редакције –
Editorial secretary*

Др Петар Драгишић

Лектура

Биљана Рацковић

Преводи на енглески

Др Зоран Јањетовић

Техничка обрада текста

Мирјана Вујашевић

УДК 949.71

YU ISSN – 0354-6497

Издавање часописа финансира

Министарство за науку и
технолошки развој Републике Србије

АУТОРИ

Мр Весна БИКАНОВИЋ – истраживач сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Катерина МИРЧЕВСКА, Скопље

Др Момчило МИТРОВИЋ – научни саветник
Институт за новију историју Србије, Београд

Мр Слободан СЕЛИНИЋ – истраживач сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Петар ДРАГИШИЋ – научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Tchavdar MARINOV – Lecturer at the Department of
Sociology,
St Kliment Ohridski University, Sofia

Др Ђоко ТРИПКОВИЋ – научни саветник
Институт за савремену историју, Београд

Мр Михаел АНТОЛОВИЋ –
Педагошки факултет, Сомбор

Мр Небојша ЂОКИЋ

Péter VUKMAN – PhD student at the University of
Szeged

К. В. НИКИФОРОВ – доктор историјских наука
Институт славјановедения РАН, Москва

А. Л. ШЕМЯКИН – доктор историјских наука
Институт славјановедения РАН, Москва

Др Гордана Кривокапић-Јовић – виши научни
сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Олга МАНОЈЛОВИЋ ПИНТАР – научни
сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Ђорђе СТАНКОВИЋ – редовни професор
Филозофски факултет, Београд

Др Латинка ПЕРОВИЋ – научни саветник

Др Радмила РАДИЋ – научни саветник
Институт за новију историју Србије, Београд

На основу мишљења Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије,
часопис *Токови историје* ослобођен је плаћања општег пореза на промет

САДРЖАЈ / CONTENTS

1–2/2009.

ЧЛАНЦИ

Articles

- Мр Весна ЂИКАНОВИЋ*
ИСЕЉЕНИЧКО ПИТАЊЕ КАО ПРЕДМЕТ ОД ЈАВНОГ
ИНТЕРЕСА У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ
The Question of Emigrants as the Object of Public Interest in the
Kingdom of Yugoslavia 7
- Др Катерина МИРЧЕВСКА*
ФНР ЈУГОСЛАВИЈА И РЕПАТРИЈАЦИЈА ДЕЦЕ ЕВАКУИСАНЕ
ИЗ ГРЧКЕ 1948. ГОДИНЕ
FPR Yugoslavia and the Repatriation of Children Evacuated
from Greece in 1948 21
- Др Момчило МИТРОВИЋ*
Мр Слободан СЕЛИНИЋ
ЈУГОСЛОВЕНСКА ИНФОРМБИРООВСКА ЕМИГРАЦИЈА У
ИСТОЧНОЕВРОПСКИМ ЗЕМЉАМА, 1948–1964.
Yugoslav Cominform Refugees in Eastern European Countries
1948–1964 31
- Др Петар ДРАГИШИЋ*
ЈУГОСЛОВЕНСКИ ЕКОНОМСКИ МИГРАНТИ У АУСТРИЈИ
ОД ПОЧЕТКА 60-ИХ ГОДИНА ДО РАСПАДА ЈУГОСЛАВИЈЕ
Yugoslav Migrant Workers in Austria from the Beginning of
the 1960s to the Dissolution of Yugoslavia 55
- Tchavdar MARINOV*
ANTICOMMUNIST, BUT MACEDONIAN:
POLITICS OF MEMORY IN POST-YUGOSLAV MACEDONIA
Antikomunistička, ali makedonska: politika sećanja u
postjugoslovenskoj Makedoniji 65
- Др Ђоко ТРИПКОВИЋ*
ЈУГОСЛОВЕНСКО-БУГАРСКИ ОДНОСИ 50-ИХ И 60-ИХ
ГОДИНА 20. ВЕКА
Yugoslav-Bulgarian Relations in the 1950s and 1960s 84

ИСТРАЖИВАЊА

Researches

Mr Михаел АНТОЛОВИЋ

НЕМАЧКО ШКОЛСТВО У ВОЈВОДИНИ (1918–1941)

German Schools in the Vojvodina (1918–1941) 107

Mr Небојша ЂОКИЋ

ВОЈНОТЕХНИЧКА САРАДЊА КРАЉЕВИНЕ

ЈУГОСЛАВИЈЕ И САД-а

Military-Technical Cooperation Between the Kingdom of

Yugoslavia and USA 129

Péter VUKMAN

THE POSSIBILITY OF A SOVIET MILITARY ATTACK AGAINST

YUGOSLAVIA IN BRITISH ARCHIVAL DOCUMENTS (1948–1953)

Mogućnost sovjetskog vojnog napada na Jugoslaviju po britanskim

arhivskim dokumentima (1948–1953) 163

ИСТОРИОГРАФИЈА

Historiography

К. В. НИКИФОРОВ, А. Л. ШЕМЯКИН

ИСТОРИЧАР ВЛАДИМИР КОНСТАНТИНОВИЧ ВОЛКОВ

Vladimir Konstantinovich Volkov (Historian) 177

Др Гордана КРИВОКАПИЋ-ЈОВИЋ

ИЗАЗОВИ ПИСАЊА О СРПСКО-ФРАНЦУСКИМ ОДНОСИМА

The Challenge of Writing About Serbian-French Relations 193

Др Олга МАНОЈЛОВИЋ ПИНТАР

О РЕВИЗИЈАМА, ДИЈАЛОЗИМА И КУЛТУРИ СЕЋАЊА

On Revisions, Dialogs and the Culture of Memory 207

ПОГЛЕДИ

Views

Проф. др Ђорђе СТАНКОВИЋ

ПОЛИТИЧКА РЕПРЕСИЈА И РЕХАБИЛИТАЦИЈА

Political Repression and Rehabilitation 215

ГРАЌА

Sources

- Др Латинка ПЕРОВИЋ
ЛИЧНОСТ КНЕЗА МИХАИЛА ОБРЕНОВИЌА НА
СТРАНИЦАМА ДНЕВНИКА НИКОЛЕ КРСТИЌА 237
- Др Радмила РАДИЋ
СЕЌАЊЕ КОСТЕ СТ. ПАВЛОВИЌА 249

ПРИКАЗИ

Reviews and Critiques

- Laszlo Borhi, *Hungary in the Cold War 1945–1956. Between the United States and the Soviet Union*, Central European University Press, Budapest, New York, 2004. (Мр Владимир Љ. ЦВЕТКОВИЋ) 305
- Jan Pelikán, *Jugoslávie a pražské jaro*, Praha, 2008. (Мр Слободан СЕЛИНИЋ) 308
- Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961*, Zbornik radova, Institut za noviju istoriju Srbije Beograd, 2008. (Др Петар ДРАГИШИЋ) 313
- Александра Вулетић, *Брак у Кнежевини Србији*, Завод за уџбенике, Београд, 2008. (Мр Сања ПЕТРОВИЋ ТОДОСИЈЕВИЋ) 315
- Мартин Иванов, *Реформаторство без реформи политическата икономија на бугарскиот комунизам 1963–1989 г.*, Софија, 2008. (Милан Пилџак) 317
- Немачки рајх у новом клучу* – James Retallack (ed.), *Imperial Germany 1871–1918*, Oxford, New York, 2008. (Мр Михаел АНТОЛОВИЋ) 319
- Katrin Boeckh, *Serbien/Montenegro. Geschichte und Gegenwart*, Regensburg (Verlag Friedrich Pustet), München (Südosteuropa-Gesellschaft) 2009. (Др Зоран ЈАЊЕТОВИЋ) 324
- Саша Мишић, *Албанија – Пријатељ и противник. Југословенска политика према Албанији 1924–1927*, Београд, 2009. (Мр Слободан СЕЛИНИЋ) 325

Holm Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, Beograd, Clio 2009. (Др Зоран ЈАЊЕТОВИЋ) 331

IN MEMORIAM

АКАДЕМИК ДИМИТРИЈЕ В. ЂОРЂЕВИЋ (1922–2009) 335

НАУЧНИ ЖИВОТ / Scientific events

ИНФОРМАЦИЈЕ О НАУЧНИМ СКУПОВИМА, КОНФЕРЕНЦИЈАМА, СИМПОЗИЈУМИМА / Information on conferences, workshops and symposia

Мр Сања ПЕТРОВИЋ ТОДОСИЈЕВИЋ, „(Пре)обликовање 'пејзажа сећања' у Србији и Словенији после 1991. године“, Љубљана, Словенија, 20–27. новембра 2008. 339

Мр Весна ЂИКАНОВИЋ, Међународна конференција „Migration to, from, and in Southeastern Europe: Intercultural communication, Social Change and Transnational Ties“, Анкара, 21–24. маја 2009. 340

Мр Јован ЧАВОШКИ, Међународна конференција „Between 'Total Wars' and 'Small Wars' Studies in the Societal History of the Cold War“, Institut für Sozialforschung, Хамбург, 3–5. септембра 2008. 341

Мр Јован ЧАВОШКИ, Међународна конференција „Leng zhan yu Zhong Su guanxi: waijiao, jingji yu wenhua jiaoliu“ (Хладни рат и кинеско-совјетски односи: дипломатска, економска и културна размена), East China Normal University, Шангај, 5–7. јануара 2009. 342

Мр Јован ЧАВОШКИ, Међународна конференција „China and the World in Mao's Last Decade, 1966–1976“, University of Hong Kong, Хонг Конг, 9–10. јануара 2009. 343

Мр Јован ЧАВОШКИ, Једномесечно студијско путовање на Кубу, јануар–фебруар 2009. године 344

ИСЕЉЕНИЧКО ПИТАЊЕ КАО ПРЕДМЕТ ОД ЈАВНОГ ИНТЕРЕСА У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ*

Мр Весна ЂИКАНОВИЋ

Институт за новију историју Србије

АПСТРАКТ: Упркос сложеним приликама, економским, социјалним и надасве политичким, у Краљевини Југославији током међуратног периода, проблем исељавања заузео је место у сфери јавног интереса нове државе. У раду су оцртани главни правци размишљања и поимања питања исељавања.

Кључне речи: *Југославија, исељеници, Сједињене Америчке Државе*

Миграције становништва, двосмерне у својој суштини, усмерене ван граница *старог краја* или ка њему, након Првог светског рата постају стварност нове државе и са собом повлаче низ питања, недоумица, размишљања која су из домена теоријског улазила у сферу практичног и са тог становишта ангажовала појединца и власт, постајући предметом државног али и индивидуалног и јавног ангажовања. Краљевина СХС (Југославија) улазила је у ред држава које су препознале проблематику миграција, уводиле овај друштвени феномен у сферу законског и политичког деловања и на тај начин, може се рећи, располагале сопственом емиграционом политиком. Другим речима, јавна сцена, пре свега она политички ангажована, заузела је одређени став према исељавању као појави, износећи одређене квалификације и вредносне судове и, при том, нудила конкретна решења у правцу уобличавања исељеничког питања, теоријског, законског и системског.

---

* Чланак је резултат рада на пројекту *Срби и Југославија – држава, друштво, политика* (147043) који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

С обзиром да нова држава није имала традицију на коју се могла ослонити, ни у смислу организације, законских решења, али ни основних праваца исељеничке политике, узор се тражио у организационим решењима и легислативи других европских држава, њиховим искуствима, као и решењима прилагођеним југословенским државним интересима и специфичностима препознатим у југословенском исељавању.¹ Посебну окосницу, од средине 1921. године, чинили су амерички усељенички закони који су били незаобилазни у обликовању исељеничког законодавства Краљевине. Стечена искуства, пракса и нове околности, политичке и економске, употпуњавала су укупну слику у погледу третирања и односа према питању миграције у његовом целокупном обиму.

У процесу формулисања исељеничке политике, а касније у изградњи организационе и законодавне структуре, нове југословенске власти су се ипак морале позабавити првенствено својим односом према овом питању, његовим дефинисањем као политичке, економске, социјалне или неке друге категорије, као и одређивањем места исељеничког питања у укупној државној политици. У складу са тим опредељењем могло се приступити и конкретним потезима у правцу бављења исељеничком проблематиком. Будући да се радило о новом искуству, та дефинисања су претходила и пратила законске одлуке, али су осталајала предметом размишљања и различитих тумачења током читавог међуратног периода. Промене које су пратиле југословенско друштво у политичкој и економској сфери током две деценије, приоритети који су се мењали у погледу потреба југословенског друштва и, с друге стране, промене кроз које је пролазио један динамичан и жив процес какав је свакако мигрирање људи, мењање његове динамике, смера, интензитета, као и нова, стечена искуства у бављењу исељеничком проблематиком, уносили су новине у теоријско разматрање и анализе исељеничког питања, не обавезно и практична решења. У сваком случају промишљања о овој теми била су континуирана и одржавала су исељенички проблем на површини јавног интересовања упркос често изражаваном незадовољству постигнутим и учињеним, а својим садржајем она нуде изванредан увид у стајалишта власти и јавности, као и правом месту које је исељенички проблем заузимао у југословенском друштву.

Перцепција исељеничког питања, и његово разматрање и анализа, у првим послератним годинама били су оптерећени потребом доношења

¹ Архив Србије и Црне Горе (АСЦГ), фонд Министарства унутрашњих послова (14), фасцикла 34, Организација државне исељеничке службе, без датума. Тако у својој иницијативи министар унутрашњих дела тражи информације о регулисању питања рада агената и агенција које су се бавиле исељавањем и налаже Министарству иностраних дела да „преко својих представништва у Америци, Солуну, Марсељу, Трсту, Женеву, Хавру, Страсбуру, евентуално по могућности и Риједи, затражи најхитније Уредбе, које постоје тамо за ове агенције“. АСЦГ, 14–35, Ј. Б. Бр. 1546, 21. 1. 1921.

брзих решења у погледу одређивања места које ово питање треба да заузме. У складу са тим, улазило се у процес доношења конкретних законских и организационих решења, и на тај начин утврђиване основне смернице у будућим активностима. Масовни повратак исељеника, проблеми који су се због тога јављали, као и континуитет исељавања које је измицало државној контроли, стварали су извесну атмосферу притиска за што бржим стављањем целе појаве у службене оквире и успостављањем осетног надзора државних органа.² Већ почетне активности, формирање Исељеничког одсека при Министарству социјалне политике, прва упутства у погледу исељавања која су стизала из врха државне власти, указали су да држава преузима улогу активног актера у миграторном кретању својих поданика и представљали су јасан знак да је право на вођење исељеничке политике нешто што се није доводило у сумњу, питање је било само на који начин и у ком обиму ће се то реализовати.³

Потребно је, међутим, нагласити да се дебата и теоријско разматрање исељеничког питања водило у ограниченом кругу државних службеника укључених у исељеничку проблематику, као и у кругу лица која су интересно била везана за проблем исељавања. Углавном се радило о бившим исељеницима, повратницима, лицима која су активно била везана за исељеничку популацију у иностранству или домовини, ангажована у државној исељеничкој служби или приватним организацијама које су се бавиле питањем исељавања. То ипак није било питање које ће ангажовати ширу јавност, па ни ону политичку, што је са своје стране било предмет честих замерки и приговора појединаца инволвираних у исељеничку проблематику. Не може се рећи да је исељеничко питање заузимало важније место ни у раду Народне скупштине, нити да је оно привлачило већу пажњу самих посланика. Довољно је навести да је министар социјалне политике свој први извештај о исељеничком питању изнео пред Народну скупштину тек 1926. године, и поред обавезе да се извештај подноси на годишњем нивоу. У каснијим експозеима министара социјалне политике исељеничко питање добијало је минималан простор и сводило се на изношење стандардних статистичких података, минималног обима. Већи интерес нису показивали ни посланици па су често ти извештаји и обраћања министра пред скуп-

² Поред домаћих предлога и схватања овог проблема, потребно је нагласити да су конкретна решења која су доношена у међуратном периоду често била у ствари изнуђена решења суочена са стварним проблемима на терену или, у случају Сједињених Држава, новом усељеничком политиком.

³ Кристијан Јопке разматрајући савремене проблеме миграција и њихове контроле од стране државе наводи: „Immigration policy wich deals with the admission and exclusion of non-members of a state is a prime expression of the sovereignty of states“. Christian Joppke, *Immigration and the Nation State. The United States, Germany and Great Britain*, Oxford, 1999, p. 17.

штином остајали без расправа народних представника.⁴ Лица директно ангажована на исељеничком питању упућивала су приговоре и критике на рачун овог својеврсног игнорисања проблема исељавања, па тако Урош Дучић, испред Организације исељеника у Сарајеву, наводи да је исељеничко питање присутно већ сто година али ипак *мало је познато и велики део наше јавности не посвећује му ону пажњу коју оно заслужује*.⁵ Иво Лупис Вукић, са Исељеничке недеље 1932. године, упутио је својеврстан апел домаћој интелигенцији да се заинтересује за исељеничко питање, док је Радоје Јанковић, генерални конзул у Њујорку 1930. године, са жалошћу констатовао да *многи у домовини не мари да чује реч „исељеништво“*. Она му личи на неку покретну маглу или на крик у ноћи.⁶ Свакако да су други проблеми из ресора Министарства социјалне политике, попут питања стамбених, болница, инвалида, деце и сл., непосредније додиривали и изазивали занимање јавности и политичких структура земље, али то није било довољно оправдање за занемаривање исељеничког проблема из визуре већине по овом питању ангажованих појединаца.

После првих иницијатива које су се јавиле почетком 1920. године, услед потребе бављења исељеницима и исељавањем, уследила су озбиљнија саветовања, анализе, предлози, који су водили ка уобличавању онога што ће у коначном циљу представљати домаће законско решење. Управо ових неколико месеци осветљавају слику о поимању емиграције, њеном појмовним дефинисању, месту овог проблема у укупним друштвеним приликама младе државе, и коначно формулисању државне емиграционе политике. Значај ових првих година у односу на касније дебате лежи у томе што су управо ове прве позиције имале кључно место у законском регулисању које се неће мењати до краја међуратног периода. У тим првим анализама на уму је управо било прекоморско исељавање, односно исељавање у Сједињене Америчке Државе, земљу која је, не само у домаћој јавности, била оправдано персонификација исељавања и феномена миграторног кре-

⁴ *Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije*, експозе министра Драгише Цветковића, XXXII редовни састанак, год. 7, knj. 3, 10. 3. 1938, Београд, 1938, стр. 838–891; *Izveštaj Narodnoj skupštini 1926/1927, Uvod*, Министарство социјалне политике Кралевине Срба, Хрвата и Словенаца, Исељенички одсек, Београд, 1928. Известан изузетак представљала је 1924. година када је услед америчких исељеничких закона и обнове већег исељавања као и проблема у функционисању исељеничких служби, ово питање било једна од тема на којој су се посланици више ангажовали. Али је затим експозе министра 1926. остао без расправе у скупштини. Извештај Народној скупштини 1926/1927, стр. 3.

⁵ Урош Дукић, Обрен Крсмановић, *Iseljenička nedelja u Sarajevu*, Исељеничка недеља 27. XI – 4. XII 1932, предavanja и članci о исељеничком проблему, Исељеничка библиотека br.12, Загреб, 1933, стр. 135.

⁶ Ivo Lupis Vukić, *Iseljenci i domovina*, предavanje, Исељеничка недеља 1932, стр. 189; Радоје Јанковић, „Кралевина Југославија и наше исељеништво“, *Jugoslovenski državni almanah*, први део: Социјални алманах Кралевине Југославије, Београд, 1930, стр. 150–153.

тања. Основни правци будућих активности прецизирани су у овим дебатама. Неколико занимљивих запажања и тема покренуто је тих година. Закључци су били да је исељавање, али и укупни исељенички проблем који је подразумевао и повратнике и већ исељене, било чињеница која се није могла игнорисати. Држава је морала на себе преузети вођење исељеничке политике а будући закони и укупан рад морали су обухватити сва три аспекта миграторног проблема. Да се ради о сложеном проблему, било је јасно већ у уводним расправама које су истакле политичку, економску, па и националну важност читавог питања. Питање места државе и интезитета њеног учешћа у различитим облицима регулисања исељавања, њеног односа према исељавању као позитивној односно негативној појави, различит приступ према учесницима процеса мигрирања зависно од националне припадности, биле су теме које су обухваћене у првим анализама. Из тога су морали бити изведени адекватни прописи и спроведена законска регулатива која ће дати основне смернице и у будућем вођењу исељеничке политике.⁷

Пред државну управу, истакнуто је, постављен је нов, до тада необрађен задатак – *организација исељавања*.⁸ У круговима заинтересованих, исељеничко питање истицано је као врло важно и вишеструко значајно, а бављење њим благотворно за државу и за исељенике. Наглашавано је да *исељеничко питање постаје све важније и замашиње у социјалном, економском и политичком погледу и зато настаје потреба да се решавање тог питања постави на законску основицу*.⁹ За народног посланика Димитрија Вујића, иначе критички настројеног према исељавању у Америку, исељавање је било *питање које засеца дубоко у интересе како националне тако и државне*.¹⁰ Слично је говорио у експозеу пред Народном скупштином 1926. године министар социјалне политике Симоновић, који је изнео мишљење да *политичко-национални моменат исељеништва тражи да се исељеницима посвећује специјална брига*.¹¹ Овакво стајалиште, настало још у процесу формирања основа исељеничке политике и њеног законског уређивања, задржало се, бар у овим круговима, и није се битније мењало ни касније. Приоритети у будућем бављењу исељеништвом, виђење начина рада и

⁷ Сви предлози тicali су се „Америке“, а приликом разматрања организовања службе, САД је издвојен у предлозима о подели те земље на инспекторате из којих би стизали извештаји. АСЦГ, 14–34, О емиграцији и емиграционом праву, без датума; АСЦГ, 14–34, Домаћа емиграција и њена политика, без датума; АСЦГ, 14–34, Правци домаће емигрантске политике, без датума.

⁸ АСЦГ, 14–34, О емиграцији и емиграционом праву, без датума.

⁹ *Izveštaj Narodnoj Skupštini 1925/1926*, Ministarstvo socijalne politike Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Iseljenički odsek, Beograd, 1926, str. 9.

¹⁰ Diskusija Dimitrija Vujića, *Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine SHS*, LXIV redovni sastanak održan 20. marta 1924. godine, god. IV, br. 65, Beograd, 1924. str. 385–393.

¹¹ *Izveštaj Narodnoj skupštini 1926/1927*, str. 6.

ангажовања била су места која су била подложна различитим тумачењима али се сам исељенички проблем тумачио готово истоветно. Будући да се радило о исељавању домаћег становништва, читавом питању придаван је у овим дебатама национални значај, уз истовремено истицање политичке и економске важности проблема па се чак ишло до констатација да је државна политика уједно и *исељеничка политика*.¹²

У тренуцима када је држава улазила у период нових искушења после убиства у Народној скупштини 1928. и проглашења шестојануарске диктатуре 1929, укупна реформа, којом се у Краљевини настојало спровести јединство у политичком али и националном смислу, захватила је, бар у намерама, и исељеничко питање. Став о његовој важности и значају потврђен је у говору министра социјалне политике др Мате Дринковића о задацима предстојеће исељеничке конференције која је требало да се одржи у Сплиту августа 1929. године. Том приликом он је истакао: *Питање наших исељеника је од такве важности за нас, да се оно мора једанпут узети у најозбиљније и у коначно решавање*.¹³ Слично је поновљено на Исељеничкој недељи одржаној током 1932. године, као још једној прилици да се не само нагласи важност проблема исељавања и исељеништва у целини већ и да се покуша читавом проблему дати шира основа у политичком и јавном животу земље. Том приликом Eugen Quinz, шеф Исељеничког комесеријата у Загребу, у тренуцима када је Америку потресала економска криза, која је довела до повећаног повратка југословенских исељеника, констатовао је да је југословенске народе *исељенички проблем одувјек, а нарочито данас врло важан*. Захтевајући веће ангажовање јавних и приватних институција, Quinz истиче да је исељенички проблем *важан не само са нашег националног и државног становиштва већ и са становишта економско-културног а у садање тешко вријеме, можда је најпречи са становишта социјалног*.¹⁴ Иако Народна скупштина није била место честих разматрања питања исељеништва, ипак се и 1938. године могло чути и на овом месту да је исељеничко питање важно питање у раду Министарства за социјалну политику и народно здравље, и штавише: *Izseljenski problem pa ni samo*

¹² М. Бартулица, аутор ове тврдње, даље истиче да је обавеза државе да води бригу „о задњем нашем човјеку, ако он живи и у Монголији“ и закључује: „То је исељеничка политика сваког напредног и културног народа у држави која хоће да по снази и култури свих својих дијелова, живи и напредује“. М. Bartulica, *Iseljenska politika*, Iseljenska biblioteka br. 1, Zagreb, 1927, str. 4.

¹³ *Iseljenska konferencija u Splitu (održana 5. 6. i 7. avgusta 1929)*, Iseljenska biblioteka br. 6, Zagreb, 1929, str. 6–7 (у даљем тексту *Iseljenska konferencija u Splitu*).

¹⁴ На истој конференцији могло се чути и следеће: „Наше исељеништво је једно велико и опћенародно питање. Посветите му као таквом сву пажњу и проучавање које заслужује – на корист свију нас и на част домовине Југославије“. *Iseljenska konferencija u Splitu*, str. 6–7.

*problem države, temveč je tudi problem naroda samega, je kulturna in gospodarska naloga vsakega naroda.*¹⁵

Увиђање или став да се ради о питању које заслужује пажњу и интересовање државе и јавности, био је неопходан моменат да би оно постало и опстало као предмет ангажовања, док је очување става о важности исељеничког проблема, па чак и у ограниченим круговима, одржало током међуратног периода ову тему на површини јавног живота и осигурало присутност у размишљањима и ангажовању државе и организација приватног и званичног карактера. С обзиром на већ истакнуто одсуство искуства у регулисању овог питања, у првим годинама разматрања овог питања став је био да се читавој проблематици мора прићи са потпуно новог стајалишта. Треба истаћи да је на овај начин исељавање добило значај и изборило свој простор као битно питање које заслужује одређену врсту ангажовања. Дакле, то је била област на коју је требало проширити рад државне управе, пошто се, како је истакнуто, радило о *флукуацији највећег богатства*, радне снаге једне земље, што је неминовно захтевало ангажовање државе.¹⁶ Ово ангажовање морало је помирити две супротности: став о исељавању као праву слободних људи, чије је основно политичко право да слободно одлуче где ће живети и, с друге стране интерес државе, који се и у овом смислу морао заштитити, став не ексклузивно југословенски већ присутан у европским државама.¹⁷ Закључено је да би погрешно било свести активности државе на *старање око емиграната*, а да *немају права регулисања њиховог кретања у интересу целокупне државе*.¹⁸ Било је јасно да су уводне расправе указивале на будуће третирање овог проблема и стављање акцента на интерес државе у законском смислу али и у пракси, како је он у датом тренутку препознат, често на штету прокламоване слободе кретања. Тако простор евентуалним недоумицама није остављен када је изведен закључак да *држава има право на спровођење емиграционе политике*.¹⁹ Штавише, наводило се, у тој новој политици *држава не треба никад да изгуби свог држављанина из очију ни ако је далеко преко океана, она не сме никад да изгуби везу са њиме, треба да га сматра и у туђини својим сином и да му укаже пут у отаџбину кад то сам зажели*.²⁰ Овај став је додатно проширио постављено питање исељавања, пошто је јасно указао на занимање нових власти и за већ исељена лица, што ће бити други важан сегмент у међусобним односима државе и исеље-

¹⁵ Dr. Karl Franc, diskusija, *Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije*, XXXII redovni sastanak, 10. mart 1938, god. 7, knj. 3, Beograd, 1938, str. 904.

¹⁶ АСЦГ, 14–34, О емиграцији и емиграционом праву, без датума.

¹⁷ АСЦГ, 14–34, О емиграцији и емиграционом праву, без датума.

¹⁸ АСЦГ, 14–34, О емиграцији и емиграционом праву, без датума.

¹⁹ АСЦГ, 14–34, О емиграцији и емиграционом праву, без датума.

²⁰ АСЦГ, 14–34, О емиграцији и емиграционом праву, без датума.

ника. У сваком случају, тада је први пут јасно прецизирано да се југословенска емиграциона политика састојала из три сегмента: регулисања исељавања, тачније успостављања пуне контроле над њим, односа са већ исељеним поданицима, и регулисања питања повратника и дефинисања односа према њима. Тако се од исељеника-повратника из Америке очекивало да се врати *као пионир англосаксонске културе и да буде своме малом кругу домаћег села са својом способношћу и својом зарађеном имовином вођа*.²¹ Исељеник је, сматрало се, имао одређене војне и финансијске обавезе према држави, став својствен и другим европским земљама, али ту његове обавезе нису престајале. Држава *има право да тражи од њега да води рачуна о њезиној привреди*, и тиме прихвати извесна законска решења која су у први план стављала државни интерес.²² Од државе се очекивало да предузме мере у складу са интересима исељеника али и *привредним и војничким интересима земље*, односно да донесе прописе *полицијског и хуманог* карактера.²³ То је, поред исељеничке популације, значило и преузимање државне контроле над оним факторима који су били кључни у дотадашњем исељеничком искуству, агентима и паробродским друштвима, виђеним као главни изазов ауторитету државе.²⁴ Један од главних услова вођења успешне емигрантске политике било је добијање реалне слике укупног стања, и стога је истакнута неопходност вођења адекватне статистике.

Да је право и чак обавеза државе да води активну исељеничку политику, концепт је који није напуштен ни у каснијем периоду, упркос променама у размишљањима о његов садржају, израженим замјеркама и околностима које су мењале југословенско друштво и државу. Односно, ово схватање се није ни доводило у питање и прихваћено је као нешто што се само по себи подразумева. У четврту деценију XX века ушло се са размишљањима да *држава има и интереса и воље да прати живот и рад нашег радног света, који је отишао у ближу или даљу туђину*.²⁵ Иван Хрибар, бивши покрајински намесник за Словенију, у анализи исељеничког

²¹ АСЦГ, 14–34, О емиграцији и емиграционом праву, без датума.

²² АСЦГ, 14–34–25, Превоз исељеника – Образложење, без датума. Ово ће свој пун израз наћи у каснијим законским решењима о установљењу Исељеничког фонда и обавезе путовања преко југословенских лука о чему ће касније бити речи.

²³ АСЦГ, 14–34, О емиграцији и емиграционом праву, без датума.

²⁴ Посебан изазов домаћој политици видео се, како је истакнуто, у раду агената који су радили на врбовању и усмеравању исељеника. За њега је истакнуто да „тај не претставља само интересе паробродског предузећа која има да веже исељеника, тај је истовремено врло често и представник подузетника у страниј земљи који има томе да доводи сиромашан, невешт свет из Европе, као и лица која која имају разлога кривичног значаја да благодарно прихвате сваку прилику измакнути се домаћим властима не водећи рачуна о томе шта ће бити с њима преко“. АСЦГ, 14–34–25, Превоз исељеника – Образложење, без датума.

²⁵ Константин С. Јоксимовић, „Исељенички проблеми“, *Југословенски државни алманах*, први део, Социјални алманах Краљевине Југославије, Београд, 1930, стр. 147.

питања закључио је 1930. године да се мора са *исељавањем рачунати увек и стога онда треба, да исељеничком питању с опћедржавнога гледишта посвећујемо највећу пажњу. Оно не треба да буде пасивном точком нашег народног господарства. Наша задаћа нека буде, да је претворимо у активну.*²⁶ Др Клар Франц у скупштинској расправи о социјалној политици државе, марта 1938, истакао је: *Važen del socijalnega gospodarskega in kulturnega dela vsake suverene države je skrb za svoje zamejne državljane t.i. za izseljence in za manjšino izven meja države, odnosno, skrb za izseljence je dolžnost vsake suverene držve.*²⁷ Размимоилажења су се јављала у погледу питања на који начин и у којој мери држава треба да се ангажује, и та стајалишта као и конкретне активности су се заиста мењале у складу са променом препознатог интереса или услова деловања, али се само ангажовање није ни у једном тренутку негирало или искључивало. У сваком случају, створене су већ на почетку функционисања нове државе претпоставке да се ово питање укључи у укупни државно-политички систем и постане део његовог функционисања, а такво становиште задржало се до краја посматраног периода.

Југословенске власти врло брзо су дошле до закључка да се питању исељеништва мора приступити пре свега као социјалном проблему, што је свој практични одраз имало већ код оснивања Исељеничког одсека при Министарству социјалне политике. Изнето је више разлога зашто овакво решење треба да буде прихваћено. Исељавање је посматрано у контексту тражења зараде и посла на страни и као радничко оно је улазило у сферу рада социјалних служби. Социјални карактер, али у другом смислу, односно контексту схватања категорије *социјалног* као питања слабих и оних који захтевају бригу и заштиту, исељеник је добио, може се рећи, из првих искустава државе са овом категоријом становништва. Наиме, први сусрет са исељеничком популацијом био је сусрет са огромним бројем повратника, пре свега онима из Сједињених Америчких Држава. Питање односа према њима, њиховог смештаја, често и збрињавања издвојило је овај проблем као социјални и у том правцу ишла су и каснија размишљања државних званичника. У исељеништву је препознат пре свега *сиромашни свет* који се морао заштитити од *невоља*, а примаран задатак будућег рада огледао се управо у заштити, пре свега материјалној, будућих исељеника. Са оваквим тумачењем сагласно је било и Министарство унутрашњих дела, из

²⁶ Ivan Hribar, „Naše iseljeničko pitanje“, *Југословенски државни алманах*, први део, Социјални алманах Краљевине Југославије, Београд, 1930, стр. 146.

²⁷ И даље: „То so njeni državljani, če tudi so na tujem, in vsaka država mora za nje skrbeti kakor za tiste, ki so doma, deloma še bolj, ker so v težjih razmerah in je njih stališče težko, ko se morajo v tujih razmerah boriti za svoj obstanak“. Diskusija dr. Klara Franca, *Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije*, XXXII redovni sastanak od 10. marta 1938. godine u Beogradu, str. 901–902.

ког се, у иницијативи за доношење уредбе, могло чути да исељеничко питање сматра као социјално.²⁸ Падање у руке пљачкаша који су их бездушно искоришћавали и изложеност материјалним злоупотребама била су искуства која су, између осталог, определила место исељеника, који су, по мишљењу државних службеника, тражили „бригу“ државе.²⁹ У контексту међународних схватања, изнет је и аргумент да, пошто је у Лиги народа емиграција дефинисана као радничко питање и њиме се бавило Одељење рада, тако није било разлога да се и у Краљевини ово питање не посматра као радничко, односно социјално. Стога је наглашавано да је емиграција *грандиозна измена радне снаге између појединих народа*.³⁰ Тако је основни, декларисани циљ исељеничке политике била је *социјална заштита исељеника*, иницирана пре свега њиховом економском карактеризацијом, као појединца, али и читавог процеса исељавања, док је у будућој законској регулативи приоритет морао бити *заштита исељеника*. У прилог оваквом ставу, односно социјалном контексту исељеничког проблема, ишла је и слика исељеника, његова карактеризација као економски слабог, првенствено у потрази за послом и зарадом, односно, како се истицало, исељеници су били *већином сиромашни људи*.³¹ У том смислу ићи ће и основни правци вођења исељеничке политике Краљевине СХС (Југославије). Ипак, како ће се у пракси али и кроз законска решења показати, ово социјално дефинисање неће бити сметња испољавању јасних политичких и националних аспеката југословенске исељеничке политике, укључујући и ону која се односила на исељавање у САД.

Размишљања о вођењу тзв. активне исељеничке политике, што је подразумевало не бити неми посматрач миграције својих поданика, већ законима, информацијама и различитим административним мерама то кретање усмеравати и водити га, неминовно је повлачило за собом и питање односа према исељавању као позитивној или негативној појави, од чега би зависило и степен контроле односно надзора над актерима читавог процеса. Усвојено је мишљење да се у сваком случају исељавање као друштвена

²⁸ АСЦГ, 14–35, Ј. Б. Бр. 1546, 21. 1. 1921.

²⁹ *Izveštaj Narodnoj skupštini 1925/1926*, str. 11.

³⁰ АСЦГ, 14–34, О емиграцији и емиграционом праву, без датума. Из анализе миграционог проблема у Радничкој комори за Хрватску и Славонију истакнуто је да се раније „полицијско настојање“ да се безбедно отпреми вишак становништва изменило када су државе постале свесне „социјалне одговорности“ према исељеницима. АСЦГ, фонд Министарство просвете (66)–453, Радничка комора за Хрватску и Славонију, Саопћења о радовима по питању селења, год. I, бр. 1, Загреб, март, 1927.

³¹ Hinko Sirovatka navodi: „Iseljеник novijeg doba u svojoj ogromnoj većini nije ništa drugo no putnik za radom i zaradom“, dok Ivo Lupis Vukić kaže „Iseljenicima zovemo one naše ljude koji ili jer ne mogu ili ne znaju iskušati življenje kod kuće, ili jer žele da se oslobode duga putuju u tuđi svijet na zaradu“. Ali zato se iznosi i mišljenje da iseljениci „nisu kukavice“. Hinko Sirovatka, *Iseljениčka konferencija u Splitu*, Iseljениčka nedelja 1932, str. 150–171.

појава светског карактера не треба нити може спречити, односно да се ради о друштвеном феномену који ће бити пратећа појава сваког друштва.³² Ипак, размишљања на која се може наићи већ у првим послератним годинама, али и каснијим расправама, како у оквиру исељеничких служби тако и јавности, које су обележиле међуратни период, наводе на закључак да се исељавање домаћег, тачније словенског (српског, хрватског и словеначког) становништва углавном перципирало као негативно, али се истовремено прихватила чињеница да се оно свакако не може онемогућити, због чега га је требало регулисати.³³ Поред националног губитка, истицана је економска погубност политике која би подстицала исељавање за југословенско друштво, пошто би то значило *убити нашу младу и слабу индустрију, ако упутимо онај земљораднички свет којему је домаће село преузено, у америчке фабрике место домаће*, па је закључено да *тај свет треба задржати*.³⁴ Терминолошко одређење је у овом случају било врло јасно. Исељавање је било *зло, невоља, губитак*, а за Ивана Пуцелја, министра социјалне политике, 1932. године, *иселити значи трпити*, а исељавање је углавном карактерисано као штетно и за државу и за исељеника. Тако је радну снагу, која је била и срж питања исељавања, требало *што више задржати у нашој земљи ради њене обнове*.³⁵ Негативан предзнак исељавање није изгубило ни у занимљивој анализи различитих питања која су пратила мигрирање домаћег становништва аутора Артура Бенка Града. Он је по принципу *pro i contra* износио аргументе у вези са појединим појавама, између осталог са питањем да ли се треба исељавати. Против исељавања А. Бенко навео је аргумент да је боље увозити капитал него извозити људе. У прилог исељавања ишао је закључак који није доводио у питање негативну квалификацију. А. Бенко наиме истиче да је исељавање *зло*, али да је некад то једини излаз пред немаштином у домовини.³⁶ Потпуно другачији став заузет је у погледу несловенског становништва, *који се не може снаћи у приликама (домаћим), па стога „његу не треба спречавати – нека иде куд му драго“*. Сматрало се да исељавање треба отежати тако што би се отежало добијање пасоша у *материјалном и моралном погледу* и да то управо захтева интерес

³² *Izveštaj Narodnoj skupštini 1926/1927*, str. 15.

³³ Министар социјалне политике Андреја Госар 1927. године наводи „Историја миграција учи нас да се миграција не само не може него и не смије силом зауставити“, (*Izveštaj Narodnoj skupštini za 1926/1927*, стр. 15), док је И. Хрибар сматрао да се исељавање не може зауставити „барем дотле док не створимо код себе прилике за додатно запосливање својих држављана, нити можемо нити смемо спречавати исељавање“. По њему у супротном то би представљало ограничавање „држављанске слободе“. Ivan Hribar, „Naše iseljeničko pitanje...“, str. 145–147.

³⁴ АСЦГ, 14–34, Правци домаће емигрантске политике, без датума.

³⁵ АСЦГ, 14–35, Ј. Б. Бр. 1546, 21. 1. 1921.

³⁶ ASCG, fond Centralni presbiri (38)–736, „Naš migracioni problem po šemi pro i contra, sedam eseja o našem iseljeničkom problemu“, *Jutarnji list*, Zagreb, 28. 2. 1932.

исељеника *с обзиром на данашње привредне прилике у Америци*.³⁷ И поред свести да то задира у *грађанску слободу држављанина*, сматрало се да су ове мере неопходне за *нашег неваститаног, и сваким, и ако још тако лажним утицајем приступачног човека*.³⁸ Управо је прокламовани циљ „брига о исељенику“ био алиби за предлагање низа рестрикција које су суштински ишле против принципа слободе кретања. Та „хумана“ брига за исељеника објашњавана је, поред овог њиховог не баш ласкавог описа, и тешкоћама које их очекују на исељеничком путу, експлоатацији, изложености различитим облицима преваре и слично. То је био аргумент који је помирио наизглед два супротстављена стајалишта. Наиме, и поред тога што је прихваћено да је грађанско право слобода да се одлучи где ће се живети, ипак, истовремено је наглашено да модерна држава мора да *штити то богатство, употреби га у корист земље*, при том не губећи из вида да то богатство чине слободни људи.³⁹

Да је и у каснијим годинама негативна перцепција исељавања била присутна, јасно је увидом у став министра М. Дринковића, 1929. године, који као један од проблема који се поставља пред државу види и *проблем како да се спријечи исељавање нашег елемента*.⁴⁰ Овакав став ојачао је након искуства са последицама економске кризе 30-их година XX века. Проповеди одржане у свим католичким црквама током 1932. носиле су поруку да *исељавање нашег свијета из рођене груде је народна несрећа*, а за Српску православну цркву одлазак у свет било је *жртва*.⁴¹ Јавна схватања о исељавању можда најјаче представља став изнет кроз предавања у школама о исељеничком питању. Тада је током 1932. године, истакнуто: *К сваком човјеку, за којег знате да кани у свијет треба приступити и подучити га по прилици овако: Ако икако можеш да живиш код куће не одлази у свијет. Ако ипак у свијет мораш, знај да те чекају те и те тешкоће које треба да знаш да их узмогнеш склонити или да, кад знаш, узмогнеш их лакше савладати*.⁴²

³⁷ АСЦГ, 14–34–22, Полицијски прописи исељавања, без датума.

³⁸ У ствари врло се јасно рекло „Путем наредбе, утемељене уредбом о емиграцији хоћемо и формално да отежавамо добијање пасоша“. АСЦГ, 14–34–22, Полицијски прописи исељавања, без датума.

³⁹ АСЦГ, 14–34, О емиграцији и емиграционом праву, без датума.

⁴⁰ *Iseljenička konferencija u Splitu*, 1929, str. 4.

⁴¹ „Божјино писмо браћи у туђини“, *Исељеничка недеља 1932*, стр. 201–208, „Реч о исељеништву“, *Исељеничка недеља 1932*, стр. 209–212. Говорећи о исељеничком проблему Иван Хрибар наводи „Са сентименталнога би гледишта посматрано било дакле исељавање зло против којег би се морала борити држава као и човечеје друштво уопште: Ivan Hribar, „Naše iseljeničko pitanje...“, str. 145.

⁴² Истом приликом Урош Дучић чак негира било какву корист од исељавања „јер се њиме умањује бројна снага нашег елемента у држави, док се исељеници растурају по бијелом свијету и губе се у малим групама на разним континентима“. Uroš Dučić, *Iseljenička nedelja u Sarajevu...* Iseljenička nedelja 1932, str. 144–145.

Позитиван контекст исељавање је добијало само онда када је држава имала неку корист од њега, у материјалном смислу, кроз запошљавање вишка радне снаге, слања новца у домовину, пре свега, али и културолошки, где исељеници-повратници постају носиоци културног и технолошког прогреса у старој средини.⁴³

Исељеничко питање бар у јавним иступима појединаца добијало је значај једног опште државног проблема који захтева озбиљан и свеобухватан приступ и континуирано ангажовање укупног државног апарата, као и југословенске јавности. Милостислав Бартулица, активан исељенички радник, у анализи исељеничког проблема, и у жељи да укаже на ширину овог питања и заједничког ангажовања, истакао је: *Али исељеничко питање није и не може бити само питање једног државног управног одсјека, рецимо Исељеничког Одсјека који може најидеалније да функционира, него чак ни једне владе која може бити у томе правцу најсавршенија! Исељеничко питање мора бити опће народно и опће државно питање, по опћој бризи и по опћем раду, као што оно и јест опћенито по своме замашају као дио цјелокупног нашег народног и државног питања. Нема саме једне културне или економске појаве у нашем народном и државном животу, а да нема уске везе са исељеничким питањем. Је ли се сељак задужује или продаје њиву и кућу да се исели, или тражи пасош па се обраћа пријатељима или опћини, је ли купује робу и остале потребштине за пут или собом носи књиге; је ли из туђине шаље новац или зове својту; је ли наручује из своје насеобине књиге, везиво или шаље оруђе и своје новине – све то и много друго се повезује са свим дијеловима нашег јавног и приватног живота.*⁴⁴

Изнесена промишљања, анализе, расправе које су произилазиле из јавног живота, истовремено уобличавајући и став јавности о исељеничком питању, у коначном исходу могле су, али нису морале свој одраз имати на сам исељенички процес сложен и вишезначан по својој природи. Стварну тежину носила су, природно и очекивано, конкретна решења усмерена на дефинисању читавог питања, оличена кроз исељеничко законодавство и,

⁴³ Тако исељеници „поред зараде, они ће се у великом културном свету користити и његовим културним тековинама и шаљући или доносећи здраву американску валуту...“, АСЦГ, 14–35 Бр. 25327, 30. мај 1920. Позитиван контекст исељавања по министру социјалне политике и народног здравља Драгиши Цветковићи, 1938. има „јер ствара могућност већег успелења незапослене радне снаге у земљи“. Излагање Драгише Цветковића, министра социјалне политике и народног здравља, *Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije*, XXXII redovno zasedanje, god. VII, knj. 3, Beograd, 10. 3. 1938, str. 838–901. Својеврсно рационално стајалиште по овом питању заузео је Федор Аранички који је истакао да је исељавање „увек сматрано практичним вентилом против незапослености, а омогућење рада у земљи најбољом превенцијом против исељавања“. Др. Федор Аранички, „За укинуће исељеничке главарине“, *Iseljenički svet*, god. II, br. 3, april, 1939, Beograd.

⁴⁴ Milostislav Bartulica, *Iseljenička politika*, Iseljenička biblioteka br. 1, Zagreb, 1927, str. 11.

можда још важније, конкретна решења, наредбе и одлуке као реакције на проблеме и изазове које је пред државу и друштво постављала појава исељавања и исељеника. Ово друго имаће свој осетни утицај на самог исељеника и укупну исељеничку популацију, као и на сам исељенички процес.

Summary

The Question of Emigrants as the Object of Public Interest in the Kingdom of Yugoslavia

Key words: Yugoslavia, migrants, USA

Despite the complexity of the situation in which the new, Yugoslav state had found itself, the question of emigrants found certain space in the sphere of public interest. Once accepted as part of the State's charge and activity, migrations were regarded in their complexity, as the problem of emigration, return and finally, of the establishment of the relations of the State with those who had already emigrated. Since it was the problem which faced the state authorities, but also public persons as a new challenge, the newly commenced debates started with the primary definition of the matter in order to pass over to in-depth analysis which dealt with the basic questions and evaluation of the phenomenon. Nevertheless, the debate, thinking and analysis were confined to a smaller number of persons who were directly or indirectly involved in the question of emigration, as well as the persons, ministers, MPs and bureaucrats whose work had to do with the problem. Quite early emigration was accepted as social phenomenon and was treated as such in the functioning of the state administration, i.e. through the activities of the Ministry of Social Policy. The process of emigration of the so-called „national element“ (Serbs, Croats, Slovenes) was viewed distinctly unfavorably and labeled as „evil“, „trouble“ or „loss“. Accepted as a negative but inevitable phenomenon, emigration was also put into a positive context during the debate, perceived through the possible benefits from the returned emigrants. The wishes and the perceived benefits were often not coupled with concrete actions of the state apparatus, but one cannot deny that the activities of the State, however insufficient often perceived, did exist. However, it can be said that although instances when the emigrants' question was debated were often instigated by emigrants themselves and even though the emigration workers perceived them as insufficient and incomplete, they occurred throughout the inter-war period, and even when real individual activism was involved, this matter got a place in the official state system and public life.

УДК 327(497.1:495)“194/195“(093.2)
314.151.3-054.75-053.2(497.1:495)“1948“(093.2)

ФНР ЈУГОСЛАВИЈА И РЕПАТРИЈАЦИЈА ДЕЦЕ ЕВАКУИСАНЕ ИЗ ГРЧКЕ 1948. ГОДИНЕ

Др Катерина МИРЧЕВСКА
Институт националне историје, Скопје

АПСТРАКТ: У прилогу је дат кратак осврт на питање репатријације деце евакуисане из Грчке покренуто у ОУН-у, као и о конкретним мерама ФНР Југославије, односно Црвеног крста Југославије око њиховог реализовања.

Кључне речи: репатријација, ОУН, Међународни комитет Црвеног крста, ФНР Југославија, Југословенски Црвени крст

Евакуација деце из Грчке 1948. године представља једну упечатљиву епизоду, а уједно и препознатљиво место грађанског рата у овој земљи (1946–1949).

Како је већ познато у историографији, реч је о око 28.000 деце¹ евакуисане из Грчке на основу одлуке Привремене демократске владе Грчке

---

¹ О броју евакуисане деце постоје различити подаци. Статистика која говори о 25.000 деце узета је на основу података ПДВГ-а; према грчкој влади тај број износио је 28.000 деце, док је на основу података организације Грчки комитет „Помоћ деци“ (Елиники епитропи „Воитија сто педи“) (ЕВОП) реч о 27.000 евакуисане деце. Ристо Кирјазовски, *Македонската политичка емиграција од егејскиот дел на Македонија во источноевропските земји по Втората светска војна*, Култура, Скопје, 1989, стр. 37. На основу података Црвеног крста Грчке, презентованих јануара 1950. године Специјалном комитету Уједињених нација за Балкан (UNSCOB), реч је о укупно 28.296 деце, евакуисане и смештене у земљама северно од Грчке. Lars Baerentzen, „The ‘Paidomazoma’ and the Queens Camps“, *Studies in the history of the Greek Civil War 1945–1949*, (L. Baerentzen, J. O. Iatrides, O. L. Smith), Copenhagen, 1987, str. 127–155, 154.

(ПДВГ) донете на седници 21. фебруара 1948,² која су била смештена у источноевропским социјалистичким земљама.

Овај потез ПДВГ-а, највишег органа грчког покрета отпора, изазвао је огорчени револт грчке власти. Влада у Атини, дајући евакуацији карактер геноцида и дехеленизације грчког народа, ставила ју је у центар своје антикомунистичке кампање, која је превазишла границе државе и преко стредстава јавног информисања пренела је свету своју верзију догађаја.

Осим тога, она је ово питање покренула у Организацији уједињених нација (ОУН), тиме је оно фактички дало додатну димензију тзв. грчком питању³ – које се тицало односа између Грчке и њених суседа Албаније, Бугарске и Југославије, а које је стављено на дневни ред Организације још 1946. године.

Наредних година, у духу југословенске спољне политике успоста-вљања добросуседских односа са граничним земљама, политички аспект грчког питања био је потиснут на рачун хуманитарног аспекта. Овај аспект односио се на питање репатријације деце, а први пут је био стављен пред Политички комитет ОУН-а у јесени 1948. године.⁴ Материјал је био насловљен као „Претња политичкој независности и територијалној целовитости Грчке: враћање деце у домовину“⁵ и базирао се на оптужбама грчке владе да су демократске снаге силом пребациле 30.000 деце у земље Источног блока.⁶ На тај начин питање се нашло и у делокругу активности UNSCOB-а,⁷ по чијим препорукама је грчка влада покушала да оствари контакте са земљама - дестинацијама деце око проналажење начина за њихово репатрирање у Грчку, што није уродило плодом.

² Ристо Кирјазовски, „Педесет години од евакуацијата на децата од Егејска Македонија“, *Гласник*, ИНИ, 42/1, Скопје, 1998, стр. 185–198, 185.

³ У оквиру овог питања, грчки став према Југославији заснивао се на оптужби да је Југославија развијала интензивну пропаганду за укључивање грчке Македоније у југословенску федерацију, да помаже грчке демократске снаге које су користиле њену територију за операције у Грчкој, односно оптужила је Југославију за грађански рат у Грчкој и за прихватање десетине хиљада грчких избеглица. Опширније о овоме: Јадранка Јовановић, *Југославија у Уједињеним Нацијама 1945–1953*, Институт за савремену историју, Београд, 1985, стр. 279, 66–79.

⁴ *Исто*, стр. 80.

⁵ Ειρήνης Θ. Λαχανη, „Η ελληνική πολιτική απέναντι στα παιδιά του εμφυλίου που διεφυγαν στη Γιουγκοσλαβία 1948–1952“, материјал презентован на Међународном симпозијуму „Деца избеглице из Грчке у источној и централној Европи после Другог Светског рата“, који је одржан 3–4. октобра 2003. године у Будимпешти, Р. Мађарска.

⁶ Фана Мартинова Буцкова, *И ние сме деца на мајката земја...*, Здружение на децата-бегалци од егејскиот дел на Македонија, Скопје, 1998, стр. 77.

⁷ Специјална комисија ОУН за Балкан (UNSCOB) била је формирана са задатком да истражује ситуацију у Грчкој. Радила је у периоду од 21. октобра 1947. до децембра 1950. године.

На вишедневној дискусији Политичког комитета, дискусанти су се сукобили око тога да ли репатријација треба да се разматра у оквиру грчког питања или посебно, да ли су деца била „отета“ или „добровољно“ одведена и око начина репатријације.

Генерална скупштина УН-а, 11. новембра 1948. године, препоручила је враћање деце у Грчку у случају ако „деца особно, њихове мајке или очеви, или, у одсуство њихових родитеља, рођаци изразе такву жељу“, ⁸ а на Трећем заседању скупштине донета је одлука да се питање грчке деце разматра одвојено од грчког питања.⁹

Ова препорука била је уткана и у Резолуцију 139/III С донету на Трећем заседању 27. новембра исте године, на основу достављеног извештаја Политичког комитета. На основу ове резолуције „у Грчку је требало да се репатрирају деца чији родитељи, отац или мајка, односно у њиховом одсуству најближи рођаци затраже то; земље у којима су збринута деца да предузму све мере за остваривање препоруке; укључивање међународних организација Црвеног крста, које је требало да успоставе везе са националним сродним организацијама у конкретним земљама за успешну реализацију репатријације“.¹⁰

План Међународног комитета Црвеног крста заснивао се на успоређивању списка деце које би он требало да добије од сродних организација и народних влада укључених земаља, са једне стране, и захтева за репатријацију које су упутили грчки Црвени крст и грчка влада у Женеви, са друге стране.¹¹ Грчка влада је била спремна за сарадњу и приликом посете делегације Међународног комитета Црвеног крста земљи, 10. фебруара – 11. марта 1949. године уручила је првих 3.445 захтева за репатријацију, са најавом за још много нових захтева. Међутим, због одсуства сарадње са наведених инстанци, план се показао као неостварљив. Албанија, Мађарска, Пољска и Румунија уопште нису одговориле, односно одбиле су сарадњу са Међународним црвеним крстом, док су Бугарска, Чехословачка и Југославија примиле делегације ове организације и обећале да ће испратити спискове деце која полажу право на репатријацију.¹²

Статус кво по овом питању био је констатован и у току наредног заседања Генералне скупштине, новембра 1949. године. Једина новост је био предлог аустријског делегата за прецизирање одредаба о враћању деце кући,

⁸ Milan Ristović, *Dug povratak kući. Deca izbeglice iz Grčke u Jugoslaviji 1948–1960*, Udruženje za društvenu istoriju, Beograd, 1998, str. 113; *Politika*, XLV/13079, Beograd, 12 novembar 1948, str. 6.

⁹ Lars Baerentzen, “The ‘Paidomazoma’ and the Queens...”, str. 143.

¹⁰ Фана Мартинова Буцкова, *И ние сме деца на мајката земја ...*, стр. 79.

¹¹ Lars Baerentzen, *n. d.*, str. 145.

¹² *Isto*, str. 146–148.

које није требало да се односи на њихово безусловно враћање у Грчку, већ на упућивање и у друге земље, односно тамо где се налазе њихови родитељи.¹³ Такав предлог је подржао и југословенски делегат Алеш Беблер, који је нагласио значај прецизирања појма „враћање у домовину“.¹⁴

У следећем периоду, на залагање међународних организација Црвеног крста, преко неколико неуспешних сусрета са представницима земаља у којима су била збринута деца, питање репатријације је опет било постављено на дневни ред Петог и Шестог заседања Генералне скупштине УН-а, кад је била формирана Стална комисија за репатријацију. До тог заседања, будући да се грађански рат у Грчкој завршио, грчко питање је изгубило значај као политички проблем првог степена и опасно жариште међународног сукоба, тако да је било повучено са дневног реда светске мировне организације.¹⁵ Једино је остало отворено питање репатријације грчке деце, које је добило политичку димензију и постало аргумент информбироовског сукоба земаља социјалистичког блока, „зачињен“ противречностима на релацији Запад–Исток у Европи.

Грчким захтевима за враћање деце једино је одговорила Југославија, која је у периоду од Петог до Шестог заседања Генералне скупштине УН-а, у Грчку вратила 385 деце, а 60 је послала у друге земље у којима су живели њихови родитељи. Према југословенским подацима у земљи је живело око 1.000 деце чији су се родитељи налазили у источноевропским земљама, које су одбијале сарадњу по том питању.¹⁶ Сарадња са Југославијом је била остварива откако Резолуцијом 228(IV), коју је донела Генерална скупштина УН-а 18. новембра 1949. године, Југославија није више оптуживана за главног виновника грађанског рата у Грчкој, већ јој је била дата препорука за мирно решавање свих спорова, након чега је уследило побољшавање југословенско-грчких односа преко споразума о размени представника од 21. маја 1950, допуњеног обостраним изјавама о успостављању нормалних односа.¹⁷

После смрти Стаљина средином 50-их година прошлог века, наступио је период попуштања политичке затегнутости између земаља укључених у информбироовски конфликт и у питање деце из Грчке, као и нормализовање њихових односа са Југославијом. Тада је процес репатријације достигао свој највећи интензитет, а Грчка није била једина укључена земља, јер се репатријација одвијала између земаља где су се налазила деца и земље у којима су живели њихови родитељи.

¹³ Milan Ristović, *Dug povratak kući...*, str. 130.

¹⁴ *Нова Македонија*, VI /1507, Скопје, 9 ноември 1949, стр. 3.

¹⁵ Jadranka Jovanović, *Jugoslavija u Ujedinjenim Nacijama...*, str. 84.

¹⁶ *Isto*.

¹⁷ *Isto*, str. 82.

Као што смо већ поменули, за разлику од других источноевропских земаља, Југославија је партиципирала у процесу репатријације одмах након њеног актуализирања пред ОУН-ом. Питање је било третирано у домену активности Централног одбора (ЦО) Југословенског црвеног крста (ЈЦК), а на основу одредаба Резолуције 193/III Ц Генералне скупштине ОУН-а од 27. новембра 1948. године, прихваћене и усвојене од југословенске владе.¹⁸

Подаци Секције за заштиту деце при ЦО ЈЦК од марта 1950. године говоре о 9.506 деце-избеглица у Југославији: 1.985 у дејим домовима, 7.661 са својим родитељима и 117 предатих родитељима у Југославији.¹⁹ Овај број у наредном периоду се смањује, што је био резултат враћања деце њиховим родитељима.

Према подацима генералног секретара ЈЦК-а, Олге Милошевић, изнетим на састанку Извршног одбора Лиге друштава Црвеног крста у Женеви 4. маја 1950. године, у Југославији се налазило 9.106 деце избеглица, 7.812 смештених са родитељима и 1.294 збринутих у домовима ЈЦК-а, а 151 дете из домова било је предато родитељима.²⁰ У исто доба, ЦО ЈЦК добио је молбе за репатријацију и од 10 родитеља у Аустралији и једног у Француској, који је требало, преко тамошних југословенских амбасада, да доставе потребну документацију. Осим тога, на овај орган било је адресирано и 76 молби поднетих од родитеље у Југославији, чија су се деца налазила у источноевропским земљама: за 13 деце у Пољској, 39 у Румунији, 10 у Чехословачкој, 12 у Мађарској, једно у Албанији и једно у Бугарској. Молбе су биле упућене и Савезном министарству спољних послова које је требало да предузме наредне кораке.²¹ И у претходне две године заинтересовани родитељи и Главни одбор Удружења избеглице из Егејске Македонија у Скопљу²² упутили су велики број телеграма и писама адресираних на савезну владу, ЦО ЈЦК и југословенску делегацију при ОУН-у, у којима су тражили да им деца буду враћена.²³ На основу поднетих захтева родитеља, ЈЦК је септембра 1950. године послао у Женеву седам спискова са 2.512 имена деце која су се, према претпоставкама, налазила у споменутих земљама и у Грчкој.²⁴

¹⁸ Архив Србије и Црне Горе (даље АСЦГ), ф. 507 – Централни комитет Савеза комуниста Југославије, IX.33/V–253, к. 15.

¹⁹ АСЦГ, ф. 507, IX.33/V–253, к. 15.

²⁰ *Нова Македонија*, VII/1664, Скопје, 12. мај 1950, стр. 3.

²¹ АСЦГ, ф. 507, IX.33/V–253, к. 15.

²² Удружење избеглица из Егејске Македоније било је формирано 2. јула 1950 године, са основним задатком да помаже решавање свих актуелних проблема избеглица из егејског дела Македоније насељених у НРМ.

²³ *Нова Македонија*, VI/1515, Скопје, 18. новември 1949, стр. 1.

²⁴ Lars Baerentzen, „The ‘Paidomazoma’ and the Queens...“, стр. 151.

Одсуство било какве сарадње између Југославије и земаља Источног блока било је основни узрок што се процес репатријације до средине 50-их година одвијао првенствено од Југославије према прекоокеанским земаљама, Француској и Грчкој.

Захтеви за репатријацију које је у Југославију послао грчки Црвени крст августа 1949. године односили су се на 5.060 деце. Исто тако, до септембра 1950. године грчки Црвени крст је припремио и четири списка са око 9.300 имена који су били послани сродним организацијама у другим укљученим земљама.²⁵ Овим захтевима одговорила је само Југославија, једина земља која је репатрирала децу избеглице у Грчку. Због таквог погледом, Југославији је посебно признање одао и Специјални политички комитет Генералне скупштине ОУН-а, којим „се похваљује за сарадњу на овом великом хуманом питању“.²⁶

Резолуција УН-а о репатријацији није прецизирала појам „деца“, који се у Грчкој односио на сва лица испод 21 године живота, укључујући и неудате девојке са напуњеном 21 годином које су живеље са својим родитељима. Грчки захтеви за репатријацију су биле припремљени на основу овог принципа, који се није уклапао, нити примењивао у другим земљама,²⁷ и обухватио је децу која су имала испод 21 године кад су напустила земљу.²⁸

Осим тога, на основу калкулације грчке владе, број деце чији су се родитељи налазили у Грчкој но нису поднели молбе за њихово враћање износио је око 6.500. Узрок је био забринутост родитеља да та ствар може нашкодити њиховој деци.²⁹

Наиме, грчка влада није располагала подацима колико је деце која су напустила земљу било македонске, а колико грчке националности, нити подацима о њиховом узрасту. Према подацима француског представништва UNSCOB-а, број македонске деце је износио око 11.000. Око 7.000 од њих налазило се са родитељима у Југославији, мањи број у Бугарској, а остали у другим источноевропским земљама. Родитељи 4.000 деце су се налазили у Грчкој, углавном у источном делу Егејске Македоније и у Тракији. За ту децу грчки Црвени крст није адресирао ниједну молбу за репатријацију до Међународног црвеног крста. Такође, и деца из западног дела Егејске Македоније нису припадала категорији тражене „преварене“ деце, што очито указује на владину политику о репатријацији једино грчке деце. Такав став Атине приметио је и амерички Стејт департамент и британски Форин офис,

²⁵ Исто, стр. 149–150.

²⁶ *Нова Македонија*, IX/ 2478, Скопје, 23. ноември 1952, стр. 4.

²⁷ Lars Baerentzen, „The ‘Paidomazoma’ and the Queens...“, стр. 151.

²⁸ Ειρήνης Θ. Λαγανη, „Η ελληνική πολιτική αλεξαντι...“, стр. 4.

²⁹ Исто.

који су закључили да влада води политику издвајања грчке од македонске деце у Југославији.³⁰

Ипак репатријација на релацији Југославија–Грчка одвијала се на основу склопљених споразума између организација Црвеног крста двеју земаља. Јануара 1951. године, у Југославију је допутовала делегација Црвеног крста Шведске, која је, по једној од одредаба споразума, требало да буде неутрални посматрач процеса репатријације.³¹ До октобра 1951, на основу података Међународног црвеног крста, Југославија је репатрирала 289 деце на основу молби родитеља или рођака у Грчкој, а до краја 1952. године тај број се повећао на 538.³² Према чланцима дневног листа *Нова Македонија*, у бројевима из 1951. године, реч је о 295 деце враћене у Грчку у два транспор-та, први са 55 деце 14. марта, а други са 240 деце крајег маја.³³

Примопредаја деце одвијала се на југословенско-грчкој граници код Ђевђелије, у присуству представника међународног црвеног крста, Лиге друштава Црвеног крста, југословенског, грчког и шведског Црвеног крста, као и народне власти Ђевђелије.³⁴ Наредне две године Југославија је репатрирала у Грчку 155 деце и после четворогодишње паузе, 1958. године још шесторо деце, чиме је овај процес био окончан.³⁵

Успешном сарадњом ЈЦК-а и аустралијског Савета међународне социјалне службе у Сиднеју, у периоду 1950–1955. године, из Југославије у Аустралију била је пресељено 84 деце и 58 одраслих људи.³⁶ Највећи број њих допутовао је у земљу до краја 1950. године – 23. маја 17, 26. октобра 14 и 9. новембра 25 деце.³⁷

Сеоба деце у Канаду одвијала се у периоду од 1950. до 1957. године. То одуговлачење је било резултат компликоване административне процедуре, која је, осим молбе, претпостављала и достављање докумената о доказивању идентитета њихових родитеља. Осим две мање групе, остала деца су у Канаду допутовала појединачно. У том периоду из домова ЈЦК-а

³⁰ Исто.

³¹ *Нова Македонија*, VIII/1866, Скопје, 5 јануари 1951, стр. 1.

³² Lars Baerentzen, *n. d.*, str. 150–152.

³³ *Нова Македонија*, VIII/1919, Скопје, 8. март 1951, 1; VIII/1924, 14. март 1951, 1; VIII/1988, 24. мај 1951, стр. 1.

³⁴ Таква примопредаја била је један од услова које је поставио југословенски ЦК који су 23. јуна 1950. године, преко међународних организација ЦК-а, били упућени грчком ЦК-у. Међу осталим условима, за старију децу била је потребна и посебна изјава у којој ће они слободно изразити своју жељу. *Нова Македонија*, VIII/1925, Скопје, 15. март 1951, стр. 1.

³⁵ Milan Ristović, *Dug povratak kući...*, str. 169–170.

³⁶ Станое Обренов, *Избеглице* (рукопис), Документационо Одделение, Институт за национална историја, Скопје, стр. 805, 833–834.

³⁷ *Нова Македонија*, VII/1825, Скопје, 17. ноември 1950, стр. 3.

у ту земљу се преселило 46 деце и мањи број омладинаца избеглица из Народне Републике Македоније (НРМ).³⁸

У САД, од 1951. до 1955. године, допутовало је само троје деце, а у Француску 1951. једно дете из домова ЈЦК-а.³⁹

Безуспешан покушај југословенске стране по питању репатријације деце из источноевропских земаља, кренуо је са мртве тачке средином 50-их година прошлога века.

Од укупног броја деце-избеглица која су се налазила под заштитом ЈЦК-а, родитељи њих 564 су се налазили у Југославији и углавном живели у НРМ. У периоду од 1948. до 1958. године, та деца су била враћена својим родитељима.⁴⁰

Међутим, у земљи је живео и велики број родитеља деце која су била збринута у деџим домовима источноевропских земаља. Почевши од 1949, они су упућивали молбе ЈЦК-у тражећи да им деца буду враћена. На основу тих молби, ЈЦК је саставио спискове које је септембра 1950. године доставио Међународном комитету ЦК-а и Лиги друштава Црвеног крста у Женеви, који су били посредници по питању репатријације. Спискови су садржали податке о 1.092 деце: о 175 у Чехословачкој, 305 у Мађарској, 191 у Румунији, седам у Бугарској, 373 у Пољској и двоје у Советском Савезу.⁴¹ Такву праксу је ЈЦК примењивао и наредних година.

После нормализовања односа између Југославије и Советског Савеза, средином 50-их година прошлога века, била је отворена нова етапа око заокруживање питање репатријације. На основу одлуке Државног секретаријата спољних послова од октобра 1954, ЈЦК је преузео први корак око успостављања односа са организацијама Црвеног крста источноевропских земаља, ради остваривања сарадње.⁴²

Успостављени контакти су оживели процес репатријације, тако да је у периоду 1955–1958. године у Румунију, Пољску, Мађарску, Чехословачку, Бугарску и СССР било послано 221 дете из Југославије, док је у истом периоду, из Чехословачке, Пољске, Румуније и Мађарске у Југославију било репатрирано 548 деце и предато родитељима у НРМ.⁴³

Из Румуније у периоду 1955–1957. било је репатрирано 86 деце: првих осам 1955. године, друга група са 33 деце фебруара 1956. и трећа састављена од 45 деце 29. марта 1957. године.⁴⁴ Велика група од 134 деце

³⁸ Станое Обренов, *Избеглице*, стр. 837–838.

³⁹ *Исто*.

⁴⁰ *Исто*, стр. 843.

⁴¹ *Исто*, стр. 843–845.

⁴² Milan Ristović, *Dug povratak kući...*, стр. 178.

⁴³ Станое Обренов, *Избеглице*, стр. 854–855.

⁴⁴ *Нова Македонија*, XIII/3886, Скопје, 26. март 1957, стр. 2; XIII/3890, Скопје, 30. март 1957, стр. 2.

из Чехословачке допутовала је у Скопље 11. августа 1956,⁴⁵ а 29. августа следеће године у Југославију је допутовало још 24 деце из Мађарске.⁴⁶ У Скопљу, у дворишту Дуванског комбината, деца је био приређен свечани дочек представника Црвеног крста Македоније и њихових родитеља и рођака, а од Савета за социјалну заштиту НРМ добили су и једнократну новчану помоћ.⁴⁷

Од 1955. године је почела да се одвија и репатријација деце из источноевропских земаља у Грчку. Њихово путовање се одвијало преко Југославије, на брзину и без успутних стајања.⁴⁸

И поред тога што је у другој половини 50-их година прошлога века највећи број деце евакуисане из Грчке 1948. био сједињен са својим родитељима, процес репатријације није био заокружен. Наиме, тај процес је наставио и даље да се одвија али су овог пута њиме биле обухваћене и старије избеглице, Македонци који су желели да живе у ФНР Југославији, односно у НР Македонији. До 1957. године, у НРМ је било евидентирано 25.000 избеглица из егејског дела Македоније.⁴⁹ До 1965. године, на основу непотпуних података, њихов се укупни број повећао на 31.000⁵⁰ и следећих година продужио да расте.

Таква узлазна тенденција овог процеса произлазила је пре свега из позитивног става Савезног извршног већа по овом питању, као основног предуслова за његово одвијање. И поред тога што су се репатриране избеглице Македонци насељавали у НРМ/СРМ а њихово планско прихватање и смештање било брига македонске владе, ипак је највећи део финансиских средстава, неопходан за њихово првобитно смештање и издржавање, био издвојен из савезних резервних фондова.

Захваљујући томе, али и дугогодишњем континуираном залагању македонске владе по овом питању, велики број Македонаца из егејског дела Македоније, политичке избеглице у источноевропским земљама, биће репатрирани у ФНР/СФР Југославију, конкретније у НР/СР Македонију, где ће, као пуноправни грађани нове домовине, бити укључени у актуелне друштвене, политичке и културне токовима.

⁴⁵ *Нова Македонија*, XII/3664, Скопје, 12. август 1956, стр. 2.

⁴⁶ *Нова Македонија*, XIII/4042, Скопје, 31. август 1957, стр. 2.

⁴⁷ *Нова Македонија*, XII/3664, Скопје, 12. август 1956; XIII/3890, Скопје, 30. март 1957, стр. 2.

⁴⁸ Станое Обренов, *Избеглице*, стр. 858.

⁴⁹ Државен Архив на Република Македонија (даље ДАРМ), ф. 1.427 – Централен комитет на Комунистичката партија на Македонија, к. 65, а. е. 13.

⁵⁰ ДАРМ, ф. 1.159 – Извршен совет на Народна Република Македонија, к. 167.

Summary

FPR Yugoslavia and the Repatriation of Children Evacuated from Greece in 1948

Key words: *repatriation, UN, International Committee of the Red Cross, Federal People's Republic of Yugoslavia, Yugoslav Red Cross*

In 1948, as a result on decision of the Temporary Democratic Government of Greece, about 28 000 children were evacuated from the country and settled in the east European socialistic countries. As an answer, the government in Athens developed very effective campaign, where the main point has been focused on actualization of the issue on „by force taken away“ children from the country, in international frame. This frame, besides the large number of articles in the domestic and foreign press, was also including putting the issue on repatriation of these children back in Greece in agenda of the activities of the UN. Although the General Assembly of UN on its Third Session in November 1948 brought the famous Resolution 193/IIIC, still the conclusions in these resolutions haven't been realized until the middle of the fifth decade of the past century. The reason were interrupted relations between the countries involved in the evacuation of the children from Greece - east European countries on the one, Yugoslavia on the other and Greece as a third side, as a consequence from the Resolution of IB against Yugoslavia. Yet, Yugoslavia participated in realizations of this process, and was the only country which repatriated children in Greece in the first half of the fifth decade. Yugoslavia and Yugoslav Red Cross have also had important part in finishing this process, related to realization of the repatriation between itself and east European countries.

УДК 327(497.1:4-11)“1948/1964“(093.2)
314.15:32(=163.4/.6)(4.11)“1948/1964“(093.2)

ЈУГОСЛОВЕНСКА ИНФОРМБИРООВСКА ЕМИГРАЦИЈА У ИСТОЧНОЕВРОПСКИМ ЗЕМЉАМА, 1948–1964.*

Др Момчило МИТРОВИЋ

Институт за новију историју Србије

Мр Слободан СЕЛИНИЋ

Институт за новију историју Србије

АПСТРАКТ: У раду је анализирано настајање југословенске информ-бироовске емиграције у источноевропским земљама у контексту сукоба Југославије и ИБ-а, број емиграната, њихова делатност и судбина после нормализације односа Југославије и источноевропских земаља. Рад је писан на основу докумената домаћих и страних архива, штампе и литературе.

Кључне речи: *Југославија, источноевропске земље, Информбиро, емиграција, информбироовци, пропаганда, штампа*

Сукоб са Информбироом 1948. године био је за југословенску партију највећи изазов од освајања власти. Изазвао је дубоке промене и преломе у спољној политици и у самој земљи. За КПЈ је од прворазредног значаја било откривање и кажњавање свих који су се изјаснили за ИБ или су били „сумњиви“. Како је писао Б. Петрановић, „обрачуни у оквиру покрета били су далеко безобзирнији него са људима који овоме нису припадали“, па су наступиле године у којима је „полиција била бржа од Партије“. Од тада ће Партија за један од главних непријатеља власти прогласити „информбироовштину“ и „ибеовце“, пратећи их, евидентирајући, водећи рачуна о њима и њиховом понашању и деценијама после 1948. године.¹

* Чланак је резултат рада на пројекту *Срби и Југославија – држава, друштво, политика* (147043) који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

¹ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, III, Beograd, 1988, str. 231.

У историографији до сада није прецизно утврђен број информбироваца. Недоступност полицијских архива, одсуство систематског научног проучавања, непрецизни и непотпуни партијски подаци, само су неки од разлога за то. Према подацима УДБ-е насталим на основу анкете спроведене крајем 1963, бивших присталица Резолуције ИБ-а према којима су примењиване законске санкције (суђени и административно кажњавани), затим оних који су ухапшени и пуштени из истражног затвора, избачених из КПЈ, избачених из ЈНА или пензионисаних из ЈНА било је укупно 30.113.² Б. Петрановић наводи да је административно кажњених било 11.694, а судски кажњених 5.037.³ Југословенска партија је према подацима из 1956. и 1957. закључивала да је број ибеоваца био око 15-16.000, и то како оних који су били кажњени судски и административно тако и оних који су били кажњени партијски.⁴ Сукоб са СССР-ом 1958. навео је ЦК СКЈ да наложи својим среским и општинским комитетима да евидентирају све присталице ИБ-а на својој територији. Тако се тада дошло до податка о 27.364 регистрована информбироовца у Југославији. Од овог броја, у Партију је 1958. примљено њих 1.768, а 1959. – 650. Међутим, убрзо је партијски врх закључио да овај број није био реалан, јер је на списак бивших ибеоваца стављен и одређен број оних који су кажњавани по другом основу.⁵ Извесно је да је само на Београдском универзитету било бар 2.500 ибеоваца. Истражујући појаву присталица ИБ-а на Универзитету, Д. Бонцић доноси податак о 2.553 „евидентиране“ присталице ИБ-а међу 25.377 студената 1951. године. Међу студентима је било и 154 „мермераша“, тј. оних који су се вратили са „друштвено-корисног рада“ из „предузећа Мермер“ на Голем отоку.⁶

² У Србији их је било 15.421, Хрватској 4.657, Словенији 786, БиХ 3.739, Македонији 1.567, Црној Гори 3.943. Партију је посебно погађало изјашњавање за ИБ учесника НОР-а и оних који су били на руководећим местима у Партији и власти. Према непотпуним подацима, за ИБ се изјаснило 17.362 учесника НОР-а, који су углавном били на руководећим положајима. Од тога је предатних чланова КПЈ било 233, 25 бораца шпанског грађанског рата, 1.307 носилаца *споменице 1941*, 587 ратних војних инвалида. КПЈ је још осетљивија била у случајевима изјашњавања за ИБ међу својим руководећим кадровима и у Армији. Тако је ИБ подржало 2.044 комуниста који су имали руководећа места у КПЈ, 3.908 официра и других припадника ЈНА, 1.521 официр и службеник УДБ-е и УП-а. Архив Републике Словеније, АС, 1931, 1051.

³ В. Petranović, *n. d.*, str. 232.

⁴ Архив Југославије (АЈ), фонд 507, ЦК СКЈ, Организационо-политички секретаријат, V, к. – XV/1–44, документ 13.

⁵ Партија је учавала и појаву поновног изјашњавања за ИБ 1958. и 1959. године. Током 1959. у Хрватској је око 300 бивших ибеоваца поново „непријатељски иступало“, од којих њих 220 „на линији источних земаља“. У Хрватској се 115 чланова СКЈ поново изјаснило за ИБ током 1958. и 1959. године. У Србији је „непријатељски иступало“ 135 лица, међу којима је комуниста било 15, а више од 20 је хапшено и осуђивано. АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, Организационо-политички секретаријат, V, к. – XV/1–44, документа 11 и 13.

⁶ Извор ових података је УДБ-а, која је сама навела да је „мермераша“ вероватно било и више. У сваком случају, КПЈ је после Резолуције ИБ-а посветила велику пажњу њеном одјеку на Универзитету, онима који су се изјаснили за Резолуцију, критиковали политику

* * *

После Резолуције ИБ-а сарадња Југославије и земаља ИБ-а у свим сферама живота слабила је из месеца у месец, а међудржавни односи су били на све нижем нивоу. Тај процес, започет средином 1948, достигао је врхунац крајем септембра и почетком октобра 1949. једностраним раскидањем низа међудржавних уговора информбироовских земаља са Југославијом. То је уједно значило почетак периода непријатељства. Антијугословенски поступци источноевропских земаља у периоду од 1949/50. до 1953/54. године били су изузетно широки. Укључивали су инциденте на границама, убацивање шпијуна и терориста на југословенску територију, врбовање југословенских грађана и терор над њима, терор над југословенском мањином, организовање бројних процеса против југословенских грађана и руководиоца, организовање и помоћ југословенској информбироовској емиграцији итд.⁷ Југославија је учавала стално повећање војне ефикасности граничних информбироовских земаља. Ове земље непрекидно су добијале значајну војну помоћ из СССР-а, па су југословенска страховања будиле и изградње аеродрома, стратегијских друмова и железничких пруга и оправке старих. Југославија је на својим границама учавала и друге војне припреме (подизање бодљикаве жице, копање ровова, оправке утврђења, број граничара који је превазилазио нормалне потребе итд.).⁸ Притиску

КПЈ и пропагирали политику СССР-а и земаља ИБ-а. Д. Бондић, „Извештај УДБ-е о стању на факултетима Београдског универзитета и великих школа 1951. године“, *Архив*, 1–2/2003, стр. 172–188.

⁷ Према југословенским подацима, информбироовске земље извеле су преко 8.000 инцидента на југословенским границама од 1948. до 1955. Пуцање из лаког оружја, бацање бомби и повреда ваздушног простора били су уобичајена појава на граници Југославије и информбироовских земаља. У њима је убијено 21, рањено 33, а отето неколико југословенских граничара. На четрдесетак антијугословенских процеса оптужено је 275 људи, од којих је 68 осуђено на смрт, а 207 на временске казне затвора. Према овим подацима, у СССР-у, Бугарској, Румунији и Чехословачкој полицијске и судске власти убиле су 14 југословенских грађана. Не рачунајући смртне казне и доживотне робије, југословенски држављани су осуђивани просечно на 13-14 година затвора. Архив Јосипа Броза (АЈБ), КПР, I–3–а, Посета државне партијске делегације СССР..., 26. V – 3. VI 1955, Терор над држављанима ФНРЈ...; *Исто*, Терор и субверзивна делатност...; *Исто*, Антијугословенски процеси...; *Исто*, Гранични инциденти...; АЈБ, КМЈ, I–2–а/136, Пријем амбасадора Велике Британије Чарлса Пика код Маршала Тита, Бриони, 12. VIII 1951; *Исто*, I–2–а/140, Пријем подпредседника и министра иностраних послова владе Велике Британије Ентони Идна код Маршала Тита, Београд, Блед, 18–22. IX 1952; Р. Лубурић, *Врхуни мир хладног рата*, Подгорица, 1994, стр. 54; S. Selinić, „Један ибеовски дипломата у Београду. Чехословачки амбасадор Pithart и нормализација односа Југославије и Чехословачке 1954–1956. године“, *Сполјна политика Југославије 1950–1961*, зборник радова, ур. S. Selinić, Београд, 2008, стр. 231; *Bela knjiga o agresivnim postupcima vlada SSSR, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji*, Београд, 1951, стр. 37–39.

⁸ АЈБ, КМЈ, I–2–а/140, Пријем подпредседника и министра иностраних послова владе Велике Британије Ентони Идна код Маршала Тита, Београд, Блед, 18–22. IX 1952; *Bela knjiga...*, стр. 40–45.

је била изложена и југословенска мањина у источноевропским земљама. Депортације, ограничена слобода кретања, непоштовање права на мањинске школе, културно-просветне организације и политички рад, различити видови економског притиска обележили су њихов живот у времену сукоба Југославије и ИБ-а.⁹

* * *

Један од видова притиска ибеовских земаља на Југославију и рада против југословенске владе било је и организовање југословенске информбироовске емиграције на територији ових земаља. Колико је било емиграната? Документа УДБ-е из 1964. године наводе податак о 4.928 емиграната, од којих је „отпало из емиграције“ њих 179, вратило се у земљу 1.336, а остало у емиграцији 3.413.¹⁰

*Број емиграната у ибеовским земљама
према подацима УДБ-е из 1964.*

Земља	Емигрирало	„Отпало“ из емиграције	Вратило се у земљу	Налази се у емиграцији
СССР	718	6	282	430
Бугарска	1.705	27	378	1.300
Албанија	1.340	55	305	980
Мађарска	455	84	136	235
Румунија	497	2	205	290
Чехословачка	189	3	26	160
Пољска	24	2	4	18
УКУПНО	4.928	179	1.336	3.413

И Б. Петрановић и Р. Лубурић наводе број од 4.928 људи који су отишли или се задржали у емиграцији у источноевропским земљама.¹¹

⁹ В. Љ. Цветковић, „Југословенска сазнања о положају српске мањине у Мађарској и Румунији 1948–1953“, *Срби и Југославија: држава, друштво, политика*, ур. М. Исић, Београд, 2007, стр. 378–397.

¹⁰ У број од 4.928 лица која су емигрирала у социјалистичке земље на линији ИБ-а уврштена је и емиграција после 1954. године група око Дапчевића, али и емиграција у Албанији, пошто је она имала политички третман и коришћена је у непријатељском раду против Југославије, првенствено кроз регрутовање шпијуна и дивезраната. Архив Републике Словеније, АС, 1931, 1051.

¹¹ В. Petranović, *n. d.*, стр. 224; Р. Лубурић, *Врџи мир хладног рата...*, стр. 54; *Pomirenje Jugoslavije i SSSR-a 1953–1955*, tematska zbirka dokumenata, drugo izdanje, priredio Radoica Luburić, Podgorica, 2007, стр. 295.

Састав емиграната био је веома различит. Међу њима су били бивши југословенски официри, студенти и ученици у привреди на школовању у ибеовским земљама, бивше југословенске дипломате, као и они који су из Југославије побегли после Резолуције ИБ-а. Емиграција је регрутована углавном на три начина. Једним делом је била последица чињенице да је у годинама добрих односа Југославије и земаља ИБ-а у овим државама боравио велики број Југословена послатих на школовање,¹² или су од раније ту живели, па су многи од њих остали, сврставајући се уз ИБ. Други део су чинили људи који су после Резолуције ИБ-а, као присталице Информбироа, долазили у источноевропске земље из трећих земаља, док су трећи део чинили појединци или групе који су бежали из Југославије илегалним преласцима (препливавањем Дунава, бежањем преко границе кроз борбу и др.). Статус емиграната добили су и они који су у Југославији починили неко криминално дело, а потом побегли из земље (убиства, провале, крађе, пљачке, шверц). Њих је, према југословенским подацима, било 145 (61 у Албанији, 56 у Мађарској, 16 у Румунији, 12 у Бугарској).¹³

У свим источноевропским земљама постојале су емигрантске организације, док је у Москви постојао Координациони центар који је руководио целокупним радом емиграције. У време избијања сукоба са ИБ-ом, у СССР-у је било 467 југословенских студената. Више хиљада Југословена било је на совјетским универзитетима и војним академијама, део је био на специјализацији у школама и службама НКВД-а. Од 1.984 војна лица која су 1948. била на школовању у СССР-у, у време Резолуције ИБ-а у овој земљи се затекло њих 1.424. Притисци, убеђивања, обећања, пропаганда нетачним

Према једном документу из Архива Јосипа Броза, број емиграната средином педесетих био је:

СССР	Пољска	Чехословачка	Мађарска	Румунија	Бугарска	Албанија
800	30	250	650	500	1.500	600

За Чехословачку је број емиграната свакако био нешто преувеличан, јер је њих било 160–180. У случају Бугарске архивски извори из 1951. говоре о 800 емиграната, а из средине педесетих и из 1958. о 1.500 емиграната у овој земљи. АЈБ, КПР, I–3–а, Посета државне партијске делегације СССР..., 26. V – 3. VI 1955, Коришћење југословенске ИБ емиграције...; АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, Међународна комисија, Бугарска, IX, 15/V–145–195, документ 150, Белешка о положају политемиграната у Бугарској; Р. Драгишић, „*Napred – list jugoslovenskih emigranata (pristalica Kominforma) u Bugarskoj**“, *Tokovi istorije*, 3–4/2005, str. 125.

¹² Довољно је навести податак да је на 65 совјетских војних академија и училишта од 1945. до 1948. било 5.135 југословенских официра, док је у Чехословачкој од 1946. до 1948. школовано више од 3.000 југословенских ученика у привреди смештених у шездесетак интерната широм Чехословачке. М. Perišić, „*Sukobljene percepcije. Pogled jugoslovenskih studenata - stipendista na sovjetsku stvarnost 1945–1948**“, *Velike sile i male države u Hladnom ratu 1945–1955 (slučaj Jugoslavije)*, ur. prof. dr Ljubodrag Dimić, Beograd, 2005, str. 79; Ђ. Tripković, М. Tripković, *Iskušenja jedne mladosti, Jugoslovenski omladinci u Čehoslovačkoj 1946–1948. g.* Beograd, 1988.

¹³ Архив Републике Словеније, АС, 1931, 1051.

информацијама о стању у земљи, све су то биле методе којима су совјетске власти настојале да ову групу Југословена придобију за Резолуцију ИБ-а. Совјетске власти су им онемогућавале додир са Југословенском амбасадом, слушање Радио Београда и добијање југословенских новина. Да би их приволела да остану у СССР-у, совјетска страна их је изложила притиску, сервирала лажне вести, обећавала им чинове, положаје и друге привилегије после рушења Тита. Врло мало Југословена знало је прави садржај југословенско-совјетског сукоба. „Југословенска власт је практично била онемогућена да на било који начин утиче на изјашњавање југословенских студената и војних лица на школовању у Совјетском савезу“, закључује М. Перишић.¹⁴ Упркос одлуци југословенског врха да се Југословени врате у земљу, донетој врло брзо по објављивању Резолуције ИБ-а и саопштеној совјетској влади 6. јула,¹⁵ резултат совјетског притиска било је остајање у СССР-у више стотина југословенских официра и студената. Б. Петрановић наводи да је у СССР-у остало 187 официра, 149 подофицира, 165 војних питомаца и 63 „сувороваца“, тј. деце од 9 до 11 година која су из Југославије упућена на војно училиште „Суворов“ у Москви, док М. Перишић наводи да је у СССР-у, изјашњавајући се за Резолуцију, остало 342 официра и 65 студената, а да се у земљу вратило 1.082 официра и 400 студената.¹⁶ Тако је настала југословенска информбироовска емиграција у СССР-у која је своју прву масовнију и заједничку акцију против новог противника, Титовог режима, извела 29. новембра 1948. на Дан Републике у Виборшком дому културе, где се, према извештају Радио Москве, окупило око 700 југословенских емиграната.¹⁷

Основу емигрантске групе у Чехословачкој чинило је 35 дипломатских и других државних службеника са супругама и 26 студената високих школа. Тако су се у Прагу затекли Теодор Балк, функционер југословенског државног филма, и његова супруга Ленка Реинерова. Окосницу студентског дела емиграције чинили су Гојко Лончар (југословенски представник при Међународном савезу студената) и Веселин Кљакић (члан управе студентског удружења). Група од 11 студената манифестовала је своју лојалност

¹⁴ АЈ, ЦК СКЈ, Комисија за међународне односе и везе, СССР, IX, 119/1–26; В. Petranović, *n. d.*, str. 223; М. Перишић, *Од Стаљина ка Сартру. Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958*, Београд, 2008, стр. 238–251; Р. Лубурић, „Школовање југословенских држављана у СССР-у и сукоб 1948. године“, *Гласник одјељења друштвених наука Црногорске академије наука и умјетности*, 12/1998, Подгорица, 1998, стр. 174.

¹⁵ АЈ, ЦК СКЈ, Комисија за међународне односе и везе, СССР, IX, 119/1–26.

¹⁶ В. Petranović, *n. d.*, str. 224; М. Перишић, *Од Стаљина ка Сартру...*, стр. 251; У земљу се вратило само 12 „сувороваца“. Р. Лубурић, „Школовање југословенских држављана у СССР-у и сукоб 1948. године“..., стр. 167, 168.

¹⁷ АЈ, ЦК СКЈ, Комисија за међународне односе и везе, СССР, IX, 119/1–26; Р. Лубурић, „Школовање југословенских држављана у СССР-у и сукоб 1948. године“, стр. 178.

ИБ-у изјаснивши се за Резолуцију јавно у листу *Rudé právo* 25. августа 1948. Још 10 студената је наредних месеци успело да се илегално врати у Чехословачку из Југославије. У јесен 1948. и 68 ученика је одбило да се, са осталим друговима, врати у земљу. Другу значајну групу чинили су југословенске дипломате и радници представништва Југославије у САД-у. У Чехословачку су отишли уз помоћ Совјетске амбасаде. У овој групи истицали су се Перо Драгила и Слободан Лале Ивановић, југословенске дипломате у Вашингтону.¹⁸ Током јесени 1948. прашку групу допуњавали су и остали информбироовски емигранти који су долазили углавном из југословенских амбасада из западне Европе и неколико левичарских активиста из исељеничких колонија из западне Европе и прекоокеанских земаља.¹⁹ Тако је настала југословенска информбироовска емиграција у Чехословачкој. Радило се о групи људи којих је од 1948. до 1955. углавном било око 160. Са онима који су са њима ступили у контакт било их је укупно око 180.²⁰ Прва организациона форма рада прашких емиграната датира од 10. септембра 1948. када је одржан један састанак на коме је било 30 емиграната, чланова КПЈ.²¹ Организација, дакле, није била изразито масовна, али су је великим делом чинили познати и активни људи, неки са доста искуства у партијском и политичком раду. Најактивнијих чланови организације били су Слободан Ивановић, Перо Драгила, Јоза Милунић, Теодор Балк, Ленка Реинерова, Мића Рајковић.²²

И Југословени на школовању или студијама у Пољској постали су после Резолуције ИБ-а мета „обrade“ пољских комуниста. Официри на школовању у војним школама били су суочени са убеђивањем у исправност

¹⁸ Дипломатски архив Министарства спољних послова Србије (ДАМСП), Политичка архива (ПА), 1956, ЧСР, фасцикла 13, досије 4, сигнатура 412997; ДАМСП, Строго поверљива архива (СПА), 1948, фасцикла 3, сигнатура Строго поверљиво 626; О. Vojtěchovský, „Formování jugoslávské informbyrovské emigrace v Československu“, *Slovenské historické studie*, 29, Praha, 2003, str. 134; О. Vojtěchovský, „Jugoslávská informbyrovská emigrace v Československu 1948–1954“, *Studia Balcanica Bohemo-Slovaca*, VI, Svazek 1, Sekce historie, politologie a etnologie, Příspěvky přednesené na VI. mezinárodním balkanistickém sympoziu v Brně ve dnech 25.–27. dubna 2005, Brno, 2006, str. 348–350; М. Perišić, „Čechoslovačka javnost i Rezolucija IB-a 1948“, *Istorija 20. veka*, 1/2006, str. 120; И. Хофман, „Југословени на студијама у Пољској и Резолуција Информбироа 1948. године“, *Архив*, V, бр. 1 2004, стр. 119–129; М. Перишић, *Од Стаљина ка Сартру...*, стр. 275.

¹⁹ О. Vojtěchovský, „Jugoslávská informbyrovská emigrace v Československu 1948–1954“, str. 352.

²⁰ Емигрантска организација је током свог постојања више пута променила назив: „Клуб југословенских новинара“, „Југословенски клуб“, „Удружење југословенских политичких емиграната у Чехословачкој“, „Савез југословенских патриота у ЧСР“. О. Vojtěchovský, „Jugoslávská informbyrovská emigrace v Československu 1948–1954“, str. 353.

²¹ О. Vojtěchovský, „Jugoslávská informbyrovská emigrace v Československu 1948–1954“, str. 355.

²² ДАМСП, ПА, 1956, ЧСР, фасцикла 13, досије 4, сигнатура 412997; О. Vojtěchovský, „Formování jugoslávské informbyrovské emigrace v Československu“, str. 157; О. Vojtěchovský, „Informbirovska emigracija u jugoslovensko-čechoslovačkim odnosima“, str. 210.

Резолуције ИБ-а, захтевом да јој се придруже и остану у Пољској. Од пољских и совјетских комуниста, предавача и официра слушали су да се „у Југославији показао троцкизам“, да су државни руководиоци водили непријатељску политику против СССР-а, да је Југославија „пошла са империјалистима“, да ће у случају повратка у земљу бити ухапшени, а у случају останка у Пољској да ће добити положаје, високе чинове и добре плате. Потпоручник Светко Гончина, који се школовао у Тенковској официрској школи, сведочио је да му је онемогућавано слушање радио-вести из земље и добијање *Борбе*, коју је до тада добијао од Војног изасланства у Варшави.²³ И у Пољској је велики део емиграције потицао из реда југословенских студената. Попут чехословачког примера, и у Пољској су студенти масовније иступили за Резолуцију ИБ-а тек по повратку са распуста из Југославије и ту одлуку манифестовали јавним објављивањем изјаве у пољској штампи. Према подацима Амбасаде у Варшави, током летњег распуста 1948. у овој земљи је остало четворо југословенских студената, од којих се само Олга Тадић изјаснила за ИБ и то под утицајем „дружења са једним студентом Албанцем“. Она је у августу 1948. објавила изјаву у листу Пољске радничке партије у којој је навела да се у Југославију неће враћати „док траје терор групе Тита“. Када се почетком следеће школске године у Пољску вратило више од двадесет југословенских студената, почело је и масовније пристајање уз ИБ, иако су југословенске дипломате са њима разговарале одмах по повратку из земље у самој амбасади и то „веома опширно“. Југословенски извори ову појаву приписују врбовању студената које су вршила двојица присталица ИБ-а: студент Стеван Живановић, који је био међу онима који су се вратили из земље, и Никола Сандуловић, који је био бивши представник „ГРАНСЈУГ-а“. Живановић је агитовао у Гдањску, а Сандуловић у Кракову и Вроцлаву. Резултат је било „отпадање“ 14 југословенских студената, који су се изјаснили за Резолуцију ИБ-а и своју одлуку објавили у пољској штампи.²⁴

Извори бележе примере успостављања веза између емиграната из више земаља. Тако је због свог значаја прашка емигрантска група коришћена за организовање и помоћ емигрантским групама у другим источно-европским земљама. Слободан Ивановић је, на пример, путовао у Софију и Букурешт, успостављао сарадњу са Радоњом Голубовићем и генералом Пером Попиводом.²⁵

²³ АЈ, фонд 507, Комисија за међународне односе и везе, Пољска, IX, 101/IV–1–82, документ 21.

²⁴ И. Хофман, *н. д.*, стр. 119–128.

²⁵ ДАМСП, ПА, 1949, ЧСР, фасцикла 22, досије 12, сигнатура 46066; *Исто*, 1956, ЧСР, фасцикла 13, досије 4, сигнатура 412997; О. Vojtěchovský, „Jugoslávská informbyrovská emigrace v Československu 1948–1954“, стр. 359.

Источноевропске комунистичке партије по правилу су одређивале своје високе функционере за везу и старање о емигрантским организацијама. То су најчешће били чланови ЦК. Са друге стране, мада су емигранти били у служби политике ИБ-а против Југославије, они су били и под сталном контролом комунистичких партија и државних безбедности у земљама у којима су радили. Они су ипак били бивши припадници КПЈ, и без обзира на то што су се одметнули од своје партије и свог вође, опрезност према њима није била сувишна. Могућност продирања „титовских агената“ у емиграцију побуђивала је велики страх.²⁶ Ипак, емигранти су великим делом учествовали у политичком животу земаља у којима су се налазили. Они су укључивани у омладинске, синдикалне и спортске организације, друштва пријатељства са СССР-ом и друга слична удужења, мањи број је приман у поједине комунистичке партије, многи истакнутији емигранти учествовали су као делегати на партијским конгресима и другим скуповима у ИБ земљама, као и на разним међународним манифестацијама, као „представници Југославије“. У Мађарској и Румунији су активно радили у мањинским организацијама и њиховим пропагандним и културним установама; бивши официри ЈНА примани су у Совјетску армију; формирана је и једна омладинска бригада.²⁷

У земљама ИБ-а емиграција је била јавно представљана као прави представник Југославије. Ова употреба југословенских емиграната практикована је у разним приликама, од уличних манифестација, преко прослава југословенских празника до међународних конгреса. Прославе 1. маја посебно су биле погодне за јавне наступе југословенских емиграната.²⁸ У годинама када је са југословенском владом била прекинута свака сарадња и када званичних представника Југославије није било на партијским и државним светковинама у источној Европи, емигранти су јавно представљани као прави представници Југославије. На Конгресу чехословачких новинара у Прагу 23. и 24. октобра 1948. и на Мировном конгресу у Прагу у априлу 1949. није било представника Југославије, али су били присутни емигранти.²⁹ Југословенску владу иритирало је и присуство „издајника“ на званичним дипломатским пријемима које су организовале информбироовске земље.

²⁶ АЈБ, КПР, I-3-a, Посета државне партијске делегације СССР..., 26. V – 3. VI 1955, Коришћење југословенске ИБ емиграције...

²⁷ Архив Републике Словеније, АС, 1931, 1051.

²⁸ Емигранти су у првомајским поворкама носили слике Хебранга, Жујовића и Арсе Јовановића у црном флору и узвикивали антијугословенске паролe. ДАМСП, СПА, 1949, фасцикла 4, сигнатура Строго поверљиво 883; ДАМСП, ПА, 1949, ЧСР, фасцикла 21, досије 10, сигнатура 23463; Исто, фасцикла 22, досије 12, сигнатура 49560; Исто, фасцикла 21, досије 9, сигнатура 48571; АЈБ, КМЈ, 1-3-6/192, Депеше /?/ Милића и /?/ Мијовића...

²⁹ Политика, 3. 11. 1948, стр. 4; ДАМСП, СПА, 1949, фасцикла 4, сигнатура Строго поверљиво 2773, 955; ДАМСП, ПА, 1949, ЧСР, фасцикла 21, досије 10, сигнатура 23463.

Њихова појава требало је да доведе до повлачења југословенских дипломата са тих пријема.³⁰ Осим тога, емигранти су се трудили да својим идејама обоје и прославе званичних југословенских празника у организацији југословенских дипломатских представништава, па су се појављивали и на овим прославама као незвани гости, изазивали инциденте и ширили своја уверења.³¹ Емигранти су коришћени и у директним акцијама против југословенских институција у источној Европи. Они су у Прагу исписали антијугословенске паролe на књижари „Југословенске књиге“ уочи прославе 1. маја и ангажовали се у провокацијама према југословенском павиљону на сајму у Прагу у марту 1949. године када је мета тридесетак „издајника“ била и Титова биста.³²

Основа рада емиграната била је пропагандна делатност против Југославије. Њихов рад је био каналисан преко 98 пропагандних центара. Највише их је било у СССР-у – 35, а затим у Бугарској 17, Румунији 13, Мађарској 12, Чехословачкој 12 и Албанији девет. У овим центрима су била ангажована 402 специјално обучена лица. „Добро технички и материјално опремљени и снабђевени, ови центри фактички су представљали филијале укупне пропагандне машинерије која је спровођена у лагеру“. Око 80 таквих лица радило је у девет емигрантских листова.³³ Уз помоћ својих домаћина емигранти су још од 1949. почели да издају листове и разне публикације, а на располагању су имали и таласе радио-станица. Према југословенским подацима, укупни тираж девет емигрантских листова износио је око 50.000 примерака. Емигранти су користили и 12 радио-станица. Део штампаног материјала убациван је из емиграције у Југославију. Југословенска влада је до средине педесетих евидентирала 67 таквих брошура, 64 врсте летака, 58 врста карикатура и девет књига.³⁴ Посебан значај имала је радио-станција „Слободна Југославија“ која је емитовала програм из Букурешта од 1949. до 1954. Новинар, секретар и уредник програма био је Милан Петровић, емигрант из Београда, који је у емиграцију отишао препливавши Дунав.³⁵

³⁰ ДАМСП, СПА, 1948, фасцикла 3, сигнатура Строго поверљиво 962.

³¹ ДАМСП, ПА, 1949, ЧСР, фасцикла 21, досије 10, сигнатура 23463; ДАМСП, СПА, 1948, фасцикла 3, сигнатура Строго поверљиво 1204.

³² ДАМСП, СПА, 1949, фасцикла 4, сигнатура Строго поверљиво 654/1; *Политика*, 21. 3. 1949, стр. 4; *Исто*, 23. 3. 1949, стр. 2.

³³ R. Luburić, „Hladni rat i sukob Staljin – Tito u sovjetskoj informbirovskoj i politemigrantskoj štampi“, *Velike sile i male države u Hladnom ratu 1945–1955 (slučaj Jugoslavije)*, ur. prof. dr Ljubodrag Dimić, Beograd, 2005, str. 171.

³⁴ АЈБ, КПР, I–3–а, Посета државне партијске делегације СССР..., 26. V – 3. VI 1955, Коришћење југословенске ИБ емиграције...; *Исто*, Терор и субверзивна делатност...

³⁵ Милан Петровић овако описује први радни дан на овој радио станици: „Први дан рада на радио-станици 'Слободна Југославија'. Показана ми је техника. Имамо два студија. Апа-

Подаци о емигрантским радио-емисијама³⁶

Земља	Број емисија током 24 сата	Трајање емисија током 24 сата (у сатима)	Број емиграната у радио-редакцијама
СССР	16	6,58	15
Пољска	7	4,48	3
Чехословачка	9	4,57	5
Мађарска	8	3,31	7
Румунија	17	7,22	2
Бугарска	9	3,31	13
Албанија	4	1,33	3
УКУПНО	70	32,40	48

Најважнији емигрантски лист био је *За социјалистичку Југославију* који је излазио у Москви и који је утицао на писање осталих листова. За њега су писали водећи емигранти, попут Пере Попиводе, који је био и шеф емиграције и уредник листа, и Радоње Голубовића. Први број листа изашао је 1. маја као орган емиграната у СССР-у.³⁷ У Варшави су емигранти издавали лист *За победу*, у Тирани *За слободу*, док су у Будимпешти излазила два листа на словеначком језику – *За људско змаго* и *Словенски борец*.³⁸ У Чехословачкој су излазили часописи *Нова борба*, *Млади револуционар*, едиција „Под заставом интернационализма“, који су, као и други штампани материјал (брошуре, леци), у великој мери слати левичарским организацијама југословенске исељеничке заједнице у западној Европи и прекоокеанским земљама са којима је прашка емиграција одржавала живе односе. Први број *Нове борбе* изашао је септембра 1948. на осам страна, а главни уредник био је Слободан Ивановић. То је био први лист југословенских емиграната у источној Европи.³⁹ *Нова борба* је од маја 1951. излазила три

ратуру за записивање програма и њихово преношење до предајника опслужују румунски инжењери и техничари. Прочитао сам прописе. Врло су строги. На посао се никада не долази пешке, већ нашим колима. Она нас прихватају код куће и после 'кривудавог водикања по граду' доводе на станицу. О томе шта и где радим – никоме ни збора. Ни мајци рођеној, ни супрузи венчаној! Радно време – неограничено. Ради се колико је потребно, али по сменама. За плату нисам питао, било ме стид“. D. Simić, M. Petrović, *Dražesni KGB – javi se, Radio "Slobodna Jugoslavija" iz Bukurešta izveštava*, Beograd, 2009, str. 7.

³⁶ АЈБ, КПР, I-3-a, Посета државне партијске делегације СССР..., 26. V – 3. VI 1955, Ко-ришћење југословенске ИБ емиграције...

³⁷ Р. Лубурић, *Врући мир хладног рата...*, стр. 57, 58; R. Luburić, „Hladni rat i sukob Staljin – Tito u sovjetskoj informbirovskoj i politemigrantskoj štampi“, str. 172, 173.

³⁸ Р. Лубурић, *Врући мир хладног рата...*, стр. 58, 59; R. Luburić, „Hladni rat i sukob Staljin – Tito u sovjetskoj informbirovskoj i politemigrantskoj štampi“, str. 173.

³⁹ Сам наслов је вероватно требало да асоцира на то да је београдска *Борба* изгубила своју револуционарну улогу, коју је требало повратити новим часописом. Уз чланке прашких информбирооваца, лист је доносио и текстове из *Правде* и листа *За трајни мир и народну демократију*. АЈБ, КМЈ, I-3-б/186, Делеша (Дарка) Чернеја..., Праг, 29. IX 1948, Пов. 503; Р. Лубурић, *Врући мир хладног рата...*, стр. 56/57.

пута месечно.⁴⁰ Информбироовци су у Чехословачкој имали и југословенску емисију Радио Прага, под вођством Миће Рајковића, обојену снажном анти-титовском пропагандом, а простор даван емисијама информбирооваца на таласима Радио Прага бивао је све већи. У поређењу са емисијама у другим источноевропским земљама заостајао је само за Москвом.⁴¹ Осим штампе и радија, емигранти су своје ставове исказивали кроз брошуре и летке као погодан вид ширења антијугословенске пропаганде. Слободан Ивановић је, на пример, објавио брошуру „Белешке о V Конгресу КПЈ“ у којој је истицао драстичну промену односа југословенских функционера према Стаљину и нападао њихов отпор Информбироу.⁴² За изношење напада на Југославију емигрантима је на располагање стављана и штампа ибеовских земаља, која је извештавала о њиховом раду и доносила њихове текстове. Тако су информбироовци у листу *Rudé právo* објавили свој проглас поводом смрти Арсе Јовановића.⁴³ Емигранти у Румунији издавали су лист *Под заставом интернационализма*, као орган „југословенских комуниста-политемиграната у Народној Републици Румунији“. И у Румунији се емигранти нису задржавали само на писању за емигрантски лист. Ту је 1952. изашла књига *КПЈ у рукама убица и шпијуна*, у којој су, уз реферате румунских руководилаца, објављени и чланци емиграната.⁴⁴ Емигранти у Бугарској покренули су средином маја 1949. лист *Napred* чији се први број појавио на српском и македонском језику и изазвао југословенку реакцију у виду вербалне протестне ноте од 27. маја. У њој је оцењено да је задатак листа „борба против вођства и политике ФНР Југославије“.⁴⁵

Штампа је била најмоћније пропагандно средство информбирооваца против југословенке владе и партије. У складу са оптужбама ИБ-а против Југославије, емигрантска штампа је најпре оптуживала југословенски врх за национализам. Од 1949. су учесталије оптужбе о подаништву Југославије САД-у, а Тито је на страницама ових листова постао „слуга америчког

⁴⁰ ДАМСП, ПА, 1949, ЧСР, фасцикла 21, досије 9, сигнатура 43372; *Исто*, фасцикла 22, досије 12, сигнатура 46066; *Bela knjiga...*, str. 99/100; O. Vojtěchovský, „Formování jugoslávské informbyrovské emigrace v Československu“, str. 192–197.

⁴¹ O. Vojtěchovský, „Formování jugoslávské informbyrovské emigrace v Československu“, str. 192–197; O. Vojtěchovský, „Jugoslávská informbyrovská emigrace v Československu 1948–1954“, str. 357, 358.

⁴² „Позив на јединство у издаји“, „Два Ђиласа“, „Вођство КПЈ крије истину од чланства“, „Дволичњаштво Кардеља“, били су неки од наслова Ивановићевих текстова којима је критиковао југословенску политику. Користио је цитате из Ђиласових ставова о Стаљину који су 1944. и 1948. били потпуно супротни. АЈ, фонд 507/IX, ЦК СКЈ, Комисија за међународне односе и везе, ЧСР, IX, 22/I–1–115, документ 33, Пропагандна брошура...

⁴³ ДАМСП, СПА, 1948, фасцикла 3, сигнатура Строго поверљиво 660.

⁴⁴ АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, Комисија за међународне односе и везе, Румунија, IX, 107/III–1–73, документа 13 и 15.

⁴⁵ P. Dragišić, „*Napred* – list jugoslovenskih emigranata (pristalica Kominforma) u Bugarskoj“, str. 126.

империјализма“. Посебно су од будимпештанске резолуције ИБ-а „Тито и његова клика“ оптужувани и за „фашизам“. Стална мета напада били су Титов режим и југословенска политика и стање у земљи. Критиковани су КПЈ, НОР, револуција, стање у привреди, на селу, у култури и науци, војска и полиција... Персонално посматрано, критици је био изложен цео југословенски врх, убедљиво највише Тито, а потом Ранковић, Ђилас, Темпо, Колишевски, Пијаде, Пеко Дапчевић...⁴⁶ Истраживање листа *Napred* које је извршио П. Драгишић показује да се његово писање кретало у оквирима хвалоспева земљама ИБ-а и критике разних сегмената живота у Југославији. Текстови у којима су хваљена достигнућа земаља ИБ-а, њихов привредни напредак, успеси у изградњи социјализма, пораст животног стандарда и др. имали су изразито пропагандни карактер и били су индиректно упућени ка члановима КПЈ, јер је порука била јасна – „потребно је само уклонити лидере КПЈ, вратити Југославију на стари курс, па ће и Југославија следити земље Источног блока у њиховом непрестаном привредном успону“. Са друге стране, емигранти су критиковали како спољну политику Југославије тако и стање у самој земљи.⁴⁷ Веома сличан садржај имао је и орган емиграната у Румунији *Под заставом интернационализма*. Уз кратке садржаје писања других емигрантских листова, доносио је хвалоспеве СССР-у, вести из других земаља „народне демократије“, совјетске ноте Југославији, увреде на рачун југословенских руководилаца, карикатуре Тита и вести из Југославије о борби радника против „капиталистичке експлоатације“ коју је вршила „Титова клика“, краху Петогодишњег плана, „фашистичком пљачкању радних сељака“ итд. На сраницама листа југословенских информбирооваца у Румунији власт у Југославији била је: „Титова клика“, „Титова фашистичка банда“, „фашистички насилници“, „банда београдских фашиста“, „југословенски фашисти“, „фашистичка клика Тито – Ранковић“.⁴⁸

Ибеовске земље су покушавале да убаце емигрантске листове на територију Југославије различитим начинима и средствима – железницом,

⁴⁶ R. Luburić, „Hladni rat i sukob Staljin – Tito u sovjetskoj informbirovskoj i politemigrantskoj štampi“, str. 175, 176.

⁴⁷ Из њиховог угла, Југославија је постала колонија Запада („привезак англоамеричких империјалиста“), подвлачена је културна и привредна подређеност Југославије западним земљама, критикована политика према Грчкој, а посебно америчка војна помоћ. Емигранти су доказивали и да је у Југославији низак ниво животног стандарда, да је становништво суочено с општом оскудицом, а радници подвргнути експлоатацији и то све као директна последица политике наоружавања. Вести из земље биле су обогаћене и натписима и текстовима о репресији, хапшењима, затворима, прогонима у војсци, у Партији и међу обичним становништвом. Пошто је Југославија била приказана као земља погрешне спољне политике, тешких услова за живот и репресије власти према становницима, следећа карика у ланцу пропаганде информбироовских емиграната било је приказивање Југославије као земље отпора народа режиму и таквим условима живота. P. Dragišić, „*Napred* – list jugolovenskih emigranata (pristalica Kominforma) u Bugarskoj“, str. 127–142.

⁴⁸ АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, Комисија за међународне односе и везе, Румунија, IX, 107/III–1–73, документ 13.

бродовима, авионима, дипломатским каналима, поштом. Понекад су појединим грађанима Југославије слата писма, леци и прогласи најразличитије садржине. У једнима им је саопштавано да су емигранти на састанку одлучили да дотични појединац „приђе и усвоји одлуке од стране резолуције ИНФОРМБИРОА“ у Букурешту и да у року од седам дана морају да пређу у Бугарску и јаве се „помоћним органима“ емиграције у неком од већих места Бугарске. Обавештавани су и да су, ако се не одазову позиву, „осуђени на смрт“. У другој врсти порука, у форми летака, грађани Југославије су обавештавани да је њихово место „у редовима првобораца за једну социјалистичку Југославију у братском савезу са Совјетским Савезом, са Народним Демократијама и свим демократским снагама света. То је велика, то је света задаћа, која стоји пред нама свима“. У оваквим порукама неизбежно је било позивање на Арсу Јовановића, који је „убијен од југословенских пограничних стражара“ и на Сретена Жујовића и Андрију Хебранга, који су били у „тамници Александра Ранковића“. При томе су увек наглашаване њихове ратне заслуге као контраст судбини коју су доживели од Титовог режима. У трећој врсти летака слатих појединцима у Југославији налазиле су се поруке „издајницима Балканске социјалистичке федеративне уније, господи Титу, Кардељу, Ђиласу, Кидричу, Пијади, Рибару и комп.“ у којима су подсећани да радничка класа у Југославији нема ни најосновније животне потребе и да деца радника „седе гладна, гола и хладна по мемљивим назови становима“, док се они отимају „похлепно око вила, лимузина, кожных капута, паркова, замкова и око бивших швапских курветина“.⁴⁹ Југословенска влада је могла само да уручује протестне ноте владама информбироовских земаља, али су оне остале без икаквог ефекта. Р. Лубурић наводи да је Југославија од 1948. до 1951. упутила влади СССР-а 14 нота у којима је протестовала против пружања помоћи емигрантима, али је совјетски став остао непромењен и може се сажето приказати цитатом из совјетске ноте од 21. маја 1949: „Совјетска влада је одлучила да пружи гостопримство југословенским патриотима-емигрантима, које прогања југословенски антидемократски режим због њихових демократских и социјалистичких убеђења, и дала им је уточиште. Совјетска влада изјављује да ће она и убудуће пружити гостопримство југословенским револуционарним емигрантима“.⁵⁰

Уз пропаганду са Истока, Југославију је највише погађало убацивање „наоружаних шпијуна и диверзаната“ на њену територију. Према југословенским подацима од средине педесетих, у Југославију су убачена 604

⁴⁹ АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, Комисија за међународне односе и везе, СССР, IX, 119/IV–64–94, документ 78, Леци и прогласи политичке емиграције ибеоваца.

⁵⁰ Р. Лубурић, *Врући мир хладног рата...*, стр. 55, 56; Р. Luburić, „Hladni rat i sukob Staljin – Tito u sovjetskoj informbirovskoj i politemigrantskoj štampi“, стр. 174.

емигранта (из Бугарске 327, Албаније 240, Мађарске 30 и Румуније 17). Од њих је 40 „ликвидирано“ (30 из Бугарске, седам из Албаније и три из Мађарске), док је њих 113 ухваћено (78 из Бугарске, 16 из Мађарске, 16 из Албаније и три из Румуније).⁵¹

* * *

Промене у положају југословенске емиграције на Истоку наступиле су после Стаљинове смрти и то у склопу опште нормализације односа Југославије и земаља Источног блока. Временом је било све више конкретних показатеља спремности источноевропских држава да се са Југославијом успоставе подношљивији и нормалнији односи. Тако су 1953, 1954. и 1955. године предузете мере у циљу нормализације дипломатских односа, отклањању затегнутости на границама, пропаганда против Југославије је слабила и на крају пресахла, обновљени су економски односи, као и културне и спортске везе, поправљен је и однос према југословенским грађанима и припадницима југословенских мањина у источноевропским земљама итд. У склопу процеса нормализације, престале су са радом и емигрантске организације.⁵²

Званична делатност емиграције била је окончана у октобру 1954. До укидања организација дошло је по директиви из Москве. Емигрантске групе су септембра 1954. такву директиву добиле од Извршног комитета Савеза југословенских патриота из Москве коју је потписао Перо Попивода.⁵³ Престанком рада емигрантских група обустављена је и њихова издавачка

⁵¹ АЈБ, КПР, I-3-a, Посета државне партијске делегације СССР..., 26. V – 3. VI 1955, Коришћење југословенске ИБ емиграције...

⁵² Током 1953. године три земље Источног блока (СССР, Бугарска и Мађарска) упутиле су у Београд амбасадоре. Следеће године то су урадиле и Албанија, Румунија, Чехословачка и Пољска. Југославија је одговорила реципрочно. У другој половини 1953. године владе суседних држава пристале су и на поправљање стања на границама и решавање спорова путем мешовитих комисија. Од друге половине 1953. до јуна 1954. ублажена је и пропаганда против Југославије, а онда су у септембру и октобру 1954. у источноевропским земљама укинута емигрантске радио-станице, организације и листови, а из продаје су повучене антијугословенске публикације. АЈБ, КПР, I-3-a, Посета државне партијске делегације СССР на челу са Н. С. Хрушчовом, 26. V – 3. VI 1955; Д. Богетић, „Југословенске спољно-политичке недоумице после Стаљинове смрти“, *Тито – Стаљин*, зборник радова са међународног округлог стола, Београд, 2007, стр. 157–174; Lj. Dimić, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1953–1956, zbliženje, pomirenje, razočarenje“, *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine*, zbornik radova sa naučnog skupa, Beograd, 1999, str. 280, 281; J. Pelikán, *Jugoslávie a Východní blok 1953–1958*, Praha, 2001, str. 17–39; J. Pelikan, „Jugoslavija i Istočni blok 1953. godine“, *Balkan posle Drugog svetskog rata*, zbornik radova sa naučnog skupa, Beograd, 1996, str. 98–106; Lj. Dimić, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi u 1954. godini (hronologija događaja)“, *Balkan posle Drugog svetskog rata*, zbornik radova sa naučnog skupa, Beograd, 1996, str. 155–157; V. Mićunović, *Moskovske godine 1956/1958*, Zagreb, 1977, str. 19; S. Selinić, *n. d.*, str. 232, 233.

⁵³ D. Simić, M. Petrović, *n. d.*, str. 112–114.

делатност. Емигрантски листови су престали са радом, као и радио-станица „Слободна Југославија“.⁵⁴

Године после нормализације односа Југославије и СССР-а донеле су веома различите судбине информбироовским емигрантима у источној Европи. Део емиграната добио је држављанство ибеовских земаља, бивши официри ЈНА примљени су у војску, а један део се запослио у политичким организацијама или у својим изворним професијама.⁵⁵ Више емиграната се после нормализације односа током друге половине педесетих година и касније враћало у Југославију. Југословенски подаци говоре да је међу емигрантима из Чехословачке први захтев за репатријацију у Југославију поднео Мића Рајковић, који је и репатриран 28. јула 1956. У Југославији је осуђен на осам година строгог затвора. Масовнији повратак у Југославију спречавао је страх од одговорности за рад током емигрантских година. Према југословенским изворима, емигранти су очекивали много од Брозове посете СССР-у 1956, надајући да ће том приликом бити направљен договор о њиховом повратку у земљу без одговорности.⁵⁶ Југославија је заиста реаговала крајем 1956. године. Тада је одржан састанак код Ранковића на коме су направљени критеријуми о томе ко се може вратити у земљу без кривичне одговорности, а ко подлеже кривичној одговорности. Из одлуке да се кривично гоне само учиниоци најтежих дела, да се и њима углавном омогући амнестија после суђења, да се емигрантима признају завршене школе ван земље и чиновни који су имали пре емиграције, као и да им се омогући запослење у земљи у складу са стручношћу, види се југословенска жеља да се што већи број емиграната врати у земљу.⁵⁷ Да је Југославија

⁵⁴ Тако је у Бугарској издавање листа *Hanped* окончано 1954. године одлуком бугарских власти. Р. Dragišić, „*Napred* – list jugoslovenskih emigranata (pristalica Kominforma) u Bugarskoj“, str. 126; Архив Републике Словеније, АС, 1931, 1051.

⁵⁵ АЈБ, КПР, I–3–а, Посета државне партијске делегације СССР..., 26. V – 3. VI 1955, Ко-ришћење југословенске ИБ емиграције...

⁵⁶ ДАМСП, ПА, 1956, ЧСР, фасцикла 13, досије 4, сигнатура 412997; О. Vojtjehovski, „*Informbirovska emigracija u jugoslovensko-čehoslovačkim odnosima*“, str. 207–230; О. Vojtjehovský, „*Jugoslávská informbirovská emigrace v Československu 1948–1954*“, str. 365.

⁵⁷ После овог састанка, државни подсекретар у Министарству спољних послова Добривоје Видић писао је 5. децембра 1956. Вељку Влаховићу да је на састанку разматрано питање југословенских информбирооваца у источноевропским земљама, јер је примећен њихов страх од враћања у земљу, па је одлучено да се направе критеријуми о томе ко се може слободно вратити, а ко ће кривично одговарати по повратку. Посебно је после случаја Миће Рајковића било неопходно утврдити јаснију југословенску политику према питању повратка емиграната, како би се они охрабрили за повратак. Са тог састанка послате су инструкције, тј. упутство дипломатским представништвима Југославије у источноевропским земљама о репатријацији југословенских држављана - коминформоваца. Према овој одлуци, свим југословенским држављанима који су желели да се врате у земљу то је требало омогућити. Кривични поступак против њих био би покренут у зависности од њихове активности у иностранству против Југославије. Тако би кривични поступак био покренут само против следећих категорија емиграната: а) оних који су убацивањем у Југославију или на други начин починили дело убиства, саботаже, изразито дело шпијунаже или дело

са великом пажњом приступала питању судбине информбироваца уопште, показивало је и Писмо ЦК СКЈ од 17. маја 1958. у коме је тражено да се „међу бившим припадницима ИБ-а изврши што је могуће већа диференцијација“. Партија је тада поделила информбироовце у четири категорије и зависно од њиховог држања отварао им пут ка примању у СКЈ.⁵⁸

Мада је Југославија упутством за реемиграцију из 1956. учинила искорак у правцу враћања емиграната у земљу, одјек оваквог приступа није био велики. Од укупног броја емиграната (4.928), до 1964. у Југославију се вратило њих 1.336 или 27%. Највећи број се на овај корак одлучио до краја 1957. (1.026 емиграната). Међутим, ново заоштравање односа Југославије и земаља источне Европе 1957–1962. године⁵⁹ успорило је процес

општег криминала; б) који су били истакнути организатори или подстрекачи ових дела или су директно и најкативније помагали ове радње; ц) оних који су као војна лица дезертирали из ЈНА и побегли у иностранство. Упутство је садржало одлуку да ће лица под б) и ц), ако буду осуђена, убрзо бити амнестирана, а она под а) ће бити амнестирана зависно од тежине дела. На основу ове категоризације требало је у Југославији направити спискове тих лица ради оријентације југословенских представништва у овим земљама. Ова представништва је требало да до 1. јануара 1957. дају своје предлоге како би ови спискови били потпуни. Такви потпуни спискови би потом били достављени свим представништвима Југославије у овим земљама, а она би требало да нађу начин да саопште свим југословенским емигрантима који су остали ван списка да се могу репатрирати у Југославију „без бојазни да ће бити позвани на одговорност“, па би таква лица могла репатрирати и жене и децу без обзира на порекло и држављанство. Ако се за репатријацију јаве лица са списка, значи она за која је била предвиђена кривична одговорност, њима је требало предочити да ће по повратку у земљу кривично одговарати, али им и дозволити повратак ако и поред тога буду хтели да се врате. Одлучено је и да ће се повратницима који су се у време Резолуције ИБ-а затекли у ибеовским земљама признати чинови које су имали у часу одбијања да се врате у земљу, ако пресудом суда нису чинове изгубили због кривичних дела предвиђених у тачкама а) и б). Ти емигранти не би били примљени у активну службу ЈНА, већ преведени у резерву. Повратницима би била призната школа коју су завршили у иностранству у складу са прописима Југославије и омогућено запослење према стручности. Сви који су пре емиграције били чланови СКЈ сматрали су се искљученим из Партије, али су могли поново бити примљени ако то „својим даљим радом заслуже“. Упутство је завршено напоменом да не би требало нарочито инсистирати на повратку припадника националних мањина. АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, Комисија за међународне односе и везе, СССР, IX, 119/IV–95–142, документ 102.

⁵⁸ У првој категорији су били они који су се „држали позитивно“ и били су укључени у политички и друштвени живот и при том нису били „велики кривци“ и њих је било могуће одмах примити у СКЈ. У другој групи су били они који су се држали „позитивно“, али „још не долазе у обзир за пријем у СКЈ. Овима треба стварати услове политичке афирмације у циљу што скоријег враћања у СКЈ“. У трећој су били они „који су увидели своје грешке, али се држе пасивно. Са њима треба радити и настојати да се укључе у друштвено-политичку активност“. Четврту групу су чинили они који су „и даље задржали непријатељски став. Такве треба свим средствима онемогућавати и политички и друштвено изолирати“. На основу овог писма, комитети СКЈ су заједно са УДБ-ом проанализирали 26.244 лица и извршили њихову категоризацију овако: I категорија 4.590 лица, II категорија 6.521, III категорија 11.923 и IV категорија 3.210 лица. Архив Републике Словеније, АС, 1931, 1051.

⁵⁹ О томе детаљније видети у: D. Bogetić, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike 1956–1961*, Beograd, 2006, str. 74–79, 184–236; D. Bogetić, „Drugi jugoslovensko-sovjetski sukob. Sudar Titove i Hruščovljeve percepcije politike miroљubive koegzistencije“, *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961*, Beograd, 2008, ur. S. Selinić, str. 49–65; B. Petranović, *n. d.*, str. 363–366.

репатријације емиграната и на дневни ред ставило питање борбе против „југословенског ревизионизма“ у коме емигранти поново добијају активнију улогу, а њихов рад оживљава. Посебно оштра кампања вођена је против повратка у Југославију.⁶⁰ Ова нова употреба емиграције у кампањи против Југославије довела је до југословенског одговора у виду одлуке (донете 1958. године) да се репатријација емиграната обустави, изузев у ретким и појединачним случајевима, и да се покрене кривични поступак (1961. године) за 1.157 емиграната који су непријатељски деловали путем писама и пошиљака антијугословенског садржаја.⁶¹

Нова промена у положају емиграната десила се почетком шездесетих година побољшањем југословенско-совјетских односа,⁶² сукобом СССР-а и Кине и доношењем Закона о амнестији марта 1962.⁶³ Југославија је учинила низ потеза у циљу придобијања емиграната за повратак у земљу. Закон о амнестији обухватио је целокупну информбироовску емиграцију, изузев 380 емиграната, од којих је касније један амнестиран, тако да је до 1964. остало 379 неамнестираних емиграната (200 у Бугарској, 117 у Албанији, 22 у СССР-у, 25 у Мађарској, шест у Румунији, шест у Чехословачкој, три у Пољској). Извршена је и ревизија кривичног поступка који је покренут за 1.157 емиграната које је Југославија оптуживала за непријатељски рад и

⁶⁰ Према подацима из марта 1958. у Бугарској је, заједно са емиграцијом из Босилграда и Димитровграда, живело око 1.500 емиграната. До марта 1958. од њих је репатрирано само око 70. Током 1957. вратило се свега њих 14. Положај емиграната није се битније променио после поправљања међудржавних односа, а разлог малог одзива за повратак могао је лежати у политици бугарских власти које су чиниле све да сачувају језгро емиграције и спрече репатријацију. То је постигано пре свега обезбеђивањем „сношљивијих материјалних услова за живот“, тј. упошљавањем са високим месечним примањима у администрацији или партијском апарату, упућивањем на школовање на партијске школе или студије са високом стипендијама. Из југословенског угла посматрано, емигранти су наставили да уживају привилегован и благонаклон третман. Већина емиграната била је у чланству КПБ-а и активно је учествовала у политичком животу Бугарске наступајући и даље антијугословенски. АЈ, фонд 507, ЦК СКЈ, Комисија за међународне односе и везе, Бугарска, IX, 15/V–145–195, документ 150, Белешка о положају политемиграната у Бугарској.

⁶¹ Архив Републике Словеније, АС, 1931, 1051.

⁶² О томе видети: Ђ. Триповић, „Побољшање југословенско-совјетских односа 1961–1962. године“, *Токови историје* 3–4, 2008, стр. 76–97; В. Petranović, *n. d.*, стр. 367; J. Pelikán, *Jugoslávie a pražské jaro*, Praha, 2008, стр. 21.

⁶³ Овим законом је, између осталог, проглашена амнестија за следећа кривична дела: контрареволуционарни напад на државно и друштвено уређење, угрожавање територијалне целине и независности државе, подривање војне и одбрамбене моћи, убиство представника власти, шпијунажу, учествовање у непријатељској делатности против Југославије, бекство ради непријатељске делатности, организовање и пребацивање у Југославију оружаних група и појединаца, удруживање против народа и државе, непријатељску пропаганду, повреду угледа државе и њених органа и представника, недозвољен прелаз државне границе. Указ о проглашењу Закона о амнестији, *СЛ ФНРЈ*, 21. март 1962, број 12; Упутство за спровођење Закона о амнестији, *СЛ ФНРЈ*, 21. март 1962, број 12; Кривични закон, *СЛ ФНРЈ*, 29. јул 1950, број 30.

овај број је сведен на 151 (84 у Бугарској, 53 у Албанији, девет у СССР-у, један у Румунија, три у Мађарској, један у Чехословачкој). Кривични поступак је остао на снази само за „врхушку“, тј. за „изразите непријатеље, бив. диверзанте и истакнуте пропагаторе, клеветнике и агенте страних об. служби“. Југославија је заузела и либералнији став по питању путовања родбине у посету емигрантима, чак и екстремним емигрантима, а оваква политика је правдана жељом да се постигне „раслојавање емиграције“. Одобране су и посете емиграната и њихових жена земљи (у 1963. 44 емигранта су посетила Југославију, а за прва два месеца 1964. око 20). Мањем броју емиграната издати су и стални пасоши.⁶⁴

После свих ових мера, према југословенским сазнањима из 1964, против Југославије је „са кинеских политичких позиција“ иступало свега 162 емиграната. УДБ-а је имала податак да је 1964. 151 емигрант заузимао важне положаје у разним политичким, научним, пропагандним, друштвеним, мањинским и другим институцијама која су се бавила и проблемом Југославије у источноевропским земљама. Број оних чији су политички ставови били променљиви био је нешто већи – око 200. УДБ-а је процењивала да је међу њима било око 80 агената обавештајних служби и беовских земаља. Око 350 емиграната колебало се по питању репатријације, вероватно из неповерења у одредбе Закона о амнестији, па су се уместо повратка одлучивали на чекање. Ипак, већина емиграната је прихватала амнестију и желела да се врати, али је број повратника и даље био мали, јер су уместо политичких разлога одлуку о враћању спречавали или одлагали неполитички разлози (брак, запослење, плате, станови и сл.).⁶⁵

* * *

Каква је била судбина оних емиграната који су се вратили у Југославију? Као што је речено, до 1964. у земљу се вратило њих 1.336 (27%). Најмасовнији повратак забележен је до краја 1957. и био је последица процеса нормализације односа Југославије и земаља ИБ-а. Тада се вратило 1.026 емиграната. У времену новог погоршања односа (до 1962) вратило се свега њих 132, а од тада до 1964. у земљу се вратило још 178 информбирооваца. Према непотпуним подацима, око 65% бивших емиграната настањивало се по повратку на територију Србије.⁶⁶

Однос државе (Партије) и повратника био је вишеслојан. Први проблем који се постављао био је политички. Мада су се вратили у земљу, повратници никада нису престали бити бивши информбироовци, па је надзор УДБ-е над њима био нешто што се подразумевало. Управо подаци УДБ-е

⁶⁴ Архив Републике Словеније, АС, 1931, 1051.

⁶⁵ Архив Републике Словеније, АС, 1931, 1051.

⁶⁶ Архив Републике Словеније, АС, 1931, 1051.

наводе да је међу повратницима откривено 128 агената обавештајних служби источноверопских земаља. Пре Закона о амнестији у земљу је пуштено без суђења 104 повратника, а 144 је суђено (57 за шпијунажу, 30 за дезертерство из ЈНА, Народне милиције, ДБ-а и 57 за друга кривична дела). Међутим, већина је након краћег боравка на издржавању казне помилована, а после Закона о амнестији остала су у Казнено-поправном дому још три повратника, које Закон није обухватио. Мада је Југославија формално третирала повратнике равноправно са осталим грађанима, ипак су за неке од њих важила извесна ограничења „превентивног карактера“. Овим мерама је био обухваћен мали број емиграната и то приликом важнијих посета страних државника. Будно мотрећи на политичке ставове повратника, Југославија је располагала подацима о држању њих 819. Према тим подацима, „на кинеско-албанским позицијама“ деловало је њих седам, док је 63 иступало „на линији политике СССР и социјалистичких земаља, где се њихови ставови не слажу са ставовима нашег руководства“. Већина повратника је била „политички пасивна и спорије се укључује у друштвено-политички живот“. Са друге стране, они су у многим стварима задржали везу са земљом у којој су проводили емигрантске дане (нису „раскинули“). То значи да су имали двојне бракове, честе контакте са представницима тих земаља, многи су стручне квалификације стекли у тим земљама, у њима су имали и дугогодишњи политички утицај итд. Сви повратници који су у емиграцији примили страно држављанство и тако били двојни држављани, при повратку у земљу изгубили су га. Њихова деца рођена у иностранству били су југословенски држављани, док су њихове жене, које су довеле из тих земаља, задржале своја држављанства. Страним држављанкама било је ожењено 264 повратника (205 из СССР-а, 20 из Бугарске, 14 из Румуније, пет из Мађарске, осам из Чехословачке, девет из Пољске и тројица из Албаније). У пар случајева по повратку у земљу дошло је до развода. Контакте са дипломатским преставништвима ИБ земаља одржавала су 193 повратника (186 из СССР-а, осам из Бугарске, један из Румуније, двојица из Мађарске, тројица из Чехословачке, двојица из Пољске, тројица из Албаније).⁶⁷

Процес интеграције повратника у нову средину, тј. у југословенско друштво, није био нимало лак. Чак и када је постојала политика државног врха у правцу „друштвене и политичке рехабилитације“ бивших емиграната, они су често наилазили на „неповерење и одбијање“ у локалним срединама. Из угла повратника, најважнија питања њиховог живота у Југославији

⁶⁷ Већина ових контаката одржавана је ради сређивања докумената и разних личних и породичних проблема насталих у емиграцији, али и ради примања штампе. Југословенска полиција је посебно уочила да су њихове жене, стране држављанке, нарочито Рускиње, контактирале писано или усмено са службеницима Амбасаде и Совјетског дома културе због прибављања путних исправа за посете родбини и да су неке од њих путовале по неколико пута у СССР. Архив Републике Словеније, АС, 1931, 1051.

вероватно су била она егзистенцијалне природе. Већина њих имала је између 40 и 50 година живота и тешко је могла да нађе посао и обезбеди стан без помоћи власти. Тога је била свесна и сама југословенска власт, верујући да би нерешавање материјалног положаја оних који су се вратили негативно утицало на одлуку оних који су још увек били у емиграцији и евентуално размишљали о повратку у земљу, тим пре што су повратници и они који су остали у емиграцији и даље одржавали везе. Зато извори садрже примере незадовољства повратника начином на који су решавани њихови лични проблеми. Неки повратници из СССР-а су отворено истицали да ће, ако им се не реши материјално стање на задовољавајући начин, тражити повратак у СССР. Југословенски подаци из средине шездесетих говоре да је на радном месту које је било у складу са школским квалификацијама повратника било запослено њих 587, али су ови подаци непотпуни и односе се на око две трећине повратника. Према истим подацима, бар 85 бивших емиграната није имало никакав посао. Они су углавном живели у Србији (46 у унутрашњости, а 25 у Београду). По повратку у земљу неколико стотина бивших информбирооваца се запослило као службеници (углавном бивши официри, подофицири, питомци и војници), други део бивших припадника ЈНА, као и студенти и ђаци стручно су се квалификовали, па су се запослили као лекари, професори, инжењери, адвокати, техничари и учитељи. Стицање ових стручних квалификација значајно је помогло и то што је Југославија дала стипендије неким повратницима, тачније бившим „суворовцима“. Остали повратници су се запошљавали као радници или земљорадници. Уз запослење, најважнији проблем био је стамбени. Његово решавање текло је спорије него што су то желели повратници и сама власт. Према једној анкети која је обухватила нешто преко 60% повратника, дакле нешто више са 800 људи, станове је добило њих 294 (136 у унутрашњости Србије, 73 у Београду, 27 у Хрватској, 20 у БиХ, 18 у Словенији, три у Македонији, 17 у Црној Гори), док је потпуно без стана било 195 повратника (95 у унутрашњости Србије, 75 у Београду, девет у Црној Гори, седам у БиХ, четири у Хрватској, двојица у Словенији, тројица у Македонији). Остали су или задржали стари стан или се сместили код родитеља и родбине. Дакле, као и проблем запослења, и стамбени проблем био је најтежи у Србији. За југословенску власт је решавање материјалних проблема, запослења, становања повратника врло често било компликован проблем, посебно када се радило о онима која су у емиграцији заузимали важнија и руководећа места, поготово ако им је материјални положај у емиграцији био добар. Они су у Југославији захтевали радна места, положаје, плате и станове који би бар приближно одговарали ономе што су имали. Тако је „еминентнијих повратника“, дакле оних који су у емиграцији играли важнију улогу, а који по повратку нису имали решен стамбени проблем и запослење, било 1964. око 25. Од овог броја је њих 12 са породицама било смештено у

Општем прихватилишту у Београду. Све до 1963. материјалним питањима повратника бавила се Савезна комисија за повратнике при СИВ-у. Комисија је успешно решила један број проблема, као што је смештај и стипендирање „сувороваца“. Почетком 1963. ова комисија је расформирана и формиране су републичке комисије. Тако је комисија у Србији плаћала стан и храну за 12 повратника који су били смештени у Прихватилишту и давала им месечни „депарац“ од 10-12.000 динара. Што се тиче решавања стамбеног питања, оно се сводило на обећање комисије да ће у року од шест месеци до годину дана бити решен тај проблем ако повратници буду могли да снесу 25% трошкова око изградње стана.⁶⁸

Мада су са просечно 40–50 година старости повратници били релативно стари да би могли сами да обезбеде посао или стан, били су истовремено и превише млади да би стекли право на пензију. За регулисање радног стажа повратника озбиљан проблем представљало је нерегулисано питање признавања радног стажа за време боравка у емиграцији у социјалистичким земљама, јер ни са једном социјалистичком земљом Југославија није имала билатералан споразум који би регулисао то питање. Од укупно 819 повратника за које је УДБ-а имала податке, до 1964. је пензионисано њих 14 (осам је добило борачку пензију, троје инвалидску, а троје старосну). Још 34 емиграната је у том моменту имало право на пензију, али је до тада нису остварили (од тога је 26 имало право на борачку, осам на инвалидску и двојица на старосну пензију). Борачка пензија је и иначе била најизвеснији начин да емигранти стекну пензију, јер је велики број њих учествовао у НОР-у. Од 819 повратника за које су постојали подаци, њих 456 су били борци НОБ-а.⁶⁹

Југославија је настојала да што више изађе у сусрет повратницима по питању признавања школа које су завршили у емиграцији, како је то већ било одлучено на састанку код Ранковића 1956. године. Током боравка у емиграцији, од 819 повратника за које су постојали подаци, њих 512 је завршило разне школе и факултете и то: војне школе 278, факултете 94, партијске и друге политичке школе 85, остале више и средње школе 55. Нострификација диплома факултета и виших и средњих школа обављана је без потешкоћа. Једино је у појединачним случајевима остао отворен проблем признавања испита на појединим факултетима које повратници тамо нису успели за заврше. Много већи проблем било је питање признања војних диплома стечених у СССР-у. После Резолуције ИБ-а у СССР-у

⁶⁸ Архив Републике Словеније, АС, 1931, 1051.

⁶⁹ Од ових 456 повратника који су учествовали у НОБ-у, носилаца *споменице 1941. године* било је 26, учесника НОБ-а од 1942. године 71, учесника НОБ-а од 1943. до 9. септембра 1943. 171, учесника НОБ-а после 9. септембра 1943. године 68, учесника НОБ-а од 1944. године 104, учесника НОБ-а од 1945. године 16. Архив Републике Словеније, АС, 1931, 1051.

је остало на разним војним школама, училиштима и академијама 565 припадника ЈНА (официра 188, подофицира 149, војних питомаца 228 – од којих су 63 завршила војно училиште „Суворов“). После завршених школа унапређени су у чинове и распоређени у све родове војске, или као инжењери и инструктори у војну индустрију СССР-а. Према југословенским сазнањима у Совјетској армији је 1964. још увек било око 190 бивших припадника ЈНА, од којих преко 50 виших официра (међу којима је било и команданата ракетних база). Остали су демобилисани и запослени у разним институцијама или пензионисани. У Југославију се вратило 278 лица са дипломама разних војних школа и училишта. Питање школовања и диплома повратника - бивших питомаца училишта „Суворов“ третирано је посебно и решено је тако што им је омогућено да се упишу на факултете у Београду, које су, углавном, завршили. Исто тако, на разне факултете у Југославији уписало се још око 50 бивших припадника Совјетске армије. Тако се питање нострификације војних диплома постављало за око 150 репатрираних и око 190 емиграната.⁷⁰

Summary

Yugoslav Cominform Refugees in Eastern European Countries 1948–1964

Key words: *Yugoslavia, Eastern Europe, emigrants, Cominform, propaganda, press*

One of the consequences of Yugoslavia's conflict with the Inform-Bureau (IB) in 1948 was the emergence of the Yugoslav émigrés who adhered to the IB and who were organized in émigré organizations in all East-European countries. According to the Police data from 1964, there were 4.928 supporters of the IB. Among the emigres there were former Yugoslav diplomats, pupils, boarding school pupils and students who happened to be at schools in the countries which had embraced the Resolution of the IB, as well as those supporters of the IB who fled the country. The émigré organizations enjoyed unhidden support of the governments and Communist Parties in the countries adhering to the IB and the basic form of their activity was propaganda against the Yugoslav government

⁷⁰ До 1964. било је само неколико појединачних захтева за нострификацију војних диплома, али су скоро сви емигранти на служби у Совјетској армији који су имали жељу за повратак постављали ово питање, а у неким случајевима њиме условљавали своју репатријацију. Архив Републике Словеније, АС, 1931, 1051.

and the Communist Party. According to the Yugoslav data, their work was channeled through 98 propaganda centers. The most numerous were in USSR – 35, followed by Bulgaria – 17, Romania – 13, Hungary – 12, Czechoslovakia 12 and Albania – 9. With the aid from their hosts, the émigrés started publishing journals and various publications already in 1949. They also had 12 radio stations at their disposal. The total print-run of 9 émigré journals was 50.000. Part of these printed materials was smuggled into Yugoslavia. Due to the normalization of the relations between Yugoslavia and East-European countries after Stalin's death, émigré organizations were disbanded and their organized anti-Yugoslav activity ceased. The Yugoslav authorities strove hard to bring back to the country as many émigrés as possible. This was facilitated by the improving relations with the IB countries after 1957 and 1962, the Law on Amnesty of 1962 as well as the decisions of the Yugoslav government to recognize diplomas of schools the émigrés had finished abroad, to work, in keeping with its possibilities, to provide material conditions for their life in Yugoslavia (finding jobs and apartments), to punish only those who had committed the severest crimes but with the possibility of amnesty soon after trial etc. Thus 1.336 émigrés returned to the country until 1964, most of them (1.026) until 1957.

УДК 314.15(=163.3/.6)(436)“196/199“
331.556.44(=163.3/.6)(436)“196/199“

ЈУГОСЛОВЕНСКИ ЕКОНОМСКИ МИГРАНТИ У АУСТРИЈИ ОД ПОЧЕТКА 60-ИХ ГОДИНА ДО РАСПАДА ЈУГОСЛАВИЈЕ*

Др Петар ДРАГИШИЋ
Институт за новију историју Србије

АПСТРАКТ: У чланку је анализиран процес економских миграција Југословена у Аустрију од почетка 60-их година до распада Социјалистичке Федеративне Републике Југославије. Формирање велике заједнице Југословена у Аустрији посматрано је у контексту масовних миграционих покрета југословенских држављана у потрази за запослењем изван граница Југославије.

Кључне речи: Југославија, Аустрија, економска емиграција

Шездесете године 20. века представљале су деценију политичких преиспитивања у чијем се средишту налазило питање реконструкције југословенске федерације. Југословенско друштво потресале су политичке тензије које су наговестиле буран расплет југословенске кризе. Политичку кризу пратиле су од средине 60-их година тешкоће у спровођењу привредне реформе.¹ Заостајање у привредном развоју није остало без последица на југословенско тржиште рада па се 1980. број особа у потрази за запослењем у Југославији приближио цифри од 800.000.² Додатни притисак на тржиште рада представљала је нагла промена демографске структуре. Становништво

---

* Чланак је резултат рада на пројекту Срби и Југославија – држава, друштво, политика (147043) који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

¹ Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi*, Zagreb, 1978, str. 305–319.

² *Jugoslavija 1918–1988. Statistički godišnjak*, Beograd, 1989, str. 70.

Југославије се у периоду од 1953. до 1971. године увећало за око 3,5 милиона (са око 17 милиона 1953. на око 20,5 милиона 1971). Поред тога интензивна индустријализација и урбанизација довеле су до значајног повећања броја градског становништва.³

Повећан притисак на тржиште рада и, у поређењу са стандардом радника на Западу, ниске зараде у Југославији⁴ покренули су почетком 60-их година велики миграциони талас из Југославије. Највише југословенских миграната одлазило је у земље Западне Европе, будући да се настали вишак радне снаге у Југославији подударио да потребом земаља Западне Европе за додатном радном снагом. Већина југословенских економских емиграната живела је у Савезној Републици Немачкој. Око 500.000 југословенских држављана радило је средином седамдесетих година у СР Немачкој.⁵ Велике заједнице „гастарбајтера“ из Југославије боравиле и у Аустрији, Француској, Швајцарској и Шведској.⁶

У Аустрији се током последњих деценија социјалистичке Југославије налазила друга по бројности заједница југословенских економских емиграната. Долазак страних радника Аустрија је почетком 60-их година настојала да контролише закључивањем одговарајућих билатералних уговора са земљама из којих је долазила допунска радна снага. Већ 1962. такав уговор је закључен са Шпанијом, а две године касније и са Турском.⁷ Споразум између Социјалистичке Федеративне Републике Југославије и Аустрије о запошљавању југословенских грађана у Аустрији ступио је на снагу 1966. године. Споразум је допуњен Конвенцијом о социјалном осигурању.⁸

Број страних радника у Аустрији непрекидно се увећавао од почетка 60-их и достигао врхунац 1973. године, када је близу 227.000 страних радника било запослено у Аустрији. Тиме је удео страних радника у укупном броју запослених у Аустрији износио 8,7%. Почетком 80-их година посебно

³ Исто, стр. 38–39; Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988. Tematska zbirka dokumenata*, Beograd, 1988, str. 1195.

⁴ Према југословенским проценама из 1966. и 1967. године просечна плата југословенских радника у иностранству била је три и по пута већа од просечне зараде радника у Југославији. Dušan Bilandžić, *n. d.*, str. 318–319.

⁵ Ulrich Herbert, *Geschichte der Ausländerpolitik in Deutschland. Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter, Flüchtlinge*, München, 2001, str. 198–199; Ivana Dobrivojević, „U potrazi za blagostanjem. Odlazak jugoslovenskih državljana na rad u zemlje Zapadne Evrope 1960–1977“, *Istorija 20. veka*, 2/2007, str. 97.

⁶ Milena Primorac, *Strani radnici. Sociološki aspekti privremene ekonomske emigracije*, Beograd, 1980, str. 15; Ivana Dobrivojević, *n. d.*, str. 97.

⁷ Irene M. Tazi-Preve, Josef Kytir, Gustav Lebhart, Rainer Münz, *Bevölkerung in Österreich, Demographische Trends, politische Rahmenbedingungen, entwicklungspolitische Aspekte*, Wien, 1999, str. 79.

⁸ Архив Југославије (АЈ), Савезно извршно веће, 130–617–1017, Државни секретаријат за иностране послове II управа, Информација о односима између Југославије и Аустрије, 21. 1. 1967.

велики удео страних радника забележан је у текстилној индустрији, у угоститељском сектору, те у пољопривреди. Од 1974. започело је постепено смањивање броја запослених странаца у Аустрији, па је 1984. број страних радника у Аустрији пао испод 140.000. До наглог пораста броја запослених радника дошло је крајем 80-их година. Ново интензивирање досељавања иностране радне снаге омогућено је преклапањем аустријске потребе за јефтиним радном снагом са отварањем нових извора радне снаге у Источној Европи након пада „гвоздене завесе“. Посебно значајан утицај на повећање броја странаца у Аустрији имала је југословенска криза почетком 90-их година, која је довела до појачаног емигрирања становника пропале државе. Већ 1991. године у Аустрији је радило више од 265.000 странаца.⁹

Интензивирање миграције Југословена у Аустрију временски се поклопило са закључењем уговора између Социјалистичке Федеративне Републике Југославије и Аустрије о запошљавању југословенских грађана у Аустрији. У другој половини 60-их удео југословенских радника у укупном броју страних радника у Аустрији прешао је 70%. Удео око 196.000 Југословена у укупној „гастарбајтерској“ популацији у Аустрији је 1973. достигао 78,5%, након чега је наступио пад.¹⁰ Крајем 70-их година било је више од 110.000 Југословена на раду у Аустрији. Број југословенских радника у Аустрији је средином 80-их година пао испод 85.000. Почетком 90-их, пред распад СФРЈ, око половину страних радника у Аустрији чинили су радници из Југославије. И поред значајног смањивања удела југословенских радника у односу на стање током 70-их година, југословенски економски емигранти су све до распада Социјалистичке Федеративне Републике Југославије представљали доминантну заједницу у „гастарбајтерском“ миљеу Аустрије.¹¹

Паралелно са смањивањем удела југословенских радника у Аустрији повећавао се удео турских „гастарбајтера“ – јединих конкурената југословенским економским емигрантима на аустријском тржишту рата. Већ средином 80-их година удео турских радника у укупном броју „гастарбајтера“ у Аустрији износио је око 20%. Значајнији удео имали су и немачки радници, којих је у односу на укупан број страних радника 80-их година било нешто више него деценију раније – између 7% и 8%.¹² У анализи југословенско-аустријских односа коју је 1968. приредио југословенски Секретаријат за

⁹ I. M. Tazi-Preve, J. Kytir, G. Lebhart, R. Münz, *n. d.*, str. 79, Vladimir Grečić, *Migracija i integracija stranog stanovništva*, Beograd 1989, str. 95.

¹⁰ Waltraut Urban, „Die Wirtschaftsbeziehungen zwischen Österreich und Jugoslawien 1955–1985“, Otmar Höll (Hrsg.), *Österreich-Jugoslawien. Determinanten und Perspektiven ihrer Beziehungen*, Wien, 1988, str. 381; Gudrun Biffi, *SOPEMI Report on Labour Migration. Austria 2007–08*, Wien, 2008, str. 64.

¹¹ Vladimir Grečić, *n. d.*, str. 96.

¹² Gudrun Biffi, *n. d.*, str. 64.

инострани послове оцењено је да су аустријски послодавци давали примат југословенској радној снази у односу на раднике из других земаља „пре свега због њених квалитета, бржег прилагођавања у аустријској средини од осталих (Турака, Шпанаца, Грка), бољих могућности споразумевања и близине која делује на смањење превозних трошкова“.¹³

Страни радници у Аустрији 1971–1991.¹⁴

Година	Укупно страних радника	Југословени (%)	Турци (%)	Немци (%)
1971.	150.216	76,0	13,1	3,0
1972.	187.165	77,7	11,4	2,8
1973.	226.801	78,5	11,8	2,5
1974.	222.327	76,2	13,5	2,6
1975.	191.011	73,9	14,1	3,1
1976.	171.673	70,2	14,3	6,2
1977.	188.863	69,7	14,3	6,3
1978.	176.709	68,5	14,8	6,6
1979.	170.592	67,2	15,6	6,8
1980.	174.712	65,9	16,2	6,9
1981.	171.773	64,5	16,9	7,1
1982.	155.988	62,0	18,3	7,6
1983.	145.347	61,4	19,0	7,8
1984.	138.710	59,9	20,0	8,0
1985.	140.206	58,5	20,8	8,0
1986.	145.963	57,3	21,4	7,8
1987.	147.382	56,0	22,2	7,8
1988.	150.915	55,1	22,7	7,9
1989.	167.381	54,3	23,4	7,4
1990.	217.611	50,8	23,2	6,0
1991.	266.461	48,5	21,6	5,1

У поменутој анализи ДСИП-а из 1968. године подвучен је значајан удео југословенских грађана из Босне и Херцеговине и Србије у укупном броју југословенских радника у Аустрији. Наглашено је и да хрватски радници у Аустрију најчешће долазе из Загорја и Далмације, као и да је већи број словеначких економских мигранта у Аустрији потицао са подручја Мурске Соботе. У документу ДСИП-а је наведено и да је највећи број Југословена у Аустрији био ангажован на сезонским пословима у пољо-

¹³ Архив Јосипа Броза Тита (АЈБТ), I–3–а, Аустрија, Државни секретаријат за иностране послове – Аустрија, септембар 1968.

¹⁴ Gudrun Biffl, *n. d.*, str. 64.

привреди, као и да је знатан број југословенских радника био запослен у металној и металоперађивачкој индустрији, те у секторима туризма и угоститељства. Као остала подручја привреде у којима су радили југословенски „гастарбајтери“ наведени су сектори трговине, услуга, транспорта, хемијске индустрије, индустрије керамике и прераде камена и занатства. Изнета је и процена да су већину југословенских радника у Аустрији чинили неквалификовани радници, претежно руралног порекла, те да су квалификовани радници чинили тек 15% укупног броја југословенских „гастарбајтера“ у Аустрији.¹⁵

Одлазак Југословена на рад у Аустрију није имао привремени карактер, будући да је постепена интергација „гастарбајтера“ довела до формирања снажне југословенске дијаспоре у Аустрији. Продужење боравка „радника на привременом раду“ у Аустрији, спајање породица и натурализација, као завршни степен процеса интеграције, означили су крај „гастарбајтерске“ епохе у односима Аустрије и Југославије.

Према једном истраживању аустријских власти (Bundesministerium für soziale Verwaltung) из 1983. године чак 71,6% Југословена потврдило је да је у Аустрији остало дуже него што је било планирано. Као кључне мотиве који су их определили за продужење боравка у Аустрији анкетирани Југословени су навели бољу зараду у Аустрији (69,6%), недовољну суму уштеђеног новца (61,9%), тешкоће у налажењу посла у Југославији (51,6%), чињеницу да деца већ похађају аустријске школе (19,1%), те задовољство животом у Аустрији („weil wir uns in Österreich wohl fühlen“ – 8,1%). У знатно мањој мери су на опредељење Југословена да остану у Аустрији дуже него што је то било планирано утицали одбијање деце да се врате у Југославију и незадовољство политичком ситуацијом у Југославији, што је као мотив останка у Аустрији навело тек 0,7% анкетираних Југословена.¹⁶

У споменутом аустријском истраживању само 2,9% аустријских Југословена недвосмислено се изјаснило против повратка у земљу, док је 10,6% навело да жели да се врати, али да није сигурно да ли ће до повратка и доћи. Трећина испитаних је навела да жели да се врати, али да не зна када. Остали анкетирани су изразили жељу да се врате у Југославију, при чему су навели различите моменте могућег повратка: након што се уштеди довољно новца и обезбеди egzистенција у Југославији, завршетак школовања деце, те одлазак у пензију.¹⁷

Истраживање из 1983. године бавило се и ставом југословенских миграната према могућности натурализације. Мали број испитаних (4,8%) је изјавио да би, уколико то буде могуће, узео аустријско држављанство, док

¹⁵ АЈБТ, I-3-a, Аустрија, Државни секретаријат за иностране послове – Аустрија, септембар 1968.

¹⁶ Waltraut Urban, *n. d.*, str. 383.

¹⁷ Исто, стр. 384.

је 6,6% њих изјавило да о тој могућности размишља. Готово истоветан број испитаних (6,8%) је навео да би се на узимање аустријског држављанства одлучили само у случају да им се омогући и задржавање југословенског држављанства (двојно држављанство). Чак 60,6% анкетираних је изјавило да ни у ком случају не би узели држављанство Аустрије.¹⁸

Резултати процеса натурализације југословенских грађана у Аустрији нису значајније одступали од наведених резултата истраживања у којима је испитиван однос имиграната према питању узимања аустријског држављанства. Према аустријским статистичким подацима, до краја 80-их година није дошло до масовније натурализације југословенских држављана у Аустрији. Од 1975. број натурализованих Југословена није падао испод 1.000 годишње. Осетније повећање броја југословенских држављана који су узимали аустријско држављанство временски се поклопило са почетком југословенске кризе. Већ 1991. је преко 3.000 грађана државе у распадању искористило право на поседовање пасоша Републике Аустрије.¹⁹

*Натурализација југословенских држављана у Аустрији 1960–1991.*²⁰

1960.	252	1976.	1.103
1961.	215	1977.	1.369
1962.	204	1978.	1.217
1963.	220	1979.	1.432
1964.	181	1980.	1.839
1965.	193	1981.	1.517
1966.	417	1982.	1.204
1967.	721	1983.	2.262
1968.	833	1984.	1.428
1969.	946	1985.	1.449
1970.	978	1986.	1.463
1971.	978	1987.	1.416
1972.	941	1988.	1.731
1973.	952	1989.	2.323
1974.	967	1990.	2.641
1975.	1.039	1991.	3.221

Југословенима нису били подједнако привлачни сви региони Аустрије. Аустријски пописи указују на појачану заинтересованост Југослове-

¹⁸ Исто.

¹⁹ Gudrun Biffl, *n. d.*, str. 53.

²⁰ Исто.

на за живот и рад у источним покрајинама Аустрије. Као и у случају турске емиграције у Аустрији, далеко највећи број југословенских грађана (око 50%) боравио је, на основу пописа из 1981. године, у аустријској престоници. Значајан број Југословена живео је у Доњој (13.841) и Горњој Аустрији (13.459). У две најзападније аустријске покрајине – Тиролу и Ворарлбергу – 1981. је живело око 20.000 југословенских држављана. Најмање Југословена је 1981. било настањено у Бургенланду и Корушкој. Укупно је те године, према подацима из аустријског пописа, у Аустрији боравило 125.890 југословенских држављана. У односу на југословенске грађане у Аустрији турски имигранти су били у већој мери заинтересовани за живот на западу Аустрије. Готово четвртина укупног броја аустријских Турака живела је 1981. у Ворарлбергу. За разлику од Југословена и Турака припадници треће по бројности имигрантске заједнице у Аустрији – Немци – били су у знатно мањој мери били заинтересовани за живот у Бечу. Тек око 15% укупног броја Немаца у Аустрији живео је у аустријској престоници.²¹

И деценију касније највише странаца у Аустрији имало је југословенско држављанство. Према попису из 1991, у Аустрији је те године боравило 197.886 југословенских грађана. Ипак број Југословена је током 80-их година растао спорије од броја Турака у Аустрији, који је у односу на стање у 1981. био двоструко већи. Поред све бројније турске заједнице, Југословени у Аустрији су добили нову конкуренцију из Источне Европе. У односу на попис из 1991. године значајно је порастао број грађана Пољске, Чехословачке, Румуније и Мађарске у Аустрији.²²

*Југословенски држављани у Аустрији 1981. и 1991.*²³

	1981.	1991.
Бургенланд	611	1.254
Корушка	2.683	7.438
Доња Аустрија	13.841	20.121
Горња Аустрија	13.459	27.276
Салцбург	9.999	17.230
Штајерска	6.014	9.702
Тирол	8.263	13.078
Ворарлберг	12.433	14.429
Беч	58.587	87.358
Укупно	125.890	197.886

²¹ Statistik Austria, Volkszählungen 1971 bis 2001. Bevölkerung 1971 bis 2001 nach ausgewählter Staatsangehörigkeit und Bundesländern.

²² Исто.

²³ Исто.

Напуштањем Југославије и насељавањем у Аустрији и осталим земљама Западне Европе наступила је драматична промена материјалног стања и дотадашњег начина живота југословенских „гастарбајтера“. Одлазак великог броја Југословена на „привремени рад у иностранству“ није остао без утицаја и на животе њихове родбине и стање у земљи. „Гастарбајтери“ нису прекидали везе са домовином, а најопипљивији аспект њиховог утицаја на ситуацију у Југославији био је материјална подршка средини из које су потекли.

Посебно значајан утицај на економску ситуацију у Југославији имале су дознаке југословенских радника у иностранству које су од 60-их година до распада земље представљале важан подстицај југословенској привреди. Осим прилива од девизних дознака југословенских емиграната, на југословенску привреду се позитивно одразила и чињеница да су поједини економски емигранти инвестирали у унапређење инфраструктуре у крајевима из којих су потекли.²⁴

Дознаке југословенских држављана у Аустрији заузиле су важно место у аустријско-југословенским економским односима од 60-их година до распада Југославије. Већ у анализи југословенско-аустријских односа Државног секретаријата за иностране послове из 1968. године констатовано је да „дознаке наших грађана на раду у Аустрији представљају значајну ставку у неробном приливу из Аустрије“.²⁵ Годишњи удео нето дознака аустријских Југословена у укупној годишњој суми дознака југословенске емиграције у периоду 1967–1985. варирао је између 16% 1974. и 8,1% 1978. У периоду од 1973. до 1985. највећи удео нето дознака југословенских држављана у Аустрији у покривању трговинског дефицита Југославије у размени са Аустријом остварен је 1973. (89,5%) и 1976. године (77,4%). Минимална вредност нето дознака „гастарбајтера“ у односу на трговински биланс Југославије са Аустријом у наведеном периоду достигнута је 1985. године – 28,1%. Док је 1966. збир дознака југословенских држављана у Аустрији износио тек око 330 милиона шилинга, средином 70-их година у југословенску привреду је на овај начин убризгавано преко три милијарде шилинга годишње (1974. чак 3,8 милијарди шилинга). Пад укупног износа дознака југословенске дијаспоре у Аустрији започео је крајем 70-их. Девизни прилив на име дознака Југословена у Аустрији је 1984. и 1985. године износио мање од две милијарде шилинга (годишње). У периоду 1966–1985. највећи годишњи износи дознака југословенских радника у Аустрији по глави запосленог – преко 24.000 шилинга – у југословенску привреду су ушли 1975, 1976. и 1982. године.²⁶

²⁴ Ivana Dobrivojević, *n. d.*, str. 92.

²⁵ АЈБТ, I–3–а, Аустрија, Државни секретаријат за иностране послове – Аустрија, септембар 1968.

²⁶ Waltraut Urban, *n. d.*, 385–386.

Дознаке југословенских радника у Аустрији по глави запосленог²⁷

Година	Дознаке у шилинзима	Година	Дознаке у шилинзима
1966.	9.563	1976.	24.120
1967.	10.034	1977.	21.085
1968.	14.160	1978.	15.098
1969.	14.734	1979.	18.351
1970.	15.050	1980.	20.120
1971.	16.030	1981.	21.776
1972.	11.529	1982.	24.418
1973.	15.852	1983.	21.847
1974.	22.382	1984.	23.172
1975.	24.841	1985.	19.795

Стварање бројне заједнице југословенских „гастарбајтера“ од Беча до Брегенца имало је за последицу снажан девизни прилив из Аустрије и истовремено допринело редуковању притиска на југословенско тржиште рада. Са друге стране, долазак југословенских радника био је део одговора на потребе аустријске привреде за додатним изворима радне снаге. Сви аспекти утицаја економских миграција Југословена у Аустрију на карактер југословенско-аустријских односа у последњим деценијама социјалистичке Југославије не могу се, међутим, изразити искључиво квантитативним подацима. Феномен масовног емигрирања у Аустрију није утицао само на економску страну односа Југославије и Аустрије. Ради се о појави чији је значај надживео односе социјалистичке Југославије и Аустрије. Стварањем великих јужнословенских имигрантских заједница у Аустрији, започетим 60-их година 20. века, отворен је простор за непосредније упознавање Аустријанаца и народа са простора бивше Југославије и формирање прецизнијих слика једних о другима.

²⁷ Исто, стр. 387.

Summary

Yugoslav Migrant Workers in Austria from the Beginning of the 1960s to the Dissolution of Yugoslavia

Key words: *Yugoslavia, Austria, migrant workers*

Difficult economic situation in Yugoslavia destabilized the Yugoslav labour market in the 1960s, thus forcing thousands of Yugoslavs to leave their country searching for jobs and higher standard of living. The mass migration from Yugoslavia started in the first half of the 1960s. The vast majority of the Yugoslav migrant workers settled in the German-speaking countries. According to the Austrian census from 1981 there were more than 125,000 Yugoslav citizens in Austria. In the early 1970s Yugoslav migrant workers represented more than 75% of the total number of foreign employees in Austria, while in the late 1980s this percentage was around 50%. The mass migration of Yugoslav citizens to Austria strongly influenced not only the lives of emigrants and their families but also the economic relations between Yugoslavia and Austria. Yugoslavia profited particularly from remittances of Yugoslav citizens in Austria, which played a crucial role in reducing the consequences of Yugoslav trade deficit with Austria.

УДК 930(497.7)“199/...“
94:316.75(=163.3)“199/...“

ANTICOMMUNIST, BUT MACEDONIAN: POLITICS OF MEMORY IN POST-YUGOSLAV MACEDONIA

Tchavdar MARINOV

*Lecturer at the Department of Sociology
of the St Kliment Ohridski University, Sofia*

*„The dead heroes of Macedonia, albeit as ghosts,
will rise against all of you who will decide
to give your support to this harmful plan.
Through the destruction of the monuments of the
antifascist war, you destroy the present and
the future of our country.“¹*

ABSTRACT: *This paper deals with Macedonian contemporary interpretations of the „Yugoslav past“ of Macedonia. The article focuses on the role of recent Macedonian history in the nation-building process in Macedonia.*

Key words: *Macedonia, Yugoslavia, historiography*

In the famous *Lieux de mémoire*, the French historian Pierre Nora outlines the main forms of a worldwide process identified by him as a ‘global upsurge of memory.’ These involve the critique of the official versions of history and the return to what was hidden away; the search for an obfuscated or ‘confiscated’ past; the cult of ‘roots’ and the development of genealogical investigations; the boom in fervent celebrations and commemorations; legal settlement of past ‘scores’ between different social groups; the growing number of all kinds of museums; the

---

¹ From the protest note of the Union of Combatants from the Second World War against a decision of the Bitola municipality, in May 2007, to remove 26 monuments to communist partisans from the city park: „Lokalnata vlast gi seli bitolskite heroji od gradskoto šetaliste“, *Utrinski vesnik*, May 15, 2007. Bitola is Macedonia’s second largest city.

rising need for conservation of archives but also for their opening to the public; and the new attachment to ‘heritage’ (*patrimoine* in French).²

It is easy to find many similar symptoms in the contemporary public space of the Republic of Macedonia. Since its independence in 1991, political and academic entrepreneurs have promoted, sometimes with opposite goals, new versions of national history. The cult of millenary roots and the genealogical and ‘ethnogenetical’ (para-)historiographic genres are becoming ever more popular and in some circles at least, the heritage of ancient Macedonia and its famous rulers – Philip and Alexander – is embraced as a token of national pride.³ In 2003, an impressively long list of commemorations marked the centennial of the anti-Ottoman St. Elias day (Ilinden) uprising, interpreted as the symbolic beginning of contemporary Macedonian statehood. New museums sprang up and as of this writing there are still many unaccomplished projects, including a museum of the victims of the communist regime.⁴ The latter have been meanwhile rehabilitated and vindicated through measures in the Law on Lustration (*lustracija*), which entails in particular the opening of the archives of the communist political police. These are just some of the Macedonian manifestations of the global process described by Nora in another context.

The present article focuses on some specific dilemmas of the attitude towards the communist past in post-Yugoslav Macedonia. It attempts to analyze, through examples of diverse promoters of historical revision (historians, journalists, politicians, veterans, and former political prisoners), the clash between different ‘politics of memory,’ which are understood as strategies referring to collective memories in order to lay claim to a symbolic position that is either newly defined or recently contested. There is an important reason for not limiting such analysis to academic historiography. As a result of the global ‘expansion’ of memory, the academic historian, in Macedonia, as elsewhere, is no longer the solitary guardian of the interpretation of the past. Nowadays, s/he has to share this responsibility with the judge, the witness, the journalist, various NGO experts, and others. Moreover, the historian becomes an expert taking part in public debates that bring into opposition not only rival narratives but also social statuses and symbolic or real capital, local inertia and global imperatives. Referring to the latter, this article seeks to examine the trends of Macedonian anticommunist revisionism as a local answer to a more general supranational agenda of mastering the past. It concludes by arguing that Macedonia’s occasional refuge in a

---

² See the introduction to the first and conclusion to the last volume of Pierre Nora, *Les lieux de mémoire: La République, Les France*, vol. 3 (Paris: Gallimard, 1984, 1993).

³ At the same time, those who would connect Alexander’s Macedonia in some organic way with today’s Republic of Macedonia are mocked by others as Bukefalisti ‘Bucephalists’ (after Bucephalos, Alexander the Great’s horse).

⁴ „Vladata proglasuva žrtvi na komunizmot“, *Vest*, June 25, 2007.

mythical ancient past is a means of avoiding the relevance for the present of the more real challenges of a contested recent past.

Macedonian historiography: ways of writing and of rewriting

Today's Macedonian historical 'master narrative' has inherited a particular interpretation of the past whose first drafts are to be found in leftist and communist circles of the interwar Macedonian movement in the 1930s. Certain of its activists, who were not professional historians, saw the roots of modern Slavic-speaking Macedonians in the Middle Ages and even in the ancient Macedonian state. In their rather polemical works, they traced an uninterrupted millenary continuity leading to the so-called 'Revival' period in the 19th century and to the struggles of the Internal Macedonian Revolutionary Organization (IMRO) during the late Ottoman epoch (the end of the 19th – beginning of the 20th century).⁵ It must be stated that almost all of these historical references (excluding those to the ancient Macedonians) are traditionally claimed by Bulgarian national history which still disputes the legitimacy of the 'ethnic Macedonian' reading.⁶ Nevertheless, Macedonians muster evidence about the non-Bulgarian character of a number of historical personalities and manifestations, especially after the split of the IMRO into 'left' and 'right' wings. This separation began in the last years of Ottoman rule and became much more pronounced during the interwar period when Macedonia was divided among Greece, Serbia, and Bulgaria and when the draft version of contemporary Macedonian historical narrative was created.

As it was communists who traced the main stages of Macedonian history from the outset, it is not surprising that only leftist revolutionaries are traditionally deemed 'real Macedonian patriots.' From this perspective, the famous interwar right-wing IMRO, led by the last authentic *komitadji* chief Todor Aleksandrov and the famed terrorist leader Ivan Mihajlov, was and is considered to be 'Greater-

⁵ See, for instance, the writings of Vasil Ivanovski, *Zošto nie Makedoncite sme oddelna nacija? Izbrani dela* (Skopje: AM, 1995). Communists like Ivanovski or Dimitar Vlahov, Angel Dinev and others were certainly not the first to develop a particular Macedonian historical interpretation. Modern Macedonian nationalism had its first documented manifestations already in the 1870s, but only after WWI and especially during WWII did it become a real political force.

⁶ Without entering into the intricate details, here is an example: during the Ottoman period, the IMRO was named, most of the time, Secret Macedono-Adrianopolitan Organization, and, after 1905, Internal Macedono-Adrianopolitan Revolutionary Organization (VMORO). It was active not only in Macedonia but also in Thrace – in the Vilayet of Adrianople (modern Edirne in Turkey). This fact is still difficult to explain from a Macedonian historiographic viewpoint: it suggests that Macedonian revolutionaries in the Ottoman period did not differentiate between 'ethnic Macedonians' and 'ethnic Bulgarians' from Thrace. Moreover, as their own writings attest, they often saw themselves as 'Bulgarians' (or 'Macedonian Bulgarians') and wrote in standard Bulgarian rather than in the Macedonian dialect. On this topic, see Ulf Brunnbauer, „History, Myths and the Nation in the Republic of Macedonia“, in (Re)Writing History. Historiography in Southeast Europe after Socialism, ed. Ulf Brunnbauer (Münster: Lit-Verlag, 2004).

-Bulgarian' in its character.⁷ In fact, the right wing also fought for an 'independent and united Macedonia' but unlike the leftist and progressively communist activists it did not develop Macedonian (ethno-)nationalism and stuck to the Bulgarian national identity of Macedonian Slavic-speakers.⁸ During the Second World War, it was the communists who organized the struggle in Vardar Macedonia (previously part of a Serbian and royal Yugoslav province) against its Bulgarian occupation. On August 2, 1944, on a second St. Elias day (Ilinden), it was they, not the rightists, who proclaimed a Macedonian state.⁹ Hence, the Macedonian communists not only forged the narrative of Macedonian national history but also located themselves at the pinnacle of its teleology. Today, Macedonian historians still exalt the patriotic character of the communist and anti-Bulgarian 'National-Liberation Struggle' (1941-1944), known under the acronym NOB (*Narodnoosloboditelna borba*).

The proclamation of the southernmost Yugoslav republic's independence in 1991 entailed a new level of Macedonian national identity. However, Macedonian historiography, both in its academic and public articulations, had to resolve a grave dilemma. Namely, a revision of the recent Yugoslav past was crucial for the affirmation of the new state of sovereignty, but nearly all the national institutions and 'symbolic forms' were constructed during the communist *ancien régime*. In 1944, the Macedonian state was created as a Yugoslav republic: being 'immune' against Bulgarianism, the communist struggle was amalgamated with the Yugoslav agenda of Tito's resistance. Moreover, it was only after 1944 that Macedonians obtained their own alphabet, officially recognized standard language,¹⁰ and

⁷ These are among the historical figures from Macedonia who are now celebrated in Bulgaria but not in the Republic of Macedonia. Thus, for example, in the 1990s, a new boulevard in downtown Sofia was named Todor Aleksandrov, but one will search in vain for such a street in Macedonia even though Aleksandrov is native to its territory. In May 2008, a pro-Bulgarian inhabitant of the town Veles was even put on trial after inaugurating a bust of the IMRO leader in his own house's courtyard. Let us emphasize that IMRO *sensu stricto* is only the right-wing interwar organization. See the previous footnote about the designations of the Macedonian revolutionary organization during the Ottoman period. Paradoxically or not, the abbreviation IMRO (VMRO) is used in the Republic of Macedonia also for the organization from the Ottoman period, which is positively integrated into the Macedonian national pantheon (especially its leftist activists).

⁸ According to the traditional Bulgarian and Macedonian nationalist mappings, 'historical' or 'geographic' Macedonia comprises the modern Republic of Macedonia, the administrative districts with that name in northern Greece, the Pirin region in Bulgaria as well as some small parts of modern Albania, Serbia and Kosovo. IMRO imagined future 'independent Macedonia' as a state of Bulgarians and other nationalities (Turks, Greeks, Albanians, Vlachs). It did not embrace the idea of a separate non-Bulgarian Macedonian ethnicity and nation that, since the 1930s, was promoted by Macedonian communists, members of the communist parties of Bulgaria, Yugoslavia, and Greece.

⁹ On the meaning of different 'Ilindens' see Keith Brown, „A Rising to Count On: Ilinden Between Politics and History in Post-Yugoslav Macedonia“, in *The Macedonian Question: Culture, Historiography, Politics*, ed. Victor Roudometof (Boulder: East European Monographs, 2000).

¹⁰ The process of standardization of Macedonian is certainly more complex and began already before 1944: Victor Friedman, „The Implementation of Standard Macedonian: Problems and Results“, *International Journal of the Sociology of Language* 131 (1998): 31–57.

the ability to develop a full-fledged national culture. National history itself took its final shape in a Yugoslav political and cultural framework, its nation-building mission prevailing over the imperatives of Marxist-Leninist doctrinal purity.¹¹ And there is no pre-communist scholarly tradition, self-identified as Macedonian in a national sense, whose 'classical' authors and texts could be resurrected and serve as an inspiration for the construction of an anti- or non-communist version of the past.¹²

Aware or not of these problems, diverse actors were already promoting modifications of the national narrative on the eve of independence. Not surprisingly, some of these changes concerned the most distant past and were encouraged in the most distant spatial context. The active diaspora in Australia and North America, to be exact, resurrected the mythology of ancient Macedonia. Works on the so-called 'ethnogenesis' (*etnogeneza*) of the Macedonian people, sought to demonstrate a 'blood' relationship between modern and ancient Macedonians and became a genre of unprecedented public interest.¹³ The imagery of the 'ancestors' Philip and Alexander gave legitimacy to the new state and fitted into the construction of an identity exempted from references to 'brotherly' Slavic nations, including the Serbian 'Big Brother', suspected of territorial ambitions. This implicitly anti-Yugoslav aspect of 'ancient Macedonianism' could actually explain why many of the politicians and intellectuals related to the former political regime perceived it, if not as nonsense, at least as a charming legend.¹⁴

But the greatest challenges were in the field of contemporary history. At the end of the 1980s, the equation between Macedonian patriotism and Yugoslav communism was defied by journalists, intellectuals, and young political activists. They published documents and studies and organized scientific conferences resurrecting historical protagonists and events previously silenced in Macedonian public space. The first rehabilitated personalities were mostly political figures with the ambiguous status of both builders and victims of the Yugoslav communist

---

¹¹ Cf. Stefan Troebst, *Die bulgarisch-jugoslawische Kontroverse um Makedonien 1967–1982* (München: Oldenbourg, 1983).

¹² As noticed by James Frusetta, „Common Heroes, Divided Crimes: IMRO Between Macedonia and Bulgaria“, in *Ideologies and National Identities. The Case of Twentieth-Century Southeastern Europe*, ed. John Lampe and Mark Mazower (Budapest, New York: CEU Press, 2004).

¹³ On Macedonian diaspora and its participation in this process: Loring Danforth, *The Macedonian Conflict. Ethnic Nationalism in a Transnational World* (Princeton: Princeton University Press, 1995); Keith Brown, „In the Realm of the Double-Headed Eagle: Parapolitics in Macedonia 1994–9“, in *Macedonia. The Politics of Identity and Difference*, ed. Jane Cowan (London: Pluto Press, 2000).

¹⁴ Such reservations were expressed by Kiro Gligorov, the first president of independent Macedonia and former member of the inner circle of the Yugoslav party leadership, secretary of State for finance in the Yugoslav Federal executive council, member of the Yugoslav Presidency and President of the Assembly of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia. Cf. the attitude of Denko Maleski, former minister of foreign affairs: „Poraka do EU: Dostoinstvo za Makedoncite“, *Utrinski vesnik*, February 3, 2007.

regime. This was the case, for instance, of Metodija Andonov-Čento, the first chairman of the ‘Antifascist Assembly of the National Liberation of Macedonia’ (ASNOM), the quasi-parliamentary, quasi-governmental organization that established the Macedonian state in 1944. After 1945, Čento was marginalized and repressed by a new, univocally centralist ‘pro-Belgrade’ lobby that finally took the leading position in the republic. Today, he is celebrated as ‘the first Macedonian president’ and is considered an exemplary incarnation of patriotism.¹⁵ After him, the so-called *inforbivrovc* – communist functionaries who, after the Cominformist split in 1948, became opponents and victims of Tito’s regime – were also relatively quickly rehabilitated.¹⁶

After independence, many (but not all) of the historical revisionists joined the anti-Yugoslav and anticommunist VMRO (later VMRO-DPMNE) party, the first component of whose designation is in fact the Macedonian acronym for IMRO. They researched a series of unearthed traumas from the communist period, such as the devastating collectivization at the very beginning of the regime.¹⁷ Under the banner of a re-examination (*preispitivanje*) of history, the promoters of this new approach to the national past tried to delegitimize the defenders of traditional narratives and the representatives of former elites. Claiming ‘impartial’ scientific expertise, these new historians actually promoted a specific policy that aspired to the symbolic position enjoyed by the well-entrenched (ex-)communist academics. One can assert that this is an expression of a ‘normal’ trans-national process of rereading the past, a wave that shook all the former communist states in East Europe. However, as a number of these revisionists demonstrated, in a specifically Macedonian context that questioning of the canonical interpretation of the past could easily escalate into an attack against national identity itself.

From revision of communism to revision of national identity...

Throughout the 1990s, the Macedonian public was scandalized by a number of historical writings by political and academic figures affiliated with the VMRO-DPMNE. These included even Ljubčo Georgievski – the leader of the party. In his reexamination of the mainstream historical narrative, Georgievski overtly referred to the Bulgarian national identity of Macedonian intellectuals and revolutionaries from the 19th and early 20th century.¹⁸ Similar publications tried to include in the Macedonian pantheon Bulgarian nationalists born on the

¹⁵ Cf. his first biography Fidanka Tanaskova, *Metodija Andonov-Čento* (Skopje: Nova Makedonija, 1990).

¹⁶ This is in particular the case of Pavel Šatev and of Panko Brašnarov, leftist activists of the Macedonian revolutionary movement since the Ottoman period and founders of Yugoslav Macedonia.

¹⁷ For instance, Violeta Ačkoska, *Zadugarstvoto i agrarnata politika 1945–1955 godina* (Skopje: INI, 1994).

¹⁸ See his historical pamphlet: *Ljubčo Georgievski, Koj so kogo kje se pomiruv* (Skopje: no year). In 2006, Georgievski, prime minister of Macedonia between 1998 and 2002, obtained Bulgarian

territory of today's Republic of Macedonia such as the leaders of the right-wing interwar IMRO.

In 1997, Zoran Todorovski, a specialist in the history of the Macedonian revolutionary movement and twice director of the national Archive under VMRO-DPMNE governments, published a monograph praising the IMRO under the ruthlessly anticommunist leadership of Ivan Mihajlov (1924-1934).¹⁹ In June 2005, Todorovski, by that point established as revisionist historian No 1, released an edited collection of writings of Mihajlov's precursor – Todor Aleksandrov.²⁰ On that occasion, the revisionists referred positively to Bulgarian academic studies on Aleksandrov, who was exalted as 'the last king of the mountains.'²¹

On the other hand, such works tendentiously omitted the role of Macedonian communist partisans from the pro-Yugoslav and anti-Bulgarian 'National-Liberation Struggle' (NOB), i.e., the founders of modern Macedonia. The historical rereading was accompanied by revisionism targeting the codification of the Macedonian standard language after 1944, which was described as a deliberate process of linguistic 'Serbization'.²² And this reexamination of all things Macedonian was not limited to historiographic and linguistic writings. Fears of a 'Bulgarian threat' under the mask of reconsideration of communism and of the Yugoslav past were also fuelled by new annual commemorations organized by certain circles related to the anticommunist VMRO-DPMNE. This was especially the case with the repeated attempts to place a plaque in downtown Skopje glorifying the 'bravery' of the 'Macedonian Charlotte Corday' – the IMRO terrorist Mara Buneva.²³

---

citizenship. In 1999, Dimitar Dimitrov, minister of culture in Georgievski's cabinet, provoked a series of public scandals that ultimately resulted in his dismissal. Under his auspices the folkloristic collection of the Miladinov brothers, central figures of the national 'Revival' in the 19th century, was reissued under its original title Bulgarian Folk Songs. See also his book: Dimitar Dimitrov, *Imeto i umot* (Skopje: Naše delo, 1999). Cf. Christian Voss, „Sprach- und Geschichtsrevision in Makedonien“, *Osteuropa* 51 (2001): 953–967.

¹⁹ Zoran Todorovski, *Vnatrešna makedonska revolucionerna organizacija 1924–1934* (Skopje: Robz, 1997).

²⁰ Todor Aleksandrov, *Sè za Makedonija. Dokumenti 1919–1924* (Skopje, 2005). The volume was published under the auspices of VMRO-DPMNE.

²¹ „Aleksandrov izdatičen so Goce Delčev“, *Utrinski vesnik*, June 18, 2005.

²² See especially the entries on Blaže Koneski, the most important linguistic codifier, in the encyclopedic dictionaries of Stojan Kiselinovski et al., *Makedonski istoriski rečnik* (Skopje: INI, 2000); Stojan Kiselinovski, *Makedonski dejci (XX-ti vek)* (Skopje: Makavej, 2002). Cf. the critique of Novica Veljanovski, former chief of the academic Institute of National History in Skopje: „Objektiviziranje na Stojan Kiselinovski“, *Utrinski vesnik*, January 27, 2003, „Kiselinovski gi politizira istoriskite ličnosti“, *Utrinski vesnik*, January 28, 2003. See also Victor Friedman, „The First Philological Conference for the Establishment of the Macedonian Alphabet and the Macedonian Literary Language: Its Precedents and Consequences“, in *The Earliest Stage of Language Planning: The „First Congress“ Phenomenon*, ed. Joshua Fishman (Berlin: Mouton de Gruyter, 1993), 159–180.

²³ In January 1928, Mara Buneva shot Velimir Prelić – an important Serbian clerk, adviser of the governor of the Vardar region and colonel at the police. He was considered responsible for

The revisionist study of the communist regime triggered a reconsideration of the dominant historiography that also implied a new interpretation of the more distant pre-communist past. In general, such criticism of communist Yugoslavia assimilates it to the pre-War kingdom of the same name, particularly to the country that is seen as crucial in its formation – Serbia – whence the anti-Serbian overtones of revisionism. But from such a point of view the very existence of a Macedonian nation is easy to present as the outcome of a ‘Serbization’ – since the Macedonian republic was created in Yugoslavia and Yugoslav is taken as a synonym of Serbian. This is exactly the Bulgarian reading of the past: the modern Macedonians are ‘in fact’ Bulgarians, de-nationalized by Belgrade.

For the mainstream Macedonian establishment, an anticommunist and anti-Yugoslav attitude was seen as making a direct transition to anti-Macedonianism. Therefore, such historical and linguistic revisionism was ill received by established historians and by the media related to the former communists of the Social-Democratic Union (SDSM).²⁴ They pointed to the obvious lack of reference, in right-wing IMRO’s tradition, to a distinct ethno-linguistic Macedonian identity as different from that of the Bulgarians. Through rival *magna opera*, members and advocates of the former Yugoslav elite reacted against what they saw as flagrant attempts at ‘Bulgarizing’ the Macedonian national pantheon.²⁵

These reactions actually disclose two implicit facets of modern Macedonian attitudes towards the past. On the one hand is the Yugoslav ‘format’ of mainstream historical narrative: ‘normally’, the anti-Serbian manifestations like the commemoration of IMRO militants should not be a problem for somebody who considers him/herself Macedonian. The rereading of the past actually

---

tortures of pro-Bulgarian students in Skopje. After the assassination, Buneva shot herself. The commemorations of her ‘exploit’ in Skopje are traditionally attended also by Bulgarian nationalists coming from Bulgaria. In January 2007, a new attempt to lay the plaque ended with a violent clash in a lively area by the bank of the Vardar. In the aftermath of the incident, journalists and historians such as Todorovski mused whether it was still a sin, in the Republic of Macedonia, to commemorate fighters against Serbian rule. Others were perplexed: is Mara Buneva a Macedonian hero or a pro-Bulgarian betrayer? See Viktor Cvetanoski, „Mara Buneva ja razgore antimakedonskata kampanija vo Bugarija“, Utrinski vesnik, January 16, 2007; Zoran Čitkušev, „Istorijata nema samo svetli stranici“, Forum Plus, January 19, 2007; Todor Čepreganov, „Ne ostanaa nerascisteni prašanja, no neкои se ušte bolaat“, Vreme, February 4, 2007. Reactions to the commemoration of Vlado Černozemski, the IMRO assassin of the Yugoslav king Alexander Karađorđević, were similar: cf. Keith Brown, *The Past in Question. Modern Macedonia and the Uncertainties of Nation* (Princeton: Princeton University Press, 2003), 244.

²⁴ Marija Pandevska, „Todor Aleksandrov se boreše za bugarskata kauza“, Utrinski vesnik, June 18, 2005; Viktor Cvetanoski, „Za Aleksandrov bez strasti i politika“, Utrinski vesnik, June 21, 2005.

²⁵ Ivan Katardžiev, *Makedonija sto godini po Ilindenskoto vostanie* (Skopje: Kultura, 2003). See also the historical dictionary of the journalist (and amateur historian) Jovan Pavlovski, ed., *Sto makedonski godini 1903–2003* (Skopje: Mi-An, 2004). This publication provoked a dispute between Pavlovski and Todorovski: Zoran Todorovski, „Sto makedonski nevistini“, Utrinski vesnik, May 18, 2004; Jovan Pavlovski, „Imavme madinja!“, Utrinski vesnik, May 28, 2004; Zoran Todorovski, „Sto makedonski nevistini – vtor pat“, Utrinski vesnik, June 3, 2004.

risked destroying Macedonian national identity through the reintroduction of old divisions between ‘pro-Serbians’ and ‘pro-Bulgarians’ characteristic of the late Ottoman period.²⁶ In public polemics, the revisionists were labeled as ‘agents of Sofia’. But the defenders of the mainstream perspective put themselves in the somewhat uncomfortable position of being advocates not only of communist Yugoslavia but also of the Yugoslav kingdom and of the Serbian victims of the historical right-wing IMRO.

On the other hand, the opposition to any ‘innovation’ in the commonly accepted list of heroes indicates the fact that contemporary Macedonia has *no rightist political tradition*. The Macedonian nation does not have at its disposal *četniks* like the Serbs, *ustaše* like the Croats,²⁷ non-communist democrats or alleged ‘fascists’ like the Bulgarians. There are few historical references that could compete with mainstream ones, which are based on a particular Yugoslav reading of an exclusively leftist and communist tradition. The revision of the communist past and the rehabilitation of the pre-communist right-wing circles and personalities is therefore a risky matter, unlike the Bulgarian case, for instance, where the communists were meanwhile denigrated as ‘national traitors’, ‘terrorists’ etc. In the Macedonian context, continuity vis-à-vis the mainstream narrative of the communist period, emphasized by a number of authors,²⁸ is actually a continuation ‘by default’. Yugoslav communism and Macedonian nationalism have been intermingled to the extent that the attack against the first element could be easily perceived as a denial of the second one.

... and the other way round: the anticommunist assertion of Macedonian identity

Therefore, the revisionist attempts might seem to confirm predictions like that of the German scholar Stefan Troebst, who believed that Macedonian historiography would take the shape either of a ‘history of the Macedonian

²⁶ Cf. Ulf Brunnbauer, „‘Pro-Serbians’ vs. ‘Pro-Bulgarians’: Revisionism in Post-Socialist Macedonian Historiography“, *History Compass* 3 (2005): 1–17.

²⁷ The post-Yugoslav Croatian politics of memory certainly entailed not just a rehabilitation of the *ustaše* but rather a ‘national reconciliation’ on the ground of glorification of all the ‘patriots,’ right-wingers, fascists and communist partisans, who, in different ways, ‘fought for Croatia’. One can postulate a more or less significant Croatian influence on the talk of ‘national reconciliation’ (*nacionalno pomirivanje*), which, since the beginning of the 1990s, has been episodically emerging in Macedonian public space. See Georgievski’s booklet and the four articles of Antonio Milošoski (former speaker of VMRO-DPMNE, later Macedonian minister of foreign affairs) „Proštavanje i nacionalno pomirivanje“, *Utrinski vesnik*, April 2005.

²⁸ Such as Brunnbauer, „History, Myths and the Nation in the Republic of Macedonia“, 167–199. Macedonian revisionists are at least as critical: Zoran Todorovski, „Makedonskata istoriografija i politikata (aktuelni refleksii vo makedonskiot pluralistički sistem)“, in *Makedonskata istoriska nauka – dostignuvanja i problemi* (Skopje: INI, 2001). See Violeta Ačkoska, „Politikata i istoriografijata 1944–1998“, in the same collective volume.

Bulgarians' or of a 'history of Southern Serbia' according to the future political developments.²⁹ Moreover, many historical polemicists in Sofia are eager to endorse every revisionist effort in the former Yugoslav republic as a step towards the (re-)Bulgarization of Macedonians, as a promise of 'return to Bulgarian roots.'³⁰

However, the Macedonian construction of an anticommunist history and memory has not conformed to these expectations. Many manifestations of post-Yugoslav rereadings of the past diverge from, or at least delay, (re-)Bulgarization scenarios. Unlike the revisionism of the 1990s, characterized by overtly pro-Bulgarian writings, the explicit purpose of current anti-communist historical interpretations does not serve the denial of Macedonian national identity. On the contrary, nowadays, the reexamination of the communist past seeks to *reaffirm* it, on a new basis.

Let us begin with the rehabilitated communists. Already, Čento and the *informbirovci*, whose tragic fate during Titoist regime was adroitly exploited by Bulgarian historians, have been vindicated as 'Macedonian patriots' unjustly accused by that regime of pro-Bulgarianism. Their rehabilitation has thus been accompanied by an acquittal of all charges of national treason.³¹ The same holds true even for the scandalous Metodija Šatorov-Šarlo, the local communist leader who, in the spring of 1941, joined the Bulgarian communist party after breaking with the Yugoslav leadership. It was after his elimination that the Macedonian partisan movement took on a univocally pro-Yugoslav character. In the 1990s, the efforts to exculpate Šatorov triggered indignant reactions: veterans of the 'National-Liberation Struggle' (NOB) condemned the pro-Bulgarian character of both the dead activist and his latter-day promoters.³² But, in November 2005, a scholarly conference at the Macedonian Academy of Sciences and Arts marked a decisive turn. It was decided that Šatorov was „*a great Macedonian patriot who felt Macedonian, fought for Macedonian national identity, and was not a traitor of the Macedonian cause.*“³³

The rehabilitation of the right-wing revolutionary tradition of IMRO is also not necessarily what the Bulgarian historical polemicists would expect. Anticommunist historians such as Zoran Todorovski simply declared that the

²⁹ Stefan Troebst, „Geschichtspolitik und historische 'Meistererzählungen' in Makedonien vor und nach 1991“, in *Das makedonische Jahrhundert Von den Anfängen der nationalrevolutionären Bewegung zum Abkommen von Ohrid 1893–2001* (München: Oldenbourg, 2007). Cf. Idem, „IMRO+100=FYROM? The Politics of Macedonian Historiography“, *Ibid.*

³⁰ Number of such evaluations could be found in *Makedonski pregled*, a journal of the Macedonian Scientific Institute in Sofia. Some of Zoran Todorovski's articles were published there.

³¹ See Čento i makedonskata državnost (Skopje: MANU, 2004). Cf. Pavel Šatev: *vreme – život – delo (1882–1951)* (Skopje: INI, 1996); Vera Veskovikj-Vangeli, *Dosie Brašnarov* (Skopje: Magor, 2003). The rehabilitation of Čento was confirmed by a governmental decree in 2000.

³² Blažo Naumčevski-Škonata, „Vistini za Metodija Šatorov-Šarlo“, *Utrinski vesnik*, February 19, 2004; Stefan Aleksovski, „Koja e vistinata za Šarlo“, *Utrinski vesnik*, September 24, 2005.

³³ „Šarlo bil golem Makedonec, a ne predavnik“, *Utrinski vesnik*, November 24, 2005.

revolutionary right wing was as 'Macedonian' as the Macedonian leftists and communists.³⁴ In this affirmation, he referred to the 'ethnic Macedonian' origin of the IMRO activists and to their struggle for 'independent Macedonia.' While the latter is indeed the case, Todorovski omits the Bulgarian self-identification of these same personalities or simply states that, anyway, this used to be also the case of the early leftists.

Apart from the works of professional historians, such an interpretation is promoted by a number of new public forms of reconsidering the past. In June 2007, the museum of the town of Kavadarci decided to commemorate the victims of a local anti-Serbian uprising organized by the IMRO in the summer of 1913. Embarrassing and strictly silenced during the Yugoslav period, this event has been actively exploited by historians from Sofia trying to prove both the 'Bulgarian past' of Macedonia and the 'pro-Serbian' nature of the Yugoslav republic's establishment.³⁵ Moreover, it is still viewed skeptically by mainstream Macedonian historians who claim the uprising was pro-Bulgarian. However, the leading revisionist, Todorovski, himself native of the region in question, rejected such allegations and affirmed the genuine Macedonian character of the IMRO's act.³⁶ This was also the view of the organizers from the local museum.

Even more intriguing is the changing attitude towards the anti-Yugoslav and anticommunist victims of the regime after 1944. Quite often, they were persecuted as pro-Bulgarian collaborators or as agents of the IMRO. Until recently, crimes such as the mass killings of pro-Bulgarians in January 1945 were silenced. But in 2005, a scholarly conference in the town of Veles commemorated the sixtieth anniversary of the murder of more than fifty local civilians.³⁷ They were portrayed as patriotic Macedonians wrongfully accused of pro-Bulgarianism. Historians paid special attention also to an as yet unproven mass execution at Skopje's fortress *Kale* where soldiers were allegedly killed because of their Macedonian patriotism.³⁸ In the past, these cases were among the most emphasized by Bulgarian polemicists.

³⁴ See the interview with Todorovski, „Ušte robuvame na starite podelbi“, Tribune, www.tribune.eu.com (accessed June 30, 2005). During the debates that followed the publication of Todor Aleksandrov's writings, many people considered 'the last king of the mountains' as an incarnation of exemplar Macedonian patriotism. All allegations of (pro-)Bulgarianism against Aleksandrov were denied as 'absurd,' and the 'Greater-Bulgarian chauvinist' from the academic writings was transformed into a partisan of the 'true' Macedonian cause: Vera Josifova, „Vistinata za Todor Aleksandrov“, Utrinski vesnik, June 27, 2005; Marjan Gjorčev, „Skopje–Brisel via Dramče i Belgrad“, Utrinski vesnik, August 4, 2005.

³⁵ See, for instance, the voluminous work of Kosta Čarnušanov, *Makedonizmât i sâprotivata na Makedonija sreštu nego* (Sofia: Universitetsko izdatelstvo, 1992).

³⁶ „Tikveškoto vostanie konečno kje najde mesto vo istorijata“, Dnevnik, June 21, 2007.

³⁷ „Vo Veles trkalezna masa. Šest decenii podocna“, <http://www.idividi.com.mk/vesti/svet/299229/index.html> (accessed January 17, 2005).

³⁸ They were punished for their refusal to fight 'for Serbia' on the Srem front: they demanded to march south and take Salonica for Macedonia. Cf. Gjorgji Malkovski, ed., *Nastanite na Skop-skoto kale na 7 januari 1945 g. Dokumenti* (Skopje: INI, MM, 1997).

The situation is even more complicated by the fact that many of the victims of the communist regime, most notably former political prisoners, are still alive. Today, they publish autobiographies where they reject all accusations of national treason previously leveled at them. It was only ‘the cause of Macedonia’ that inspired their activity.³⁹ The anticommunist contesters depict the Yugoslav communist period as a ‘compromise,’ not a fulfillment, of the ‘truly Macedonian cause’ – which was, for them, the ideal of a greater, ‘unified’ Macedonian state, free from ‘Serbian’ tutelage. In this way, they try to gain symbolic capital in the eyes of the new public in independent Macedonia, the supposed object of their struggles. Revisionist historians have supported them and published research on the oppression of tens of thousands of ‘patriots’ during the communist regime.⁴⁰ Zoran Todorovski put forward the number of 50,000 victims, including those killed, imprisoned, deported, sent to forced labor, tortured, etc.⁴¹

In this way, acts that were stigmatized as ‘pro-Bulgarian treason’ are progressively being rebranded as ‘Macedonian patriotism.’ In fact, a more general memory (re)construction process can be seen in this potentially endless rewriting exercise of history. In the post-Yugoslav political and social setting, where previously official and obligatory memory is no longer uncontested, new actors have appeared and sought public legitimacy. In the 1990s, they attempted to voice historical taboos, but these were ultimately welcomed neither by mainstream academia nor by the wider public. The conversion to a ‘Bulgarian past’ for Macedonia failed, and Macedonian nationalism proved to be much more vigorous than was expected in Sofia.

This failure of pro-Bulgarianism can be explained through the hostile position of Macedonian neighbors vis-à-vis the attributes of the new state, in particular the Bulgarian contestation of its very national identity and language. One can meditate over the question if a more balanced and less aggressive position of Sofia would not have been more adequate to its own goals. In any case, Macedonian patriotic character of revisionism was greatly strengthened by the most serious internal challenge: the political claims of Macedonia’s ethnic Albanians. The conflict in 2001 could be seen, regarding the meanings and

---

³⁹ Eftim Gašev, *Našata kauza* (Skopje, 1995). Cf. Stojan Risteski, *Sudeni za Makedonija (1945–1983)* (Skopje, 1993); Gligor Krsteski, *Otpori i progoni, 1946–1950* (Skopje: MM, 1994).

⁴⁰ Violeta Ačkoska, Nikola Žežov, *Represijata i represiranite vo najnovata makedonska istorija* (Skopje: Makavej, 2006). See also the interviews of Ivica Anteski, „Četvrtinkata od kilimot na Vera Aceva“, *Forum Plus*, April 2006.

⁴¹ E.g. Zoran Todorovski, „Humanosta na makedonskiot komunizam“, *Utrinski vesnik*, February 2, 2006. Among these, most noteworthy is the group of about 820 informbirovci sent to the infamous labor camp on the Adriatic island of Goli Otok. Todorovski claims there are about 36,000 political files of practitioners of diverse forms of opposition to the Yugoslav regime. According to him, pro-Bulgarians constituted a negligible portion of the victims of communism, most of whom were devoted Macedonian nationalists (personal conversation, March 15, 2007). This view is held by other historians as well (Andrew Rossos to Victor Friedman, p.c. 1999).

purposes of historical interpretations, as a *terminus post quem* the revisionists of communism sought to endorse by all means their Macedonian national conformity.

The official recognition of anticommunist activity

The anticommunist politics of memory acquired a strictly political form after those declaring to have been persecuted called for official intervention to bestow legitimacy on their claims. It was the authorities that were supposed to do justice to a hitherto silenced collective experience. In autumn 2005, the cabinet of Vlado Bučkovski decided to grant financial compensation to persons oppressed (progonuvani) by the Yugoslav regime. This decision conferred legitimacy on the interpretation of the past promoted by those who have been officially designated, from now on, as people 'sentenced because of their struggle for independent and unified Macedonia' (osudenici za samostojna i obedineta Makedonija). In this way, the government accepted the self-understanding of the anticommunist 'dissidents': their only 'sin' was their activity for the creation of a greater and sovereign Macedonia out of Belgrade's control.

In fact, this measure was somewhat paradoxical: Bučkovski's cabinet was dominated not by the anticommunist VMRO-DPMNE but by the SDSM, i.e., by the party of the former Yugoslav communists. Apparently the latter has itself experienced a change of generations – or at least a change of heart – and its leaders were trying to present themselves as symbolic champions of 'the truly Macedonian cause.' Then again, the explanation of this act might not be located entirely inside Macedonia. The revision of the Yugoslav past is, at least in part, a Macedonian response to a supranational political agenda that urges the country to rearticulate its relationship to the past in order to fulfill its ambitions for the future. These ambitions include, first of all, membership in NATO and the European Union. Thus, the domestic politics of memory mirror a more general context.

As early as 1996, the Parliamentary Assembly of the Council of Europe, of which Macedonia became a member in 1995, voted a resolution 'on measures to dismantle the heritage of former communist totalitarian systems.' Ten years later, in January 2006, the same institution condemned the 'crimes of totalitarian communist regimes.'⁴² Almost automatically, in April 2006, the Macedonian parliament (Sobranie) voted a 'declaration of apology to the victims of communism.' At the end of the same year, Stojan Andov, the leader of the Liberal Party of Macedonia, introduced in the parliament a legislative draft aiming to exclude informers of the political police of the Yugoslav communist regime from

---

⁴² Accessible on <http://assembly.coe.int/Mainf.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta06/Eres1481.htm> (accessed May 28, 2008).

a wide range of public offices. A culmination of the legislative revision of the past, the project of lustration is called the ‘Law for the determination of additional conditions for the carrying out of public functions’ (Zakon za opredeluvanje dopolnitelen uslov za vršenje javna funkcija). It refers explicitly to the example of a number of countries in post-communist Eastern Europe that, following Czechoslovakia in 1991, voted such measures.

As a matter of fact, the political actors backing lustration have fairly varied biographical trajectories. Stojan Andov is an established politician whose LP has been several times in a coalition with the former communist SDSM. It was the VMRO-DPMNE historian Zoran Todorovski, still not recognized by mainstream academicians, who was initially expected to be in charge of the lustration commission foreseen in the legislative project.⁴³ The most active supporter of the law and one of its consultants was the young columnist and blogger Ivica Bocevski, a former SDSM activist, in 2007 and in the beginning of 2008 speaker of Nikola Gruevski’s VMRO-DPMNE government.⁴⁴ The law itself is inspired by the NGO sector, the product of a project entitled ‘Disclosing hidden history: Lustration in the Western Balkans’ that was run from 2004 to 2006 by the Center for Democracy and Reconciliation in Southeast Europe.⁴⁵

Referring to the need to rethink Yugoslav communism, the anticommunist revisionists obviously have tried to deprive their opponents of legitimacy. In the public debates on lustration during 2007, one could discern a clash of different social statuses, one resting on already established symbolic capital and the other still striving to accumulate its own.⁴⁶ The strange coalition of revisionist actors seemed to signal that the anticommunist politics of memory did not mobilize considerable forces of collective action and remained, more or less, a matter of personal strategies.

However, the law was approved in January 2008 with a striking consensus: 73 voted for, none against, and no abstentions. Clearly encouraged by the vote, Stojan Andov also anticipated a ‘Law for rehabilitation’ of all the victims of

---

⁴³ See the project on <http://www.lp.org.mk/lustr.pdf> (accessed May 28, 2008). Todorovski had to give it up, being ‘compromised’, according to the socialist opposition, by the historiographic scandals in which he has participated.

⁴⁴ See Bocevski’s articles on his blog <http://theskopjetimes.blog.com.mk> (accessed May 28, 2008).

⁴⁵ Cf. <http://www.lustration.net> (accessed May 28, 2008). The project is financed by the EU, USAID, the Balkan Trust for Democracy (a project of the German Marshall Fund based in Belgrade) and involved many NGOs from the Western Balkans.

⁴⁶ The lustration law was severely criticized by the former communists of SDSM, but also by the Macedonian Helsinki Committee (http://www.mhc.org.mk/eng/a_analizi/a_012007_Lustration.htm, accessed September 15, 2007) and was paradoxically opposed by the Open Society Institute in Skopje. The Institute’s chief executive, Vladimir Milčin, a renowned theater and film director and son of the illustrious Yugoslav actor Ilija Milčin, rejected the need for what he labeled as a ‘witch hunt’: Vladimir Milčin, „Frustracija, lustracija, konfiskacija“, Utrinski vesnik, May 5, 2007.

the previous regime and referred to the supposed importance of this process for Macedonia's integration into NATO and the EU.⁴⁷ Apparently this was the main motivation behind the former communist SDSM's support of the lustration law: the construction of a new official memory of the communist past was believed to be a necessary prerequisite for the country's incorporation into its desired global context. Moreover, it is likely that the new social-democratic activists did not consider themselves to be related to the power structures of the former Yugoslav secret police.

The law is as historically 'correct' as possible: Andov explained that nobody would dare question the value of 'the glorious epic of the antifascist war in Macedonia.' He also confirmed that the victims of the Yugoslav communist regime were unjustly labeled as pro-Bulgarians: they 'felt pure Macedonians by nationality.' But even if with such a high level of political approval, the revision of the Yugoslav communist past had not yet proven its consistency with the Macedonian national identity – a problem that those involved in the revision thought had been resolved.

Tito strikes back: the reactions to the rehabilitation of anticommunist 'dissidents'

Revisionism was especially resented as a threat by Tito's former partisans – the combatants of the National-Liberation Struggle (NOB). They were particularly scandalized by the exculpation of the so-called 'sentenced because of independent Macedonia.' For communist veterans, the activity of anticommunist opponents was suspicious and did not deserve such recognition. The situation was complicated by the fact that the anticommunists were persecuted by the former partisans. After 1944, the latter occupied high functions in the administrative and security apparatuses, particularly in the secret police affected by the lustration law. Now, facing their victims' vindication, the communist combatants found their own legitimacy called into question, and they did not accept being put on the same symbolic level as the former 'traitors.' As a result, the Macedonian media became a virtual battlefield between the two camps.⁴⁸ But in this battle the

⁴⁷ See the interview with Stojan Andov, „Na red e zakon za rehabilitacija“, Dnevnik, January 26, 2008.

⁴⁸ See the polemics between one of the most important of the 'dissidents' – Eftim Gašev – and the NOB veterans. Eftim Gašev, „Fakti, fakti, a ne zborovi“, Utrinski vesnik, September 29, 2005; Gavro Panovski, „I fakti, no i zborovi!“, Utrinski vesnik, October 7, 2005; Ilija Josifovski, „Za nekoj istoriski kontroverziji“, Utrinski vesnik, October 8, 2005; Todor Atanasovski, „Neistoričnost i maroderstvo“, Utrinski vesnik, October 12, 2005; Eftim Gašev, „Mnogu rekovte – ništo ne kažavte!“, Utrinski vesnik, October 17, 2005; Gavro Panovski, „Kameleontstvo?!“, Utrinski vesnik, November 7, 2005; Eftim Gašev, „Kodošlak“, Utrinski vesnik, November 16, 2005. In fact, a number of problems divide the anticommunist 'dissidents' among themselves: see Gašev's articles against other former political prisoners as well as against Zoran Todorovski: „So šopska salata vo Evropa“, Špic, February 3, 2007; „Falsifikat“, Utrinski vesnik, January 9, 2008.

symbolic capital and strategic interests of individuals were not the only issues. At stake was the very definition of what should be regarded as having been ‘properly Macedonian’ in the past.

The NOB veterans reminded the public that the anti-Yugoslav and anti-communist activists were often condemned as pro-Bulgarians. A large quantity of data was mobilized to show that the newly proclaimed ‘dissidents’ were actually paid by Sofia.⁴⁹ Throughout the quarrel, the communist partisans had a significant advantage since they could exploit the established mainstream version of national history. According to that version, the period within the socialist federation with the five other ‘brotherly peoples’ was ‘an important stage’ (značajna etapa) in the development of the Macedonian state.⁵⁰ From this point of view, the independence of the republic proclaimed in 1991 represented a logical continuation of, rather than a rupture with, the preceding period. Paradoxically, it was precisely the preservation of continuity with the Yugoslav past that was decisive for the actual sovereignty of the Macedonian state.

This alignment of communist past and post-communist present still has significant political and public support. It was emphasized in 2005 by an initiative of Macedonian president Branko Crvenkovski, former leader of the SDSM: he provoked considerable controversy in Macedonian public space by suggesting that a monument to Tito should be built in the center of Skopje. Crvenkovski argued that the Yugoslav communist ruler deserved such recognition for his contribution to the Macedonian nation. Some NOB combatants immediately expressed their enthusiasm for the president’s proposal. They erected a statue of Tito in a central location in the city of Bitola, with no formal permission from the municipal authorities. However, cases like these are not just a matter of what some label as Yugo-nostalgia. To a great extent, their explanation is to be found in the very history of Macedonian nationalism.

As already mentioned, the definitive construction of Macedonian national identity coincides with the construction of socialist Yugoslavia. Former communist partisans, politicians from the SDSM, and historians affiliated to this party frequently remind the public that it was only in the framework of Tito’s Yugoslavia that Macedonians were recognized as a separate nation and obtained their own statehood (državnost), language, and culture. Would the denial of these historic achievements not also be a denial of Macedonian ethno-national individuality? Tito’s partisans ask what kind of Macedonia their opponents

⁴⁹ A thesis that would seem to be confirmed by the fact that Bulgarian historical polemicists traditionally claim that all the Macedonian victims of the Yugoslav communist regime were ‘Bulgarian patriots.’ According to Čarnušanov, after 1944, Macedonia „gave hecatombs of victims [repressed] because of their Bulgarian name“ (Čarnušanov, *Makedonizmât i sâprotivata na Makedonija sreštu nego*, 334). The outbidding continues in Dimitâr Gocev, *Novata nacionalno-osvoboditelna borba vâv Vardarska Makedonija (1944–1948)* (Sofia: MNI, 1998).

⁵⁰ Katardžiev, *Makedonija sto godini po Ilindenskoto vostanie*, 431.

fought for, considering that they rejected federative socialist Yugoslavia – the framework enabling the recognition of the Macedonian nation. They also ask those ‘sentenced for independent Macedonia’ where they were during the Bulgarian occupation (1941-1944) – a question that is sometimes uncomfortable for the latter to answer.

Prior to communist Yugoslavia, Macedonian national identity was not recognized: it was able to develop thanks to and not in opposition to Tito’s regime. In the light of this argument, anticommunist memory still looks problematic despite all of the recent striving to show its Macedonian patriotic character. For many Macedonians, one question still lacks a proper reply.

How to be Macedonian in a non-Yugoslav way?

If this question risks being the impasse of Macedonian anticommunism, the veneration of the Yugoslav communist past is not itself unproblematic. Right-wing critics have noted that the practice of crediting Tito for all things Macedonian is actually quite close to the Greek and Bulgarian interpretations of history, which portray modern Macedonia as precisely Tito’s creation. Consequently, the NOB veterans were caught in a terrible bind: instead of being champions of Macedonianism, they were only providing further evidence for the pernicious assertions of some of Macedonia’s most malevolent neighbors.⁵¹

Thus the conflict over the communist past in Macedonia took the shape of two diverging articulations of what it meant to be Macedonian in the post-Yugoslav present. The first articulation, dominant until recently, connected Macedonian-ness with Yugoslavness. The second amplified the distinction between the two and claimed itself wholly untainted by Belgrade sympathies. In this way, it also tried to parry the accusation that Macedonian national identity was merely a Yugoslav communist product. The attempts to construct a right-wing and anticommunist version of Macedonian national history and memory still risk being suspected of ‘anti-Macedonianism’. But the nostalgia for the ‘well-being’ of communist Yugoslavia seems increasingly anachronistic in a country aspiring for ‘Western living standards’ through integration into the EU.

The contestation of the single historical narrative of the ancien régime led to an unprecedented upsurge in challenging and mutually exclusive interpretations of history.⁵² Contrary to Bulgarian hopes, the upsurge of memory

⁵¹ Antonio Milošoski, „Republika Makedonija (vo zagrada) – Tito“, *Utrinski vesnik*, June 4, 2005. VMRO-DPMNE’s promotion of Todor Aleksandrov’s writings was also directed against the initiative of the president of the republic: „Ako može bista na Tito, može i kniga za Todor Aleksandrov“, *Utrinski vesnik*, June 14, 2005. Cf. Tatjana Popovska, „Ima i Makedonci zaslužni kako Tito“, *Dnevnik*, May 10, 2005; Branko Geroski, „Pismo do drugarot Tito“, *Dnevnik*, May 21, 2005.

⁵² Certainly, the repertoire of the polemics between ‘Yugo-nostalgics’ and VMRO-ists, ‘pro-Serbsians’ and ‘pro-Bulgarians,’ does not exhaust the painful debates over the past. Representatives

no longer questions Macedonian national identity as it did in the first waves of revisionism in the 1990s. Today, in the face of an unclear reevaluation of Yugoslav communism and of uneasy articulation of anticommunist historical narrative, Macedonian authorities seek other solutions. In their attempt to reconcile rival stories and traumatic memories, they turned to the mythological symbolism of ancient Macedonia.

At the end of 2006, Nikola Gruevski's cabinet gave Skopje airport the name of Alexander the Great and, as of this writing, it is not Tito but Alexander who will take the vacant place in the central square of the capital. In front of the parliament, one can now admire statues from antiquity installed there in March 2007. Many young people are participating in archeological excavations at the Skopje fortress Kale. They are expected to provide long expected proof of the ancient Macedonian character of the modern city whose ethnic Albanian minority seems to many Macedonians too ambitious. At the same time, nobody seems as interested in political crimes that probably happened in the same place some sixty years ago. Obviously, the most secure way to deal with the challenges of memory is to turn to the immemorial.

---

of the Albanian minority also developed their own historical revisionism and memory of the WWII, which is difficult to reconcile with mainstream Macedonian history. This extremely important topic is beyond the scope of this article. One can only indicate here the most contentious points, namely the evaluation of the actions of the armed units of the Albanian nationalist Balli Kombëtar 'the National Front' in western Macedonia, on the one hand, and the mass murders of Albanian civilians committed in 1944 by Macedonian partisans, on the other. Today, in the village of Gorno Blace, near Skopje, and in Tetovo, one can see monuments commemorating such atrocities. These were carefully concealed during the communist regime glorifying the 'National-Liberation Struggle'. Nowadays, communist veterans and pro-SDSM media react severely against the new monuments: Kuzman Georgievski, „Vo Skopsko Blace se podiga spomenik so izmisljeni fakti“, *Utrinski vesnik*, December 1, 2004.

Резиме

Антикомунистичка, али македонска: политика сећања у постјугословенској Македонији

Кључне речи: Македонија, Југославија, историографија

У раду су анализирани актуелне македонске интерпретације спорних питања новије македонске историје. У фокусу је однос данашње македонске елите према Југославији, историји Другог светског рата, Титу, ВМРО-у, репресији после Другог светског рата. Представљени су погледи антикомунистичке, односно ревизионистичке струје у данашњој македонској јавности, као и ставови кругова, који мање критички интерпретирају југословенску (комунистичку) прошлост Македоније. Као кључни критеријум у оцењивању савремене македонске историје појављује се питање доприноса југословенске фазе македонске историје развоју македонског националног идентитета.

ЈУГОСЛОВЕНСКО-БУГАРСКИ ОДНОСИ 50-ИХ И 60-ИХ ГОДИНА 20. ВЕКА*

Др Ђоко ТРИПКОВИЋ
Институт за савремену историју

АПСТРАКТ: У раду се третирају односи између Југославије и Бугарске током 50-их и 60-их година 20. века. На основу архивске грађе и других извора прати се развој односа између ове две земље, њихови падови и побољшања у време пуног замаха хладног рата када су се међународне позиције две земље суштински разликовале.

Кључне речи: Југославија, Бугарска, Тито, Живков

По свршетку Другог светског рата, Југославија и Бугарска су кренуле истим путем: у етаблирање комунистичког система на унутрашњем и веома блиско савезништво са СССР-ом на спољном плану. Под вођством двојице истакнутих комунистичких лидера – Јосипа Броза Тита и Георгија Димитрова, две земље су у првим поратним годинама у духу „братских односа“ успоставиле тесне везе и развијале интензивну сарадњу.¹ Преговори о формирању федерације две земље крајем 1944. и почетком 1945. (завршени неуспехом и због тога што то није одобрио совјетски лидер и врховни ауторитет међународног комунистичког покрета – Јосиф Висарионович Стаљин)² и Бледски споразум (1. август 1947), чијим се прото-

---

* Рад је део пројекта *(Не)успешна интеграција – (не)довршена модернизација: међународни положај и унутрашњи развој Србије и Југославије 1921–1991.* (147039), који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

¹ О jugoslovensko-bugarskim odnosima u prvim posleratnim godinama videti: P. Dragišić, *Jugoslovensko-bugarski odnosi 1944–1949*, Beograd, 2007.

² Videti: Ž. Avramovski, „Devet projekata ugovora o jugoslovensko-bugarskom savezu i federaciji (1944–1947)“, *Istorija 20. veka*, 2, 1983.

колом предвиђала тесна сарадња у различитим областима, јасна су сведо-чанства о високом степену блискости и великом оптимизму с којим су лидери ових земаља у то време гледали на заједничку „светлу будућност“.³ Све то, међутим, распршило се као мехур од сапунице, када су се Стаљин и Тито сукобили 1948, када је Тито отказао послушност а Стаљин покренуо механизме жестоког притиска на њега и Југославију. Бугарска влада је 1949. једнострано отказала све уговоре и споразуме са Југославијом, изузев оног којим се Југославија одриче права на репарације.⁴

Бугарско руководство је, попут осталих комунистичких вођстава у земљама Источне Европе, чврсто остало уз Стаљина и СССР и било у наредним годинама важна карика у Стаљиновим настојањима да сломи Титов отпор. Односи између Југославије и Бугарске нагло су се погоршали, да би убрзо били практично сасвим прекинути – такво стање је трајало све до нормализације и побољшања југословенско-совјетских односа које је започето после Стаљинове смрти 1953. године. Те године су обележили перманентна тензија, интензиван информативно-пропагандни рат, бројни погранични инциденти, а у Бугарској је организован и један од познатих монтираних процеса из времена сукоба Југославије и Коминформа (1949) на којем је Трајчо Костов, члан најужег партијског вођства и заменик председника владе, оптужен за „недозвољене везе“ са југословенским лидерима „са циљем да се Бугарска лиши националног суверенитета“ и присаједини Југославији, те да се са њима „тајно договори“ о промени бугарске спољне политике, њеном одвајању од СССР-а, свргавању бугарске владе и ликвидацији Георгија Димитрова.⁵

Процес нормализације односа између СССР-а и Југославије после Стаљинове смрти следиле су и остале источноевропске земље. Бугарска је у томе предњачила, а њено руководство предвођено Влком Червенковим, генералним секретаром КПБ-а, било је јединствено у залагању за што је могуће брже поправљање односа са Југославијом. У разговорима са југословенским представницима освртали су се са „озбиљном дозом критичности“ на своју улогу у антијугословенској кампањи, уз задржавање одређених

³ Протокол о споразуму између Југославије и Бугарске који се састојао од четири прилога потписали су 1. августа 1947. надлежни министри двеју влада уз присуство Тита и Димитрова. Влада ФНРЈ је истог дана дала изјаву којом се одриче од репарација у износу од 25 милиона долара, које је према Мировном уговору Бугарска била дужна да исплати Југославији, са образложењем да су се „из основа променили односи између Југославије и бугарског народа“, са жељом да се „свестрано развија братска сарадња“ између две земље, олакша развој њихових привредних односа и помогне привредни напредак „братске Народне републике Бугарске“. – *Документи о спољној политици СФРЈ, 1947. II*, Београд, 1986, стр. 84–92.

⁴ V. Glišić, „Jugoslovensko-bugarski odnosi 1941–1949“, *Balkan posle Drugog svetskog rata*, zbornik radova, Beograd, 1996, str. 33–37.

⁵ P. Dragišić, *n. d.*, str. 218.

резерви у погледу југословенског „друштвеног развитка“.⁶ Југословенска страна је такође желела побољшање односа, с тим што се сматрало да је за јачи ангажман у том правцу неопходно сачекати исход текућих превирања и сукоба у бугарском руководству. Испоставило се да смена Червенкова (1956) није довела до битније промене у ставовима бугарског руководства, што је била потврда чињенице да политика према Југославији није пресудно зависила од личне процене и склоности чланова тога руководства већ првенствено од кретања на релацији Москва–Београд, прецизније речено од политичког курса совјетског вођства према Југославији.

Југословенско-бугарски односи су се видно побољшавали током 1955–56, пратећи тако завршну фазу помирења између СССР-а и Југославије (обележену посетама Никите Хрушчова Београду и Јосипа Броза Москви и потписивањем докумената којима су утврђени принципи међудржавних и међупартијских односа – Београдска и Московска декларација). У Београду је октобра 1956. дошло до првог југословенско-бугарског састанка на високом партијском нивоу после 1948. године. У разговорима две делегације које су предводили Александар Ранковић, члан најужег руководства СКЈ, и Тодор Живков, нови генерални секретар ЦК КП Бугарске, изнета је оцена да је „сазрело време“ за даљи развој међусобних односа како по државној тако и по партијској линији и да су обе стране спремне да уложе напоре у том правцу.⁷

Овим састанком достигнут је практично највиши степен односа између Југославије и Бугарске током 50-их година. Побољшање политичких односа отварало је пут јачању привредне кооперације, као и других облика сарадње, а то је требало да доведе до конкретних корака у наредном периоду. Обе стране су имале значајне спољнополитичке мотиве за побољшање међусобних односа. За Тита и југословенско руководство бољи односи са Бугарском били су важан сегмент у контексту спровођења генералне линије нормализације и унапређења односа са СССР-ом и земљама социјалистичког лагера, посебно с обзиром на њену блискост са СССР-ом и осетљивост међусобних односа. Сматрало се да би јачањем сарадње били лакше превазиђени спорови и оптерећења из прошлости, превенствено тзв. македонско питање, те да би побољшање односа са овом земљом, уз задржавање одговарајуће дозе опреза и уздржаности, допринело јачању спољнополитичког положаја Југославије, нарочито на регионалном плану. С друге стране, бугарско руководство, које је у политици према Југославији превасходно следило линију Москве, настојало је да у склопу новог

⁶ Архив Југославије (АЈ), АЦК СКЈ, IX, 15/1–163, Материјал о југословенско-бугарским односима, 28. 12. 1955.

⁷ АЈ, АЦК СКЈ, IX, 15/1–166, Стенографске белешке разговора између руководства СКЈ и КПБ-а у Београду, 6–7. октобар 1956.

курса колико је могуће више оствари корист из билатералне сарадње, али уз задржавање властитих погледа на спорна питања. Највише су били заинтересовани за унапређење економске сарадње, док су према питањима из сета „историјских спорова“ заузели прагматичан приступ: да то не треба да утиче на текући процес побољшања односа. У генералној политичкој линији, они су, према оцени југословенске стране, питање напретка сарадње са Југославијом видели у контексту њеног „увлачења“ у лагер.⁸

Убрзо су, међутим, помрачени повољни изгледи за напредак сарадње које је наговестио овај састанак на високом нивоу. Драматични догађаји у Мађарској крајем октобра и почетком новембра 1956, окончани совјетском војном интервенцијом, довели су до размене оптужби између југословенског и совјетског вођства и новог захлађења односа између Југославије и СССР-а. Попут осталих из совјетског блока и бугарско руководство је следило став Москве назначен у писменој полемици између совјетског и југословенског руководства крајем 1957. и почетком 1958, према којој је дефинисан будући курс у међусобним односима – да се сарадња по државној линији наставља док се односи по партијској линији у значајној мери редукују.⁹ Према већ уобичајеној пракси ново захлађење и спорење свој израз је на првом месту нашло кроз појачање пропагандне активности у којој су нападни и осуђивани ставови и држање Јосипа Броза и југословенског вођства у вези су догађајима у Мађарској. То се одразило и на билатералне односе Југославије и са осталим земљама совјетског блока, првенствено на партијску сарадњу која је, практично, поново готово сасвим замрла. У југословенско-бугарским односима поново су дошли до изражаја ранији идеолошки спорови, о чему сведочи и закључак ЦК КПБ-а из тог времена „да у односу на Југославију треба бити обазрив и будан, јер од ње долази једна од највећих опасности“.¹⁰

Сукоб по партијској линији наставио се даље током 1957, да би ескалирао у првој половини 1958, у време припрема за VII конгрес СКЈ, на којем је требало да се усвоји нови партијски програм. Тај програм, односно његов нацрт, изазвао је нови талас оспоравања и напада совјетске и осталих комунистичких партија лагерских земаља. Суштински предмет критике било је дефинисање улоге партије (СКЈ) у друштву као „водеће“ а не „руководеће“ снаге, што према идеолошким обрасцима који су владали у овим земљама није било у складу са „принципима марксизма-лењинизма“, те да се одређивањем овакве улоге партије неизбежно доводи у питање социјалистички карактер уређења. Бугарско руководство се придружило

⁸ АЈ, АЦК СКЈ, IX, 15/1–204, Преглед југословенско-бугарских односа, 1962.

⁹ Ђ. Tripković, „Pismo Tita Hruščovu povodom pogoršanja događaja u Mađarskoj“, *Tokovi istorije*, 3–4, 2008, str. 321–330.

¹⁰ АЈ, АЦК КЈ, IX, 15/1–164, Извештај из Софије, 15. јануар 1957.

овим критикама. У писму ЦК КПБ-а које је потписао Тодор Живков, априла 1958, изнете су оштре идеолошке критике и осуде на рачун предлога новог програма СКЈ и поручено да због тога ЦК сматра да не треба да шаље своје представнике на VII конгрес СКЈ.¹¹ Убрзо је југословенска страна имала прилику да узврати истом мером: није послала своју делегацију на VII конгрес КПБ-а (јул 1958), образлажући то бугарским поступком у вези са конгресом СКЈ и појачаном кампањом која се води против СКЈ и Југославије.¹²

На VII конгресу бугарске КП оштро је критикован програм СКЈ, што је потом чињено и кроз унутар партијски рад, као и преко написа у штампи и публикацијама. У наредне три-четири године (1959–1962) настављено је интензивно третирење проблема „југословенског ревизионизма“ унутар партијске организације, као и у јавној пропаганди, при чему је све више акценат стављан на македонско питање и учешће бугарске армије у борбама за ослобођење Југославије у Другом светском рату. Бугарска КП није журила са променом односа према СКЈ у почетној фази поправљања југословенско-совјетских односа (1961).¹³ У закључку пленума ЦК КПБ-а посвећеног борби против „савременог ревизионизма“, априла 1962, подвучено је да је „савремени ревизионизам свој најпунији развој и израз нашао у програму СКЈ“. Прекид партијске сарадње, праћен и идеолошким споровима, пропагандним активностима и отварањем осетљивих историјских питања у периоду 1958–1962, неминовно су се негативно одразили и на ниво и квалитет међдржавних односа, који су се свели на службену комуникацију, уз врло ограничену економску сарадњу и сужене друге видове сарадње. Међутим, даљи позитиван тренд у односима Москве и Београда током 1962, који је сведочио да није реч о краткорочној појави већ о перспективи битног побољшања, довела је у другој половини те године и до промене бугарског става према Југославији.

Озваничење ове промене обављено је на VIII конгресу КПБ-а, новембра 1962. године. У реферату Тодора Живкова изражена је спремност за проширење сарадње са Југославијом у свим областима и промовисана политика активне „балканке сарадње“, као основе бугарске регионалне политике у наредном периоду, што је било у складу са актуелном политиком СССР-а према Балкану и улогом коју у томе треба да игра Бугарска. Мада су неки елементи идеолошких оспоравања из претходних година остали су и даље присутни, конгрес је закључио да „идеолошке разлике не треба да

¹¹ АЈ, АЦК, СКЈ, IX, 15/i–182, Писмо ЦК КПБ, 11. април 1958. (Конгресу је присуствовао, амбасадор Бугарске у Београду Николов, у својству посматрача).

¹² АЈ, АЦК, СКЈ, IX, 15/l–187, Позив ЦК КПБ, 20. мај и одговор ЦК СКЈ (А. Ранковић), 28. мај 1958. Позив ЦК.

¹³ Видети: Ђ. Триповић, „Побољшање југословенско-совјетских односа 1961–1962“, *Токови историје*, 3–4, Београд, 2008, стр. 76–97.

буду сметња за ширење сарадње између две земље“, те да „у интересу оба народа ова сарадња треба да се још више проширује и продубљује“. ¹⁴ Већ током јесени те године нова, позитивна клима одразила се на односе између две земље у пракси. Бугари су посебно били заинтересовани за унапређење економске сарадње, а Живко Живков, потпредседник бугарске владе, и Мијалко Тодоровић, потпредседник СИБ-а, потписали су пет споразума о проширењу привредне сарадње. Вођени су преговори о унапређењу малограничног промета, робној размени за 1963. годину, културној сарадњи, размени делегација а бугарска страна је исказивала интересовање за укључење у југословенско-румунски пројекат изградње хидроцентрале Ђердап. Тодор Живков је, према извештају Југословенске амбасаде у Софији, изразио спремност да они јавно изнесу „димитровски став“ о македонском питању уколико би се обуставила „антибугарска кампања“ у НР Македонији. Југословенска страна је процењивала да најновији потези бугарског руководства којима се манифестује промена политике према Југославији, по свему судећи показују „да се Бугарска оријентише на једну дугорочнију и ширу сарадњу са нашом земљом“, првенствено из економских, али и из политичких разлога. ¹⁵

Посета Јосипа Броза СССР-у децембра 1962, која је дала још снажнији импулс даљем успону југословенско-совјетских односа, додатно је подстакла бугарску страну за иницирање побољшања сарадње са Југославијом. Управо у време окончања ове посете, бугарски амбасадор у Београду Груди Атанасов је у разговору са Вељком Влаховићем, чланом ИК СКЈ, пренео спремност бугарског руководства за проширење сарадње, додавши да се „њихови млађи кадрови веома позитивно односе према Југославији“. Влаховић је рекао да је и југословенска страна спремна да се „постепено развијају односи“ у свим областима „где је то могуће и реално“. Било је речи и о „македонском питању“. Атанасов се жалио на писање македонске штампе у којој се критиковала бугарска политика према Пиринској Македонији после 1948, док је Влаховић, уз напомену да и он лично има примедбе на ту политику, изнео мишљење да о том питању не треба јавно полемисати, већ да би најбоље било да се о томе „међу руководећим друговима мирно расправља“. ¹⁶

Најјаснија потврда да је дошло до значајног побољшања односа био је сусрет Тита и Живкова, јануара 1963. у Београду. Том приликом је констатовано да је дошло до побољшања односа између две земље, те да овакви сусрети подстичу сарадњу за чији даљи напредак постоје сви

¹⁴ Као нап. бр. 8.

¹⁵ АЈ, АЦК СКЈ, IX, 15/1–200, Белешка о југословенско-бугарским односима, 5. децембар 1962.

¹⁶ АЈ, АЦК СКЈ, IX, 15/1–202, Белешка разговора Влаховић–Атанасов, 18. децембар 1962.

услови. Обе стране су изразиле спремност за проширење сарадње и да тај развој треба да иде постепено. Избегнуте су дискусије и расправе о идеолошким разликама, а што се тиче македонског питања, Живков је рекао да они желе да се врате на „димитровски курс“, те да прихватају чињеницу постојања македонске државе у оквиру Југославије. Критикујући македонско руководство да развој македонске националне свести „врши на антибугарским основама“, он је изнео мишљење да би обе стране требало да раде на решењу овог питања чиме би се отклониле сметње најширој сарадњи. Тито се заложиио за „уклањање негативних тенденција на обе стране“, додавши да „ми утичемо на македонске другове но да се у Бугарској заиста треба вратити на Димитровску линију у погледу Пиринске Македоније и македонског питања“. ¹⁷ Едвард Кардељ, који је учествовао у овом разговору, напоменуо је да у међусобним односима не треба прецењивати значај питања македонске мањине (у Пиринској Македонији). ¹⁸

Политичка клима која је настала крајем 1962. и почетком 1963. повољно се одразила на развој југословенско-бугарских односа у наредним годинама. У билатералној сарадњи оствариван је континуирани напредак, нарочито на економском пољу, а значајно је унапређена и сарадња на културном плану, у малограничном промету и др. Дошло је и до битног побољшања у погледу сарадње по партијској линији. Утихнула су ранија идеолошка спорења, као и напади и полемике преко медија. Учестале су посете делегација и успостављена пракса да обе стране сваке године позивају по неколико чланова највиших државно-партијских руководства да део одмора проведу у Бугарској, односно Југославији.

Бугарско руководство је у унутрашњем политичком наступу нови курс „зближења“ са Југославијом образлагало потребом за јачањем јединства социјалистичких земаља, те да је за Бугарску веома корисно проширење економске, културне и научне сарадње. Констатована је и блискост у ставовима према битним међународним питањима Југославије и СССР-а, али се подвлачило и да и даље постоје разлике у погледима на поједине проблеме. Дошло је и до значајног ублажавања у идеолошком приступу, тако да се уместо пређашњих оштрих осуда сада признавало да се у Југославији изграђује социјализам, мада уз „низ националних особености“, али да то не треба да смета развоју међусобних односа. Оцењивано је да идеолошке разлике нису још увек уклоњене, али да су раније југословенске грешке преувеличаване, те да то не треба да буде препрека сарадњи, тим пре што Ју-

¹⁷ Дипломатски архив Савезног министарства иностраних послова (ДАСМИП), Строго пов., 1963, ф.1, стр. пов. 2. Телеграм МИП-а Амбасади у Софији о разговору Тито–Живков, 27. јануар 1963.

¹⁸ АЈ, АЦК СКЈ, IX, 15/1–208, Записник разговора Тито–Живков, 25. јануар 1963. године. До овог сусрета је дошло приликом повратка делегације ЦК КПБ-а коју је предводио Живков из посете ДР Немачкој.

гославија у последње време исправља своје грешке. Одлучено је и да треба обуставити и сваку јавну полемику о македонском питању. Према мишљењу бугарског руководства, постојеће разлике о идеолошким питањима, као и о македонском питању, треба решавати касније у сарадњи са Југославијом у духу зближавања две земље.¹⁹

Јосип Броз и југословенско вођство такође су сматрали да је у интересу земље побољшање односа са Бугарском. Њихово становиште је, међутим, било да, због ранијег негативног искуства и разлика о неким важним и осетљивим питањима, проширење сарадње треба да иде поступно, уз задржавање одређеног степена опреза и уздржаности. Политички интерес за поправљање односа био је евидентан, првенствено због тога што је то представљало значајан сегмент у контексту реализације текућег генералног курса побољшања односа са СССР-ом и земљама социјалистичког лагера, што се истовремено уклапало и у остварење једног од важних спољнополитичких циљева – унапређења регионалне сарадње и односа са суседним земљама. Процењивало се да развој привредне сарадње, који би свакако био од користи за обе стране, не би имао неке веће ефекте због ограничених могућности Бугарске као економског партнера, али се очекивало да би подстицање сарадње између градова и малограничног робног промета могло значајно допринети укупном унапређењу односа. Сматрало се, међутим, да ће разлике око македонског питања и даље представљати отворени проблем у међусобним односима.²⁰

На политичким основама постављеним крајем 1962. и почетком 1963, превасходно приликом сусрета Тито – Живков, одвијао се даљи развој односа између две земље у наредних неколико година: побољшавали су се политички односи, што се огледало кроз унапређење међупартијских односа, проширивање економске, културне и других облика сарадње. Током лета 1963. године група од шест чланова руководства КПБ-а била је у посети Југославији, док је група од такође шест чланова руководства СКЈ боравила на одмору у Бугарској. За 1964. договорена је размена по десет партијских руководилаца на одмору. Мада су се међупартијски односи поправљали, и даље су се задржавале идеолошке разлике које су се односиле на нека крупна питања концепције социјалистичког уређења и улоге комунистичке партије. Како се програм СКЈ из 1958. није мењао, што се како изгледа очекивало, однос бугарске КП је у суштини остао исти, с тим што се критике више нису изражавале са пређашњом оштрином, нити су

¹⁹ Овакве ставове и оцене о политици према Југославији изнео је Тодор Живков на годишњој скупштини Бугарске академије наука поводом разговора које је имао са Титом у Београду. – АЈ, АЦК СКЈ, ИХ, 15/1–240. Материјал о југословенско-бугарским односима (1956–1964), мај 1964.

²⁰ ДАСМИП, Строго пов., 1963, ф. 2, стр. пов. 29, Материјал: „Односи Југославије са СССР и ИЕ земљама“, 1963.

попримале размере јавне кампање. Тако се поводом пленума СКЈ одржаног 1964, на којем је дискутовано о улози партије, у круговима бугарских партијских руководилаца и теоретичара закључивало да принцип деловања СКЈ у форми тзв. демократског централизма „лишава партију руководеће улоге у пракси“ и да то може бити опасно по даљи развој социјализма.²¹ Разлике су се испојиле и у погледима на у то време покренуту иницијативу о сазивању новог саветовања комунистичких и радничких партија, што је у наредном периоду представљало значајан повод спорења југословенског са совјетским и партијским руководствомима других источноевропских земаља. Бугарска КП је у потпуности следила став КПСС-а о потреби сазивања таквог саветовања, док је југословенско вођство од самог почетка изражавало скепсу, тактизирило и на крају одбило да учествује. Повремено су обнављане старе расправе о историјским питањима. Почетком априла 1964. у листу *Борба* објављен је чланак у коме се констатује напредак и добра перспектива развоја односа између две земље, али и критикује бугарска публицистика и историографија због повремених појављивања наслова „који нису у складу са таквим позитивним развојем“, и да то наноси штету међусобној сарадњи „јер вуку назад, у прошлост“. У даљем тексту наведен је већи број примера написа у штампи и публицистици о Санстефанском миру, Илинденском устанку, улози Бугарске у Првом и Другом светском рату, учешћу бугарске армије у операцијама за ослобођење Србије, уз оцену да се у њима искривљују историјске чињенице и посебно указује „на разне написе и изјаве“ у којима се „негира постојање македонског народа, присваја његова историја и култура, а територија Македоније проглашава за бугарску“.²²

Позиви највишим личностима из југословенског руководства да посете Бугарску били су јасна индикација да бугарско вођство жели интензивирање сарадње и даље побољшање политичких односа. У мају 1964. бугарски амбасадор у београду Груди Атанасов пренео је позив Тодора Живкова Александру Ранковићу, другом човеку југословенске државно-партијске хијерархије, да посети Бугарску. Ова посета није реализована, иако је у први мах био дат позитиван одговор, јер југословенска страна није прихватила да главна тема тих разговора буде македонско питање како су то Бугари предлагали.²³ У суштини, југословенско вођство, првенствено Јосип Броз,

²¹ Као нап. бр. 19.

²² *Borba*, 2. април 1964. – У закључку овог текста под насловом „У заједничком интересу“ каже се да је за такве ставове „сувишан сваки коментар“ и да они „не могу наћи место у оквирима сарадње између Југославије и Бугарске“, те да је у интересу обе земље да се сузбија, „свака на својој страни“, све што би могло да вуће unazad.

²³ АЈ, АЦК СКЈ, IX, 15/1–239, Забелешке о разговорима А. Ранковића са Г. Атанасовим, 8. маја 1964. и Бошка Шиљеговића, члана ИК СКЈ, са Атанасовим 11. маја, 30. маја и 6. јуна 1964.

сматрало је да још није сазрело време за званичне сусрете на највишем нивоу и дискукусије о најосетљивијим питањима из међусобних односа, већ да је потребно сачекати и видети даљи ток развоја односа.

Прва службена посета на високом државном нивоу била је посета Коче Поповића, министра иностраних послова, крајем јануара 1965. године. У разговору који је том приликом имао са Тодором Живковим, са обе стране је потврђен интерес за наставак позитивног тренда у југословенско-бугарским односима. Живков је изјавио да Бугарска жели свестрани развитак тих односа „до пуног збратимљења“ и поновио ставове које је о македонском питању изнео у разговору са Титом пре две године. Ту се доста говорило о међународним питањима и односима на Балкану, па се Живков посебно осврнуо на односе Бугарске са Грчком и Турском. Придајући највећи значај уређивању односа са Грчком, он је изнео мишљење да је у тој земљи ситуација сложена, да су „могуће разне промене и преврати“, те да су тамо јака „демократска струјања али је врло јака и реакција“. У вези са питањем Кипра, истакао је да, и поред тога што су тамо у већини Грци, не би било добро да се Кипар присаједини Грчкој, већ да би најбоље решење било да Кипар буде независна држава. Говорећи о односима са Турском, Живков је рекао да су Турцима дали доста предлога, али да нема одговора. Као тешкоћу истакао је питање турске мањине у Бугарској – да су у вези са тим рекли Турцима: „узмите вашу мањину ако хоћете“, али да је разумљиво да Турци не желе да се та мањина пресели у Турску.²⁴

Жеља бугарске стране да дође до службене посете на највишем нивоу остварена је у септембру 1965, када је југословенска делегација коју је предводио Јосип Броз посетила Бугарску (прва посета после 18 година).²⁵ У разговорима две стране разматрани су сви релевантни аспекти међусобних односа, ситуација у региону и међународна питања. Констатован је успешан развој односа између две земље у претходном периоду и изражена сагласност за даље унапређење сарадње. Што се тиче регионалне сарадње и међународних питања, изнети су слични погледи и оцене. Тито је изнео шире објашњење међународних активности Југославије и односа са појединим земљама. Говорећи о односима са СССР-ом, он је поводом смене Никите Хрушчова (октобар 1964), рекао да је, и поред извесних резерви у погледу начина на који је извршена та смена, за југословенско руководство најважније било да се тим чином не мења ранији курс совјетске спољне политике – да се не одступи од курса утврђеног одлукама 20. и 22. конгреса

²⁴ АЈ, АЦК СКЈ, IX, 15/1–242, Записник разговора Живков–Поповић, 29. јануар 1965.

²⁵ Позив Тодора Живкова и Георгија Трајкова (у име партије и државе) уручио је амбасадор Атанасов Титу 26. марта те године. Тито је у принципу прихватио позив и изразио задовољство што ће се сусрести са бугарским руководиоцима, али да се због његове заузетости посета може реализовати тек на јесен. – ДАСМИП, Строго пов., 1965, ф. 1, стр. пов. 28, – Белешка разговора Тито–Атанасов, 26. март 1965.

совјетске КП на чему се темљио и успешан развој југословенско-совјетских односа последњих година. Опширно излагање о овоме Тито је закључио оценом да је југословенска страна задовољна резултатима разговора које су имали са новим совјетским вођством (јун 1965), да су односи са СССР-ом добри, као и односи са осталим социјалистичким земљама, изузев Кине и Албаније. Он је позитивно оценио и развој односа са западноевропским земљама, посебно истичући „ванредно добре односе“ са Италијом, који су веома важни за Југославију с обзиром на потенцијал економске сарадње, али и из политичких разлога. Говорио је и о све широј сарадњи Југославије са земљама Азије, Африке и Латинске Америке. Констатујући да су односи са другом суперсилом, САД-ом, „час слабији, час бољи“ и да Американци „понекад прогуту нашу критику“ (приписавши то „престижу Југославије“), Тито је посебно указао на околност да Југославија и даље купује жито од САД-а али да га плаћа, а не добија „бадава“, те да је домаћа производња жита могла бити довољна да се „паметније радило“, али да се нада да ће се тај проблем решити за две године. Закључио је да су односи између две земље нормални, те да кад се критикује америчка политика то се чини отворено, „али не грдимо их и не псујемо пропагандистички“. Живков је своје излагање о спољнополитичким питањима фокусирао на односе са суседним земљама: Грчком, Турском и Румунијом. Навео је да је питање репарација проблем који је „годинама тровао односе“ са Грчком, а са Турском проблем око турске мањине у Бугарској, док је односе са Румунијом оценио као врло добре, сем краћег периода спорења око границе на Дунаву.²⁶

Посета Јосипа Броза Бугарској представљала је потврду позитивног развоја у односима између две суседне земље и расположења обе стране за наставак таквог тренда. У Бугарској је дат велики значај овом догађају. Одмах после посете одржани су састанци Политбироа и пленума ЦК КП Бугарске на којима су разматрани ефекти посете о чему су писмом обавештене и све партијске организације у Бугарској. У писму је истакнут значај посете и потреба за широм сарадњом са Југославијом, указано на извесне примедбе на рачун југословенског привредног система, док је изостављен део разговора о македонском питању. На југословенској страни је овакав однос према посети оцењен као показатељ да се у бугарској политици према Југославији уместо ранијег подозрења исказује веће поверење и спремност за ширење сарадње. Изостављање македонског питања, иако је, према оцени Амбасаде у Бугарској, бугарско руководство било задовољно третманом овог питања у разговорима, тумачено је страховањем да би детаљнија експликација показала постојање дубљих размимоилажења. У погледу идеолошких разлика које су раније истицане с бугарске стране, констатовано је да су оне у

²⁶ ДАСМИП, Строго пов., 1965, ф. 2, стр. пов. 76/65, Записник разговора Тито–Живков, 24. септембар 1965. у Софији.

приличној мери потиснуте (о њима се није дискутовало у разговорима током Титове посете), али да су ипак и даље присутне.²⁷

Титова посета је свакако подстицајно деловала на даљи развој билатералне сарадње. Било је доста иницијатива за унапређење сарадње у различитим областима, што, међутим, није пратила одговарајућа реализација у пракси. Побољшан је у извесном степену третман Југославије и њеног унутрашњег уређења у бугарској штампи; по први пут су објављивани чланци и репортаже о привредном развоју, радничком самоуправљању, улози СКЈ у политичком систему. У југословенским анализама перспективе односа са Бугарском после Титове посете генерална оцена је била да је дошло до видног побољшања, те да постоји интерес и могућности за унапређење сарадње на разним пољима, посебно у области привреде, туризма, малограничног промета, с тим што су констатовани и одређени лимитирајући фактори, који су се углавном односили на степен развијености бугарске економије и карактеристике привредног и друштвеног система. С друге стране, истичано је да не треба имати „никаквих илузија“ да су односи са бугарском оптерећени бременом „непријатне прошлости“, да још увек постоје отворени проблеми и да нису превазиђене резерве које су одликовале раније односе између две земље. Посебно се указивало на директну зависност односа са Бугарском од стања у југословенско-совјетским односима: да је позитиван развој дошао као последица побољшања и успона односа са СССР-ом, да треба имати у виду да је бугарска спољна политика у суштини идентична са совјетском, те да се у основи може рећи да су југословенско-бугарски односи на одређени начин у функцији југословенско-совјетских односа, с тим што Бугари касне кад је реч о процесу побољшања, али је присутно и „извесно истрчавање“ када се одиграва процес погоршања.²⁸

У разговорима током Титове посете по први пут је вођена шира дискусија о македонском питању. Обе стране, свесне да није могуће направити неки радикалнији продор у правцу решења, настојале су да покажу добру вољу у смислу смањења затегнутости око овог питања у мери која би омогућила даљи напредак у билатералним односима. Тито се заложиио да се овај проблем постави тако „да га време решава“ и не допусти „разним теоретичарима и историчарима да га они развлаче“. Изнео је став да питање положаја македонске мањине у пиринском крају уопште не треба да буде проблем, јер тај део Бугарске може да буде спона између две земље, истичући да је од спорења око граница важнији квалитет односа између две земље. И Живков се заложиио за издизање изнад ових проблема ради даљег

²⁷ АЈ, АЦК СКЈ, IX, 15/1–252, Информација Министарства спољних послова о развоју односа са Бугарском после посете Ј. Б. Тита, 2. фебруар 1966.

²⁸ Овакви погледи и оцене о југословенско-бугарским односима у светлу Титове посете Бугарској изнети су на састанку колегијума Министарства иностраних послова, 5. октобра 1965. – ДАСМИП, Строго пов., 1965, ф. 2, стр. пов. 76/65.

развоја пријатељске сарадње и да је то чврст став бугарског руководства. Уз тврдњу да је становницима пиринског краја омогућено да се у националном погледу изјасне онако како се осећају, он је поновио да Бугарска признаје македонску државу у оквиру Југославије, али да је потребно бити стрпљив и омогућити научницима „објективно проучавање, забрањујући им да при томе то што раде буде уперено против наших земаља и наших односа“.²⁹

Ширу експликацију бугарских погледа и ставова о македонском питању изнео је Митке Григоров, члан бугарског државно-партијског руководства, у разговору са Миком Шпиљком и Видојем Смилевским, члановима југословенског партијског руководства, у склопу сусрета током посете југословенске делегације. Изнео је, укратко, следеће: одлуком бугарског ЦК становници Пиринске Македоније били су присиљени да се 1945. и 1946. изјасне као Македонци, због чега су настале „различите фамилијарне трагедије“, јер су то многи чинили против своје воље иако су се осећали Бугарима. Сада су се, међутим, одлучили да се омогући сваком становнику Бугарске, па и Пиринске Македоније, да се слободно определи у складу са својим осећањима. Требало би дозволити и у СР Македонији појединцима који се тако осећају да се изјасне и упишу као Бугари. Не би требало, чега је раније било а сада све мање, да се „македонска нација формира на антибугарској основи“. Садашњи ставови и политика македонског руководства о овом питању могу се оценити позитивно, мада има појединачних иступа и других показатеља који доводе до заоштравања односа са македонске стране. Није реално да се о македонском питању не расправља између две партије, већ „да је боље да се о томе дискутује и ствари расчишћавају“.³⁰

Из излагања Григорова, југословенски саговорници су извукли закључак да бугарски ЦК сматра да у Бугарској не постоји македонска мањина, да се ту ради о људима „са одређеним дијалектом“, да македонска нација није формирана у неком дужем историјском процесу, већ тек стварањем Македоније као федералне јединице у оквиру Југославије. Њихова оцена била је да је очигледно да је ово „централно питање наших неслагања и да ће око тога бити најозбиљнијих проблема“. Као позитивно оценили су то што је Григоров рекао да су чврсто решени да спроведу одлуку да се ништа не пише што би иритирало или заоштравало односе између Бугарске и Југославије, као и да се оштро противе административном присиљавању било кога да се изјашњава као Бугарин или Македонац.³¹

Очито је да у разговорима током посете Јосипа Броза и југословенске делегације Бугарској није постигнут неки значајнији помак у правцу превазилажења разлика и спорења око македонског питања; једини видљиви

²⁹ АЈ, АЦК СКЈ, IX, 15/1–250, Изводи из стенографских белешки из разговора о македонском питању, август 1967.

³⁰ Исто. Разговор Шпиљак–Смилевски–Григоров, Варна, 25. септембар 1965.

³¹ Исто.

резултат била је сагласност две стране да се, у интересу даљег унапређења сарадње, сузбијају јавне полемике и то питање остави „да га време решава“. Обазривост и уздржаност у приступу Тита и југословенског вођства била је логична и реалана јер се то питање, осим односа са Бугарском, директно тичало и односа унутар Југославије с обзиром на изразито висок степен политичке осетљивости овог питања у Македонији. Тито никако није желео да у том погледу прави било какве аранжмане без пуног учешћа и сагласности македонског политичког руководства, тако да су представници македонске политичке структуре били укључени у разговоре на ову тему. У разговору Тито – Живков, приликом посете бугарске делегације Југославији, децембра 1966, расправу, и то полемичку, о македонском питању с југословенске стране првенствено је водио Крсто Црвенковски, председник ЦК СК Македоније.³²

Ни тада није дошло до битнијег напретка, али су Црвенковски и Живков нову прилику да шире дискутују о овом питању имали неколико месеци доцније, у разговору који су водили током посете Црвенковског Бугарској, маја 1967. године. Црвенковски је тада, како стоји у његовом извештају о овом разговору, у складу са договором са Титом и Министарством иностраних послова, покренуо два питања: прво, да Бугарска званично јавно и недвосмислено изнесе став о признавању македонске нације и језика, а у том склопу и СР Македонију, и то првенствено због бугарске јавности која би се на тај начин „у великој мери ослободила националистичких схватања и наслага прошлости“ и друго, шта се дешава са Македонцима у Бугарској, односно Пиринској Македонији и зашто су код последњег пописа становништва 1965. они потпуно нестали из званичних статистика (према попису из 1956. било их је регистровано око 180.000). Одговор Живкова у вези са првим питањем био је на линији већ раније изнетих ставова: да је с бугарске стране већ више пута истицано да они признају постојање СР Македоније (да су спремни да то и понове); да је постојање македонске нације историјска чињеница, али да се она конституисала током и по свршетку Другог светског рата, а да су пре тога Македонци углавном били Бугари и, с тим у вези, поновио став да се македонска нација конституише и развија на антибугарској основи. Што се тиче Македонаца у Пиринској Македонији, Живков је негирао да се спроводи политика асимилације, већ да је резултат пописа такав због тога што је становницима ове области, који су раније присиљавани да се декларишу као Македонци, сада дата пуна слобода да се изјасне како се национално осећају.³³

³² АЈ, АЦК СКЈ, IX, 15/1–268, Стенограм разговора Тито–Живков, Београд, 5. децембар 1966.

³³ Крсто Црвенковски је на позив Тодора Живкова био у посети Бугарској од 18. до 23. маја 1967, и том приликом се, поред осталих активности, пет пута састао са Живковим, а централни је био двоипосатни разговор у којем је главни предмет дискусије било македонско питање. – АЈ, АЦК СКЈ, IX, 15/1–282, Извештај Крста Црвенковског о посети Бугарској и разговорима са Тодором Живковим, мај 1967.

Разлике и спорења око македонског питања нису битније смањена разговорима Живков – Црвенковски. У погледу првог питања, за југословенску и македонску страну првенствено је био неприхватљив став да се македонска нација почела формирати тек у време и после Другог светског рата, јер је то са собом повлачило закључак да она нема сопствени историјски идентитет, већ да је њена историја пре тога чинила саставни део историје бугарског народа. А што се тиче питања Македонаца у Бугарској, основно оспоравање бугарских ставова састојало се у тврдњи да је резултат последњег пописа становништва у Пиринској Македонији био последица асимилаторске политике која се систематски спроводила у Бугарској. Разлике о овом питању, као и спорови око тзв. „историјских питања“ – Санстефанског мира, Илинденског устанка, улози Бугарске у Првом и Другом светском рату – остали су у основи исти све до краја периода који је предмет овога разматрања, с тим што су обе стране настојале, првенствено сузбијањем јавних полемика, да ова спорења не угрозе општи позитиван тренд у развоју односа између две земље који се одвијао средином 60-их година. Ипак, повремено су се обнављале полемике, што је било одраз дугорочности разлика о овим питањима. Са југословенске стране су посебно критиковане активности бугарског публицисте Венка Марковског, као и одреднице о Македонији, македонском језику и Македонцима у „Краткој бугарској енциклопедији“ у издању Бугарске академије наука.³⁴

Побољшањем политичке климе у југословенско-бугарским односима средином 60-тих година створен је повољан амбијент за напредак у различитим областима сарадње. Међупартијска сарадња такође се успешно развијала – настављена је пракса одлазака на одмор високих партијских и државних функционера, посете делегација на различитим нивоима, сарадња тзв. „масовних организација“. Бугари су у пролеће 1966. поново показали интересовање за посету Александра Ранковића. Бугарски амбасадор Атанасов је у разговору са Бошком Шиљеговићем рекао да је „врло импресиониран“ говором Ранковића на 22. конгресу КПСС-а (Ранковић је предводио делегацију СКЈ на овом конгресу) и да је Тодор Живков „отишао у Москву са намером да позове посебно друга Ранковића у посету Бугарској“.³⁵ Месец дана касније Атанасов је лично Ранковићу пренео жељу Тодора Живкова да га позове на одмор у Бугарској, о чему му је предао писмо Живкова у име ЦК КПБ-а.³⁶ Ранковић је одговорио да ће наћи могућности да бар неколико дана одмора проведе у Бугарској, што је потврдио и у писму које је 26. маја упутио Живкову.³⁷ Но, ни овај пут посета Ранковића није

³⁴ *Borba*, 28. јануар 1966.

³⁵ АЈ, АЦК СКЈ, IX, 15/1–255, Белешка о разговору Шиљеговић–Атанасов, 9. април 1966.

³⁶ АЈ, АЦК СКЈ, IX, 15/1–256, Белешка о разговору Ранковић–Атанасов, 4. мај 1966.

³⁷ Иста сигнатура.

реализована, будући да је он смењен са свих функција у лето те године. У разговорима који су вођени после смене Ранковића, Бугари су били обазриви и уздржани, прихватили су образложења југословенске стране у вези са овим случајем, а њихов став је јасно формулисао Тодор Живков у разговору са Петром Стамболићем, председником СИВ-а, када је изјавио да је то унутрашња ствар СКЈ и да је основно то да тај случај нема никаквих негативних последица на међусобне односе.³⁸

Реализација бројних међусобних посета, од којих неколико на високом нивоу, показује да је током 1966. настављен процес интензивирања сарадње. У мају те године Југославију су посетили Иван Башев, министар иностраних послова Бугарске, и генерал Добри Ђуров, министар одбране Бугарске, у истом месецу у посети Бугарској били су Никола Минчев, председника Извршног већа Македоније, и Мијалко Тодоровић, председник Савезне скупштине, и, као што је речено, у августу је у Бугарској боравио председник СИВ-а Петар Стамболић. Крајем године дошло је и до новог сусрета на највишем нивоу Тито – Живков у Београду. Позитиван тренд политичких односа одразио се и на конкретну сарадњу у области привреде и других области. У јулу је потписан споразум о трговинској размени за период 1967–1970. који је предвиђао робну размену у висини од 270 милиона долара у оба правца. Јачала је и туристичка сарадња: број југословенских туриста се повећавао тако да је 1965. њих 79.000 посетило Бугарску. Унапређивана је и сарадња у области културе. Осим општег међудржавног плана, потписивани су и бројни споразуми о сарадњи између сродних установа и организација, успостављена је техничка сарадња државних телевизија, као и сарадња у области кинематографије (Бугарска је откупљивала готово целокупну југословенску годишњу продукцију филмова). Планом сарадње било је предвиђено да на факултетима у једној и другој земљи студира по 30 студената, али се план није извршавао према овом договору већ се испоставило да у Софији студира само неколико југословенских студената, док је, како се процењивало, око 350 Бугара студирало на факултетима у Југославији (уписивали су се углавном самоиницијативно). У склопу пограничне сарадње, успостављени су контакти између већине граничних градова (Зајечар – Видин, Софија – Ниш, Ћустендил – Куманово), одржавани су традиционални гранични сабори (у 1966. било их је 10), а погранична робна размена достигла је ниво од три милиона долара у оба правца.³⁹

И током 1967. године настављен је процес унапређења односа, о чему сведоче и бројне посете и састанци државних, партијских и привредних делегација, међу којима и оних на највишим нивоима: у марту су у Београду

³⁸ Информација о разговорима Стамболића са Живковим, 2. новембар 1966.

³⁹ АЈ, АЦК СКЈ, IX, 15/1–269, Материјал Министарства иностраних послова о југословенско-бугарским односима, 1. октобар 1966.

вођени разговори партијских делегација које су предводили Мијалко Тодоровић и Борис Велчев, члан Политбироа БКП-а, у мају су, као што је напред речено, били разговори Живков – Црвенковски у Софији, у јуну је одржан још један састанак на врху Тито – Живков у Београду, а у септембру је Кардељ разговарао са Живковим у Софији. Разговор Тита и Живкова протекао је у оптимистичкој атмосфери: саговорници су констатовали да су у последње време постигнути добри резултати у односима између две земље и заложили су се за још интензивнију сарадњу у будућности. Сложили су се да у погледу македонског питања треба, како је Тито то формулисао, учинити све да оно „не добије никакав негативан аспект, већ да се временом рјешава и изглади“. Тито је на крају оценио да се из излагања на овом састанку може видети „да међу нама нема неких нарочитих проблема“, а Живков да „постоји јединство у гледањима на питања о којима смо разговарали“, те да се враћају у Бугарску „са осећањем великог задовољства“.⁴⁰

Оптимизам двојице лидера био је, наизглед, оправдан, а односи између две земље су се и у наредним месецима прилично успешно развијали. Ипак, крајем 1967. и првих месеци 1968. године обновљене су јавне полемике из фонда „историјских питања“, што је нарочито дошло до изражаја поводом годишњице Санстефанског мира. Бугарском амбасадору Г. Петкову је крајем јануара 1968. у југословенском МИП-у изражен протест поводом писања бугарске штампе о овој годишњици, али је то остало без значајнијег ефекта: написи на ту тему појављивали су се и следећа два-три месеца и поред нових жалби југословенске стране.⁴¹ О овим проблемима било је више речи приликом разговора Едварда Кардеља са амбасадором Петковим маја те године. Кардељ је, у ширем излагању, указао на „штетност националистичких тенденција које долазе до изражаја у неким круговима у Бугарској“ и нагласио потребу да се бугарско руководство „у интересу даљег позитивног развоја“ односа између две земље активно супротстави „националистичким тенденцијама које долазе до изражаја у Бугарској“. Петков је изјавио да и бугарско руководство стоји на истом становишту, те да је реч о појавама које су у суштини пролазног карактера, којима не треба придавати превелики значај, додавши да таквој атмосфери доприноси и писање југословенске штампе. Кардељ је, међутим, оценио да је тешко спречити реаговања у југословенској штампи на иступања у бугарској јавности у ситуацији када тамо „недостају социјалистичке бране и снаге које би се бориле против оживљавања велико-бугарског национализма који врши притисак на Македонију и ствара како у Македонији тако и у Југосла-

⁴⁰ АЈ, АЦК СКЈ, IX, 15/I-282, Стенограм разговора Тито–Живков, 6. јун 1967.

⁴¹ АЈ, АЦК СКЈ, IX, 15/I-301, Белешка о разговору Мише Павићевића, помоћника министра иностраних послова, са амбасадором Петковим, 29. јануар 1968. Своје незадовољство писањем бугарске штампе југословенска страна је изразила и у Промеморији од 22. фебруара 1968.

вији као целини природне реакције“. Кардељ је даље рекао да овакве појаве у Бугарској „изазивају чак“ и тешкоће у односима између македонске и савезне владе, којој се понекад приговара да се у извесној мери дистанцира од тог проблема, да није довољно енергична у супротстављању великобугарском национализму и заштити интереса македонске нације. На крају, после подуже дискусије, Кардељ је оценио да то „у суштини није велики проблем“, али да ће „тровати односе“ ако се не буде решавао, и нагласио да је југословенско руководство у сваком случају уверено да ће се „пријатељски и братски односи“ између две земље даље развијати и да је спремно „да све учини у том правцу“.⁴²

Поновно активирање комплекса македонског и „историјских“ питања, које је, зарад очувања тренда развоја добрих односа, било политичком вољом пригушено претходних година, било је, како се у доцнијим југословенским анализама оцењивало, у тесној вези са стањем у југословенско-совјетским односима, кључним фактором који је детерменисао однос Бугарске према Југославији. Наиме, покретање овог питања коинцидирало је са појачаним совјетским активностима усмереним на сузбијање процеса демократизације у Чехословачкој и у том склопу било у функцији вршења притисака на Југославију. На југословенској страни се сматрало да је у том контексту генерални приступ у бугарској политици према Југославији био да се, у временима и околностима када долази до застоја или погоршања односа између Југославије и СССР-а у јавности поново покреће македонско питање (интензитет је зависио од процене актуелних околности), чија је сврха спровођење општег притиска на Југославију, с једне стране, а с друге, да се у јавности одржи континуитет и афирмација бугарских погледа и односа према овом питању. Процењивало се да Бугари настоје да искористе овај, за њих повољан шири контекст, што је до пуног изражаја дошло после војне интервенције у Чехословачкој, да фиксирају политичке циљеве према Југославији: фактичко негирање постојања македонске народности у Бугарској; негирање македонске културе и језика, а самим тим и македонске нације, уз тврдње да две трећине становништва у СР Македонији чине Бугари; повезивање територијалних одредби Санстефанског уговора са етничким границама Бугарске.⁴³

Војна интервенција СССР-а и још четири земље Варшавског пакта, међу којима и Бугарске, у Чехословачкој 21. августа 1968. довела је до наглог погоршања југословенско-бугарских односа. Југославија је најоштрије осудила интервенцију, а изјаву југословенске владе у којој се осу-

⁴² АЈ, АЦК СКЈ, IX, 15/1–308, Белешка разговора Кардељ–Петков, 22. мај 1968. Петков је иначе дошао да уручи позив Кардељу од Живкова да летњи одмор проведе у Бугарској.

⁴³ АЈ, АЦК СКЈ, IX, 15/1–320, Информација о стању у југословенско-бугарским односима – Министарство иностраних послова, 13. мај 1969.

ђује овај акт као потпуно неприхватљив у односима између суверених држава покушао је формално да преда Милорад Пешић, помоћник министра иностраних послова, отправнику Амбасаде Бугарске Стефанову 22. августа, али је он изјавио да не може да прими ову изјаву јер сматра неприхватљивим оцене изнете у њој – да није реч о окупацији, већ да су „бугарске трупе на чехословачку територију дошле на позив“, да је тиме Бугарска, као социјалистичка земља, извршила интернационалистички дуг, да бугарске трупе нису окупаторске и да Бугарска нема претензија према Чехословачкој.⁴⁴

Погоршање односа одразило се на пад билатералне сарадње у наредним месецима, на појачање политичких тензија и интензивирање сукобљавања око македонског питања. Бугарско руководство је непосредно после интервенције у Чехословачкој имало совјетску подршку за оштрији политички наступ према Југославији, као значајној компоненти општег спољнополитичког наступа СССР-а у том тренутку.⁴⁵ Међутим, још током јесени те године дошло је до знатног смирења тензија између Београда и Москве, уз видљиво настојање обе стране да у наредном периоду превазиђу кризу.⁴⁶ У таквим околностима, југословенско руководство је сматрало да и односи са Бугарском треба да прате тај тренд, тј. да се поправе, за шта је на првом месту било неопходно обустављање кампање у вези са македонском питањем која се и даље спроводила у Бугарској. У том смислу југословенска влада је неколико пута интервенисала током првих месеци 1969. године: ноте од 12. фебруара и 23. априла, изјава М. Павићевића у Савезној скупштини од 12. фебруара, изјава представника СИП-а од 9. маја. У овим актима се, уз оцену да су бугарски ставови око спорних питања главни узрок погоршања односа између две земље, изражавала спремност за наставак свих видова билатералне сарадње, уз услов да се поштује принцип суверенитета, интегритета и немешања у унутрашње ствари, те да питање постојања СР Македоније, македонске нације и њеног слободног развоја не може бити спорно нити предмет преговора између две земље.⁴⁷

У Београду нису били задовољни бугарским одговором на ставове изнете у ноти од 12. фебруара. Процењивало се да је изражавање спремности за унапређењем сарадње у бугарској ноти од 5. марта 1969. тактичке природе, да бугарско руководство и даље покушава да искључиву одговорност за постојеће стање у односима пребаци на југословенску страну, којој се приписују територијалне претензије због легитимног интересовања за

⁴⁴ АЈ, АЦК СКЈ, IX, 15/1–313, Забелешка о разговору М. Пешића и Стефанова, 22. август 1968.

⁴⁵ Као нап. бр. 39.

⁴⁶ Videti: Ђ. Tripković, „Međunarodni položaj Jugoslavije i vojna intervencija u Čehoslovačkoj 1968“, *Istorija 20. veka*, 1, Beograd, 2008, str. 115–130.

⁴⁷ Као нап. бр. 43.

судбину Македонаца у Пиринској Македонији, а да је изјава у ноти како „македонско питање није актуелно“ у суштини значи задржавање права његовог актуелизовања „када то ситуација и политички опортунитет буду дозвољавали“. Но, и поред наставка полемике од пролећа 1969. стање у односима између две земље почело се мењати, за шта је опет био пресудан совјетски фактор. Мада жалбе југословенске стране на бугарску политику нису у почетку процеса стабилизације односа са СССР-ом (од октобра до новембра 1968) наилазиле на значајнији одјек код совјетских представника: одговарали су углавном да им нису јасне ствари око тих спорења, да не желе да се мешају, да нису пристрасни без обзира на висок степен пријатељства са Бугарском и да желе побољшање односа између две земље – ипак, нешто касније, како су расле потребе за даљим побољшањем односа са Југославијом, Совјети су утицали на Бугаре у смислу обустављања кампање против Југославије, тако да је, према југословенским проценама, од марта 1969, после више од годину и по „интензивне и континуиране антијугословенске кампање“, дошло „до промене у тактици бугарске владе према Југославији на линији смиривања атмосфере у односима“.⁴⁸

И поред тога што је постепено смиривана тензија у југословенско-бугарским односима, општа политичка атмосфера и билатерална сарадња нису се више вратиле на ниво достигнут од 1965. до почетка 1968. године. Обе стране су у јавним изјавама изражавале жељу за поправљањем тренутног стања, али се то није у већој мери одражавало на обнову пољуљаног поверења и неког виднијег напретка у билатералној сарадњи. Било је очигледно да нису у стању да превазиђу, па чак ни да битније умање разлике и спорове у погледу на македонско и „историјска“, питања без чега се реално није могао остварити битнији прогрес у међусобним односима. Две стране су ипак учиниле одређени напор да наставе дијалог на вишим политичким нивоима како би размотриле проблеме који су оптерећивали њихове односе и на тај начин отвориле пут за унапређење сарадње. Резултат тих настојања била је посета Југославији бугарског министра иностраних послова Ивана Башева, која је, после дужих припрема, реализована децембру 1969. године.

Међутим, у разговорима које је Башев имао са југословенским колегом Мирком Тепавцем (примио га је и Јосип Броз) није дошло до битнијих помака у правцу превазилажења разлика у позицијама и погледима двеју страна. Тепавац је, укратко, изнео следеће: у Бугарској се спроводи систематска политика негирања чињенице постојања македонске нације, што је посебно дошло до изражаја приликом обележавања годишњица Санстефанског мира и Иленденског устанка, да се то не може другачије тумачити него да се тиме покушава оспорити суверинитет и територијални интегритет Југославије. Такође да забрињава и тенденциозно приказивање

⁴⁸ Исто.

„ослободилачке“ улоге бугарске армије у завршници Другог светског рата, уз покушај минимизирања улоге НОБ-а и ЈНА, као и умањења или потпуног негирања окупаторске улоге бугарске фашистичке војске у Југославији. Тепавац је нагласио да за Југославију напред наведена питања не могу бити предмет преговарања јер се ради о историјским чињеницама. Говорио је и о потреби да третман националних мањина – македонске у Бугарској и бугарске у Југославији – треба да буде такав да он не доводи до проблема у односима већ да те етничке групе буду спона између две земље. На крају је оценио да се сарадња у другим областима (привреда, култура, наука) повољно развија али да би резултати могли бити бољи уколико би политичка оптерећења била мања.⁴⁹

Ни у бугарским ставовима које је изложио Башев није било промена: разлике у погледима на поједина питања су историјска реалност, али се међусобни односи могу развијати и поред тих разлика. Одговорност за садашње стање односа је обострана, а југословенска страна је увек прва покретала македонско питање. Бугарска признаје СР Македонију као републику у саставу Југославије: у Македонији постоје антибугарски ставови, а македонска нација се формира на антибугарском расположењу. Категорично је негирано постојање македонске етничке групе у Пиринској Македонији. И даље се одлучно одбија признавање постојања македонске нације у прошлости. Изражена је забринутост због захтева југословенске стране за признањем македонске етничке групе у Бугарској, што се оцењује као територијална претензије према Бугарској. Башев се није много бавио „историјским питањима“, рекао је да они не умањују улогу НОБ-а али сматрају да треба дати значај и борби бугарског народа и партије, те да на југословенској страни има покушаја да се бугарска фашистичка влада идентификује са читавим бугарским народом. На крају је изразио спремност Бугарске за проширење контакта између влада, парламената, партија, консултације између два МИП-а, јачања привредне сардње и др.⁵⁰

И у наредним годинама, може се рећи све до пропасти комунистичког система у источноевропским државама крајем 80-их, југословенско-бугарски односи у основи су задржали одлике које су их карактерисале крајем 1969. (које су се јасно испољиле у разговорима током посете Ивана Башева): уздржаност и одређени степен неповерења у политичким односима, које су и даље највише оптерећивала спорења око македонског и „историјских“ питања; разлике у идеолошкој сфери везане за модел социјалистичког уређења, као и разлике у међународном положају две земље; скроман ниво билатералне сарадње, који је био лимитиран како квалитетом

⁴⁹ АЈ, АЦК СКЈ, IX, 15/1–330, Извештај ДСИП-а СИВ-у о посети Ивана Башева, 15. децембар 1969. – Башев је и од Тита чуо исте ставове.

⁵⁰ Исто.

политичких односа тако и невеликим потенцијалима који би омогућили значајнији прогрес у економској кооперацији, поготово бугарске стране. Ипак су односи између Југославије и Бугарске у тих двадесетак година били, и поред прилично скромног обима и квалитета, релативно стабилни, за разлику од претходног раздобља сличне дужине када су су смењивали периоди драстичних падова и захлађења (који су трајали знатно дуже) и постепених отопљења и краткотрајних успона. Та релативна стабилност била је на првом месту последица чињенице да током 70-их и 80-их није било сукоба и тензија чији је интезитет могао довести до крупнијих поремећаја у односима између Југославије и СССР-а.

Summary

Yugoslav-Bulgarian Relations in the 1950s and 1960s

Key words: Yugoslavia, Bulgaria, Tito, Zhivkov

The relations between Yugoslavia and Bulgaria in the first years after WWII were marked by closeness and friendship which were the corollary of the common goals both in internal development and in foreign policy orientation – i.e. close adherence to the USSR. However, after the Resolution of the Cominform and Yugoslavia's split with the USSR in 1948 as the Bulgarian leadership remained loyal to Stalin, the relations between the two countries suddenly deteriorated and became virtually frozen until mid-1950s when the reconciliation between Belgrade and Moscow and improvement in Yugoslav-Soviet relations came about.

During the next 15 years periods of improvement and of deterioration were alternating in the Yugoslav-Bulgarian relations, always mirroring the situation in the Yugoslav-Soviet relations. After a brief detente in mid-1950s, Yugoslav-Bulgarian relations deteriorated after the Soviet military intervention in Hungary in late 1956. The ideological dispute over the Program of the League of Communists of Yugoslavia adopted in 1958 contributed to tensions. The improvement of Yugoslav-Soviet relations in 1961–1962 opened the possibility for similar development in the Yugoslav-Bulgarian relations, so that the next five to six years were marked by good bilateral relations. During this period of time, the leaders of the two countries and their Communist parties, Josip Broz Tito and Todor Zhivkov, met several times. New downturn set in after the military intervention in Czechoslovakia in 1968, only to be replaced by certain improvement of relations in keeping with the similar trend in Yugoslav-Soviet

relations. However, until late 1980s, i.e. until the collapse of Communist systems in Eastern Europe a period of improvement such as that one in mid-1960s didn't occur again in the bilateral relations.

The Macedonian and the so-called „historical“ questions encumbered constantly the relations between Yugoslavia and Bulgaria throughout the post-war period. Although certain attempts were made, the gap in views on these matters was never bridged to a significant extent. Public debates and polemics in this connection were dependent on the situation of political relations: in periods of cool and bad relations attitudes in these matters would be radicalized and campaigns in public would be launched in order to propagate the views of both parties, and particularly of the Bulgarian one, whereas in the years of improvement, the leaders of the two countries and their Communist parties strove to downplay and reduce the differences, without achieving significant progress. More or less everything boiled down to temporary refraining from bringing to public debatable and polemical articles and statements.

УДК 37.014.5:323.15(=112.2)(497.113)“1918/1941“(093.2)
342.733-054.57(497.113)“1918/1941“(093.2)

ИСТРАЖИВАЊА Researches

НЕМАЧКО ШКОЛСТВО У ВОЈВОДИНИ (1918–1941)

Мр Михаел АНТОЛОВИЋ
Педагошки факултет, Сомбор

АПСТРАКТ: У раду се, на основу разноврсних извора – архивске и објављене грађе, штампе и периодике, те српске и подунавско-швапске историографске литературе настоје реконструисати кључни правци развоја немачког мањинског школства на простору Војводине у раздобљу између два светска рата. Поред захтева немачке мањине за образовањем на матерњем језику, који су, коначно, водили успостављању немачке школске аутономије у виду паралелног школског система, анализирани су и разлози спољне и унутрашње политике који су мотивисали власти Краљевине СХС/Југославије на уобличавање свога приступа у односу на немачку мањину у Војводини и њена настојања у погледу образовања.

Кључне речи: Немци, Југославија, Србија, Војводина, школство

Темељи немачког школства на просторима јужне Угарске постављени су у раздобљу које је уследило након насељавања Немаца последњих деценија 18. и почетком 19. века. Прекретницу у његовом развоју представљала је Аустро-угарска нагодба 1867. којом су се сва унутрашњополитичка питања у угарском делу Монархије, па тако и просветна политика, нашла под ингеренцијом будимпештанске владе. Услед недоследног спровођења Закона о народностима те снажних мађаризаторских настојања угарских власти, школовање припадника народности Угарске на матерњем језику било је знатно отежано. Током друге половине 19. века изразито се повећао број државних основних школа са мађарским наставним језиком док се, истовремено, број школа на језицима народности константно смањивао.

Почетком 20. века притисак државних власти на немађарске народе био је појачан, нарочито након доношења Апоњијевог закона (*Lex Aponyi*) 1907. године, који је прописао обавезно изучавање мађарског језика у свим школама. Оваква политика имала је за последицу да је у предвечерје Првог светског рата на простору јужне Угарске деловало свега 40-ак немачких школа. У тамишкој и торонталској жупанији, у којима је живело око 165.000 припадника немачког живља, школске 1912/13. постојало је 18, односно 13 немачких народних школа, док је ситуација у бачко-бодрошкој жупанији била још незавиднија: 190.000 грађана немачке националности имало је на располагању тек 19 школа у којима је основна настава била извођена на немачком наставном језику. Ипак, упркос асимилационим тежњама власти, немачко становништво одликовао је висок степен писмености будући да је према попису из 1910. преко 82% популације старије од шест година умело да чита и пише, што је био највећи постотак писмених међу народима Угарске. Са друге стране, упркос почетном политичком и националном организовању Немаца у јужној Угарској које је отпочело крајем 19. и првих година 20. века и које није остало без резултата, непостојање снажних националних институција са немачким предзнаком условило је широку распрострањеност мађарске државне идеје међу немачким становништвом, које је свој идентитет највећим делом градило на оданости монарху и династији и поистовећивању са „мађарским политичким народом“.¹

Након Првог светског рата Немци са простора некадашње јужне Угарске постали су, услед одлука мировне конференције у Паризу, грађани нових држава-наследница Хабзбуршке монархије – Румуније, Мађарске и Краљевине СХС. У темељно промењеним државно-правним околностима немачко становништво нашло се у статусу националне мањине.

Број Немаца у Краљевини СХС према попису становништа из 1921. износио је 505.790.² Од тога, у Бачкој је живело 173.796, у Банату 138.292, Срему 58.133 и Барањи 16.253 грађана немачке националности.³ Према другом попису становништва спроведеном десет година касније, број Немаца у

¹ Friedrich Gottas, „Die Deutschen in Ungarn“, *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch (hrsg.), Band III, Wien, 1980, str. 379–381. О Немцима у Угарској видети: Ingomar Senz, *Donauschwäbische Geschichte*, Band 2, *Wirtschaftliche Autarkie und politische Entfremdung 1806 bis 1918*, München, 1997; Михаел Антоловић, „Немци у јужној Угарској у XIX веку“, *Зборник МС за историју*, (2008) и тамо наведени извори и литература.

² О питању броја Немаца у Краљевини СХС/Југославији постојала су различита мишљења. Сами припадници немачке мањине у Југославији су сматрали да су резултати пописа тенденциозни те да не одговарају реалном броју немачког становништва који је, по њиховом мишљењу морао бити далеко већи. Исто су сматрале и различите организације из Немачке које су број Немаца процењивале на око 710. 000 лица. Josip Mirnić, *Nemci u Bačkoj u Drugom svetskom ratu*, Novi Sad, 1974, str. 25; Dušan Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*, Ljubljana, 1966, str. 15–23.

³ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921.*, Sarajevo, 1932, str. 356–363.

Војводини износио је око 340.000, што је представљало незнатно смањење у односу на претходни период.⁴ У укупној националној структури Немци су у Бачкој били заступљени са 23,9%, Банату 22,5%, Срему 4,4% те у Барањи са 32,7% од укупног броја становника. Почетком 30-их година немачко становништво било је у апсолутној већини заступљено у бачкопаланачком, оцачком и кулском срезу, док је релативну већину представљало у срезовима Сомбор, Апатин и Панчево, као и у граду Белој Цркви.⁵

Међу образованијим и национално свеснијим Немцима у Војводини јавила се идеја „Даље од Мађарске!“ (*Los von Ungarn!*) која је поздрвила рушење Монархије у којој су Немци, попут других немађарских народа, били изложени снажном процесу асимилације.⁶ Немци у Краљевини СХС су већ током 1919. почели да се национално и политички организују истичући пресудну важност неговања немачког језика, обичаја и културе.⁷ При томе, иако су их сматрале „анационалним елементом“, југословенске власти су имале прилично толерантан и благонаклон однос према Немцима на подручју Војводине дозвољавајући им рад на националном окупљању, што, међутим, није био случај са припадницима немачке мањине у Словенији.⁸ Наиме, без територијалне везе са својим сународницима у Немачкој, Немци у Војводини, за разлику од Мађара, нису сматрани потенцијалним носиоцима сепаратистичких идеја.⁹ Зауостављање процеса мађаризације те национално буђење Немаца у Војводини југословенске власти су процењивале као позитиван искорак у правцу стварања противтеже снажном иреденти-

⁴ Егзактне податке о броју становништва Краљевине Југославије према попису из 1931. тешко је утврдити будући да резултати нису никада у целини објављени. За време Другог светског рата попис је доспео у руке немачких окупационих власти, које су га објавиле под називом *Die Gliederung der Bevölkerung des ehemaligen Jugoslawien*, Wien, 1943.

⁵ Видети: Goran Nikolić, *Društvena obeležja nemačke nacionalne manjine u Vojvodini u periodu 1918–1929. godine*, rukopis magistarskog rada, Pravni fakultet u Novom Sadu, 1992, str. 73–75.

⁶ Већина немачког становништва старије генерације је, ипак, и даље имала пријатељски однос према некадашњој монархији испољавајући своје симпатије према Мађарској и Мађарима. Видети: *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa, Band V, Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*, Unveränderte Nachdruck der Ausgabe von 1961, München, 1984, стр. 28 Е; Zoran Janjetović, „Duhovni profil vojvodanskih Švaba“, *Tokovi istorije*, 1–2, (2000), str. 62.

⁷ *Deutsches Volksblatt*, 26. 10. 1919; 19. 11. 1919; 23. 12. 1919.

⁸ Територија Словеније је по стварању Краљевине СХС постала поприште огорчене борбе између Словенаца и Немаца. Детаљно о овоме проблему: Arnold Suppan, *Zwischen Adria und Karawanken. Deutsche Geschichte im Osten Europas.*, Berlin, 2002. str. 350–364.

⁹ Представљајући културно и национално организовање Немаца у Војводини, Миховил Томандл је сматрао да су њихови захтеви у целини оправдани истичући како би „лудо било и помислити, да би нам каква немачка иредентистичка пропаганда могла бити за вратом, и да би нас могла довести у опасност, јер су Немци у огромној мањини према нама, а при том и силно географски одвојени од матере земље“. Миховил Томандл, „Културбунд и школско питање Немаца у Војводини“, *Нова Европа*, књига I, број 10 (1920), стр. 380.

стичком набоју војвођанских Мађара. У том смислу, стварање југословенске државе означило је истинску прекретницу у животу војвођанских Немаца омогућивши им национални и политички развитак.¹⁰ Ради придобијања Немаца за живот у новој држави, Привремена народна управа у Новом Саду и влада у Београду учиниле су немачком становништву низ уступака, првенствено у домену просвете и културе, уводећи немачки језик у наставу, оснивајући нове немачке школе те не правећи сметње покретању листова на немачком језику.¹¹ Захваљајући благонаклоном ставу југословенских власти током наредних година биле су створене најважније немачке националне организације које су усмеравале политички, друштвени и привредни живот немачке мањине не само у Војводини већ и у читавој Краљевини СХС/Југославији. Центар немачког окупљања и својеврсно средиште немачке мањине постао је Нови Сад у коме је већ крајем октобра 1919. покренут дневни лист на немачком језику – *Deutsches Volksblatt*. Наредне године основана је централна организација југословенских Немаца – *Schwäbisch-Deutscher Kulturbund*, Швапско-немачки културни савез – Културбунд, док је централна пољопривредна задруга *Аграрија* установљена 1922. године. Коначно, након истека права за опцију, оснивањем Немачке странке (*Partei der Deutschen in Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen*) крајем исте године, стварањем најважнијих националних установа, заокружено је организовање немачке мањине, чиме су биле створене претпоставке за њен даљи развој.¹²

* * *

Потписавши крајем 1919, након упорног одбијања, Конвенцију о заштити мањина,¹³ Краљевина СХС се обавезала на гарантовање најосновнијих права припадницима националних мањина.¹⁴ Видовдански устав потврдио је права мањина најопштијим одредбама о равноправности свих

¹⁰ *Dokumentation der Vertreibung*, 29 E; Zoran Janjetović, „Духовни профил војвођанских Шваба“, стр. 62.

¹¹ *Dokumentation der Vertreibung*, 30 E; Херман Вендл, „Немци у Југославији“, *Нова Европа*, књига I, број 10 (1920), стр. 378; Бранислав Глигоријевић, „О настави на језицима народности у Војводини 1919–1929“, *Зборник за историју МС*, 5, (1971), стр. 57.

¹² Branko Bešlin, „Nemci u Vojvodini 1918–1941“, *Tokovi istorije*, 1–4 (1999), str. 208–213. и тамо наведени извори и литература, као и: Vladimir Geiger, „Njemačka manjina u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslaviji (1918–1941)“, *Dijalog povjesnicara - istoricara*, 2, Pečuh 19–21. studenoga 1999, prir. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac, Zagreb, 2000, str. 429–445.

¹³ Видети: Zoran Janjetović, „Pitanje zaštite nacionalnih manjina u Kraljevini SHS na konferenciji mira u Parizu 1919–1920“, *Istorija 20. veka*, God. XVIII, br. 2 (2000), str. 31–42.

¹⁴ Влада Краљевине СХС се енергично одупирала прихватању обавезе заштите мањина видећи у њој повреду државног суверенитета. Имајући у виду негативно историјско искуство са народима који су у новој држави представљали мањине, југословенске власти, руководећи се својим често националистичким ставовима, нису имале искрену намеру да доследно спроводе политику заштите мањина. *Исто*, стр. 42. О обавезама које је југословенска страна овим уговором преузела на себе видети: Илија А. Пржић, *Заштита мањина*, Београд, 1933, стр. 120–123.

грађана пред законом (чл. 4) док је посебним чланом (чл. 16) утврђивао да се „мањинама друге расе и језика даје (се) основна настава на њиховом матерњем језику под условом које ће прописати закон“.¹⁵ Овим одредбама били су постављени законски оквири правног положаја мањина у Краљевини СХС. Како су Немци представљали једну од најзначајнијих мањина,¹⁶ заштита њихових колективних права била је од посебног значаја. И поред околности да су југословенске власти, услед притиска великих сила, у крајњој нужди примиле на себе обавезу поштовања права мањина, питање немачке мањине у Краљевини СХС било је одређено не само њеном бројношћу већ и спољнополитичким чиниоцима, првенствено односом са Немачком, а у нешто мањој мери и са Аустријом.¹⁷

Власти новоуспостављене Краљевине СХС, руководећи се својим политичким циљевима, показале су, непосредно по окончању рата, спремност да изађу у сусрет захтевима Немаца и других немађарских народа. Почетком децембра 1918. Привремена народна управа за Банат, Бачку и Барању донела је уредбу која је прописивала да се настава изводи на матерњем језику ученика који чине већину у свакој појединој школи. Усмерена првенствено на избацивање мађарског језика из школске употребе у срединама где су Мађари били у мањини, уредба је омогућила увођење наставе на српском језику, као и на другим немађарским језицима, у зависности од конкретне националне структуре.¹⁸ На овај начин су биле створене претпоставке да поред основних школа на немачком језику, школске 1919/1920, о трошку локалне заједнице, отпочне са радом и немачка реална гимназија у Жомбољу, док су паралелна одељења са немачким наставним језиком била установљена и у гимназијама у Вршцу, Белој Цркви, Панчеву и Новом Саду. На захтев грађана немачке националности 1920. започело је увођење наставе на немачком језику и у гимназији у Новом Врбасу.¹⁹

Своје погледе на циљеве и карактер немачког школства у Војводини представници немачке мањине дефинисали су у просветном програму

¹⁵ *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835–1941)*, Београд, 1988, стр. 212.

¹⁶ Од укупно 17 милиона припадника националних мањина у Европи након Првог светског рата чак 8 милиона били су Немци. У Краљевини СХС Немци су, упркос различитим бројчаним подацима, представљали најбројнију мањину. Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*, Београд, 2005, стр. 65.

¹⁷ О односима Аустрије и Краљевине СХС/Југославије видети: Arnold Suppan, „Jugoslavija i Austrija od 1919. do 1938. Susjedstvo između kooperacije i konfrontacije“, *Časopis za suvremenu povijest*, God. 20, br. 3 (1988), стр. 1–14.

¹⁸ Драгица Кољанин, „Унификација основних народних школа у Војводини 1919–1929. године“, *Истраживања*, 15 (2004), стр. 272–273.

¹⁹ Josef Volkmar Senz, *Das Schulleben der Donauschwaben im Königreich Jugoslawien*, München, 1969, стр. 37–39; Oskar Plautz, *Das Werden der deutschen Volksgemeinschaft in Südslawien*, Novi Sad, 1940, стр. 67–68; Carinthiacus, *Положај Словенаца под Аустријом и положај Немаца у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца*, Љубљана, 1925, стр. 24–25.

Културбунда који је делегација састављена од истакнутих чланова ове организације уручила Министарству просвете у виду меморандума средином 1920. године. Полазећи од лојалности према југословенској држави и признајући потребу потпуног овладавања српскохрватским језиком, у меморандуму је као главни циљ било истакнуто „искрено очување немачког матерњег језика и немачког образовања“. Одатле су произишле и захтеви за установљењем немачких васпитних и образовних установа, у првом реду: уређење *забавишта* са немачким васпитачицама у местима која броје 40 или више немачке деце; оснивање *народних школа* у којима би се у прва четири разреда настава одвијала на немачком језику док би се српскохрватски језик изучавао као страни језик са 4-5 часова недељно у петом и шестом разреду. При томе, за оснивање народних школа на немачком језику довољно је 50 ученика немачке националности док би за отварање одељења било довољно 10 ученика, затим оснивање *грађанских школа* на немачком наставном језику, у којима би се државни језик изучавао у свим разредима као страни језик док би се поједини национални предмети могли предавати и на српскохрватском језику. У Новом Саду и Бечкереку било је предвиђено оснивање *трговачких школа* које би касније могле да прерасту у академије, у складу са потребама оснивале би се различите занатске школе; оснивање *гимназија* (средњих школа) и то: три у Бачкој (у Новом Врбасу, Апатину и Новом Саду), пет у Банату (у Жомбољу, Вршцу, Великом Бечкереку, Белој Цркви и Панчеву) и две у Срему (у Земуну и Инђији и евентуално у Руми). У циљу стварања властитог наставног кадра било је предвиђено оснивање три немачка завода за образовање наставника (*препарандије*).

Меморандум је предвиђао и механизме контроле немачког школства предвиђајући успостављање немачке просветне инспекције која би била надлежна за народне и грађанске школе док би контролу наставног рада у стручним и средњим школама заједнички спроводили немачки и српски просветни инспектори. Руководјење немачким школством било би поверено посебном одељењу Министарства просвете. Када је реч о уџбеницима, влада би понудила одговарајући уџбеник српског језика, а истовремено би била омогућена употреба појединих аустријских и немачких приручника. Приметно је да је просветни програм Културбунда оставио по страни питање власништва, финансирања и управљања школама.²⁰

Ипак, услед опште просветне политике југословенских власти, захтеви немачке мањине дефинисани у меморандуму остали су неиспуњени. Упркос мишљењу Народне управе у Новом Саду да би наставни језик у основним школама у Војводини требало да буде матерњи језик ученика а обавезно изучавање српског језика у несловенским школама започињало би

²⁰ „Das Schulprogramm des Schwäbisch-Deutschen Kulturbundes“, Josef Volkmar Senz, *n. d.*, стр. 183–184; Миховил Томандл, *н. д.*, стр. 380–382.

тек у трећем разреду,²¹ одлуком Министарства просвете почетком јуна 1920. проширени су српски школски закони на територију Војводине и у августу исте године министар просвете Светозар Прибићевић донео је уредбу којом је извршено подржављење читавог школства на територији Краљевине СХС. Овим путем било је санкционисано припајање свих мањинских школа постојећим државним школама, односно њихово гашење: немачка гимназија у Новом Врбасу припојена је државној гимназији у Србобрану а она у Жомбољу наставила је са радом након што су се општинске власти обавезале да ће о свом трошку издржавати 20 ђака српске националности. Уредба је остављала могућност формирања паралелних одељења са немачким наставним језиком у оним школама где је за ниже разреде постојало 30 а за више разреде 20 пријављених ученика немачке националности. Посебним расписом од 28. октобра исте године, Министарство је утврдило додатне услове извођења наставе у мањинским одељењима прописујући да настава српског језика у њима отпочиње у трећем разреду при чему су биле предвиђене олакшице за његово учење, као и за изучавање земљописа и историје. Одлуку о томе у које ће одељење дете бити уписано власти су задржавале за себе, примењујући при томе поступак анализе презимена правдајући се потребом сузбијања последица дуготрајног процеса мађаризације и германизације.²²

Непосредна последица овакве политике државних власти било је успостављање немачких одељења при државним школама а не посебних немачких школа како су то Немци захтевали. Чести су били случајеви неоправданог кашњења са формирањем паралелних немачких одељења у којима је потом предавао кадар који је недовољно познавао немачки језик. Одатле су припадници немачке мањине са правом сматрали да су њихова очекивања изневерена. Незадовољство постојећим положајем, нарочито правом на слободну употребу језика и просветним приликама, нашло је израза и у програму Немачке странке усвојеном приликом њеног конституисања крајем 1922. године. Имајући у виду значај који неговање културе и образовање на матерњем језику имају за очување националног идентитета и укупни духовни и материјални развој народа, Немачка странка је показивала посебно интересовање за проблеме школства. У посебном делу страначког програма изнети су захтеви који су се тицали немачке мањине у Краљевини СХС. Захтевано је да се Немцима „као јединственој политичкој

²¹ Драгица Кољанин, *н. д.*, стр. 275.

²² Исто, стр. 277; Oskar Plautz, *н. д.*, стр. 69; Бранислав Глигоријевић, „О настави на језицима народности у Војводини 1919–1929“, *Зборник за историју МС*, 5 (1972), стр. 63–64; Josef Volkmar Senz, *н. д.*, стр. 53–54; Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, III, Београд, 1997, стр. 13–15. Намера југословенских власти била је да посредством ових мера допринесу слабљењу националне свести припадника мањинских народа те да на тај начин поспеше њихову асимилацију. Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva*, стр. 229–232.

народности“ посебним уставним законом „за сва времена обезбеди“ слобода културног, националног и привредног организовање те да се сваком грађанину призна право да сам одлучује о својој националној припадности. Програм је посебну пажњу посвећивао просветним питањима захтевајући установљивање немачких школа и образовних завода сваке врсте и на свим ступњевима, као и образовање немачког наставног кадра. Ради обезбеђивања неопходних материјалних средстава тражено је субвенционисање немачког школства из државног буџета пропорционално порезу који плаћају немачки порески обвезници. Такође, захтевано је да родитељи сами одлучују о томе коју ће школу да похађају њихова деца, као и право на верску наставу на немачком језику у складу са одговарајућом вероисповешћу. Програм је захтевао и право слободног обиласка немачких школа у иностранству, слободну употребу немачког језика у комуникацији са општинским, обласним и среским властима, увођење немачког као службеног језика у насељима са немачком већином и слободно истицање назива трговачких и других предузећа на немачком језику.²³

На основу меморандума Културбунда о просветним циљевима и програма Немачке странке произилази да се вођство немачке мањине залагало за успостављање школске аутономије која би била представљена у паралелном немачком школском систему. Одатле су жалбе на незадовољавајући положај немачке мањине у просветним питањима и залагање за остваривање поменутих циљева представљали окосницу деловања Немачке странке у политичком животу Краљевине СХС. Њени посланици су за скупштинском говорницом у више наврата понављали протесте против подржављења немачког школства, преласка школске имовине у државно власништво и праксе анализе презимена.

Посланик Јозеф Тојбел је указивао на изузетан значај наставе на матерњем језику и на неопходност постојања основних и средњих школа на немачком језику.²⁴ Идеју немачке школске аутономије образлагао је Самуел Шумахер. Његов предлог предвиђао је да се настава у основним школама одвија искључиво на матерњем – немачком језику, да наставници буду исте националности и вероисповести као и ученици, да наставници самостално креирају наставни план и програм те да се потребни уџбеници пишу у складу са знањем и препорукама немачког просветног савеза. Шумахер је тражио и поновно отварање немачких школа које су некада постојале, као и да се из реда немачке националне мањине постави стални референт у Ми-

²³ „Programm der Partei der Deutschen des Königsreiches der Serben, Kroaten und Slowenen“, in: Hans Rasimus, *Als Fremde im Vaterland. Der Schwäbisch-deutsche Kulturbund und die ehemalige deutsche Volksgruppe in Jugoslawien im Spiegel der Presse*, München, 1989, str. 625–629; Oskar Plautz, *n. d.*, str. 50–52.

²⁴ *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 8. 3. 1924, стр. 168–171.

нистарству просвете посредством кога би се одвијала комуникација између Министарства и представника немачке мањине.²⁵

Питању немачког школства посебну је пажњу посвећивао др Стефан Крафт. У својим бројним наступима у Народној скупштини Крафт је подргавао минуциозној критици просветну политику Краљевине СХС указујући на тежак положај немачке мањине и незавидне просветне прилике са којима се она сусреће. У своме залагању др Крафт је првенствено инсистирао на повраћају имовине немачких школа, праву родитеља да одређују националну припадност своје деце, укидању одредбе која је прописивала број од 30 уписане деце потребне за отварање одељења на немачком наставном језику, отварању учитељске школе за немачку мањину, изграђивању немачке просветне самоуправе под надзором државе те на решавању немачког школског питања на основу системског закона а не посредством уредби.²⁶ О значају који је Немачка странка придавала просветним приликама сведочи и чињеница да је уређивање школског питања истакла као један од својих приоритета условивши њиме своју подршку влади Веље Вукићевића средином 1927. године.²⁷

Суочено са предлогом Закона о народним школама који је сачинио министар просвете Милан Грол а који је предвиђао унификацију школског система на територији читаве земље, вођство немачке мањине је, страхујући да би тиме било озакоњено постојеће стање мањинског школства, на скупу у Новом Саду средином новембра 1928. одлучило да влади представи озбиљност положаја у коме се налази образовање на немачком језику те да изнесе своје предлоге. Истовремено је закључено да се, уместо занемаривања елементарних слобода гарантованих мањинама, приступи заједничком парламентарном наступу са мањинским странкама како би се изнашло споразумно решење.²⁸ Тако је Немачка странка већ 18. децембра 1928. поднела Народној скупштини предлог закона о мањинском школству. Упркос томе што због увођења шестојануарске диктатуре није био никада разматран,²⁹ законски пројекат је у себи сублимирао захтеве на којима су вође немачке мањине истрајавале током читавог постојања Краљевине Југославије. Опсежан предлог немачког посланичког клуба је, у основи, синтетизовао раније изношене захтеве који су се сводили на организовање наставе на немачком

²⁵ *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 1. 3. 1926, стр. 99–103.

²⁶ Љубодраг Димић, *н. д.*, стр. 19.

²⁷ Историјски архив Сомбор, фонд Јоце Лалошевића, 57. 275, „Меморандум Немачке странке“.

²⁸ *Nation und Staat*, 3 (1928), стр. 185; Hans Rasimus, *Die deutsche Schulnot im ehemaligen Königreich Jugoslawien. Vom Leben und Wirken des donauschwäbischen Schulmannes Nikolaus Arnold. Mit einer Auswahl aus seinen Schriften*, München, 1979, стр. 149–151.

²⁹ Oskar Plautz, *н. д.*, стр. 77–78; Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva*, стр. 233.

језику у посебним немачким школама у којима би предавали наставници који су немачке националности. Предлог је предвиђао да управљање немачким школама буде у ингеренцији савета састављеног од представника немачке мањине на челу са немачким референтом у Министарству просвете. Поред тога, захтевано је да националне мањине посредством својих културних организација имају право да оснивају образовне установе, при чему би држава, у случају да њих похађа више од 20 ученика, учествовала у финансирању са 50% средстава.³⁰

На просветне захтеве немачке мањине на пољу школства критички се освртао у више наврата професор Федор Никић. Полазећи од минималистичког тумачења Конвенције о заштити мањина, он је сматрао да је држава обавезна да обезбеди мањинама образовање на матерњем језику искључиво у „нижим народном школама“ (прва четири разреда основне школе). Одатле је као неосноване одбацивао захтеве за установљењем сваког облика вишег образовања на немачком језику правдајући такво гледиште националним разлозима. Постојање мањинских одељења при државним гимназијама Никић је држао у супротности са важећим законима, док је предлог закона о мањинском школству који је поднела Немачка странка оцењивао као правно и политички неприхватљив тврдећи да „засада (смо) апсолутно приморани да мањинама дамо само онај минимум на који смо Уговором правно обавезни, јер у таквом минимуму ми налазимо јемства за нашу државну и националну безбедност у областима које су национално угрожене“.³¹

* * *

Увођењем монархистичке диктатуре био је забрањен рад политичким странкама и онемогућен сваки вид политичког деловања па је Немачка странка престала да постоји. Водећи представници немачке мањине су, сматрајући да нема разлога за забринутост због успостављања новог поретка, делили оптимистичко уверење да ће шестојануарски режим показати разумевање према њиховим културно-просветним захтевима.³² Одатле су виђенији представници Немаца, настојећи да владу Петра Живковића упознају са својим захтевањима, 27. августа 1929, сачинили Меморандум о школско-просветним приликама немачке мањине у Краљевини СХС, у коме су изнели своје виђење проблема који су оптерећивали немачко школство у Југославији предложивши начине њиховог решавања. Документ

³⁰ АСАНУ, 14530–XIV/2, Законски предлог о народним школама; Josef Volkmar Senz, *n. d.*, str. 198–207; Љубодраг Димић, *n. d.*, стр. 22–23.

³¹ Федор Никић, „Мањинске и приватне школе и наша просветна политика“, *Летонис МС*, књига 320, (1929), стр. 398–421.

³² *Deutsches Volksblatt*, 18. 1. 1929.

је, апострофирајући верност и оданост Немаца југословенској домовини, почивао на три основна принципа чијим би спровођењем биле задовољене културно-просветне потребе немачке мањине. У првом реду, поновљен је захтев за успостављањем културне самоуправе под државним надзором по узору на српску црквено-школску аутономију у некадашњој Угарској. У случају немогућности да се културна аутономија у потпуности спроведе, указано је на ранији немачки законски предлог о мањинском школству као на начин решавања немачког школског питања. Коначно, меморандум је истакао неопходност оснивања немачког културног и школског савеза и обезбеђивања слободе самосталног организовања мањине у просветним пословима у којима би, из различитих разлога, изостала помоћ државе.³³

Законом о народним школама од 5. децембра 1929. извршена је унификација школског система на принципу службене идеологије интегралног југословенства. У односу на националне мањине закон је укинуо право мањинама да оснивају приватне основне школе допустивши већ постојећим да наставе са радом уз услов да се у потпуности прилагоде одредбама закона. Националним мањинама је признато право да се школују на матерњем језику у одељењима с минималним бројем од 25 ученика, установљеним у оквиру државних школа и у складу са јединственим државним наставним планом и програмом.³⁴

Настојећи да обезбеди подршку немачке националне мањине, ше-стојануарски режим је покушавао да створи ширу политичку основу и да обезбеди легитимитет пред очима међународне јавности, што га је мотивисало да начини значајне уступке у питањима регулисања немачког школства у Краљевини Југославији.³⁵ Већ крајем 1930. Немачка евангеличка црква добила је право организовања црквених школа на немачком језику³⁶ и право установљавања добротворних и интернатских завода³⁷ а питање немачких школа дефинисано је уредбама министра просвете Боже Максимовића током 1930/31. године. Одустајући од раније праксе анализе презимена, влада је немачкој мањини признала право слободног уписа деце у немачка одељења на основу изјаве родитеља при чему је језик којим се говори у породици прихватан као одлика националне припадности.

³³ АСАНУ, 14530–XIV/2 – Меморандум о школско просветним приликама немачке мањине у Краљевини СХС. У литератури се помињу два датума подношења Меморандума – 31. август и 2. септембар 1929. године. Видети: Josef Volkmar Senz, *n. d.*, str. 81; Љубодраг Димић, *н. д.*, стр. 24–25.

³⁴ *Закон о народним школама у Краљевини Југославији од 5. 12. 1929. године*, Београд, 1930, стр. 20–21; О закону видети: Биљана Шимуновић-Бешлин, *Просветна политика у Дунавској бановини (1929–1941)*, Нови Сад, 2007, стр. 213–215.

³⁵ Љубодраг Димић, *н. д.*, стр. 27.

³⁶ Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938, I (1921–1930)*, Београд, Zagreb, 1986, str. 667.

³⁷ Josef Volkmar Senz, *n. d.*, str. 216–217.

Истовремено, било је предвиђено обавезно изучавање српско-хрватско-словеначког језика док се целокупна настава одвијала на немачком језику, изузев историје и земљописа, за које је и даље било предвиђено да се изучавају на државном језику.³⁸ Резултат овакве политике југословенских власти у односу на немачку мањину имао је за последицу то да је већ 1932. на територији Дунавске бановине заједно са Управом града Београда постојало 116 немачких мањинских основних школа са 663 одељења на немачком наставном језику које је похађало 34.958 ученика.³⁹ Овим, међутим, нису биле исцрпљене концесије у погледу немачке мањине којој је било дозвољено оснивање посебног школског фонда и приватне учитељске школе. Имајући у виду потребу обезбеђивања материјалних средстава неопходних за организовање течајева за описмењавање те устројство приватних забавишта и приватне учитељске школе, Немци су средином 1931. основали сопствени школски фонд – Немачку школску задужбину (*Schulstiftung der Deutschen des Königreiches Jugoslawien*) чије се седиште налазило у Новом Саду. Статутом фондације, који је министар просвете Раденко Станковић одобрио 26. септембра 1933, били су дефинисани њени циљеви – развитак немачког школства оснивањем школа и школских завода, организовање културних манифестација и набавка уџбеника и наставних средстава.⁴⁰

Систем немачког мањинског школства у Краљевини Југославији био је у целини уобличен оснивањем приватне учитељске школе. Основана 1931. у Великом Бечкерекy, школа је 1933. премештена у Нови Врбас, где је исте године започела са радом и приватна немачка грађанска школа. Како је током читавог међуратног раздобља у Новом Врбасу постојала и Државна реална гимназија на немачком наставном језику⁴¹ као и протестански ђаконски дом, овај градић у средишту Бачке је, уз Нови Сад, постао културни и просветни центар целокупне немачке мањине у Југославији.⁴² По својој улози у не-

³⁸ Исто, стр. 218–219; Љубодраг Димић, *н. д.*, стр. 26–30.

³⁹ Dušan Viber, *n. d.*, str. 40. Према непотпуним подацима Павла М. Јефтића, чиновника Просветног одељења Дунавске бановине, на простору Дунавске бановине 1930. године је 2.640 деце похађало забавишта на немачком језику. Не наводећи тачан број ученика по националној припадности, Јефтић износи податак да је у основним школама постојало укупно 546 одељења са немачким наставним језиком у којима је предавало 508 учитеља немачке народности. У грађанским школама било је установљено 13 одељења са немачким наставним језиком које је похађало 948 ученика при чему је наставника немачке националности у грађанским школама било 22. Занимљив је податак да је, истовремено, у одељења грађанских школа са државним наставним језиком било уписано 385 ученика немачке националности. Коначно, постојала су четири одељења гимназије у Новом Врбасу са немачким наставним језиком. Павле М. Јефтић, „Просветне прилике на територији Дунавске бановине“, *Летопис МС*, књига 329 (1931), стр. 251–254.

⁴⁰ Josef Volkmar Senz, *n. d.*, str. 98.

⁴¹ О немачкој гимназији у Новом Врбасу видети: Биљана Шимуновић-Бешлин, „Гимназија у Новом Врбасу од 1918–1941. године“, *Истраживања*, 19 (2008), стр. 261–273.

⁴² С тим у вези је Трива Милитар указивао, упркос томе што „субверзивних и антидржавних елемената и тенденција међу немачким мањинским становништвом за извесно нема“, да је потребно спроводити појачани надзор над делатношћу Приватне учитељске школе у

мачком мањинском образовању нарочито се истицала Учитељска школа, у којој је, у својству наставничког кадра, била заступљена сама интелектуална елита немачке мањине у Југославији. На челу школе се од њеног оснивања налазио један од првака Немачке странке, професор Јозеф Тојбел. Након његовог повлачења са директорског положаја 1936. заменио га је истакнути педагог и национални радник Константин Фидлер, који је управљао школом све до њеног гашења 1944. године. У раздобљу од њеног оснивања до 1941. у Учитељској школи у Новом Врбасу наставничко звање стекло је укупно 144 ученика – 95 младића и 49 девојака.⁴³

Истовремено, влада је крајем августа 1930. дозволила обнављање рада Културбунда, да би следеће године – 14. априла 1931. дала своју сагласност и на нови правилник ове организације. Искључујући сваки вид политичког деловања, Културбунду су била потврђена права у домену народног образовања, неговања националне културе, издаваштва, организовања различитих приредби, установљавања приватних васпитних и школских завода, привредних организација те установа социјалног старања. Превасходни задатак Културбунда, прописан статутом, био је да „негује и оплемењује духовну, естетску, моралну и друштвену културу немачке мањине у Краљевини Југославији и да подигне њено материјално благостање“. Одатле је Културбунд имао право да: подиже, одржава, управља и потпомаже забавишта и приватне школе сваке врсте – основне, средње, учитељске и стручне школе са немачким наставним језиком; оснива, одржава, потпомаже народно-универзитетске курсеве и друге приватне школске и стручне течајеве сваке врсте на немачком језику, који служе општем или стручном васпитању; васпитава и потпомаже немачке учитеље, свештенике и друге просветне раднике; поставља, издржава и помаже приватне и путујуће немачке учитеље; издаје и растура немачке школске уџбенике и друга наставна средства – саобразно Закону о народним школама.⁴⁴ Неометан од

Новом Врбасу будући да „ученици ове школе својим приредбама, излетима и активношћу врше врло живу пропаганду не само у месту него и по разним општинама међу немачким мањинским становништвом.“ Како се школа налазила у чисто немачкој средини, Милитар је закључивао да ће њени ученици „васпитани бити без довољног и потребног надзора са стране наших власти па и без пожељног утицаја нашег народног и просветно-културног живота.“ РОМС, Архива Триве Милитара, бр. 9.911.

⁴³ Поред осталих, у Учитељској школи су радили истакнути национални и културни радници као што су Карл Адалберт Гаус, Филип Хилкене, др Адам Маурус, Томас Менрат и др Јозеф Тришлер. Са друге стране, у школи је у раздобљу 1931–1941. било запослено свега пет лица која нису била немачке националности и то у својству наставника српско-хрватског језика. Детаљно о Учитељској школи у Новом Врбасу видети: Friedrich Hoffmann, „Lehrer und Absolventen der Privaten Deutschen Lehrerbildungsanstalt in Werbaß von 1934–1944“, Christian Ludwig Brücker (hrsg.), *Durch Selbsthilfe zur Selbstverwaltung. Beiträge zur donauschwäbischen Schulgeschichte*, München, 1981, str. 126–137; Ludwig Schumacher, „Aus dem Bereich der Statistik“, Christian Ludwig Brücker (hrsg.), *n. d.*, str. 186–191.

⁴⁴ АСАНУ, 14530 – XIV/2, Статути Швапско-немачког просветног савеза; Музеј Војводине, Архива Културбунда, бр. 2; Oskar Plautz, *n. d.*, str. 39–42; Љубодраг Димић, *n. d.*, стр. 36–37.

стране власти, Културбунд је обновио мрежу својих организација те је већ 1932. имао 82 месне организације.⁴⁵

Оваква политика југословенских власти изазвала је нескривено задовољство вођства немачке мањине окупљеног у Културбунду, које је сматрало да је коначно учињен крај „школској беди немачке мањине“.⁴⁶ Упркос добијеним концесијама др Штефан Крафт је, не спорећи да је основном начелу да се деца образују на своме матерњем језику „законски потпуно удовољено“, сматрао да немачко школско питање није у потпуности решено указујући на проблем неодговарајућег наставног кадра који често не влада немачким језиком. Његова критика постојећих недостатака у школству немачке мањине није имала значајнијег ефекта будући да је режим сматрао да су повластице дате Немцима на пољу културног и просветног организовања далеко веће него што су обавезе које протичу из уговора о заштити мањина.⁴⁷ Коначно, давање додатних права немачкој мањини на подручју школства било је мотивисано намерама власти да, задовољавајући очекивања Немаца те доводећи их у привилегован положај у односу на друге мањине у Војводини, нарочито Мађаре, трајно обезбеде њихову политичку подршку. Немачке вође, свесне свога положаја, и након добијених концесија наставиле су током 30-их година са пружањем условне подршке властима, од којих је тражено поштовање преузетих обавеза, остваривање датих обећања и испуњавање одређених нових захтева.

Након што су немачки бирачи на петوماјским изборима 1935. великом већином гласали за владину листу, вође немачке мањине су, подржавши формирање владе Милана Стојадиновића и приступивши ЈРЗ-у, очекивале заузврат испуњење својих захтева. У том циљу, Немци су председнику владе Стојадиновићу, 26. децембра 1935. уручили Споменицу у којој су побројали своје виђење проблема са којима се немачка мањина у Југославији суочава предложивши и начине њиховог решавања. Текст овог обимног документа представљао је основу за разговоре вођене 29. јануара 1936. између Милана Стојадиновића и двадесеточлане немачке делегације предвођене др Крафтом, др Мозером и евангелистичким бискупом др Филипом Попом.

У разговорима су доминирала два основна питања: положај немачке мањине у школству и култури те могућност дефинисања статуса некадашње

⁴⁵ *Die Arbeit des Kulturbundes vom 1. November 1933 bis 31. Oktober 1934*, Novi Sad, 1934, str. 10.

⁴⁶ Josef Volkmar Senz, *n. d.*, str. 99–100; Љубодраг Димић, *n. d.*, стр. 27; Živko Avramovski, *n. d.*, II (1930–1938), str. 33.

⁴⁷ Др Федор Никић је указао на чињеницу да је шестојануарски режим завео равноправан однос према националним мањинама тврдећи да „(Ми) смо националним мањинама нашим школским законодавством дали све оно на шта смо били обавезни по дотичним уговорима о заштити мањина, и не само на што смо обавезни, него смо дали **и више него што смо били обавезни**“ (подвукао М. А.) *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије*, XX редовни састанак, 5. март 1932, стр. 204.

Немачке странке унутар ЈРЗ-а. Поред осталог, у Споменици је тражено да се на основу закона уреди положај Културбунда као културне организације како би се отклониле све сумње у погледу на карактер његове делатности. Поновљена су основна начела прелога закона о основном школству немачке националне мањине који је Немачка странка поднела Народној скупштини још 1928. године. Даље је захтевано да се немачке основне школе организују по истоветном принципу као што је то учињено у југословенско-румунској конвенцији⁴⁸ о удружењу мањинских школа: државна школа, у управном погледу самостална, са немачким наставним језиком, у којој наставу изводе наставници исте националности и вероисповести као и ученици. Поново је указано на потребу да се уредбе Министарства просвете о упису деце у одељења на немачком језику замене одговарајућим законским актом, да се приватне немачке школе ставе под државни надзор те да се учитељима из редова националних мањина дозволи формирање сопствених удружења. У прилог оправданости немачких захтева било је наведено да 50% учитеља запослених у немачким мањинским одељењима, те чак 80% директора и школских надзорника не познају немачки језик што их онемогућава да ваљано обављају своје послове, док је, у исто време, од 33 свршена ученика приватне немачке учитељске школе, намештење добила само једна учитељица. Стога су Немци захтевали да се при Министарству просвете оснује посебно одељење које би водило рачуна о немачким мањинским школама, предлажући да се на његово чело именује професор Јозеф Тојбел, подређен непосредно министру просвете или његовом помоћнику. Што се тиче школских инспектора, они би морали да познају немачки језик. Захтевано је и право оснивања приватних немачких грађанских школа чијим би матурантима било дозвољено уписивање у приватну немачку учитељску школу. За немачки школски фонд захтевана је већа слобода и обавезна годишња субвенција државе у износу од 500.000 динара намењена потребама приватне немачке учитељске школе. Посебни захтеви односили су се на отварање немачких одељења и школа: тражено је оснивање паралелних одељења на немачком језику у гимназијама у Вршцу, Новом Саду и Руми, једне пуне немачке гимназије у Новом Врбасу те извођење наставе немачког језика за ученике немачке националности у првом разреду гимназија у Вршцу, Белој Цркви, Панчеву, Петровграду, Кикинди, Новом Саду, Земуну, Руми, Сомбору, Осијеку, Винковцима, Марибору и Кочевју. Такође, било је предвиђено да немачка мањина има неколико представника

⁴⁸ Како би се трајно уредило питање српских и румунских основних школа у подељеном Банату, југословенска и румунска влада су склопиле 1927. билатерални споразум тзв. Бледску конвенцију која није била спроведена у дело те је 1933. постигнут нови договор у виду Конвенције о мањинским школама којом је ово питање било коначно решено. Видети: Бранислав Глигоријевић, „Југословенско-румунска конвенција о уређењу мањинских школа Румуна у Банату 1933. године“, *Зборник МС за историју*, 7 (1973), стр. 79–104.

у Главом просветном свету који би бринули о квалитету језика којим су писани немачки уџбеници.⁴⁹

Упркос обећањима премијера Милана Стојадиновића, влада није била у прилици да пуно тога учини, првенствено због недостатка материјалних средстава. Министар просвете Добривоје Стошовић је немачкој делегацији током аудијенције указао на независно стање које постоји у државним школама, као и на кадровске и финансијске проблеме са којима се његово министарство суочава, ставивши јој тиме до знања да држава нема могућности да помогне образовање на језицима националних мањина.⁵⁰

Неиспуњавање немачких захтева изнетих у Споменици изазвало је незадовољство немачког вођства окупљеног у Културбунду па су др Крафт и др Грасл више пута износили своје притужбе у Народној скупштини и у Сенату Краљевине Југославије. Критикујући почетком марта 1937. у Народној скупштини владину политику према немачкој мањини, др Штефан Крафт је објашњавао да она непосредно узрокује окретање младе немачке генерације ка радикалним идеологијама, мислећи првенствено на Обновитељски покрет и националсоцијализам. Одговарајући на прозивке појединих посланика у вези са јачањем нацистичке пропаганде међу немачком мањином, др Крафт је истицао да се лично бори против ширења нацистичких идеја осуђујући их као екстремистичке.⁵¹ Потом се осврнуо на „жалосно стање немачког школства у Југославији“ утврдивши да од 42.000 немачке деце чак 12.000 нема ни најелементарније наставе о своме матерњем језику, да је у пет државних немачких основних школа од 77 учитеља само њих 14 немачке националности те да 27 учитеља уопште не говори или веома слабо влада немачким језиком. Због оваквог стања др Крафт је ултимативно захтевао повраћај подржављених немачких школа. Он се осврнуо и на речи министра просвете који у своме експозеу није ниједном речју поменуо школство националних мањина подсетивши да су његове бројне представке остале без одговора. Своје иступање за скупштинском говорницом др Крафт је завршио речима да одговорност за просветне и школске (не)прилике сноси министар просвете, односно влада у целини.⁵²

⁴⁹ Josef Volkmar Senz, *n. d.*, str. 231–234.

⁵⁰ Љубодраг Димић, *n. d.*, стр. 46. О проблему хроничног недостатка одговарајућег школског простора са којим су се суочавале просветне власти видети: Биљана Шимуновић-Бешлин, *n. d.*, стр. 236–245, као и њен рад: „Просторни потенцијали основног школства у Дунавској бановини (1929–1941)“, *Истраживања*, 15 (2004), стр. 281–300.

⁵¹ О Обновитељском покрету и распрострањању националсоцијалистичке идеологије међу немачким становништвом у Војводини видети: Zoran Janjetović, „Die Donauschwaben in der Vojvodina und der Nationalsozialismus“, *Der Einfluss von Faschismus und Nationalsozialismus auf Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa*, Mariana Hausleitner, Harald Roth (hrsg.), München, 2006, str. 219–235; Zoran Janjetović, „O nacifikaciji vojvodanskih Švaba“, *Tokovi istorije*, br. 1–4 (1999), str. 240–260; Dušan Biber, *n. d.*, str. 43–65.

⁵² *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије*, XXXII редовни састанак – 4. марта 1937. године, стр. 757–763.

Након овог критички интонираног говора уследила је аудијенција немачке делегације предвођене др Крафтом код председника владе. На поновљене раније изнете жалбе Милан Стојадиновић је узвратио обећањима о побољшању просветних и културних прилика немачке мањине.⁵³

Уочи децембарских избора 1938. влада је, по већ устаљеном обичају, започела преговоре са представницима немачке мањине око подршке владиној листи на изборима, на коју су представници немачке мањине одговорили подношењем нове споменице бану Дунавске бановине Светиславу Рајићу. Поред стриктно политичких питања, у споменици је, као предуслов за подршку немачких бирача владиној листи, био истакнут захтев да се пре избора систематски уреди положај немачке мањине у Југославији. У првом реду, тражила се сагласност за измену правилника о раду Културбунда и донешење нове уредбе која би синтетизовала и заменила све раније подзаконске акте којима је било регулисано немачко мањинско школство. Као и у претходним приликама, био је поновљен захтев за именовањем референта у Министарству просвете задуженог за немачко школство који би био немачке националности и уживао поверење припадника немачке мањине.⁵⁴

У току предизборних активности владини кандидати су, као и сам председник Стојадиновић, подилазили немачким гласачима многобројним обећањима стављајући им у изглед решавање захтева немачке мањине након избора. На предизборном митингу у Бачкој Паланци првих дана децембра министар просвете Димитрије Магарашевић је, обраћајући се на немачком језику, обећао присутним немачким бирачима развој немачког мањинског школства.⁵⁵

Након што су немачки бирачи на изборима 11. децембра 1938. великом већином подржали листу ЈРЗ-а, вођство немачке мањине очекивало је решавање својих захтева. У разговорима вођства Културбунда и југословенских власти до којих је дошло по образовању владе Драгише Цветковића, питање немачког школства налазило се у средишту пажње. Др Георг Грасл, члан Сената, и народни посланици Франц Хам и Јозеф Тришлер уручили су почетком марта 1939. председнику новоформиране владе меморандум. Поред раније истицаних захтева, овога пута је тражено и да држава повећа број питомаца у приватној немачкој Учитељској школи са 30 на 40 и да се Учитељској школи повећава државна субвенција са 250.000 на пола милиона динара, који би били уплаћивани у Немачки школски фонд. Немци су тражили и право на оснивање приватних немачких забавишта, основних школа, гимназија и ученичких домова, организовање удружења немачких учитеља и наставника те отварање немачких мањинских ра-

⁵³ *Deutsches Volksblatt*, 12. 3. 1937.

⁵⁴ Архив Војводине, ф. 126/1, Пов. каб. бр. 198 од 1. 9. 1938.

⁵⁵ *Deutsches Volksblatt*, 6. 12. 1938.

зреда.⁵⁶ Саслушавши примедбе немачке делегације, председник владе Цветковић је обећао испуњење свих изнетих захтева упутивши немачке представнике на министра просвете Стевана Тирића, који је преузео на себе обавезу да детаљно проучи положај немачког мањинског школства.⁵⁷ У исто време, посланик др Тришлер је у Народној скупштини образложио захтев за оснивање приватне немачке пољопривредне и грађанске школе.⁵⁸ Иако је влада имала благонаклон однос према немачким захтевима, њихово решавање морало је да сачека уређење „хрватског питања“ склапањем споразума Цветковић – Мачек у августу 1939. године.

Упркос томе што је испуњење захтева немачке мањине морало да буде одгођено на неколико месеци, на почетку школске 1939/40. године у Војводини је постојало 18 школа са искључиво немачким наставним језиком, 104 школе са државним и немачким језиком, 29 школа са државним, немачким и мађарским језиком, једна школа у којој се настава одвијала на државном, немачком и румунском језику, три школе са државним, немачким и чехословачким језиком, три школе са државним, немачким, мађарским и румунским наставним језиком, једна школа са само немачким и румунским језиком и три школе са само немачким и мађарским језиком. У овим школама постојало је укупно 594 одељења са немачким наставним језиком, које је похађало 31.263 ученика немачке националности и у којима је било запослено 576 немачких наставника и 121 вероучитељ. Укупан број наставника немачке народности у Дунавској бановини био је 632. Поред тога, постојало је и 18 забавишта са 2.080 уписане деце са којима је радило 18 забавиља. На територији управе града Београда радило је пет школа са државним и немачким наставним језиком, у којима је постојало 45 немачких одељења са 1.808 ученика немачке националности и 25 наставника немачке народности. Приватну немачку учитељску школу у Новом Врбасу похађала су 142 ученика којима је предавало седам наставника.⁵⁹

У циљу прибављања финансијских средстава неопходних за отварање нових немачких приватних школа о којима је било речи у разговорима са председником владе Цветковићем, вођство немачке мањине је донело одлуку да се приступи прикупљању новчаних прилога. На великом скупу у Апатину 27. маја 1939. посланик Хам је, поред осталог, указао и на потребу обезбеђивања средстава за Немачку школску задужбину како би она могла да финансира немачко школство у Југославији.⁶⁰

⁵⁶ АСАНУ, 14530 – XIV/2; Љубодраг Димић, *н. д.*, стр. 47.

⁵⁷ Dušan Biber, *н. д.*, стр. 201

⁵⁸ *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије*, 1939, I, стр. 727.

⁵⁹ АСАНУ, 14530 – XIV/2, Статистички преглед основних школа и одељења с немачким наставним језиком на почетку школске 1939/40. године.

⁶⁰ Хам је истакао да је „Апатин био полазиште за дело наших предака. Данас он треба да буде полазиште за наш нови рад. Скупом на лицу места воде се велики скупови који се спроводе у корист Школске задужбине.“ *Deutsches Volksblatt*, 30. 5. и 4. 6. 1939.

Управни одбор Немачке школске задужбине је средином фебруара 1940. предложио план на основу кога би се током наредних пет година организовао систем немачког школства у Југославији. План је предвиђао установљење потпуних немачких гимназија, приватних немачких забавишта, као и ученичких домова у свим градовима у којима немачки ђаци похађају средње школе. Свој став о питању финансирања немачког школства изнео је и нови вођа немачке народне групе др Сеп Јанко.⁶¹ Он је био мишљења да Немачку школску задужбину као установу која се стара о опстанку и развијању немачког школства треба прикључити Културбунду.⁶² Ово тим пре ако се има у виду став југословенских власти у односу на мањинско школство, које су сматрале да Југославија нема обавезу финансирања високог школства на мањинским језицима. Одатле је Немцима преостајало да сами обезбеде средства за високе школе чије су оснивање захтевали те је посредством Немачке школске задужбине током 1940. било сакупљено три милиона динара.⁶³ Исте године дошло је до повраћаја дела школске имовине која је подржављена након Првог светског рата, што је омогућило решавање инфраструктурних проблема са којима се суочавало немачко школство, а општинске власти у Новом Врбасу и Апатину су уз симболичну надокнаду обезбедиле зграде неопходне за рад немачких школа.

Због спољнополитичких разлога те усмеравања спољнополитичке оријентације Цветковићеве владе све више у правцу Осовине, питање немачке мањине добијало је на значају у међусобним односима Трећег рајха и Југославије.⁶⁴ Непосредна последица овог заокрета било је давање нових

⁶¹ У првој половини 1939. остварено је јединство свих политичких струја унутар немачке мањине у Југославији које је потврђено именовањем др Сеп Јанка, припадника нацистичког Обновитељског покрета, за председника Културбунда у августу 1939. године. Смена старог руководства Културбунда омогућила је процес нацификације немачке мањине која је дошла до изражаја и у погледу назива – „народна група“ (*Volksgruppe*), којим је нацистичко вођство Културбунда називало своје сународнике. Видети: Branko Bešlin, *n. d.*, str. 218; Zoran Janjetović, „O nacifikaciji vojvodanskih Svaba“, str. 240–256.

⁶² *Deutsches Volksblatt*, 15. 2. 1940.

⁶³ Josef Volkmar Senz, *Das Schulwesen der Donauschwaben im Königreich Jugoslawien*, str. 121. Према сазнањима Министарства унутрашњих послова било је сакупљено два милиона динара. МВ, БЈВ, F-8, бр. 319. Др Сеп Јанко је испред Савезног руководства Културбунда 30. марта 1940. упутио окружницу руководиоцима свих месних група у којој је изложио упутства у вези са акцијом сакупљања добровољних прилога за Немачку школску задужбину. Нагласио је да се приликом сакупљања прилога свакоме Немцу мора нагласити „да ако је заиста Немац, он мора да буде члан Културбунда“, као и да ће се против оних који се томе буду опирали бити предузете одговарајуће мере. Музеј Војводине, АК, бр. 178.

⁶⁴ На значај који немачка мањина у Југославији има у међусобним односима двеју земаља указао је Хитлер југословенском министру спољних послова Цинцар-Марковићу приликом њиховог сусрета у Берлину 26. априла 1939. године. Хитлер је тада скренуо пажњу да је положај Немаца у Југославији много бољи него у Мађарској, као и да су „Немци у Југославији најбољи заступници за Југославију у Рајху.“ *Априлски рат 1941*, dok. br. 46, str. 190.

концесија немачкој мањини у питањима мањинског школства.⁶⁵ Једну од првих мера представљала је наредба министра просвете Максимовића од 15. маја 1940. којом је уређено уписивање ученика у мањинска одељења, као и њихово отварање. Олакшицу је представљала околност да је наредба прописивала да је за упис деце у мањинска одељења довољна изјава родитеља и да је за отварање одељења са мањинским наставним језиком довољно 30 ученика једне националности док је уз постојање одређених оправданих разлога било довољно и свега 25 ученика. Посебна погодност била је садржана у одредби која је прописивала да управитељ школе треба да буде из реда оне националности која има већину одељења у одређеној школи.⁶⁶

Питање школских зграда и школског простора уопште било је утолико важније будући да је Министарство просвете 9. септембра 1940. одобрило оснивање Пуне немачке приватне гимназије у Новом Врбасу, која је одмах започела са радом уписавши 468 ученика.⁶⁷ Недуго потом, владиним указом установљена је и Нижа немачка гимназија у Апатину, коју су већ 1. октобра похајала 124 ученика.⁶⁸ Министар пољопривреде Бранко Чубриловић је 27. септембра одобрио оснивање немачке пољопривредне школе у Футогу, изразивши жељу да се у њу могу уписивати и српски ученици. Школа је под руководством др Јозефа Тришлера одмах по добијању одобрења започела са радом. Промена става југословенских власти према немачкој мањини дошла је до изражаја и у доношењу уредбе са законском снагом којом је коначно одобрен рад немачке учитељске школе у Врбасу.⁶⁹ Поред осталог, било је дозвољено и организовање течаја за образовање васпитача чиме су власти изашле у сусрет немачким жељама за решавањем недостатка ове врсте васпитног кадра у немачким забавиштима. Коначно, оснивањем гимназије Немачког школског савеза у Београду систем немачког школства је био током јесени 1940. оформљен.⁷⁰

Упркос добронамерним гестовима југословенске владе, нацистичко вођство Културбунда у целини није било задовољно њеном политиком будући да је сматрало да су обећања дата немачким представницима остала

⁶⁵ Josef Volkmar Senz, *n. d.*, str. 119.

⁶⁶ Исто.

⁶⁷ На основу ранијих усмених договора са југословенским властима немачка гимназија у Новом Врбасу почела је са радом још 1. септембра. За њеног директора Немачка школска задужбина именовала је др Михаела Линденшмита. Josef Volkmar Senz, *n. d.*, str. 123.

⁶⁸ За директора гимназије у Апатину био је постављен Јозеф Прокопец. Исто.

⁶⁹ Иако је немачка Учитељска школа у Врбасу започела са радом још 1931, она је пре почетка сваке школске године морала тражити сагласност просветних власти за упис ученика у први разред. Доношењем уредбе рад Учитељске школе постављен је на законске основе. Исто, стр. 123–124; *Deutsches Volksblatt*, 28. 9. 1940.

⁷⁰ Биљана Шимуновић-Бешлин, „Гимназија у Новом Врбасу од 1918. до 1941. године“, стр. 271–272. Истовремено је Немачка евангеличка црква основала у Загребу пуну реалну гимназију. Josef Volkmar Senz, *n. d.*, str. 124.

и даље неиспуњена и да би питање немачке народне групе у Југославији ваљало уредити по обрасцу који је примењен у Словачкој, Мађарској и Румунији. Наиме, попут ових земаља у којима је међудржавним уговорима Немачкој било признато право заступања интереса немачке мањине требало је уредити и положај Немаца у Југославији.⁷¹ У складу са оваквим гледиштима Културбунд је 20. јануара 1941. уручио Цветковићевој влади меморандум немачке народне групе. Поред захтева да се положај немачке мањине у Југославији уреди у виду корпорације јавног права чије би интересе у свим правним односима са југословенском државом заступао њен вођа (*Volksgruppenführer*), у меморандуму је било предвиђено да Немци пропорционално својој бројној снази буду заступљени у свим органима државне управе. Као и раније, посебна пажња била је посвећена проблемима немачког школства, с том разликом што је овога пута одлучујућа улога у свим просветним питањима, попут одлука о постављењу наставника и доношења наставних планова, била резервисана за вођу немачке народне групе.⁷²

Спровођење у дело захтева немачке народне групе било је онемогућено отпочињањем Априлског рата, чиме је, након војног пораза југословенске државе и њене окупације од Трећег рајха и његових савезника, било окончано не само једно раздобље у историји немачког школства на простору Војводине већ и немачке мањине у целини.

⁷¹ Dušan Biber, *n. d.*, str. 227, posebno nap. br. 113.

⁷² У Берлину су пажљиво пратили преговоре између представника немачке мањине и југословенске владе подвлачећи „мирољубиве намере Немаца према Југославији.“ *Aprilski rat 1941*, I, док. бр. 335, стр. 984; Josip Mirnić, *n. d.*, str. 72–73.

Summary

German Schools in the Vojvodina (1918–1941)

Key words: *Germans, Yugoslavia, Serbia, Vojvodina, education*

Based on various archival and published sources, press and journals, as well as on Serbian and Danube-Swabian historiographical literature, the paper tries to reconstruct the main streams of the development of the German minority education in the territory of the Vojvodina during the inter-war period. Apart from the demands of the German minority for education in mother tongue voiced immediately after the foundation of the Kingdom of Yugoslavia which would lead to the establishment of the German educational autonomy in the form of a parallel school system at the eve of WWII, discussed are the reasons of foreign and domestic policy which influenced the attitude of the government of the Kingdom of Yugoslavia to the demands of the German minority in the Vojvodina. With that view in mind, the development of the German education in the Vojvodina was regarded in the context of the general development of the Yugoslav state and its educational policy during the inter-war period.

УДК 355.02(497.1:73)“1918/1941“
327.355(497.1:73)“1918/1941“

ВОЈНОТЕХНИЧКА САРАДЊА КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ И САД-а

Мр Небојша ЂОКИЋ

АПСТРАКТ: У раду се обрађује војнотехничка сарадња Краљевине Југославије и САД-а. Дате су све реализоване набавке наоружања и војних возила у САД-у, као и познати покушаји набавки, укључујући и откуп лиценци.

Кључне речи: *Војска Краљевине Југославије, САД, Ваздухопловство Војске, Југословенска краљевска морнарица, шевролет, ваздухопловни мотори, возила, Кертис, Беланка*

*Нема добрих закона тамо где нема добро наоружане силе,
а тамо где има добро наоружане силе ту има и добрих закона.
Nicolo Machiaveli, *Discorsi*, knj. 3, gl. 31, Firenze, 1929, str. 244*

Војни историчар је уопште необична појава. Његове колеге, као и војна лица чија дела треба да описује гледају на њега са подозрењем. Не поверење са којим историчари гледају на војне историчаре има дубље корене. Најчешће оно долази од веровања да је рат скретање с правог пута у историјском процесу и да стога проучавање рата није ни корисно ни пристojно. Интересантно је да је један од најпознатијих историчара свих времена сер Чарлс Оман (Charles Oman) у своме општем делу *О писању историје* морао дати наслов „Одбрана војне историје“ оној глави у којој је говорио о свом сопственом пољу рада. Сер Чарлс Оман примећује да је цивилни историчар који се бави војним питањима увек био ванредна појава и то овако објашњава: „Као и средњовековни манастирски хроничари тако и модерни либерални историчари често не знају више о томе што значи рат

сем то да проузрокује разне страхоте и да га прате жалосни губици живота. И једни и други тежили су да прикрију своје лично незнање или антипатију према војним стварима умањујући њихову важност и значај у историји.¹

Предрасуду на коју се Оман жалио осећао је и Ханс Делбрик, један од највећих војних историчара свих времена, исто тако целог живота. Када је, као релативно млад човек, посветио своју обдареност проучавању војне историје, нашао је да су чланови његове струке често сматрали да његова специјалност не вреди енергије коју је он трошио на њу. Делбриково унапређење у редовног професора Берлинског универзитета сигурно је било задржано због његовог настојања на томе да је историја рата исто тако важна као и одгонетање римских натписа.² Он је целог живота доказивао легитимност свог историјског поља делатности. На почетку своје каријере заступао је гледиште да постоји потреба за историчарима „који се не само случајно, већ по позиву интересују за историју рата“.³ Чак и у својим позним годинама, дуго пошто је стекао велики углед у академским круговима, морао је на страницама своје *Историје света* да још једном удари по онима који су и даље веровали „да се битке и ратови могу сматрати као безначајна и узгредна збивања у историји“.⁴

Само у најпримитивнијим друштвима, ако је то уопште могуће, могу се раздвојити економске силе од политичких. У савремено доба, проширивањем „европске“ цивилизације широм света, индустријском револуцијом и сталним усавршавањем технике, а пре свега војне технике, стално се сукобљавамо са проблемом међусобних односа комерцијалних, финансијских и индустријских снага, са једне, и политичких и војних снага, са друге стране. Овај међусобни однос је један од најкритичнијих проблема који апсорбује „државништво“. Он условљава безбедност нације и увелико одређује меру до које појединац може да ужива живот, слободу, својину и срећу.⁵

Међутим, ма какве биле политичке и економске доктрине које подстичу један народ, он може само са крајњом опасношћу да игнорише захтеве војне моћи и народне безбедности који су основ за све остале проблеме владе.⁶ Један од твораца америчког капитализма Александар Хамилтон (Alexander Hamilton) изрекао је основно начело државне управе још 1787. године када је казао да је безбедност од спољне опасности „најзначајнији управљач националног држања“ и да чак слобода, ако је потребно, мора да

¹ Sir Charles Oman, *On the Writing of History*, New York, 1930, str. 159.

² J. Zierkusch, *Delbruck*, Deutsche Biographisches Jahrbuch, Berlin, 1929.

³ H. Delbruck, *Etwas Kriegsgeschichtliches*, Preussische Jahrbucher LX (1887), str. 610.

⁴ H. Delbruck, *Weltgeschichte I*, Berlin, 1924, str. 321.

⁵ Edvard Mil Erl, „Adam Smit, Aleksandar Hamilton, Fridrih List: Економске основе војне моћи“, u: *Tvorci moderne strategije*, Beograd, 1952, str. 131.

⁶ Исто, стр. 132.

попусти пред захтевима безбедности, јер, да би били сигурнији, људи су вољни „да ризикују да буду мало мање слободни“.⁷ Адам Смит (Adam Smith) је веровао да се материјални просперитет народа заснива на минималном мешању владе у слободу појединца али је био вољан да призна да ово опште начело мора да учини компромис када је у питању народна безбедност јер „одбрана је много важнија од изобиља“.⁸ Фридрих Лист се у потпуности слагао са њима: „Снага је од веће важности од богатства (...) јер супротност снаге – наиме слабост – води до препуштања свега што имамо, не само стеченог богатства, већ и наших производних моћи, наше цивилизације, наше слободе, па и наше националне независности у руке оних који нас превазилазе у моћи“.⁹

Чим рат избије, одмах завлада људским животима. Он представља неизбежну пробу верности – пробу дела и дужности, личне љубави и јавног пожртвовања, личних наклоности и друштвених веза. Валтер Милис (Walter Millis) је о овоме рекао: „Рат заиста ставља на пробу сваку установу људског друштва – правичност и оправданост његове привреде, вредност његовог политичког уређења, снагу његове производње, основе, мудрост и циљеве његове спољне политике. Нема ни једног облика живота на који императиви рата не утичу или га не мењају, можда из основа не преуређују.“¹⁰ Али рат није божје дело. Он израста непосредно из једног датог стања ствари које појединци, државници и народи учине или пропусте да учине. Укратко, рат је последица политике народа или недостатка политике. А када се једном судбина народа подвргне исходу рата, онда је победа или пораз последица онога што учинимо или што пропустимо да учинимо.

Због свега овога била би лудост оставити разумевање ратне политике само војницима или само државницима или и једнима и другима заједно. Народну стратегију предлажу влада и генералштаб а спроводи је парламент јер се у тим питањима народ не може претворити у дебатни клуб. Али, овако усвојена стратегија може успети само ако је подржавају грађани, који за њен успех морају бити спремни да жртвују живот, имање и част.

Управо су зато важни војни историчари који треба да проникну у тајне минулих ратова. А да би се са успехом бавили изучавањем ратова и армија морају да познају бар основе ратне вештине.

Ратна вештина се бави ратом, припремом за рат и вођењем рата. У ужем смислу она је вештина војног командовања, планирања и управљања

⁷ *The Federalist* (1787), br. VIII, reprint izdanje Modern Library, New York, 1937, str. 42.

⁸ Adama Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Modern Library, New York, 1937, str. 431.

⁹ Friedrich List, „Das nationale System der politischen Oekonomie“, у: *Schriften, Reden und Briefe VI*, Berlin, 1930, str. 99–100.

¹⁰ Цитат по: Erl, *Tvorci moderne strategije*, Beograd, 1952, str. 1.

ратом. Развојем друштва и рат је постајао све сложенија појава (рат је уосталом саставни део друштва) па је у складу са тим и ратна вештина захтевала све веће обраћање пажње на невојничке чињенице, економске, психолошке, моралне, политичке и техничке. Према томе ратна вештина није искључиво појам ратних времена, већ је саставни део државничке вештине за сва времена, то јест представља вештину владања и искориштавања свих средстава којима један народ или коалиција народа располажу у датом тренутку, подразумевајући ту и оружану силу, са циљем да се њихови битни интереси одрже и заштите од непријатеља, стварног, могућег или вероватног. Највиши тип ратне вештине – понекад називан и висока стратегија – јесте онај који удружује политику и оружану силу једног народа тако да прибегавање рату постаје излишна ствар или му се приступа са највећим изгледом на успех.

Није чудно што се у творце савремене ратне вештине убрајају и многа грађанска лица као што су економисти Адам Смит, Фридрих Лист и Маркс, револуционари Енгелс, Лењин и Чегевара, индустријалац Ратенау, новинар Троцки, политичари Лојд Хорх, Черчил, Клемансо и Стаљин, али и историчари Оман и Делбрик.

Национални фактори су често одлучујући у ратној вештини и стратегији. Они делом потичу од карактера и психологије самих народа, њихових мерила вредности и њиховог гледишта на живот, како би Немци рекли њиховог *Weltanschauung*-а. Делом су и последица њихових политичких, социјалних и економских установа. Сем тога они су политички и војни израз географског положаја и народних традиција.

Дипломатија и стратегија, политичка делања и војна сила не могу се одвојити. Војна питања су повезана са економским, политичким, социјалним и техничким појавама живота да се мора посумњати да ли се уопште може говорити о чисто војној стратегији. Ако то не увидимо, спољна политика ће претрпети крах, што је већ одавно убедљиво доказао Валтер Липман у својој књизи *Спољна политика Сједињених Држава: штит републике* (U. S. Foreign Policy: Shield of the Republic). Опстанак једног народа зависи од схватања његових националних интереса и средстава којима могу да се унапреде ти интереси; зато је апсолутно потребно да грађани познају основне принципе стратегије.

Уколико друштво постаје све више индустријализовано, утолико ратна вештина постаје све сложенија. Тако је дошло до тога да фактори логистике и тактике у току војних операција теже да се наметну стратегији, иако би, теоријски узев, требало да јој служе. Огромне техничке припреме које претходе савременом рату искључују могућности брзих промена у стратегији.

Војска треба да има тактику која одговара њеном наоружању. То значи да замисли командовања и борбени поступци извршилаца тих замисли треба да извуку највећу могућу корист из особина наоружања. Увођење наоружања треба да буде праћено непосредним, одговарајућим саображавањем борбених поступака.

Исто тако, сасвим је јасно да су тактика и наоружање у тесној зависности од метода борбе и борбених средстава непријатеља. Нико неће напасти једну црначку гомилу истим борбеним средствима којим би вршио напад на једну модерно опремљену војску нити ће му бити потребно тако савршено наоружање. Насупрот томе, ако се има посла са неком модерно опремљеном војском која располаже савременим наоружањем и уме добро да га користи, потребно је имати материјал исте вредности, ако не и бољи, и одговарајуће методе борбе. Сем тога, неопходно је да се ти методи и тај материјал одмах прилагођавају свим променама које непријатељ врши у својим методима и код свог материјала.

Може се исто тако до извесног степена тврдити да војска треба да има наоружање које одговара њеној тактици, да се не би десило да недостаци или недовољна количина материјала буду узрок неуспеха замисли команданта и да паралишу маневарску способност трупа.

Најзад, и организација војске треба да буде у складу са тактичким тежњама тога времена и она мора да буде таква да је могуће максимално искориштавање наоружања којим се располаже. Према томе, тактика, наоружање и организација тесно су повезани и неизбежно подложни међусобном утицају.

Да ли је војска Краљевине СХС тј. Југославије имала тактику која је одговарала њеном наоружању? Да ли је она имала борбене поступке и борбена средства потребна за успешно заустављање потенцијалног непријатеља? Најзад, да ли је њена организација била целисходна? Ако су одговори на ова питања негативни, каква је ситуација била у другим државама и њиховим армијама у то време? Проблем француске и немачке армије између два рата је врло сложен, а самим тим и сарадња Краљевине Југославије са њима, тако да је тешко обрадити их у једном раду. Интересантан је случај Сједињених Америчких Држава које су и тада, као и данас, са правом или не – то је друго питање, сматране предводником демократије. Какво је стање у армији и војној индустрији ове велике силе било у периоду између два рата и каква је, у складу са тим, била војна сарадња сада Краљевине Југославије? Овог пута се политичком сарадњом ове две земље нећемо бавити јер је то већ прилично познато у нашој литератури а и ти односи нису имали пресудан утицај у њиховој војној сарадњи. Слично је било и у војној сарадњи Краљевине Југославије и Пољске, где је такође примарни фактор био технички и, наравно, економски. Политика је у војној сарадњи

Краљевине Југославије и Сједињених Држава имала значајнију улогу само у периоду од избијања Другог светског рата па до Априлског рата.¹¹

О војнотехничкој сарадњи Краљевине СХС тј. Југославије и Сједињених Америчких Држава има врло мало података, што и није за чуђење јер та сарадња и није била значајнија. Углавном се сводила на куповину ваздухопловне опреме и транспортних возила у САД-у, премда су америчка бродоградилшта учествовала у неким конкурсима за потребе Југословенске ратне морнарице.

У ствари, Краљевина СХС тј. Југославија није имала, дуго времена, шта ни да набави у Сједињеним Државама. Америчка војна индустрија пре Првог светског рата је била далеко слабија од војних индустрија других великих сила. Наравно, ратна морнарица представља изузетак – ту су Американци, већ у то време, били на нивоу Велике Британије и Немачке а знатно испред Француске, Италије, Русије и Јапана. Током Првог светског рата америчка индустрија није дошла до пуног изражаја, и мада су постојале огромне наруџбине (авиона, тенкова, артиљеријских оруђа...) оне никада нису реализоване јер су масовније испоруке планиране тек за пролеће 1919. године. Тако је америчка армија прошла кроз овај рат са оружјем које је углавном добила од Француске и у нешто мањој мери од Велике Британије. И опет је изузетак представљала ратна морнарица, али не треба занемарити ни велике испоруке америчке индустрије кад су у питању возила, интендантска опрема па и неки значајни полуфабрикати који су даље коришћени у војној индустрији земаља Антанте.

Након завршетка Првог светског рата Американци су поседовали велике вишкове наоружања које су добили од савезника и које нису намеравали, бар не у већој мери, да враћају преко океана. Али тај вишак се налазио у Француској и састојао се углавном од француског наоружања, а њега је армија новостворене Краљевине СХС могла да добије на самом Балкану од француских снага које су се ту налазиле и које такође нису намеравале да то оружје враћају у метрополу. И заиста, то оружје ће, под врло повољним условима, и добити Краљевина СХС, Грчка и Румунија – ова последња његов већи део, углавном због свог учешћа у гушењу мађарске револуције.¹²

¹¹ За политичке односе Краљевине Југославије и САД-а од избијања Другог светског рата па до напада Немачке на Југославију, када је политика једино имала значајнији утицај на војну сарадњу видети у: Константин Фотић, *Рат који смо изгубили. Трагедија Југославије и погрешке запада. Мемоари*, Београд, 1995; Nataša Miličević, „Konstantin Fotić – diplomata od karijere“, *Istorija 20. veka*, br. 1-1998, str. 150 i dalje; Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 3*, Београд, 1995; Milan Koljanin, „Druga misija dr Davida Albale u Sjedinjenim Američkim državama 1939–1942. godine“, *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja* 8, Београд, 2003, str. 7–76;

¹² Део наоружања који се налазио у њиховом наоружању на Балкану, крајем 1918. и почетком 1919. године Французи су касније предали и Турцима као и „белогардејцима“ у Русији.

Двадесетих година прошлог века Американци су на светском тржишту оружја нудили мало тога. Осим одличних пиштоља колт М 1911, војсци Краљевине СХС су могли да буду интересантни само још пушкомитраљез брануинг 7,62 мм М 1918 (Browning Automatic Rifle .30 M 1918)¹³ и лаки митраљез истог произвођача брауниг 7,62 мм М 1919 (Browning .30 M 1919).¹⁴ Америчка артиљерија се састојала од оруђа француске конструкције све до краја тридесетих година,¹⁵ а већину тих оруђа је имала у наоружању и Војска Краљевине СХС тј. Југославије, премда је ова преферирала Шкодина оруђа јер су она била боље прилагођена за брдске терене. Американци све до друге половине тридесетих година једва да су имали оклопне јединице¹⁶ тако да није било могуће набављати ни тенкове код њих, а иста ситуација је била и са противоклопним оруђима.¹⁷ Нешто боља ситуација је била са противавионским оруђима али су се у то време могли, без проблема, набавити противавионски топови и у Европи и то по повољнијим условима. Ни у погледу војних аероплана Американци се неће посебно истицати све до почетка тридесетих година. Тада ће једно време предњачити, заједно са Британцима, у развоју ваздухопловних мотора са компресором, нарочито звездеастих. Захваљујући томе, у периоду од 1930. до 1936. имаће и врхунске борбене авионе, најбоље поред оних британских.¹⁸ Дакле, не рачунајући

¹³ По тадашњој америчкој класификацији била је то аутоматска пушка. Америчка армија је у Првом светском рату користила француски пушкомитраљез М.15 шоша (C. R. R. G. Modelle 1915 Chauchat) али у сопственом калибру 7,62 мм тј. 30 инча (Chauchat Model 1918 Cal. 30.). *FM23-15 Browning automatic rifle, caliber .30, M1918A2 with bipod*, Washington, 1940. О пушкомитраљезу шоша видети у: George M. Chinn, *The Machine gun*, Bureau of Ordnance – Washington, 1951, str. 238–242.

¹⁴ George M. Chinn, *n. d.*, str. 173–181.

¹⁵ Детаљније о америчкој артиљерији у то време видети у: Andrew Breer, *American Acquisition of French Field Artillery in Great War*, Virginia Military Institute, Assaria, 2007, str. 3–15, као и у: *TM 9-305 75-mm Gun Materiel, M1897 and modifications*, Washington, 1941.

¹⁶ Средином 1919. Американци су располагали са 863 тенка а пре обустављања њихове производње довршено их је укупно 1.163, највећим делом тзв. тенкови од 6 тона (америчка верзија француског реноа ФТ 17). Након расформирања Тенковског корпуса 1920. године велика већина тенкова је повучена из наоружања. У периоду од 1920. до краја 1934. произведено је само 35 тенкова и то све опитних. Mary Lee Stubbs, Stanley Russell Connor, *Armor – Cavalry Part I: Regular Army and Army Reserve*, Office of the Chief of military history US Army, Washington, D. C., 1969, str. 49–55; Dale E. Wilson, *The Birth of American Armor, 1917–20*, Navato, CA: Presidio Press, 1989, str. 219–227; Timothy K. Nenner, „Organizational Milestones in the Development of American Armor, 1920–1940“, *Camp Colt to Desert Storm: The History of U.S. Armored Forces*, (eds. George F. Hofmann, Donn A. Starry), University Press of Kentucky, 1999, str. 40–48; George F. Hofmann, „Army Doctrine and the Christie Tank: Failing to Exploit the Operational Level of War“, *Camp Colt to Desert Storm, The History of U.S. Armored Forces*, str. 110–118.

¹⁷ Први амерички противоклопни топ 37 mm М3 је усвојен у наоружање тек октобра 1938. а његова испорука је започела почетком 1940. године. *TM 9-2005 Technical manual Ordnance materiel – General Volume 3, Infantry and cavalry accompanying weapons, field artillery*, Aberdeen Proving Ground, 1942, str. 11–16 (даље: *TM 9-2005 Technical manual Ordnance materiel – General Volume 3*).

¹⁸ Америчке компаније ће и следећих година производити квалитетне авионе. У трку ће се укључити и Немачка, СССР, Италија па и Јапан. Премда су Французи у развоју вазду-

ратне бродове, једино што су Американци могли да понуде били су ваздухопловни мотори,¹⁹ борбени, школски и транспортни (путнички) аероплани, као и возила – путничка и теретна.

Тек негде од 1936. или 1937. године ситуација се мења, и америчка војна а не само ваздухопловна индустрија се захуктава и почиње да избацује све квалитетнија оружја, оруђа и оклопна возила.

Пре свега то су: прва масовно произвођена полуаутоматска пушка М1 гаранд,²⁰ тешки митраљез 12,7 мм М2ХБ (М2НВ) браунинг,²¹ као и аутомат .45 М1928 А1 томпсон. Југославија је серијски производила врхунску брзометну пушку маузер М24 па није имала велику потребу за њеном заменом, а што се тиче тешких митраљеза набавила је одличан чехословачки тешки митраљез 15 мм збројовка М38 (чехословачка званична фабричка ознака је била 15 mm ZB 60 Model 1938) који су увели у наоружање и Британци под називом 15 мм БЕСА.²² Премда ће браунинзи 12,7 мм и у британској армији делимично потиснути чехословачке тешке митраљезе, по мишљењу Британаца БЕСА је била знатно бољи митраљез, али су квантитет и цена пресудили у корист браунинга. Што се тиче томпсона, Југословени ће, као што ћемо даље видети, пред сам рат набавити одређен број примерака ових аутомата. Кад је реч о артиљерији, Американци су до почетка Другог светског рата увели у наоружање само брдску хаубицу 75 мм М1А1.²³ Више различитих модела одличних артиљеријских оруђа је било у завршној фази развоја, али су сви они ушли у серијску производњу тек 1941. године.²⁴

холопне технике, у то време, озбиљно заостајали све до 1939, захваљујући Британцима и Немцима амерички авиони ће имати жестоку конкуренцију на светском тржишту.

¹⁹ Американци ће око 1925. године преузети примат у развоју звездастих, ваздухом хлађених аеропланских мотора и тај примат неће испуштати све до Корејског рата. О томе детаљније видети у: *Janes all the Worlds aircrafts 1926*, London, 1926, 3с – 56с (и следећа годишта Jane'sa); W. v. Langsdorff, *Taschenbuch der Luftflotten IX. Jahrgang 1934*, München, 1934, стр. 271–281; *Hanbuch der Luftfahrt Jahrgang 1939*, München – Berlin, 1939, стр. 519–590.

²⁰ Пушка гаранд је усвојена у наоружање америчке армије јануара 1936. али је због низа озбиљних недостатака током 1939. у потпуности реконструисана, при чему су и готово све до тада произведене пушке доведене на нови стандард. Тако направљена пушка се добро показала у Другом светском рату и Корејском рату. „FM 2-35“, *U.S. Rifle caliber .30, M1*, Washington, 1965; „Главное Артиллерийское управление вооруженных сил Союза ССР“, *Справочник по стрелковому оружию иностранных армий*, Москва, 1947, стр. 232–235.

²¹ George M. Chinn, *n. d.*, стр. 334–342.

²² George M. Chinn, *n. d.*, стр. 436–440.

²³ Америчко брдско оруђе 75 мм М1А1 је у каснијој ЈНА званично било класификовано као брдски топ 75 мм М1А1. Међутим у америчкој армији исто оруђе је званично класификовано као „товарна хаубица“ (Pack Howitzer) тј. хаубица предвиђена пре свега за транспорт на товарној стоци (на коњима и мазгама). Прва верзија М1 је усвојена још 1927. године али је до краја 1939. била произведена само 91 ова брдска хаубица. Током 1940. је усвојена нова верзија М1А1 која ће постати стандардна. *TM 9-2005 Technical manual Ordnance materiel – General Volume 3*, стр. 49–54; Steven J. Zaloga, *US Field Artillery of World War II*, Oxford, 2007, стр. 6.

²⁴ Током 1940. америчка војна индустрија је произвела само 39 артиљеријских оруђа и то 36 брдских хаубица 75 мм М1А1 и 3 тешка топа 155 мм М1А1. Током 1941. Американци

Од њих су за Југословене били интересантни пољска хаубица 105 мм М2А1,²⁵ тешки топ 155 мм М1А1²⁶ и тешка хаубица 155 мм М1.²⁷ Што се тиче брдских хаубица, Југославија је имала квалитетније Шкодине брдске топове 75 мм М28 и хаубице 10 цм М16/19. Америчке пољске хаубице 105 мм М2А1 јесу биле нешто боље од Шкодиних пољских хаубица 10 цм М 14/19 и М28, али не битно, тако да није била хитна њихова замена. Једино су америчке тешке хаубице 155 мм М1 и топови 155 мм М1А1 били квалитетнији од било које сличне хаубице или топа у југословенском наоружању, иако су имали један велики недостатак, са југословенског становишта, захтевали су моторну вучу и то тегљаче гусеничаре (или бар полугусеничаре) па из економских разлога нису долазили у обзир – до даљњег. Амерички противоклопни топ 37 мм М3 је био нешто бољи од југословенског Шкодиног противоклопног топа 37 мм М39, но знатно слабији од другог нашег противоклопног топа, такође Шкодиног 47 мм М38.²⁸ Пре увођења у америчко наоружање Бофорсовог противавионског топа 40 мм М1, једини амерички противавионски топ интересантан за Југословене је био, заиста изванредан, топ 90 мм М1.²⁹

Американци су много каснили у развоју тенкова. Први амерички тенк усвојен у наоружање после Првог светског рата је био лаки тенк М1 (Combat Car М1) и то тек 1935. године. До 1937. произведено их је 114 (укупно обе верзије М1 и М1А1) у заводу Rock Island Arsenal. Практично истовремено усвојен је 1935. у наоружање и лаки тенк М2 који је, у више различитих верзија остао у производњи до априла 1942. Укупно их је произведено 696 примерака. Коначно, 1941. је усвојен у наоружање лаки тенк М3 стјуарт који

ће произвести 1081 артиљеријско оруђе (188 брдских хаубица 75 мм М1А1, 234 пољске хаубице 75 мм М1А1, 597 хаубица 105 мм М2А1 и 62 тешка топа 155 мм М1А1), још увек далеко мање не само од СССР-а и Немачке већ и Велике Британије, па чак и Италије. Steven J. Zaloga, *n. d.*, str. 9.

²⁵ Премда су пробе са хаубицом 105 мм М2 започете још 1932, њихова серијска производња је кренула тек априла 1941. године. *TM 9-2005 Technical manual Ordnance materiel – General Volume 3*, str. 55–59; Steven J. Zaloga, *n. d.*, str. 11.

²⁶ Верзија М1 усвојена у наоружање 1938. али није ушла у серијску производњу. Тек модернизована верзија М1А1 је ушла у серијску производњу октобра 1940. године. Steven J. Zaloga, *n. d.*, str. 20.

²⁷ Усвојена у америчко наоружање 15. маја 1941. али ушла у серијску производњу октобра 1942. године. *TM 9-2005 Technical manual Ordnance materiel – General Volume 3*, str. 70–78; Steven J. Zaloga, *n. d.*, str. 17.

²⁸ О реалним могућностима ових противоклопних топова видети у: *Enemy weapons Part III. German light anti-aircraft and anti-tank guns*, Washington, 1942. и *Geschofringbuch Band I*, Berlin, 1939.

²⁹ Верзија 90 мм М1 је усвојена у наоружање 21. марта 1940. а новија верзија 90 мм М1А1, око годину дана касније, 22. маја 1941. Производња верзије М1 је започела крајем 1940. године. Амерички аутоматски противавионски топ 37 мм Браунингове конструкције се појавио још 1921, али је усвојен у наоружање (додуше знатно усавршен) тек 1939. када је већ био прилично застарео.

је у разним верзијама (М3, М3А1, М3А2, М3А3, М5, М5А1...) произвођен до 1944. године. Произведено их је чак 22.743. Стјуарт је први пут употребљен у борби новембра 1941. у северној Африци у саставу британских снага. Једини амерички средњи тенк усвојен у наоружање између два светска рата био је М2 тј. М2А1, који је усвојен у наоружање тек 1939, а током серијске производње од 1938. до 1941. израђено их је само 146 примерака. Иначе колико је била спора производња тенкова у Америци пре Другог светског рата најбоље говори податак да је 1936. израђено само 19 лаких тенкова, 1937. године 154 лака тенка и 1938. 18 средњих и 74 лака.³⁰ Због свега овога, једини амерички тенк, на нивоу тадашњих конструкција, лаки тенк М3 стјуарт, да су га југословенске власти наручиле а Американци дали дозволу за испоруку, тешко да би стигао у Југославију пре зиме 1941/42. године.

С обзиром на политику развоја ратне морнарице Краљевине СХС/Југославије практично није било брода или подморнице која би била стварно интересантна Југословенској краљевској морнарици.

Тако остају само аероплани, ваздухопловни материјал (мотори и наоружање) и возила, а о покушајима њихове набавке говорићемо детаљније у овом раду. Ипак, кренућемо са једним пловним објектом ведетом В1 (V1).

Ведета В1 (V1)

Морнарица Краљевине СХС је још при свом формирању имала један пловни објекат америчког порекла у својој флоти, тачније у речној ратној флотили. Била је то ведета В1.

Ведета В1 је саграђена 1917. године у Сједињеним Америчким Државама и предата француској ратној морнарици у којој је добила ознаку В5 (V5) и где је служила као ловац подморница (*Chasseurs de sousmarins*) тј. као мали моторни патролни и противподморнички чамац. Ове ведете су биле америчке конструкције и прва серија (V1–V40) је саграђена у бродоградилушту америчке фирме Елко за потребе британске морнарице, али су одмах по довршавању уступљене француској ратној морнарици. Ведете друге (V41–V53) и треће (V54–61) серије су израђене у француским бродоградилуштима. Све ове ведете су изграђене током 1916. и 1917. године. Оне из четврте (V62–V73) серије су изграђене у Канади, али су испоручене тек по окончању Првог светског

³⁰ Детаљније о овоме видети у: Timothy K. Nenninger, „Organizational Milestones in the Development of American Armor, 1920–1940“, *Camp Colt to Desert Storm*, str. 40–48; George F. Hofmann, „Army Doctrine and the Christie Tank: Failing to Exploit the Operational Level of War“, *Camp Colt to Desert Storm*, str. 110–130; R. P. Hunnicutt, *Stuart: A History of the American Light Tank, volume 1*, Presidio Press, Navato CA, 1992; R. P. Hunnicutt, *Sherman: A History of the American Medium Tank*, Presidio Press, Navato CA, 1994; М. Барятинский, *Бронетанковая техника США 1939–1945*, Москва, 1997.

рата. Током 1917. и 1918. ови ловци подморница су масовно употребљавани у каналу Ла Манш, Бискајском заливу и Средоземном мору, нарочито за формирање чувене Отрантске бараже. У рату су страдале В23 и В37, док су остале по завршетку рата делимично исечене а делимично продате, углавном у иностранству.³¹ Интересантно је да је осам веома сличних, премда нешто већих ловаца подморница дочекало и Други светски рат у француској ратној морнарици.³²

Та, као и друга знатно мања ведета В2 истовремено су ушле у флотну листу Морнарице Краљевине СХС, одмах при њеном формирању 1923. године и то као речне ведете са ознакама В1 и В2.³³ Обе ведете су брисане из флотне листе указом Пов. М. Бр. 3024/0 од 13. 7. 1929. године.³⁴

Набавка подморница класе *сирена* (смели)

Непосредно по набавци подморница класе L у Великој Британији,³⁵ одобрен је нови кредит у износу од 300 милиона динара за набавку нових подморница и другог преко потребног морнаричког наоружања. Од тог кредита за набавку две подморнице било је намењено 200 милиона, а остатак је био раздељен за друге потребе. Премда су југословенски морнарички кругови од почетка преферирали француске подморнице класе *сирена* (*Sirene*)³⁶ ипак је, у зиму 1926/27. године, расписан међународни конкурс. На

³¹ Класификоване су и са M.L. али и као Vedettes. Ведете прве серије су имале депласман 40 до 41 тону, дужину 24 м, ширину 3,8 м и газ 1,05 м. Два бензинска мотора су развијала укупну снагу 330 до 440 КС што је ведетама омогућавало брзину од 16,5 до 20 чворова. Наоружање се обично састојало од једног топа 75 мм и једног до два митраљеза калибра 8 мм. По потреби ведете су могле да носе и дубинске бомбе. „ВМС Францији 1914–1918, Справочник по корабелдному саставу“, Москва, 2000, на више места; *Jane's fighting ships of World War I*, London, 1990, str. 197. Ведета В1 (ex француска V5) је у време када је уведена у наоружање Морнарице Краљевине СХС 1923. године од наоружања имала један топ 65 мм Д/50 и два митраљеза 8 мм хочкис М14. Мотор снаге 440 до 450 КС давао је водети брзину од 31,5 км/х. Акциони радијус је био 1700 Nm.

³² *Weyers Taschenbuch der Krieger - Flotten 1941/42*, München/Berlin, 1942, str. 84–85.

³³ Речне ведете В1 и В2 су уврштене у флотну листу краљевим указом број М. Бр. 13425/0 од 1923. године. Центар за војно научну документацију и информације, Списак Кр. бродова и јединица (по флотној листи) МО Бр. 16244/31.

³⁴ Центар за војно научну документацију и информације, Списак Кр. бродова и јединица (по флотној листи) МО Бр. 16244/31.

³⁵ О набавци подморница класе L видети у: Н. Ђокић, „Подморнице морнарице Краљевине Југославије“, *Браничево кроз војну и културну историју Србије*, I, свеска 2, (ур. Миле Бјелајац), Пожаревац, 2006, стр. 141–145.

³⁶ Депласман 600 т на површини и 770 т у зареоњеном стању. Брзина 14 чворова на површини и 9,5 под водом. Аутономија 3.500 NM/10 чв на површини и 90 NM/5 чв под водом. Наоружање 1 топ 100 мм, 3 митраљеза и 7 торпедних цеви калибра 550 мм. Посада 40 људи. Француска РМ је од 1925. до 1927. г. саградила 11 подморница ове класе. *Taschenbuch der Kriegsflootten 1932*, München, 1932, стр. 64–65.

конкурсу је учествовало више од 20 фирми из Француске, Холандије, Велике Британије, Шведске, САД-а, па чак и из Јапана. Предложено је преко 80 типова разних подморница. Из разноразних разлога убрзо су отпале све друге фирме осим шест француских. Са њима су вођени дуги и тешки преговори, јер је југословенска комисија захтевала да на подморницама буду уграђени оригинални немачки мотори МАН, што Французи једно време нису хтели да прихвате. Коначно, априла 1927. наручена су од бродоградилшта Лоара из Нанта (Chantiers de la Loire Nantes) две подморнице конструктора Симоноа (Simonot),³⁷ које су представљале побољшани тип *сирене*. За обе подморнице је плаћено 160 милиона динара.³⁸

Набавка ваздухопловних мотора

Премда високи квалитет америчких аеропланских мотора у преиоду између два рата никад није долазио у питање, набавка мотора из САД-а је почела прилично неславно. Наиме, на основу наруџбине Поморског ваздухопловства из децембра 1927, преко неке француске посредничке фирме набављено је 1928. године 28 америчких мотора Liberty Navy.³⁹ Ова, као и још неке друге набавке извршене у скоро исто време, довешће до изазивања тзв. „аеропланске афере“ о којој је писала тадашња штампа у Краљевини СХС али која, овог пута, излази из теме нашег рада. У сваком случају, и поред писања штампе да су испоручени неисправни мотори Liberty Navy, они ће се добро показати у служби и у Поморском ваздухопловству ће бити задовољни њима.

Убрзо затим биће набављени и мотори рајт од 230 КС (Wright Whirlwind J-5) који ће бити уграђивани на школске аероплане домаће конструкције физир рајт. Коначно, током 1936. године наручени су мотори рајт циклон (Wright Cyclone F-56) који су уграђени на аеропланима бреге 19/8. Али кренимо редом.

Мотори либерти на хидроаеропланима ИО

Годину дана по испоруци првих школских хидроплана ШМ познатих као шимика, у фабрици „Икарус“ комплетирана је документација за

³⁷ Симоно је поред више класа француских подморница, до тада, био конструисао и две летонске подморнице класе спидола (392/514 т) и четири грчке класе тритон (780/960 т).

³⁸ Mirko Pleiweiss, *Slomljeno sidro*, Београд, 1978, стр. 96; Н. Ђокић, *н. ч.*, стр. 145–147.

³⁹ *Политика*, 15. новембар 1928. У овом броју *Политике* објављен је један од чланака о „аеропланској афери“ у којем је наведено да је по наруџбини Поморског ваздухопловства из децембра 1927. купљено од француске посредничке фирме 28 „рђавих“ мотора либерти уз одређене махинације на конкурс.

израду једног „ратног хидроплана“, такође концепције инж. Микла.⁴⁰ Инжењер Микл, технички директор „Икаруса“ из Новог Сада, чији се школски тип ШМ већ производио у тој фабрици, завршавао је у пролеће 1925. пројекат новог типа борбеног хидроплана за обалско и даљње извиђање. Поморско ваздухопловство, које није располагало таквим типом, полагало је велике наде у нови хидроплан. Фабрика „Икарус“ започела је крајем 1925. градњу првог прототипа са мотором BMW IVa, који је означен као Тип ИМ, завршивши га у мају следеће године.⁴¹

Нажалост, услед грубе грешке морнаричког пилота, хидроплан је пао 31. маја 1926. године у Дунав, при чему је потпуно уништен, а два члана посаде су погинула.⁴² Уништени прототип био је први ратни апарат грађен у „Икарусу“. У вези са његовом ознаком, постоје две варијанте значења слова М у називу типа, по једној ИМ је значило Извиђач морнарички, а по другој Извиђач Микл.

Осим израђеног прототипа ИМ, „Икарус“ је најавио и производњу једне шестоседе „путничке лимузине“ коју би погонио исти тип мотора, што је било пропраћено великом помпом у стручној и другој штампи. Међутим, тај пројекат, означен са ИМ.1 (И.М.1) није остварен.⁴³

Губитком прототипа ИМ „Икарус“ је доведен у веома незгодан положај, а изневерена су и очекивања Поморског ваздухопловства. Због тога је фабрика о свом трошку одмах приступила изради другог прототипа са америчким мотором либерти (Liberty) 400 КС. Тај нови Миклов тип ужурбано је израђен током лета, а први летови су изведени у септембру 1926. године. Прототип је у почетку такође означавао са ИМ, а Поморско ваздухопловство га је обележило са бр. 100. После пажљивих и свестраних испитивања, пошто је задовољио захтеве Поморског ваздухопловства и добио повољну

⁴⁰ У неким немачким текстовима наводи се W. Dieckmann као конструктор (erbaner) „Икарусовог“ обалског извиђача (Küstenaufklärung) типа И.М. из 1926. године. Међутим, највероватније се радило о страном стручњаку који је привремено радио у „Икарусу“ под руководством инж. Микла.

⁴¹ *Jane's all the worlds aircraft 1926* (ed. C. G. Grey), London, 1926, str. 284b. У нашој тадашњој штампи се наводи да мотор има снагу од 260 КС, на пример: *Наша крила*, бр. 10/11, март/април 1925. и бр. 19, децембар 1925. Међутим реч је о мотору Benz IVa који је имао снагу при полетању од 320 КС, максималну снагу у борби (током 5 минута) од 300 КС на површини мора и 320 КС на 3.500 м висине. Максимална трајна снага је била 240 КС на 4000 м висине. Helmut Stützer, *Die deutschen Militär-flugzeuge 1919–1934*, Herford, 1994, str. 227.

⁴² *Наша крила*, бр. 25, (јуни) 1926; *Јадранска стража*, бр. 7, (јули) 1926.

⁴³ *Наша крила*, бр. 19, (децембар) 1925. У приказу *Наших крила* бр. 19 наведено је да „Икарус“ ради „нови хидроплан за далека извиђања“ и дати су тактичко-технички подаци. Међутим, у истом броју дати су и подаци за „хидроплан ИМ.1 који гради Икарус“. У оба случаја поклапале су се масе, максимална брзина и „предвиђени мотор 215–300 КС“, с тим што је први хидроплан био тросед, а други је имао 6 седишта (5 за путнике) и простор за пртљаг.

оцену, тај тип је усвојен за наоружање Поморског ваздухопловства и наручена је серијска производња код „Икаруса“. За потребе производње новог хидроплана на основу наруџбине Поморског ваздухопловства из децембра 1927, преко француске посредничке фирме набављено је 1928. године 28 америчких мотора Liberty Navy, који су претстављали морнаричку верзију стандардних мотора Liberty.⁴⁴

Нови хидроплан, означен као Икарус тип ИО (Извиђач обални), био је први ратни хидроавион конструисан и серијски израђен у земљи. На основу наруџбине из 1927. године, фабрика „Икарус“ произвела је 1928. прву серију од 12 апарата обележених у ПВ са бр. 101–112, а друга серија од 24 (бр. 113–136) нешто мало модификованих ИО наручена је крајем 1928. и почетком 1929. Хидроавиони друге серије испоручени су током 1929. године. Обе ове серије су биле опремљене мотором Liberty Navy. После 36 серијских ИО, „Икарус“ је израдио још два прототипа под руководством младог инжењера Душана Станкова. Један од њих је поломљен на статичким испитивањима (није имао обележје), а други је опремљен 1930. мотором рено (Renault 12Jb) 500 КС и обележен са бр. 137. Сви хидроплани ИО произведени су у старом погону „Икаруса“ у Новом Саду.⁴⁵

Троседи конвенционални двокрилни хидроплани на чамац Икарус тип ИО, поред основне намене извиђања, могли су да се користе и као лаки бомбардери. У почетном периоду службе ИО је имао прописану носивост од 250 кг, међутим, терет је касније смањен на само 50 кг у складу са губитком бомбардерске намене типа ИО. Званична ознака Поморског ваздухопловства била је ИО (писана и као И.О.), а понекад су називани и ИОМ (Извиђач обални морнарички).⁴⁶

Предвиђајући замену мотора либерти, Поморско ваздухопловство је испробавало друга погонска постројења за ИО и у том циљу хидроплан бр. 136 био је још 1929. модификован на мотор лорен 450 КС.⁴⁷ Услед удеса, број ИО је смањен већ 1932. на 29, мада смањење броја апарата није било најгоре што је задесило Поморско ваздухопловство. Много тежа ситуација наступила је у јесен 1933. када су истекли ресурси највећег броја мотора либерти на хидропланима ИО, којих је у септембру било 20 (од тога пет

⁴⁴ *Политика*, 15. новембар 1928.

⁴⁵ Војни архив, П 17, К. 396, Бр. 6, ф. 1/5, Списак хидроплана Поморског ваздухопловства са мирнодопским ратним распоредом, техничким подацима и опремом – Стање 1. маја 1932. године; В. Исaiћ, „Летећи лепотан“, *Фронт*, бр. 1029 од 21. 4. 1989.

⁴⁶ Војни архив, П 17, К. 396, Бр. 6, ф. 1/5, Списак хидроплана Поморског ваздухопловства са мирнодопским ратним распоредом, техничким подацима и опремом – Стање 1. маја 1932. године; Д. Симовић, *Тактика ваздухопловства*, Нови Сад, 1928, стр. 89; М. Ф. Турина, *Наоружање Краљевине Југославије*, Београд, 1938.

⁴⁷ Војни архив, П 17, К. 396, Бр. 6, ф. 1/5, Списак хидроплана Поморског ваздухопловства са мирнодопским ратним распоредом, техничким подацима и опремом – Стање 1. маја 1932. године.

на ремонту). Претила је опасност да Поморско ваздухопловство остане без хидроавиона за обалско извиђање (у то време није била донета ни одлука о могућем новом типу извиђача). Због тога је одлучено да се преостали ИО опреме лоренима, па је током зиме 1933/34, Ваздухопловство Војске уступило из својих стокова потребан број тих мотора.⁴⁸

Да би омогућило разликовање хидроплана са различитим моторима, Поморско ваздухопловство је доделило, по свом уходаном начину, ознаке ИО/Ло и ИО/Ли (тј. IO/Lo, IO/Li). Хидроплани са моторима лорен од 400 и 450 КС и либерти од 360 КС остали су у активној служби све до 1938, а понеки и нешто касније, чак до Априлског рата. Према летовима забележеним у пилотским књижицама, током 1938. и 1939. летели су ИО и са лоренима 450 КС и са либертијима 360 КС. У јануару 1941. у ПВ-у је било још само четир ИО, од тога два неисправна.⁴⁹

Фабрика „Икарус“ је израдила и прототип „хидроплана извиђача за далеко извиђање“ којег је пројектовао 1927. инжењер Микл. Тај потпуно нови хидроплан са благо закошеним крилима добио је ознаку ИМ.2 (И.М.2). Израда прототипа трајала је од маја 1928. до половине 1929. године, а затим су спроведена интензивна испитивања у Боки Которској.⁵⁰

Серијска производња није рађена, јер прототип ИМ.2 није могао да задовољи тражене услове, не због слабог мотора, већ једноставно што његова концепција једномоторца није одговарала типу даљњег извиђача. Није имало сврхе повећавати снагу мотора, била су потребна два мотора. Тај тип се код нас неоправдано сврставао у класу даљњих извиђача, за разлику од већине земаља које су за даљње извиђаче користиле само двомоторне машине. Како је од 1927. у ПВ-у био један двомоторни до-вал, вероватно су вршена поређења два типа и то је несумњиво и довело до исправне одлуке да се не ради серија на бази ИМ.2. Додуше, ПВ је доста оклевао са избором типа даљњег извиђача, највероватније у нади да ће ИМ задовољити, и то је разлог кашњења куповине до-вала.

⁴⁸ Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935*, Beograd, 1994, str. 134.

⁴⁹ Војни архив, п. 17, к. 390, бр. 8/2, Преглед хидроавиона поморског зракопловства 31. јануара 1941. године; 31 фотографија из колекције ПМ, Сплит; Пилотска књижица хидропилота наредника II класе Јована А. Јовановића, у власништву сина Братислава Јовановског из Ниша. М. Турина у свом прегледу из 1938. за хидроавион ИО наводи да „постоје два типа обзиром на мотор, који може бити: Лорен 400 и 450 НР или Либерти 360 НР...“ Дакле, ИО су паралелно коришћени са оба типа мотора у тридесетим годинама. Када је реч о мотору рено 500 КС, скоро сигурно је у питању био тип 12Ке, који је употребљаван и у ВВ, мада се понегде помиње и 12Јб. М. Ф. Турина, *н. д.*, 1938.

⁵⁰ *Алманах Јадранске страже* за 1928/29.

Физир Ф.1.В.-рајт

Захваљујући првим позитивним искуствима са авионом физир-мајбах, инж. Рудолф Физир је 1928. године, на захтев Команде Ваздухопловства, урадио пројекат авиона који је требало да отклони уочене недостатке код претходника и уградњом савременијег и сигурнијег мотора обезбеди још бољи авион за пилотске школе, које су у то време знатно повећале број питомаца.

Избор је пао на тада већ светски познат деветоцилиндрични звездасти амерички мотор рајт од 230 КС (Wright Whirlwind J-5), који се налазио на авиону фирме Рајан „Дух светог Луја“, с којим је јуна 1927. године Чарлс Линдберг први прелетео Атланик, између Њујорка и Париза. Зато што је рајт имао за 40 КС мању снагу од мајбаха, Физир је био приморан да смањи тежину новог авиона, мада је задржао основну концепцију, димензије и већину конструктивних решења са претходне летелице, укључујући и већ препознатљив облик вертикалног стабилизатора. Једна од битних измена огледала се у већој ширини трупа и повећању кабинских простора, што је олакшано уградњом звездастог мотора. Статички прорачун извршио је инж. Станков.

Авион је у пројектној документацији и званичним документима означен са Ф.1.В. (тј. физир први војни), исто као директни претходник физир мајбах. Наравно, по тада уобичајеном маниру називан је физир-рајт или физир-рајт 230 КС премда је у жаргону пилота био познат и као „велики физир“ за разлику од „малог физира“ (физир-ФН).⁵¹

Израда прототипа поверена је фабрици „Рогожарски“ која је у то време завршавала серију физир-мајбаха. Први лет обавио је 5. јануара 1930. године на београдском аеродрому пробни пилот фабрике „Рогожарски“ Богумил Јаклић, који је уз помоћ главног механичара фабрике извршио сва неопходна фабричка испитивања и мерења. Авион је био стабилан и добро управљив тако да су без већих проблема могле да се изводе и основне акробације. Једино је због побољшања центраже цео мотор, скраћивањем носача, померен око пет центиметара уназад. Убрзо је серију летних и експлоатационих испитивања завршила и комисија Команде ваздухопловства која је препоручила авион за серијску производњу. У међуверемени, Команда је наручила из САД-а потребан број мотора рајт.

Међутим, из непознатих разлога, серија од 15 авиона физир-рајт наручена је код фабрике „Змај“ из Земуна а не код „Рогожарског“ који је израдио и усавршио прототип. Наиме, још фебруара 1929. године склопљен

⁵¹ Архив фабрике Змај, кутија 1, разна пројектна документација.

је уговор са фабриком Змај о испоруци 15 аероплана са мотором рајт 230 КС по цени од 185.000 динара по аероплану а за укупну суму од 2,775.000 динара. Рок за испоруку је био за прототипа пет месеци од потписивања уговора а 12 месеци за серијске авионе. Темпо производње: прототип, I серија девет примерака, II серија пет комада.⁵² Истовремено са склапањем уговора за израду серије физир-рајта, Команда Поморског ваздухопловства наручила је код „Змаја“ и израду три примерка хидро-верзије овог авиона.

Сви наручени авиони били су испоручени до краја 1930. године.⁵³ Шест их је упућено у Другу пилотску школу у Мостару а остали су укључени у Прву пилотску школу у Новом Саду. Питомци су физир-рајтом летели по програму такозваног Другог одељења, који је предвиђао летове у зони са спиралама и осмицама и летове на различитим висинама уз примену барографа. У просеку физир-рајтом је сваки питамац остваривао 65 до 70 летова и добијао налет од око 15 сати. Авион је имао и један озбиљан недостатак који се огледао у томе што је ученик, због сложеност система за напајање горивом, пре полетања морао да ручном пумпом напумпа мали резервоар за бензин, па ако се то заборави, мотор је у фази полетања знао да прекида. Због тога је пилот морао у лету да пумпа десном руком а палицу премести у леву, што је отежавало управљање у тој осетљивој фази лета, па је то био узрок неколико удеса.⁵⁴

Између прототипа и серијских авиона није било битнијих разлика. Авиони из серије нису имали скупљаче гасова иза мотора а другачије су профилисане заштитна капа испред и алуминујумска оплата иза мотора. Поред тога, премда је већ у току испитних летова уклоњена митраљеска турела која је првобитно била постављена изнад другог седишта, за потребе аероплана физир рајт испоручена су почетком 1932. четири комада носача шаржера за митраљезе дарн.⁵⁵ То сведочи да су конструктор и произвођач ипак гајили наду да би физир-рајт могао да нађе своје место и у борбеним ескадрилама, као лаки извиђач, што би повећало број авиона у серији а због чега се у званичним документима означавао као Ф.1.В.⁵⁶ Међутим, у то време, у земљи су већ рађене веће серије авиона потез 25 и бреге 19, које су у потпуности задовољиле потребе Ваздухопловства војске за овом врстом авијације.

⁵² Архив фабрике Змај, кутија 1, Уговор за испоруку 15 аероплана физир рајт од фебруара 1929. г.

⁵³ О. М. Петровић, „Војни аероплани Краљевине СХС/Југославије 1918–1930“, *Лет*, бр. 2 (2000), Београд, 2000, стр. 56.

⁵⁴ Авион физир рајт Н^о 5 је имао ТУ (тежину укупну) од 1.456 кг, ТС (тежину сопствену) од 682 кг, ТГ (тежину горива) од 223 кг и ТК (тежину корисну) од 351 кг. Подаци узети са фотографије авиона физир рајт Н^о 5.

⁵⁵ Архив фабрике Змај, кутија 1, документ од 5. фебруара 1932. године.

⁵⁶ Архив фабрике Змај, кутија 1.

Служба ових авиона је званично трајала до 1936, али су последњи аероплани физир-рајт коришћени у Другој пилотској школи током 1939. године, по њеном преласку из Мостара у Краљево а један примерак је летео у Краљеву до рата.⁵⁷

Мотори рајт циклон Ф-56 на аеропланима бреге 19-8

Југословенске власти су 1931. добиле повољну понуду из америчке компаније Fokker aircraft corporation of America о набавци 25 мотора восп (Wasp) по веома повољној цени од по 250.000 динара (4.950 \$) сваки.⁵⁸ Међутим до набавке ових мотора није дошло.

У периоду од краја 1932. па до 1935. године у краљевачкој фабрици се, поред израђених 40 брегеа 19.7 за турско ваздухопловство, наставило и са израдом резервних делова и ревизијом, поправком па и адаптацијом авиона бреге 19, који су чинили окосницу борбених ескадрила Ваздухопловства војске.⁵⁹ Током 1934. испитиван је један аероплан бреге 19.7 са новом елисом у Ваздухопловној опитној групи.⁶⁰

После учешћа на Међународној ваздухопловној утакмици у Цириху у септембру 1932, када су два југословенска бре 19.7 освојила 4. и 8. место, Ваздухопловство војске је донекле повратило морал и мање страховало од све бржег застаревања преко 300 својих брегеа 19. Поједине струје у Ваздухопловству војске сматрале су да се још могу вршити модификације и побољшања „брегеовог“ типа, па је у том циљу послат из Краљева у фабрику „Бреге“ авион бре 19.7 №1243 на модификацију на нови мотор гном рон (Gnome-et-Rhône 14 Kbrs Mistral Major) 690 КС. Матична фабрика је означила тај нови дериватив ознаком бре 19.8 (Model 198 или Bre XIX-8) и регистровала цивилном француском регистрацијом F-ALPN. При испитивањима у септембру 1932. пробни пилот „Брегеа“ поставио је с тим авионом светски

⁵⁷ О. М. Петровић, *н. д.*, стр. 56.

⁵⁸ Архив Југославије, Фонд 74, ф. 79/117; М. Вјелажас, *н. д.*, стр. 126.

⁵⁹ По неким иностраним подацима (руским и турским) израђено је, у лето 1930. године, и 5 аероплана бреге 19.7 за Румунију. Иначе, по Котелњикову Турској је испоручено 50 брегеа, међутим турски извори говоре само о 40 (20+20) и за њих дају и турске војне регистрације. Владимир Котелњиков, „Путешественник и воин“, *АвиаМастер*, 4/2001, Москва, 2001, стр. 3; Tuncay Deniz, „Die türkische Luftwaffe im Zweiten Weltkrieg“, *Flieger Revue extra*, 12/2006, стр. 35; М. Филиповић, *Орлови над градом* – „Краљевачка фабрика авиона“, *Ибарске новости*, бр. 1954 (од 24. јануара 1991) и бр. 1955 (од 31. јануара 1991). Описујући акцију радника авиона у Краљеву за повећање плата Т. Вујасиновић говори о „крупним наруџбинама које је фабрика у то време имала радећи неке делове авиона за Турску“. У ствари тада нису рађени делови за авионе бреге већ је произведено целих 40 авиона овог типа за потребе турског ваздухопловства. Т. Вујасиновић, *Мучне године*, Сарајево, 1965, на више места.

⁶⁰ *Ваздухопловни опитни центар 1933–2003*, Београд, 2003, стр. 149.

рекорд висине, а затим је авион прелетео у Краљевину Југославију (у то време на њему је био уграђен нови мотор 14Kdrs). Испитивања у Опитној групи су се отегла још годину дана. Током тог времена вршене су уградње разних елиса и НАКА (НАСА) прстенова, да би на крају комисија закључила да мотор није поуздан и да авион нема предвиђене перформансе, па тип није прихваћен за серијску производњу. Тај авион био је код нас познат под именом бреге-мистрал мажор 700 КС (мотор је развијао 690 КС на 4.000 м), а такође и као бреге 19.8 К-14 и бреге К-мотор.⁶¹

Пошто је напуштен концепт са мотором гном, покушана су решења са још два типа мотора. За ту сврху издвојена су два „змаја“ бре 19.7 које је „Бреге“ модификовао на нове моторе.

Министар Војске и Морнарице је наредбом В. К. 1002 од 1933. године издао наређење да се један аероплан бреге 19.7 упуту у Француску у фирму Испано Сиза (Hispano Suiza) у циљу уградње мотора хиспано од 860 КС. У складу са наредбом, бре 19.7 N°1263 је привремено уступљен Југословенском друштву авионских мотора Испано Сиза А. Д. из Земуна. Аероплан је добио цивилну регистрацију YU-PCG, након чега је друштво 18. јануара 1934. године од Министарства иностраних послова тражило да издејствује дозволу за прелет аероплана преко Италије за Француску (Трст – Ђенова – Кан – Лион – Париз). Прелет, који је требало да изврше пилот фабрике Испано Сиза Ђан Асолан (Jean Assolant) и механичар радионице друштва Алберт Лагоге (Alber Lagogue), био је планиран за 20. или 21. јануар 1934. године, зависно од временских прилика.⁶² У фабрици фирме Испано Сиза у Боа Коломбу (Bois Colombes) уграђен је у аероплан мотор хиспано 860 КС, па је нови прототип је означен са бре 19.9 (Model 199 или Bre XIX-9). Аероплан се тек децембра 1934. вратио из Француске у Југославију, где су започета његова испитивања у Опитној групи која су завршена августа 1935. године.⁶³

Други краљевачки „змај“, N°1246, опремљен је у Француској мотором лорен петрел (Lorraine Petrel 12 Hfrs) 720 КС добивши и нову ознаку бреге 19.10 (Bre XIX-10). Бреге 19.10 је добио и цивилну регистрацију YU-PCJ,

⁶¹ P. Leyvastre, „The Saga of the Ubiquitous Breguet“, *Air Enthusiast* / Seven, July-September 1978; *Наша крила* бр. 106, 16. октобар 1932 (Светски рекорд са југословенском машином; пробни пилот Siguerin); *Књижица летења* пилота Јанка Добникара; *Књижица летења* пилота Михајла Акрита. Добникар је записао 24. октобра 1932. лет на „Бреге 19.8 С-14“ (слово „С“ је вероватно грешком уписано уместо слова „К“). У књижици Михајла Акрита уписан је 14. јуна 1935. у Пилотској школи 1. ВП лет на „Бреге XIX-7 N°1243а, дакле, у то време авион је био враћен на стандард 19.7 и вероватно му је због тога и додато слово „а“ уз фабрички број.

⁶² Збирка аутора, Захтев Југословенског друштва авионских мотора Хиспано Суиза А. Д. Министарству Иностранних Дела од 18. јануара 1934. године.

⁶³ *Bilten ICANS* No. 670 (december) 1934; P. Leyvastre, *n. d.*; *Књижица летења* пилота Јанка Добникара. Добникар (пилот Опитне групе) има записан 9. фебруара 1935. године лет на „Бреге 19.9 N°1263“.

са којом је фебруара 1935. прелетео из Париза за Београд преко Немачке. Аероплан је испитиван у Опитној групи у јуну 1935. године. Међутим, коначни закључак је био да су оба прототипа са француским моторима лошија од верзије са мотором циклон, која је испитивана током истог лета.⁶⁴

Још док су вршене преправке два експериментална прототипа у „Брегеу“, пажња планера Ваздухопловства војске скренута је на амерички мотор рајт циклон (Wright Cyclone F-56). Међутим, овога пута, програм модификације преузео је домаћи тим под руководством инж. Слободана Зрнића, шефа конструкционог бироа краљевачке фабрике.⁶⁵

Негде 1934. године започети су преговори са америчким фирмама о набавци мотора рајт циклон (Wright Cyclone F-56) за опремање 50 „змајева“ без мотора авиона бреге 19 друге генерације. Адаптацију мотора на авион бреге извршили су, као што смо већ навели, наши инжињери на челу са инж. Слободаном Зрнићем.⁶⁶ У јулу 1935. Опитна група је завршила програм испитивања новог прототипа (Но. 133) са веома повољним резултатима, тако да је, нешто касније, донета одлука да се та верзија усвоји за наоружање.⁶⁷ Авион је назван бреге 19-циклон или бреге-циклон, с тим што је задржана „Брегеова“ ознака Бре 19.8 (19-8 или 19/8), оригинално дата прототипу са мотором гном.⁶⁸ И тако, три године после израде, 48 преосталих „змајева“ из V годишњег уговора за 125 авиона извучено је из складишта и пребачено у фабрику „Икарус“, која је извршила адаптацију на мотор циклон. Први серијски бреге-циклон

⁶⁴ Шведски ваздухопловни историчар Ленарт Андерсон је 13. маја 2007. e-mailом послао Предрагу Миладиновићу исписе из архиве немачког Министарства иностраних послова у Берлину (Politisches Archiv des Auswartigen Amts – Berlin). У тим исписима се налази и податак о дозволи за прелет авиона YU-PCJ над Немачком из фебруара 1935. године. Фотографија брега 19.10 петрел YU-PCJ је досад објављена у: Б. Димитријевић (приређивач), *Ваздухопловни опитни центар 1933–2003*, Ваздухопловни опитни центар, Београд, 2003, стр. 15 и Д. Лучић, *Шта треба да знате о авијацији*, Ваздухопловно-издавачко предузеће и књижара „Југословенска крила“, Београд, без године издања (највероватније 1939), стр. 88.

⁶⁵ М. Filipović, *Kraljevski avioni*, Kraljevo, 1995, str. 65, 67; Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1931–1938*, knjiga II, Zagreb/Beograd, 1986, str. 487–489. У књизи Ж. Аврамовског наведен је британски извештај за 1936. у коме се каже да се очекује „испорука извесног броја Циклона за старе Бреге који већ две године леже без мотора... до сада је монтиран само један апарат... а 'Икарус' сада довршава уградњу Циклона”. Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, „Набавке наоружања и опреме за потребе војске Краљевине Југославије из Пољске, Италије и САД“, *Расинкиш анали*, бр. 4, Крушевац, 2006, стр. 44.

⁶⁶ Архив Србије и Црне Горе, Фонд 74, ф.79/117; М. Вјелјас, *n. d.*, стр. 126; Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *n. d.*, стр. 44.

⁶⁷ *Ваздухопловни опитни центар 1933–2003*, Београд, 2003, стр. 149. У књизи М. Филиповића објављене су фотографије (из збирке Слободана Зрнића) снимљене на пробама авиона №133 са мотором циклон. Авион №133 је био из француске испоруке, дакле, примерак „прве генерације“ са старим типом крила (то се јасно види на фотографијама). Из тога следи закључак да прва уградња једног циклона није извршена на „змају“ авиона „друге генерације“, већ на старом типу брегеа 19. М. Filipović, *n. d.*, стр. 65, 67.

⁶⁸ Р. Leyvastre, *n. d.*, Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *n. d.*, стр. 44.

је полетео 11. децембра 1936. а последњи је испоручен 15. или 17. новембра 1937, тринаест година после испоруке првог серијског брегеа 19 из фабрике „Бреге“. Укупно је израђено 48 брегеа 19-8 са мотором циклон. У међувремену су током 1936. године испоручени из САД-а мотори циклон.⁶⁹

Код обележавања бреге-циклона учињен је преседан. Пошто је низ №1289–1425 био предвиђен за обележавање бреге-јупитера и преосталих авиона „друге генерације“, № обележја су додељивана по редоследу завршавања два типа, дакле помешано, при чему је последњи бреге-јупитер добио №1412. Међутим, када је „Икарус“ завршио адаптацију и испоручио 48 бреге-циклона, они су обележени на нов начин, добивши обележја између №1413 и №1462, с тим што №1426 и №1437 из неког разлога нису додељени.⁷⁰ Бреге-циклон је у почетку имао проблема са попречном стабилношћу па је током првих неколико година службе имао додатне вертикалне стабилизаторе на обе хоризонталне репне површине. Када је, након испитивања у Ваздухопловно опитној групи током 1939. године, тај проблем решен, додатни вертикални стабилизатори су уклоњени.⁷¹

Испоруком последњег бреге-циклона укупан број авиона бреге 19 свих верзија који су прошли кроз Ваздухопловство Краљевине СХС тј. Ваздухопловство Војске Краљевине Југославије достигао је 577 примерака (два предсеријска, 150 увезених и 425 лиценцих), не рачунајући конверзије.

Почетком 1940, тачније 1. априла још увек је био значајан број аероплана бреге 19 у наоружању. Поред 48 брегеа 19-8 и 37 брегеа 19-7 било је у једницама још и 75 брегеа 19А2 старијих модела. Значи, укупно 160 брегеа 19 разних верзија. Међутим, поред ових брегеа 19 у школама и тренажним ескадрилама било је још 33 примерака старијих верзија који су имали више од три ревизије. Тако је 1. априла 1940. године Ваздухопловство војске располагало са укупно 193 брегеа разних верзија. Поред брегеа 19 било је и 126 потеза 25 у јединицама и 21 потез 25 (и ови са више од три ревизије) у школама и тренажним једницама, тј. укупно 147 потеза 25.⁷²

⁶⁹ Музеј ваздухопловства, Књига летења „Икаруса“ 1931–1948, несређена грађа; „Ваздухопловна индустрија Југославије у 1936“, *Годишњак Југословенског ваздухопловства*, 1937; Р. Leyvastre, *n. d.*, М. Filipović, *n. d.*, str. 65 и 67; Ž. Avramovski, *n. d.*, str. 390–391 и 487–489; О. Петровић, *n. d.*, стр. 68–69; Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *n. d.*, стр. 44.

⁷⁰ Књига летења „Икаруса“ 1931–1948, несређена грађа, Музеја ваздухопловства; *Књижица летења пилота Јанка Добникара*. У књизи летења забележени су фабрички пробни летови бреге-циклона, али нису поменути авиони №1426, №1436, №1437 и №1446. Дакле, записано је само 46 авиона из низа од 50 бројева (№1413–1462), иако је на крају наведен збир од 48 предатих бреге-циклона. Једино објашњење је да су два авиона погрешно записана а два броја нису додељена. Пошто је Јанко Добникар забележио летове на авионима №1436 и №1446, онда је очигледно да су то два недостајућа броја.

⁷¹ М. Filipović, *n. d.*, str. 72; *Ваздухопловни опитни центар 1933–2003*, Београд, 2003, стр. 151.

⁷² Војни архив П 17, К38, Бр. 20/1-8, Извештај Стр. Пов. Бр. 3068/39 од 6. априла о стању ваздухопловства на дан 31. марта 1940. године; *Исто*, Прилог 1 – Преглед авиона вазд. војске који су на лицу или у набавци 1. априла 1940 г.

Половином 1940. године у новоформираном Армијском ваздухопловству било је 38 брегеа 19-7 и 48 брегеа 19-8 који су дочекали Априлски рат.⁷³

Покушаји набавке авиона у САД-у

Југословенско ваздухопловство се заинтересовало за америчке авионе онда када се показало да су набавке из Немачке и Велике Британије доста непоуздане. Иако до Априлског рата није реализована ниједна набавка, овде је ипак дат приказ америчких понуда. Оне су за Краљевину Југославију биле интересантне не само због типова авиона већ и стога што је Америка своје испоруке заснивала само на економском принципу. Тако су се у Америци, на пример, могли набавити ловци - разарачи и обрушавајући бомбардери, које Британија није имала, а Немци нису били вољни да их испоруче. Југословени су били заинтересовани за једномоторне и двомоторне ловце за пратњу бомбардера, те за обрушавајуће и класичне двомоторне бомбардере.

Проблем је био што је америчка ваздухопловна индустрија тада била преоптерећена наруџбинама за потребе америчког ваздухопловства, као и британског и француског. Комисије западних сила за куповину у САД-у наручиле су од 1. септембра 1939. до 20. јуна 1940. године 10.848 авиона у вредности од једне милијарде долара. У том временском периоду Великој Британији је испоручено 2.028 авиона (3.886 остало неиспоручено) а Француској 1.858 авиона. Британија је преузела 3.070 неиспоручених француских авиона.⁷⁴ Сви главни произвођачи авиона у САД-у (Кертис, Боинг, Локид) имали су попуњене капацитете тако да је Југославија била принуђена да се обрати мањим америчким фабрикама авиона као што је Беланка⁷⁵ или, тада тек у развоју, Норт Америкен. Изузетак су биле само фирме Брустер и Војт (Vought) које су биле заинтересоване за југословенске набавке а које су у то време већ биле реномиране.

Тако је Министарство ВиМ информисано 14. априла 1939. године да је представник фирме Беланка (AviaBellanca Aircraft Corporation) у Београду Прапорчевић изнео понуде за ловац Y-1-22 и двомоторни бомбардер СССУ-1. Испоруке поменутих авиона могле би да почну 45 дана од потписивања уговора, а 30 авиона би било испоручено за два и по месеца. По завршетку испоруке ових авиона фирма би могла даље да испоручује по један авион

⁷³ Војни архив, П17, К38, Ф2, Д44 (Стање Ваздухопловства на дан 14. јуна 1940).

⁷⁴ „Поруџбине западних сила“, *Ратник*, бр. 10 (октобар) за 1940. г, стр. 86.

⁷⁵ Беланка је била позната по производњи тркачких (за рекордне прелете), спортских и лакших путничких авиона. Пре Другог светског рата успела је да од војних авиона прода само неколико извиђача Кини (Bellanca 28-90) и један бомбардер Перуу. Детаљније о компанији Беланка видети у: Spenser, Jay P. „Bellanca C. F.: The Emergence of the Cabin Monoplane in the United States“, *Famous Aircraft of the National Air and Space Museum*, v. 6. (Washington, D. C.: Smithsonian Institution Press, 1982).

дневно. Цена би била накнадно установљена, а зависила би од количине наручених авиона. Исплата би се вршила на један од три начина: у готовом новцу, путем једног зајма у Лондону који би издејствовала сама фирма, или у сировинама одједном или у вишегодишњим ратама. Југословени су били пет месеци у недоумици јер нису знали цене. Тек у септембру 1939. године биле су достављене прилично високе цене и то за ловце Y-2-22 4.320.000 динара по комаду, а за бомбардере СССРУ-1, 5.130.000 по комаду. Уз то, у ову цену није био урачунат радио-уређај. Испоруке би почеле два и по месеца по потписивању уговора, а услови исплате били су исти као и у априлу. У Команди Ваздухопловства се нису журили са одлуком јер су очекивали понуде и других америчких фирми.⁷⁶

Овде морамо напоменути да су ово атипичне ознаке за авионе фирме Беланка која је означавала своје конструкције на другачији начин. Контакт-рали смо са Smithsonian Institution, National Air and Space Museum Library, Archives Division, MRC 322, Washington, DC, 20560, који поседује архиву компаније Беланка. Одговорено нам је да по њиховим подацима пројекти под наведеним ознакама никада нису постојали. Подацима из понуда фирме Беланка најприближније одговарају пројекти Bellanca Model 26-10В за једноседи ловац бомбардер,⁷⁷ Bellanca Model 27-86 за двоседи ловац⁷⁸ и Model VF за једноседи ловац.⁷⁹

Командант Ваздухопловства војске је 16. новембра 1939. добио на разматрање понуде фирми Норт Америкен и Беланка. Норт Америкен је нудио бомбардер НА-40, чија је цена била 8.000.000 дин./комаду,⁸⁰ без опреме и наоружања, а испорука би отпочела тек јуна 1940. године. Беланкини бомбардери су били нешто јефтинији, и то без опреме, али су рокови испорука такође били дуги (првих осам авиона било би испоручено тек

⁷⁶ АВИИ, П17, К374, Ф3, Д7 (понуде фирме Беланка). Из докумената није јасно да ли је реч о два типа ловца Y-1-22 и Y-2-22 или је штампарска грешка. Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *н. д.*, стр. 45

⁷⁷ Smithsonian Institution, National Air and Space Museum Library, Archives Division, Series II: Technical, Subseries II: Aircraft Technical Data: 51-14.

⁷⁸ Smithsonian Institution, National Air and Space Museum Library, Archives Division, Series II: Technical, Subseries II: Aircraft Technical Data: 51-16.

⁷⁹ Smithsonian Institution, National Air and Space Museum Library, Archives Division, Series II: Technical, Subseries II: Aircraft Technical Data: 50-14. Реч је о пројекту морнаричког ловца али је исти ловац без проблема могао да се користи и као ловац са копнених аеродрома.

⁸⁰ Реч је о касније чувеном америчком средњем бомбардеру North American B-25 Mitchell. W. v. Langsdorf, *Handbuch der Luftfahrt Jahrgang 1939*, München–Berlin, 1939, str. 396. NA-40 је први пут полетео 1938. Из њега је директно развијен B-25 Mitchell који је први пут полетео 19. августа 1940. „О садашњим војним авионима и њиховој употреби“, *Ваздухопловни гласник*, бр. 8/1940, str. 190; „The North American B-25A to G Mitchell“, *Profile*, No 59, London, p. 3–4; Owen Thetford, *Aircraft of the Royal Air Force since 1918*, Putnam – London, 1968, str. 392.

после пет месеци од потписивања уговора). У оба случаја сугерисано је команданту Ваздухопловства војске од анонимног састављача извештаја да су цене ниске, а рокови испоруке дуги. Сем тога претпостављало се да су Беланкини авиони у ствари прототипови који нису још реализовани.⁸¹

Истога дана када је командант Ваздухопловства војске добио на разматрање понуде фирме Норт Америкен и Беланка, један друга понуда стигла је у Штаб Ваздухопловства. Њу је упутио Александар Петровић, заступник фирме Брустер у Београду. Понуда се односила на једноседи бомбардер чија је цена била у случају да се узме 100 комада, 55.000 долара/ком. Комплетна испорука била би извршена за шест месеци. За испоруку од 60 авиона цена би била 58.000 долара/ком, али рокови испоруке нису наведени. У оба случаја нису урачунате цене оружја и допунске опреме. Плаћање би се вршило у америчким доларима и то 25% на дан потписивања уговора и 75% у акредитиву на Националну банку у Њујорку исплативо приликом предаје докумената о пријему авиона. Четири дана касније Петровић је доставио још једну понуду, овога пута за бомбардер двосед. Испорука 100 оваквих авиона би била четири месеца по потписивању уговора, а цена једног авиона била би мања (56.000 долара/ком). Услови понуде били би исти као и у понуди за једноседи бомбардер.⁸²

Стизало је још нових понуда, али су цене углавном биле високе, а рокови испоруке дуги. Тако су цене обрушавајућег бомбардера, који је за Југословене био можда и најинтересантнији тип авиона, биле код фирме Брустер 3.440.000 дин,⁸³ а код фирме Војт (Vought) 3.180.000 дин по авиону.⁸⁴ Испоруке од Брустера могле су се очекивати четири месеца након потписивања уговора и то 20 авиона месечно, док би Војт у року од девет месеци од дана наруџбине испоручио само 11 авиона. С друге стране, Нем-

⁸¹ АВИИ, П17, К374, Ф3, Д16 (Белешке за к-та Ваздухопловства од 16. новембра 1939. г.); Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, „Набавке наоружања и опреме за потребе војске Краљевине Југославије из Пољске, Италије и САД“, *Расинкиш анали*, бр. 4, Крушевац, 2006, стр. 45.

⁸² АВИИ, П17, К374, Ф4, Д3 (Понуда фирме Бревстер за једноседи бомбардер); АВИИ, П17, К374, Ф4, Д4 (Понуда фирме Бревстер за двомоторни бомбардер); Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *н. д.*, стр. 45–46.

⁸³ Реч је о обрушавајућем бомбардеру Brewster SBA-1 који се појавио 1938. године. W. v. Langsdorf, *Handbuch der Luftfahrt Jahrgang 1939*, München – Berlin, 1939, стр. 359. Из њега је директно развијен познати амерички обрушавајући бомбардер Brewster A-34 (USAAF) тј. SB2A-1 (US Navy). Код Британаца је био познат као Brewster Bermuda. Owen Thetford, *н. д.*, стр. 535.

⁸⁴ Реч је, готово сигурно, о обрушавајућем бомбардеру Vought V. 156, касније познатом морнаричком обрушавајућем бомбардеру SB2U-1. Њега су набавили и Французи. „О садашњим војним авионима и њиховој употреби“, *Ваздухопловни гласник*, бр. 8/1940, стр. 190; „Амерички авион Vought-Sikorsky V-156 бомбардовање из обрушавања“, *Ваздухопловни гласник*, бр. 10/1940, стр. 147.

ци су нудили свој Ју-87 за 2.800.000 дин, а за 6–10 месеци испоручили би 30 таквих авиона.⁸⁵

Неки типови авиона и поред своје високе цене ипак су привукли пажњу Југословена. Тако је генерал Д. Симовић приликом пријема код кнеза намесника Павла 9. децембра 1939. године предложио да се набави 50 ловаца фирме Бревстер у укупној вредности од 200.000.000 динара.⁸⁶ Симовић је предложио овај тип авиона не само због његових квалитета већ и због тога што су испоруке из Немачке и Велике Британије биле несигурне. Тада му је кнез Павле одговорио де је на њему, Симовићу, само да нађе авионе, а новац за њих ће се већ наћи. Међутим, ово ће остати мртво слово на папиру, јер поред високих цена Југословене ће одбити и дуги рокови испорука које су последица тада још мирнодопских капацитета ваздухопловне индустрије САД-а.⁸⁷

Почетком 1940. Југославија је покушала да добије у САД-у већи кредит за набавку наоружања. О томе је, поред званичних представника Краљевине, почетком фебруара 1940. године преговарао са председником Експорт Импорт банке и америчким министром финансија и специјални изасланик принца Павла др Давид Албала. Међутим, већ 9. фебруара је посланик Фотић обавестио Албалу да банка не може да да кредит а и да се томе противи конгрес.⁸⁸

Ситуација са набавком авиона из САД-а се променила након капитулације Француске. Наиме, Француска је непосредно пред рат и током рата уговорила велике испоруке из САД-а пре свега ловаца кертис П-40 и двомоторних бомбардера мериленд (Martin Maryland). Поразом Француске отказане су и ове наруџбе па је део већ произведених авиона могао одмах да се набави на тржишту. Додуше, највећи део француских наруџбина је одмах преузела Велика Британија, али су Британци захтевали да се на авионима које су они преузели изврши читав низ, углавном ситнијих модификација. На многим већ мање-више довршеним авионима није било рентабилно вршити такве модификације па су они такви какви су понуђени на тржишту. И управо њих је набавила Краљевина Југославија.

⁸⁵ АВИИ, П17, К373, Ф4, Д1 (недатирани преглед бомбардера и обрुшивача САД); Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *н. д.*, стр. 46.

⁸⁶ Реч је о ловцу Brewster Model 339 или Brewster 439. Разлика између оба модела је била мала па су оба носила назив Brewster Buffalo. Налазили су се у британском наоружању (обе верзије), као и у наоружању америчке РМ (под ознакама F2A-1, F2A-2 и F2A-3). Brewster-ов ловац се појавио 1938. године а прва верзија F2A-1 је уведена у наоружање америчке РМ 1939. године. „Амерички борбени авион Brewster 339“, *Ваздухопловни гласник*, бр. 10/1940, стр. 154–155; Owen Thetford, *н. д.*, стр. 108.

⁸⁷ АВИИ, П17, К38, Ф1, Д30 (Писмо генерал Симовића министру ВиМ, генералу Милану Недићу од 26. децембра 1939. г.) Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *н. д.*, стр. 46.

⁸⁸ Milan Koljanin, *н. д.*, стр. 16–17, 19.

По поузданим америчким подацима Краљевина Југославија успела је да набави ловце кертис П-40Ц (Curtis P-40C). Реч је о авионима из француског контингента који су након капитулације Француске преусмерени Југославији. Нажалост у, овом врло поузданом извору не наводи се колико је укупно наручено ових ловаца.⁸⁹ Старија западна литература наводи да је реч о 200 ловаца кертис П-40 (Curtiss P-40) и 400 бомбардера мартин мериленд. Оно што поуздано знамо то је да је на дан немачког напада на Југославију 6. априла 1941. године 10 авиона Р-40С (с/н 4113389, 4113390, 4113396 до 4113401, 4113406, 4113407) било спаковано у контејнерима у луци Балтимор и већ званично предато представницима југословенских власти. Уместо у Југославију авиони су стигли 1. маја 1941. године у Велику Британију да би касније били испоручени у СССР-у. Авион с/н 4113390 је после рата нађен у СССР-у и данас је изложен у музеју.⁹⁰

Набавка аутомата томпсон М1928

О набавци аутомата томпсон, непосредно пред почетка рата, постоји врло мало података. Главни извор су нам званични немачки документи, из којих сазнајемо да је Вермахт у Југославији запленио аутомате томпсон који су код Немаца добили незваничну ознаку Maschinenpistole 760(J) - Jug Thompson 28 и званичну номенклатуру 760 01(J). Југословенски томпсон је уведен у наоружање Вермахта 1. јуна 1942. године.⁹¹

Постоје и фотографије томпсона у наоружању припадника Југословенске војске у отаџбини, снимљене сигурно у јесен 1941. године, тако да није реч о томпсонима добијеним касније од западних савезника.

По изјавама полазника I падобранског курса, томпсона је, између осталих, требало да добију и падобранци. Током обуке 1939/40. године сваки падобранац је био наоружан пиштољем маузер Ц96 и поред тога пушком М24ЧК или пушкомитраљезом збројовка М37. Тада им је речено да треба да добију аутомате томпсон. Приликом мобилизације 1941. године сазнали

⁸⁹ Phil Butler, Dag Hagedorn, *Air Arsenal North American aircraft for the Allies 1938–1946 – Purchases and land lease*, Hinckley, 2004, str. 180.

⁹⁰ Фабричка ознака авиона је била Curtis 81А-3 а били су опремљени мотором Alisson -33. Phil Butler, Dag Hagedorn, *n. d.*, str. 180. Британски аутори Вилијам Грин и Гордон Сванбороу тврде да је почетком 1941. године у америчким војним круговима било решено да се одмах по усвајању Ленд-Лиса (Lend-Lease Act) крене са испоруком ловаца П-40 и то да се најпре испоручи 10 ех USAC ловаца П-40Б који би служили за обуку југословенских pilota док не стигну нове верзије овог ловца. Нажалост, када је маја 1941. године усвојен овај акт Југославија је била већ прегажена. William Green and Gordon Swanborough, *US Army Air Force Fighters Part 1*, London, 1977, str. 51.

⁹¹ *Kennblätter fremden Gerats heft 1. - Handwaffen*, Oberrkommando des Heeres - Herreswaffenamt Wom 20.03.41 (sa dopunama), (reprint – Hanover, 1989), str. 210.

су да су аутомати стигли али да нема времена да се изврши преобука па су добили исто оружје које су имали и на обуци.⁹²

Према неким, за сада тешко проверивим изјавама бивших радника Војно техничког завода у Крагујевцу, негде 1940. године стигло је у Завод 2.000 томпсона. Били су намењени за наоружавање планиране моторизоване дивизије, разних јуришних јединица и падобранаца. Почетком рата око 500 томпсона је подигнуто из магацина и подељено неким јединицама које су се бориле око Крагујевца, док је око 1.500 томпсона пало Немцима у руке.⁹³

Камиони шевролет у Војсци Краљевине Југославије

Први преговори, премда не баш најозбиљнији, о набавци америчких камиона за потребе Војске Краљевине СХС вођени су у јесен 1926. године када је било неких идеја о изградњи фабрике камиона америчке фирме Ford Motor Co. из Детроита.⁹⁴ Са Фордом се поново преговарало и у другој половини 1929. али поново без успеха.⁹⁵ Овде се нећемо задржавати дуже на овим преговорима јер они никада нису отишли даље од почетних неформалних контаката, најчешће људи без овлашћења за склапање било каквог уговора.⁹⁶

Иако излази из основне теме овог рада, ипак морамо споменути да је вероватно једна од највећих слабости Војске Краљевине Југославије била недовољна моторизација њених јединица. Уз крајње напоре крајем 1934. године у оквиру аутомобилског парка налазило се свега 2.000 аутомобила, камиона и аутобуса. Свака од пет армија располагала је ауто-батаљоном, који је имао 25 путничких аутомобила и 250 камиона. Пешадијске дивизије

⁹² Станисав Јефтић из села Варош код Ражња, полазник I падобранског курса 1939/40, изјава дата Н. Бокићу 17. јануара 1999. у селу Варош.

⁹³ Без обзира на то што се изјаве већег броја појединаца, у то време радника у Заводу, подударају, податак о броју увезених томпсона треба узети, за сада, са резервом. Ипак, треба рећи да је цифра од 2.000 аутомата сасвим реална. Уосталом Немци не би усвајали овај аутомат под посебном ознаком да га нису запленили у значајнијем броју.

⁹⁴ Архив Југославије, Фонд министарства трговине и индустрије (даље АЈ-65-11) – 618, Допис из Министарства трговине и индустрије барском надбискупу од 20. октобра 1926. године; АЈ-65-11– 619, Арцибискупија Барска и Примасија Српска бр. 1552 од 28. октобра 1926. године шефу кабинета министра трговине и индустрије; АЈ-65-11-620, Концепт одговора шефа кабинета министра трговине и индустрије од 17. новембра 1926. године на писмо барског надбискупа бр. 1552/26.

⁹⁵ АЈ-65-11-622, Копија писма барског надбискупа упућеног министру трговине и индустрије од јуна 1929. године; о истом говоре и документа АЈ-65-11-623; АЈ-65-11-624 и нарочити значајна, за ове контакте АЈ-65-11-625 (од 7. новембра 1929) и АЈ-65-11-626 (од 12. новембра 1929).

⁹⁶ Интересантно је да је ова идеја потекла од барског надбискупа др Николе Добричића, преко кога је и ишао највећи део контаката, а што довољно говори о озбиљности ових преговора. У сваком случају треба их споменути као својеврсни куриозитет.

нису имале, по формацији, своја транспортна моторна возила. Ни 1938. ситуација није била много боља.⁹⁷ Тек од те године почињу да се наручују веће количине транспортних моторних возила у Чехословачкој, Немачкој, Италији, па и САД-у. Убрзо почиње и производња камиона у самој земљи и то камиона прага РН-8 (Praga RN-8)⁹⁸ у Раковици а камиона шевролет YS у Крагујевцу.

Југословенска влада је почетком априла 1940. одлучила да наручи код Шевролета 1.000 камиона од три тоне. Камииони су били намењени за попуњу шест армијских ауто-батаљона.⁹⁹

Америчка компанија Шевролет (Chevrolet) је 1912. започела са производњом теретних возила. После шест година ушла је у састав концерна Џенерал моторс (General Motors Corporation) након чега се преоријентисала на израду теренских лаких и средњих возила док је тешка теренска возила радила у кооперацији са теретним одељењем Џенерал моторс трак компаније (General Motors Truck Company) због чега су та возила носила ознаку ГМС. Први војни камион компаније Шевролет појавио се 1926, након чега је следила серија војних теретних возила најразличитије намене.¹⁰⁰

Кад је реч о шевролетима набављеним за југословенску војску, тај модел се појавио 1939. године. Наиме, у периоду од 1939. до 1941. појавила се нова серија теретних возила, од којих су за нас интересантни камиони од три тоне модела YS (6x4) који су серијски израђивани у погону у граду Флинт у држави Мичиген. Ови камиони су били опремљени 6-цилиндричним бензинским мотором запремине 3.500 cm³ и снаге 85–90 КС. Постојало је више варијанти овог основног модела а за потребе Војске Краљевине Југославије је највероватније набављена варијанта YS-4103.¹⁰¹

Навели смо да су шевролети набављени за попуњу шест армијских ауто-батаљона. Првих 40 камиона је стигло из Америке спремно за возњу

⁹⁷ М. Вјелажас, *n. d.*, стр. 91.

⁹⁸ Терзић наводи како је Југославија набавила камионе прага РВ (RV) али то није тачно. Верзија РВ има дизел мотор а југословенске праге су сасвим сигурно имале бензинске моторе. V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, Ljubljana–Beograd–Titograd, 1984, на више места.

⁹⁹ Камииони су по америчким стандардима били од 3 тоне а по нашим од 2,5 тоне. Стварна носивост камиона је била око 2,7 метричких тона. V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, Ljubljana–Beograd–Titograd, 1984, стр. 111 и 143. Фотић је 15. априла о одлуци владе обавестио др Давида Албалу. Milan Koljanin, *n. d.*, стр. 23. О преговорима детаљније видети и у: Архив Југославије, стр. 371–190.

¹⁰⁰ Е. Д. Кочнев, *Энциклопедия военных автомобилей 1769–2006*, Москва, 2006, стр. 599.

¹⁰¹ Варијанта је одређена на основу расположивих фотографија јер се у изворима нигде не наводи ни о којој је варијанти него ни о којем је моделу реч. Међутим, пошто се варијанте разликују само у детаљима није немогуће ни да је реч о некој другој сличној варијанти (сигурно је реч о моделу YS) али су карактеристике свих ових варијанти практично идентичне. Интересантно је да америчка армија током Другог светског рата није имала ниједан троосовински камион произведен у Шевролету већ само двоосовинске. *TM 9-2800 Standard military motor vehicle*, Washington, 1943.

а остали су стигли у деловима и склопљени су у Југославији, да би после тога попунили споменуте ауто-батаљоне. Али, то нису шевролети који су почетком 1941. године довршени у Крагујевцу јер су ауто-батаљони попуњени још пре него што је започела испорука крагујевачких камиона.

Пошто није сачувана документација Војнотехничког завода из тога времена, осим делимично разних радних и платних налога, тешко је дати коначно мишљење о производњи у Крагујевцу. Али ево шта може да се закључи на основу сачуваних докумената¹⁰² и забележених сећања тадашњих радника.

Заводи су се још од 1919. бавили ремонтом возила за војне потребе, као и израдом многих делова за њих. Инжењери Војислав Рашић и Живорад Нешић су правили документацију за израду аутомобилских делова. Индустриски ремонт возила је први пут обављен у Заводима 1935. године. Израђивани су резервни мењачи за камионе бисиг, фаун и штајер, затим кардански зглобови, механички делови диференцијала, као и клипови са прстеновима предње осовине. Инжињер Рашић је конструисао потпуно оригиналан уређај за бушење цилиндара, са тачношћу од плус пет стотих делова милиметра. Заводи су поседовали и машину за спирално озубљење зупчаника. Када је у Раковици почела израда камиона прага РН-8 Заводи су за њих израђивали парове зупчаника за диференцијале.¹⁰³

Током 1940. године започело се са израдом камиона шевролет у ауто-радионици Завода у Крагујевцу. На основу сачуваних радних налога знамо да је било у изради 500 камиона, од чега је до рата довршено 400 возила. По сећању А. Ивановића, до рата је израђено 500 мотора за њих и то 250 у Раковици а 250 у самом заводу, при чему се блок мотора израђивао, за све моторе, у Раковици. И у Заводу су излили један блок мотора као пробни примерак али, пошто нису знали састав легуре, метал им је био порозан па су одустали од даљих покушаја. Поред мотора у Крагујевцу су израђивали и шасије за камионе и многе друге делове. Дневно је монтирано по 15 возила и свако је испробавано у пробној возњи дужине 50 километара.¹⁰⁴

На основу радних налога а и сећања М. Алексијевића, готово је извесно да је требало да Заводи поред 500 камиона у изради, ураде још додатних 500.¹⁰⁵

¹⁰² Реч је о радним и платним налозима радника Војно техничког завода у Крагујевцу који се чувају као несређена грађа у данашњој фабрици Застава и у Архиву Шумадије у Крагујевцу.

¹⁰³ Сећање Александра Ивановића, који је руководио монтажом шевролета у Крагујевцу, објављено у: *1853–1973 Од тона до аутомобила*, Крагујевац, 1973, стр. 107.

¹⁰⁴ Архив фабрике Застава Крагујевац, Несређена грађа – радни налози за период октобар 1940 – април 1941; Сећање Александра Ивановића, објављено у: *1853–1973 Од тона до аутомобила*, Крагујевац, 1973, стр. 107.

¹⁰⁵ Сећање Миодрaга Алексијевића, у то време шефа I одељења у Заводима објављено у: *1853–1973 Од тона до аутомобила*, Крагујевац, 1973, стр. 104.

На основу свега наведеног можемо закључити следеће. Постоје две могућности. Прва је да је најпре наручено 1.000 шевролета, од којих је 460 одмах склопљено (40 је дошло већ у возном стању) и предато војсци, након чега је других 500 предато за израду Заводима, који нису имали само да склопе готове камионе већ и да сами израде највећи део делова. Док је трајала израда камиона у Крагујевцу, следила је нова наруџбина за још 500 камиона у Заводима. Друга могућност је да је реч о две наруџбине од по 1.000 камиона – прва за 1.000 камиона израђених у САД-у и склопљених у Југославији, и друга, од такође 1.000 камиона, који би се монтирали од делова највећим делом израђених у земљи. Која је од ове две могућности тачна остављамо будућим истраживачима да разреше.

Закључак

Дуго по завршетку Првог светског рата Краљевина СХС/Југославија није имала заиста шта ни да набави од наоружања у Сједињеним Америчким Државама. Током Првог светског рата америчка индустрија није дошла до пуног изражаја, премда су постојале огромне наруџбине које никада нису реализоване јер су масовније испоруке планиране тек за пролеће 1919. године. Тако је америчка армија учествовала у рату са оружјем које је углавном добила од Француске и нешто у мањој мери од Велике Британије, наравно, не рачунајући бродове. Међутим, не треба занемарити велике испоруке америчке индустрије кад су у питању возила, интендантска опрема, па и неки значајни полуфабрикати који су даље коришћени у војној индустрији земаља Антанте.

Након завршетка Првог светског рата Американци су поседовали велике вишкове наоружања које су добили од савезника и које нису намеравали, бар не у већој мери, да превозе преко океана. Тај вишак се налазио у Француској и састојао се углавном од француског наоружања, које је армија новостворене Краљевине СХС могла да добије на самом Балкану од француских снага које су се ту налазиле и које такође нису намеравале да то оружје враћају у метрополу. И заиста, део тог оружја ће, под врло повољним условима, и добити.

Двадесетих година прошлог века Американци су на светском тржишту оружја нудили мало тога. Осим одличних пиштоља колт М 1911, војсци Краљевине СХС су могли да буду интересантни само још пушкомитраљез бранунинг 7,62 мм М 1918 и лаки митраљез истог произвођача браунинг 7,62 мм М 1919. Америчка артиљерија се састојала од оруђа француске конструкције све до краја тридесетих година а већину тих оруђа је имала у наоружања и Војска Краљевине СХС/Југославије. Американци све до друге половине тридесетих година једва да су имали оклопне јединице тако да

код њих није било могуће набављати ни тенкове а иста ситуација је била и са противоклопним оруђима. Нешто боља ситуација је била са противавионским оруђима. Американци су у периоду од 1930. до 1936. године имали врхунске борбене авионе, најбоље, поред оних британских. Не рачунајући ратне бродове, као што видимо, једино што су могли Американци да понуде били су ваздухопловни мотори, аероплани и возила – путничка и теретна.

Тек од 1936. или 1937. године ситуација се мења, и америчка војна а не само ваздухопловна индустрија се захуктава и почиње да избацује све квалитетнија оружја, оруђа и оклопна возила. Пре свега то су: прва масовно произвођена полуаутоматска пушка М1 гаранд, тешки митраљез 12,7 мм М2ХБ (М2НВ) браунинг, као и аутомат .45 М1928 А1 томпсон. Југославија је имала у серијској производњи врхунску брзометну пушку маузер М24 па није имала велику потребу за њеном заменом, а што се тиче тешких митраљеза, набавила је одличан чехословачки тешки митраљез 15 мм збројовка М38 (чехословачка званична фабричка ознака је била 15 mm ZB 60 Model 1938), који су увели у наоружање и Британци под називом 15 мм БЕСА. Премда ће браунинзи 12,7 мм и у британској армији делимично потиснути чехословачке тешке митраљезе, по мишљењу Британаца БЕСА је била знатно бољи митраљез, али су квантитет и цена пресудили у корист браунинга. Што се тиче томпсона, Југословени ће пред сам рат набавити одређен број примерака ових аутомата. Кад је реч о артиљерији, Американци су до почетка Другог светског рата увели у наоружање само брдску хаубицу 75 мм М1А1, али је Југославија имала квалитетније Шкодине брдске топове 75 мм М28. Више различитих модела одличних артиљеријских оруђа (пољска хаубица 105 мм М2А1, тешки топ 155 мм М1А1 и тешка хаубица 155 мм М1) је било у завршној фази развоја али су сви они ушли у серијску производњу тек 1941. године, па и касније. За Југословене су могли бити нарочито интересантни тешки топови 155 мм М1А1 који су били квалитетнији од било којег сличног топа у југословенском наоружању, али су имали један велики недостатак са југословенског становишта, захтевали су моторну вучу и то тегљаче гусеничаре (или бар полугусеничаре) па из економских разлога нису долазили у обзир – до даљњег. Амерички противоклопни топ 37 мм М3 је био нешто бољи од југословенског Шкодиног противоклопног топа 37 мм М39 али знатно слабији од другог нашег противоклопног топа, такође Шкодиног 47 мм М38. Американци су много каснили у развоју тенкова. Први амерички тенк, усвојен у наоружање после Првог светског рата је био лаки тенк М1 (Combat Car М1) и то тек 1935. године. Колико је била спора производња тенкова у Америци пре Другог светског рата најбоље говори податак да је 1936. израђено само 19 лаких тенкова, 1937. године 154 и 1938. 18 средњих и 74 лака. Једини амерички тенк, на нивоу тадашњих конструкција, 1941. године био је лаки тенк М3 стјуарт, али и да су га југо-

словенске власти наручиле а Американци дали дозволу за испоруку, тешко да би стигао у Југославију пре зиме 1941/42. године.

С обзиром на политику развоја ратне морнарице Краљевине СХС/Југославије, практично није било брода или подморнице која би била стварно интересантна Југословенској краљевској морнарици.

Због свег реченог није ни чудо да су се набавке углавном свеле да испоруку авионских мотора, авиона и камиона. Наравно, ту су и аутомати томпсон М1928. Интересантно је лутање у покушајима набавке авиона. Није јасно зашто није склопљен ниједан уговор за набавку обрушавајућих бомбардера, које су поред Немаца и Јапанаца у то време имали само Американци. Амерички морнарички обрушавајућу бомбардери су били неоспорно бољи од немачких штука (Ју-87) а могли су се добити, премда по нешто вишој цени. Коначно и ловци брустер бафало јесу били слабији од немачког Ме-109 и британских спитфајера и харикена али су били равни или бољи од италијанских ловаца а и од фјуриа и авија који су представљали значајан део југословенског ловачког парка 1939. и 1940. године. Падом Француске ситуација се драстично мења и Југославија добија део њених испорука. Да је реализована наруџбина ловаца кертис П-40Ц, ситуација у југословенској ловачкој авијацији би се драматично побољшала јер су ови амерички ловци по квалитету били пандан немачким ловцима Ме-109Е-3 у југословенском наоружању. И на крају чудно је да није било и већих наруџби камиона у Америци, већ су они набављани и у Немачкој, Италији, Чехословачкој. Била је пожељна унификација ауто-парка, а она се најрационалније, у то време, могла извршити са америчким возилима.

Summary

Military-Technical Cooperation Between the Kingdom of Yugoslavia and USA

Key words: *Army of Kingdom of Yugoslavia, USA, air force, Yugoslav Royal Navy, Chevrolet, aircraft engines, vehicles, Bellanca, Curtis*

The Kingdom of Yugoslavia didn't have a very developed military-technological cooperation with USA. The reasons were manifold, and probably the most important one was that USA had nothing to offer to Yugoslavia until the beginning of the war.

Interestingly, the first combat means in the armament of the Army of the Kingdom of Yugoslavia was the river vedetta B1 which was entered into the fleet list of the Yugoslav Navy immediately after it was formed in 1923. It was erased from the fleet list on July 13, 1929. The vedette B1 was built in 1916 in the American ship-yard of the Ellico company and served in the French fleet until 1923, marked B5. American ship-yards took part at the international tender published for building two submarines in the winter of 1926/7, but they failed.

For the needs of the Yugoslav aircraft industry engines Liberty Navy were obtained in 1928. They were built in 36 out of 37 produced recognizance hydro-planes IO in 1928 and 1929. Almost at the same time engines Wright Whirlwind J-5 were built into 15 airplanes Fiser F-1 –Wright. Probably in 1934 negotiations were started with the American companies concerning acquisition of Wright C Cyclone F-56 engines for 50 „dragons“ without engines of the Brege 19 aircraft of the second generation. The first serial Brege-Cyclone took off on December 11, 1936 and the last one was delivered on November 15 or 17, 1937. In all, 48 Brege 19-8 with the Cyclone engine were produced. Meanwhile, the Cyclone engines were delivered from USA.

There were several attempts at acquiring planes in USA during 1939 and 1940. Thus, it was negotiated with the Avia Bellanca Aircraft Corporation about the fighter Y-1-22 (Bellanca Model VF) and CCCY-1 (Bellanca Model 26-10B) with two engines in April 1939. There was talk about fighters Y-2-22 (Bellanca Model 27-86) and again the bomber CCCY-1 in September 1939. There were negotiations with the Bellanca company in November 1939 too, when North American also offered its new bomber NA-40 and Brewster its diving bomber. There were offers later on too, so that the same company, Brewster, offered its one-seat fighter in December 1939, and little before that the company Vought

offered its diving bomber. Unfortunately, for various reasons none of these offers was realized. However, after the capitulation of France, the situation concerning acquisition of aircraft from USA changed. With the fall of France, these French orders were canceled, so part of the already produced planes could be obtained at the market. To be sure, most of the French orders were taken over by Great Britain, but the British demanded that a number of, mostly smaller changes be made on the aircraft they had taken over. On many, more or less already finished planes it wasn't profitable to make such changes, so these aircraft were offered at the market as they were. It was exactly these that the Kingdom of Yugoslavia bought. Thus the Kingdom of Yugoslavia managed to obtain Curtis P-40C fighters. Unfortunately, it isn't known how many of these fighters were ordered. On the day of the German attack on Yugoslavia on April 6, 1941, 10 P-40Cs were packed in containers in the Baltimore harbor and already officially handed over to the representatives of the Yugoslav government. Instead of Yugoslavia, the planes reached Great Britain on May 1, 1941, only to be delivered to USSR later on.

Machine-guns Thompson M1928A 1 were bought in America – probably 2.000 pieces – as well as Chevrolet YS trucks – at least 1.000 vehicles. Part of the trucks was only assembled in Yugoslavia but 400 trucks were almost completely produced in the Military-Technical Institute in Kragujevac.

THE POSSIBILITY OF A SOVIET MILITARY ATTACK AGAINST YUGOSLAVIA IN BRITISH ARCHIVAL DOCUMENTS (1948–1953)¹

Péter VUKMAN

PhD student at the University of Szeged

ABSTRACT: This paper tries to analyze the possibility of a Soviet and/or satellite military attack against Yugoslavia between 1948 and 1953 according to certain British foreign papers. Although the British Foreign Office dealt with the possibility of such an attack and did not exclude it theoretically, they did not consider it seriously to happen.

Key words: *Cold War 1948–1953, Soviet Attack, Yugoslavia, Britain*

After the Soviet-Yugoslav-Bulgarian meeting in Moscow on 20 February 1948 the relationship between the Soviet Union and Yugoslavia deteriorated in a rapid and dramatic way. The withdrawal of Soviet military and civil advisers (18–19 March 1948) and the exchange of letters between the two Communist parties (March–May 1948) were followed by the expulsion of the Yugoslav Communist Party from the Information Bureau (Bucharest, 28 July 1948).² As a result of these measures, the Soviet Union and its Eastern-European satellites denounced the treaties of friendship and economic cooperation. As the conflict escalated,

---

¹ The research for this paper was written was in part supported by the Hungarian Scholarship Board Office Hungarian State Eötvös Scholarship and is based on archival research that took place in the National Archives - Public Records Office, Kew Gardens, London between August–October 2007.

² Information Bureau of the Communist Parties, shortly: Cominform or Information Bureau. It was founded at Sklarska Poreba, Poland in 1947 as the successor of Comintern. Its members were the Soviet, the six Eastern-European, the French and the Italian communist parties. The organisation formed another tool for the Soviet Union to exert influence over the satellite states.

the danger of Soviet military attack against Yugoslavia emerged, as the next step of Soviet pressure. There are two different interpretations of these events in Hungarian historiography. On the one hand, Béla Király, and later Imre Okváth emphasized that the script of the onset really existed from the beginning of the 1950s³. On the other hand, László Ritter, who based his argument on archival sources and compared the military build-up of the countries in the Soviet orbit, came to the conclusion that the Soviet Union did not really plan an attack against Yugoslavia because the military build-up of the satellites had not reached an adequate level. Moreover, Ritter thinks that in reality it was the Soviet Union that was worried about a Western attack starting from Yugoslavia. Therefore, the build-up was intended to be defensive in character and not attacking.⁴

An interesting dichotomy can be observed in Western scholarly works, as well in reference to the interpretation of the aforementioned events. While some historians think that the Soviet pressure and the possibility of an attack against Yugoslavia decreased after the outbreak of the Korean War, in their analyses the American intelligence services considered the onslaught a more serious danger in 1951–1952, right after the outbreak of the Korean War. Because of this contradiction it might be interesting to take into consideration how the British foreign policy interpreted the events in and concerning Yugoslavia between 1948 and 1953. In this article my aim is to outline the British policy makers' view based on the reports, analyses of the British embassies in Yugoslavia and in the other Eastern-European capitals as well as on the papers of the meetings of the British Foreign Office and Chiefs of Staff.

At first, the British Foreign Office, similarly to the other Western great powers, fumbled in the dark about the real causes of the Soviet-Yugoslav conflict. The larger part of the embassy papers simply reported on the successive events, trying to formulate a unified British standpoint. For example, the British Embassy in Belgrade reported to the Foreign Office that „As seen from here [i. e. Belgrade] the truth of the matter is simply that Tito and the Yugoslav party have got too big for their boots and have run counter to the aims of Russian nationalism“.⁵ Yet, even in this early phase of the conflict, the Foreign Office placed great emphasis in its summaries on defining not only the causes of the conflict but the possible future Soviet steps, too. In the absence of Sir Charles Peake, British ambassador

³ Király Béla, *Honvédségből néphadsereg* [From Hungarian Army to People's Army], Budapest, 1989. and Okváth Imre, *Bástya a béke frontján. Magyar haderő és katonapolitika 1945–1956* [Bastion on the Front of Peace. Hungarian Army and Army Politics], Budapest, 1998. Okváth states in his book that although the plans existed, their primary aim was to launch a counterattack against the Yugoslavs.

⁴ Ritter László, „War on Tito's Yugoslavia? The Hungarian Army in Early Cold War Soviet Strategies”, http://www.isu.etho.ch/php/documents/collection_Tio/texts/Introduction_war_tito.htm.

⁵ The Public Records Office, London (henceforward: PRO) FO 371/72579 R7655/407/92. King to Foreign Office, 29 June 1948.

to Belgrade⁶, it was the chargé d'affaires of the embassy who tried to predict the next step of the Soviet Union. King correctly saw that the „Chance of a palace revolution [had] now passed“ and that the Cominform resolution would be followed by economic sanctions in order to paralyze the ambitious five-year plan, the aim of which was heavy industrialization, as its realization was largely based on Albanian and Romanian oil shipments and coal from Czechoslovakia and Poland. Moreover, he thought that „until Stalin should himself intervene to effect reconciliation, there remains economic sanction. The Russians could prevent the fulfilment of existing trade agreements between Yugoslavia and Eastern European Satellite countries⁷ thus crippling Yugoslavia, enhancing existing distress and preventing the fulfilment of the Yugoslav five year plan.“ This could be complemented by inciting internal riots or some kind of a coup, though, he opined that this was less likely, as he wrote: „It is however possible that a coup of some sort was originally intended since reports of arrests of Generals and others over the last few weeks⁸ may well have some basis of truth.“ In his analysis, similarly to other British ambassadors in countries of the Soviet orbit, he raised the possibility of direct Soviet military attack but he did not really consider it as a possibility, either: „It is difficult to foresee Russia's next step in the dilemma she has created for herself. Direct military action at this juncture can be ruled out since an occupationary rôle in opposition to all classes in a country like Yugoslavia could scarcely recommend itself. Fomentation of an internal revolt also appears quite unlikely“.⁹

In this early phase of the Soviet-Yugoslav conflict, the military attack emerged just as the least possible probability, therefore, the British policy makers did not really take up the question of analyzing the Western response in detail¹⁰, even though on 10 July, Bennett, British ambassador to Bulgaria sent a letter to the Foreign Office in which he opined that a Soviet or a satellite attack with indirect Soviet help could not be entirely excluded: „It is difficult to judge at present what may be the ultimate repercussions of the present Cominform crisis and it is possible that it may be resolved without any developments of a military

⁶ Peake was on his way back to London for consultation at the time of the Bucharest declaration, which condemned Yugoslavia, so he heard the news on the Orient Express. PRO FO 371/72579 R7700/407/92. Harrison to Foreign Office, 29 June 1948.

⁷ The Treaty on Economic Cooperation between the Peoples' Republic of Albania and the Federal Peoples' Republic of Yugoslavia was broken on 1 July 1948. Other satellite states followed suit, including Hungary, in 1949.

⁸ King probably referred to the arrest of Adrija Hebrang and Sreten Žujović, who were arrested in April 1948. Hebrang committed suicide in prison later 1948.

⁹ PRO FO 371/72581 R7867/407/92. King to Foreign Office, 2 July 1948.

¹⁰ In the summary of its analysis of 8 July 1948, the Foreign Office considered three steps in the conflict: reconciliation, economic sanctions and the temporization of the Soviet Union (at least until the Congress of the Yugoslav Communist Party where friendly elements might assume power). Only half a sentence was devoted to the possibility of a military attack. PRO FO 371/72584 R8466/407/92. Foreign Office minute, 8 July 1948.

or otherwise sensational kind. 2. Nevertheless, the possibility of military moves cannot be left out of account. The invitation in the Cominform resolution [28 July 1948] to orthodox communist elements in Yugoslavia to restore the situation might well lead to internal disorder in Yugoslavia.“ Therefore he commissioned an updated summary on the preparedness of the Bulgarian army to his military and air attachés. Although they both thought that in this case Bulgaria would mobilize its army in a larger extent than it was allowed in the 1947 Paris Peace Treaty, the attachés concluded that the country was still not ready for launching or taking part in an attack. They accounted that for the obsolete state of the Bulgarian air defense system and at the same time observed that „...Bulgaria will undoubtedly have to increase considerably the strength of her Armed Forces, which would immediately constitute a flagrant and overt evasion of the articles of the Peace Treaty, which limits the strength of the Army, including Frontier Guards, to 56,800“ and with that step the Bulgarian government would provide an opportunity for the (probably military) „interference of signatories to that Treaty.“¹¹

As a matter of fact, the possibility of a Soviet and/or satellite military attack emerged explicitly in the reports of the British embassies only in the spring of 1949 as a possible result of the increasingly frequent border incidents. The British reports primarily focused on the incidents on the Hungarian-Yugoslav and Romanian-Yugoslav frontiers, of 29 January¹², and 30 March 1949, respectively.¹³ Although the Italian ambassador accredited to the Yugoslav government feared that the attack would be launched even on the following day (31 March), the British reports made it clear on every occasion that the sole real purpose of the border incidents was to intensify the war of nerves. In his summary of June 1949, Sir Charles Peake, the British ambassador to Belgrade, Sir Charles Peake only mentioned that there were some minor border incidents, but in his opinion it was the economic blockade that would intensify in the coming period.¹⁴ He expressed a similar belief on 12 August, after he had a meeting with Aleš Bebler¹⁵: „It was clear that the Soviet Government would not hesitate to disrupt anybody’s economy if by so doing they could achieve their aim in Yugoslavia, which was to bring about the downfall of the régime“. A few days later, during a conversation in the Foreign Office, the former Hungarian ambassador in London, who was in exile at that time, expressed his belief in the probability of a Soviet attack. However, both the British officers and Bebler rejected it and they only thought it feasible

¹¹ PRO FO 371/72583 R8362/407/92/G. Appreciation of the availability of Bulgarian formations for both initial defensive and offensive operations against Yugoslavia, 9 July 1948.

¹² PRO FO 371/78707 R2169/10338/92. Peake to Hayter, 29 January 1949.

¹³ PRO FO 371/78711 R8515/10338/92. Kelly to Foreign Office, 3 September 1949.

¹⁴ PRO FO 371/78691 R6801/1023/92. Peake to Bevin, 29 June 1949.

¹⁵ Bebler, Aleš (1907–1981), Slovenian born Yugoslav Communist politician, Yugoslavian ambassador to the UN until 1952, later secondary secretary for foreign affairs.

if the other methods of pressure were useless or the Soviet Union assumed the responsibility for starting a new world war.¹⁶ This possibility later appeared many times in British analyses as one of the main reasons against a Soviet attack.

On 18 August 1949 the Soviet Union presented another note to Yugoslavia, in which they made it clear that they considered the refusal of the extradition of White Russian refugees an offensive step against the Soviet Union and they would make the necessary response.¹⁷ Tito and the Yugoslav leaders considered this wording an ultimatum. However, no change can be observed in the view of British foreign policy in that period. In his minute, C. R. Rae, an officer in the Southern Department of the Foreign Office mentioned that „The warning in the last paragraph [of the Soviet note] should be clear enough. [...] I am inclined to think on balance that it does not portend drastic action in the immediate future. [...] my guess would be that the Russians have still a few more notes like this up their sleeve which they hope will influence the Yugoslavs.“ He also mentioned another significant detail in connection with the Soviet note, as „this is the first time – I am pretty sure I am right in saying – that the Soviet Government has taken cognisance of the Cominform resolution.“¹⁸ In his cipher telegram on 22 August, Peake reported on the Soviet note but rejected that drastic steps would take place. The British ambassador in Moscow had the same view, too, as he wrote that „I am a little disturbed at the tone of this latest note especially the threat in the last sentence to proceed to „other more effective means“, if the Soviet Government does not receive satisfaction. If satisfaction is not received, the Soviet Government must surely feel omitted to do something. The question is: What? It still seems unlikely that they have in mind military action. [...] It seems to me more likely to be a further intensification of the „war of nerves“, the preliminary perhaps to a denunciation of the Soviet-Yugoslav Treaty of Friendship and Mutual Aid¹⁹ and to reprisals against Tito-Yugoslavs, if any can be found“. In his cipher telegram to the Foreign Office on 2 September, Kelly repeated his argument and interpreted „this violent ill-temper as (a) a measure of the supreme importance attached to accomplishing the downfall of Tito, and (b) a tribute to the latter’s success in having taken the initiative and force Moscow to respond to his moves“, and considered the military attack as just another Soviet bluff.²⁰

¹⁶ PRO FO 371/78691 R8046/1023/92. Peake to Rumbold, 12 August 1949 and Bateman to Peake, 20 August 1949.

¹⁷ The members of the White Russian emigrants arrived in the first Yugoslavia after the Russian Civil War and formed a large exile. Until the outbreak of the Soviet-Yugoslav conflict, Stalin was not really interested in their fate but now the Soviet leadership condemned that the Yugoslav law courts sentenced the emigrants for spying.

¹⁸ PRO FO 371/78709 R8250/10338/32. Rae to Hankey, 22 August 1949.

¹⁹ The Treaty of Friendship, Mutual Assistance and Post-War Cooperation was broken by the note of the Soviet Ministry of Foreign Affairs on 28 September 1949.

²⁰ PRO FO 371/78708 R8066/10338/92, FO 371/78709 R8250/10338/32. Rae to Hankey, 22 August 1949 and FO 371/78710 R8513/10338/92. Kelly to Foreign Office, 2 September 1949.

On their meeting of 6 September the Foreign Office and Chiefs of Staff evaluated the British standpoint about the military attack in view of the American estimate. The Policy Planning Staff of the State Department outlined four possibilities in its evaluation, which was mentioned in the cipher telegram of Franks, British Ambassador to Washington, on 2 September: „(a) A direct Soviet attack on Yugoslavia, with or without the use of the Satellite armies. (b) A direct attack on Yugoslavia by her satellite neighbours. (c) Intensified guerilla operations within Yugoslavia [...]. (d) A continuation and intensification of the present political, economic and psychological warfare against Yugoslavia, together with attempts to instigate a revolt within Yugoslavia, and possible attempts at assassination“, among which they considered the combination of the third and fourth options the most likely possibility. They did not exclude the possibility of a Soviet military attack but they considered it the less likely scenario. In the light of this and former viewpoints, the United Kingdom excluded the possibility of both the Soviet and the satellite attack because, according to the British analysis, „Moscow seems so unlikely to adopt course (b) that we propose to exclude it from our calculations“ and agreed that „the combination of courses (c) and (d) is the most likely possibility“.²¹ The Joint Intelligence Committee had a similar view on 10 September and it concluded in its statement that the „moves that have taken place to date may only be part of the war of nerves and considerable further build up would be required before Russia would feel able to carry out an offensive with the certainty of rapid victory“.²²

The official British standpoint did not change after that, even if some contrary propositions emerged. In his analysis of 5 December 1949, the British air attaché to Bulgaria considered the relationship between Yugoslavia and the satellite states tense. According to him, „political preparations for a war invariably precede military preparation. The military aspect has therefore been subordinated to the political.“ Therefore, the Soviet Union would first try to internally overthrow Tito but if that attempt was not successful, it would be followed by invasion, regardless of public opinion: „The U.S.S.R. is unlikely to be deterred from invading Yugoslavia by world opinion, provided such opinion does not result in a declaration of war by the Western countries.“ He thought that the „ability of Soviet forces to operate in the field in rigorous winter conditions would enable the U.S.S.R. to conduct a winter campaign if it so desired“, however, bad weather conditions could prolong the campaign and therefore increase the risk of hardening the public opinion in the Western world. Moreover, the Greek question would add a special emphasis for the attack against Yugoslavia: „It is impossible to predict the outcome of this second battle for Greece, but it is at least clear that in the event of Communist victory in Greece, the whole framework of

²¹ PRO FO 371/78693 R8534/1023/92. Franks to Foreign Office, 2 September 1949.

²² PRO FO 371/78693 R8610/1023/92. Foreign Office to Washington, 10 September 1949.

Mediterranean strategy [...] would be drastically affected. It is for this reason that a Soviet invasion of Yugoslavia assumes a vital importance."²³

The British military attaché to Belgrade, Dewhurst prepared his report on 10 February 1950, in which he took three possibilities into account: military invasion, organizing internal revolts and „leave things to slide“. (Peake amplified Dewhurst's analysis with guerilla warfare as a fourth possibility.) In his analysis, Dewhurst examined those factors which would deter the Soviets from invasion: the military attack would contradict the Soviet propaganda about the peace campaign; also it would be hindered by Yugoslav success in foreign policy (signing of economic agreements with Western states, Yugoslavia's election as a non-permanent member to the United Nation Security Council in late autumn 1949 and the American public statements, which in fact were rather limited). However, he called attention to the fact that it would be impossible to rule out completely a military attack, as in his summary on the attaché's report Peake wrote that „It is no doubt salutary to echo Colonel Dewhurst's warning that, however great the military and political disadvantages of any given policy may be, the Soviet leaders' appreciation of the situation may be so faulty as to lead them to ignore its consequences“, but in that case a successful Yugoslav guerilla war must be taken into account. The general considered guerilla warfare more advantageous because its „organizers could remain discreetly anonymous“ and the atrocities can not lead to another general war because they „need not involve, any more than the Greek adventure, a serious risk of general war.“ Although Dewhurst admitted that even the Yugoslav leaders placed the responsibility of a Soviet attack into the distant future, he drew attention to the possibility that the military build-up of the satellite armies could increase, therefore certain preparatory measures would be necessary. Still, he looked confidently into the near future and hoped that the exertion of those plans in practice would be unnecessary.²⁴

Dewhurst's analysis was supplemented on 8 July by the report of Major Ramsey, assistant military attaché to Yugoslavia. The reason for this amendment can be linked to the Korean War, which broke out on 25 June and to the changes it brought about in international diplomacy. According to Ramsey, there had not been any significant change in the satellite armies since early 1950. Moreover, the Yugoslav army was still larger in number than that of the satellite states, which also lacked the necessary political steps needed for a successful invasion. However, the ongoing border incidents could act as factors of uncertainty. Among those he considered the incidents on the Yugoslav-Bulgarian border the more serious, while he thought that the incidents on the Yugoslav-Hungarian border

²³ PRO FO 371/78714 R11868/10338/92G. The U.S.S.R. versus Yugoslavia: The Next Move, 5 December 1949. Yugoslavia gave considerable help to the Greek partisans until 1949, even contrary to Soviet disapproval. The suspension of this assistance was one of the main reasons for the defeat of the Greek communists.

²⁴ PRO FO 371/88239 RY1023/10. Peake to Bevin, 10 February 1950.

were more likely defensive than attacking in character. He acknowledged that the outbreak of the Korean War would raise the fears of the Yugoslav leaders, but he considered impossible the disguising of the attack against Yugoslavia as a civil war, similarly to the Korean War. Ramsey thought that the attack would be drawn from Bulgaria towards Niš and from Romania towards the Vojvodina. The third course of attacks would be directed towards Zagreb. As Vojvodina virtually lacked Yugoslav defense, it seemed to him „likely that it has been written off militarily in advance and that the few troops there have a delaying role only.“ He thought that Tito would withdraw his forces into the Bosnian and Montenegrin mountains. In his report he also underlined that the weapons of the Yugoslav Peoples' Army were outdated but he considered the morale of the soldiers good.²⁵

David Kelly, the British ambassador to Moscow, opposed the above interpretation but emphasized that his analysis was not a military but rather a political one and was based on the propaganda articles he had read in the Soviet press. According to him, the only possibility for the Soviet Union would be the military overthrow of Tito's regime but he excluded that in the near future because, at least in his opinion, Yugoslavia played a less important role in the defense of the Soviet orbit. He thought that the direct participation of Soviet troops would prove the fiasco of Soviet foreign policy. However, he considered it too early to determine the real motivation of the border incidents. He thought that the Soviet or satellite attack would only take place as a counterstep in the event of Yugoslav aggression. He also admitted that it was too early to predict the outcome of the Korean War, and in case of its protraction, the Soviets might take the attack against Yugoslavia as an alternative step. The same could happen if the Western armies had rapid success in Korea, but in this case the reason for the attack would be to save the prestige of the Soviet armies.²⁶

In a conversation in the United Nations Security Council on 13 July, Aleš Bebler exposed to John Foster Dulles²⁷, how alarming, the concentration of satellite armies was, which, according to him, had some significance beyond the war of nerves. Therefore, he wanted to get a common stand from the international organization similar to the one it adopted about Korea but his American colleague opposed that argument and was on the opinion that the only reason behind this step was to maintain the Western interest toward Yugoslavia. Sir Gladwyn Jebb, British ambassador to the UN, also shared that latter view. After summarizing the main points of the American argumentation, he wrote to the Foreign Office that the „State Department have told us that Dr. Bebler's far from sanguine views hardly correspond with the more optimistic impression which the Yugoslavia

²⁵ PRO FO 371/88240 RY1023/28. Internal Disposition of Yugoslav Forces. Peake to Younger, 8 July 1950.

²⁶ PRO FO 371/88240 RY1023/35. Kelly to Younger, 14 July 1950.

²⁷ The United States ambassador to the UN between 1946-1947 and in 1950.

Ambassador at Washington has conveyed to them. They consider it natural, however that Dr. Bebler should wish to keep Yugoslavia as much on the map at present as possible and propose to maintain close contact with him.²⁸

After the nervous tension – which followed the outbreak of the Korean War – settled, the analyses again rejected the possibility of either the Soviet or satellite attack but as a new element, military material help to Yugoslavia started to play a more and more important role, as the meeting of the British government on 13 December clearly showed it. The participants of this meeting again considered the direct Soviet attack unlikely. According to their opinion, this would have rather taken place through the satellites. The best remedy would have been a well-equipped Yugoslav army, therefore, it would have been important to give economic and military help to the country, but first, they wanted to consult it with France and the United States.²⁹

Compared to the previous years, in 1951 more reports and analyses dealt with both the probability of a military attack against Yugoslavia and military help. Even if the analyses uniformly rejected that there would be any kind of military attack against Yugoslavia in the near future, its hypothetical possibility was not excluded. In his detailed letter on 10 February to Ernest Bevin, the Minister for Foreign Affairs, Peake dwelled long on the increase in force of the satellite armies that on the whole exceeded the Yugoslav army. According to the ambassador, the superiority of the satellite armies would increase two-fold considering outdated weaponry of the Yugoslav army and threefold in its manpower. This unfavorable shift could be moderate if the Yugoslavs increased the number of soldiers in their army. Peake outlined the possible directions of a future attack. Similarly to earlier reports, he thought that first the attack against Yugoslavia would come from two directions. From the North, Hungarian and Romanian troops would cross the Sava and the Danube and occupy Zagreb and Belgrade, while the Bulgarian troops would enter from the Southeast and attack Macedonia and South Serbia.³⁰ In case of an attack, the Yugoslav armed forces would withdraw to the mountains and return to the long tradition of guerilla warfare. Therefore the biggest challenge for the invaders and the Soviet military leaders would be to crush this mountain resistance. The ambassador thought it inconceivable that Tito would let Greek troops enter Yugoslav territory but their deployment on the border would be enough to moderate the Bulgarian attack and would secure the supply routes to Thessaloniki. Although the ambassador gave a detailed analysis on the possible routes of the attack, he thought it impossible for the outlined scenario to take

---

²⁸ PRO FO 371/88240 RY1023/37. British Embassy Washington to Foreign Office, 22 July 1950.

²⁹ PRO CAB 130/65 GENs348. Minute of an ad hoc meeting of Ministers, 5 December 1950.

³⁰ The occasional Albanian steps were considered as a risk by him and the other reports but they rather thought about a preventive Yugoslav attack against Albania, which in turn could have been a pretext for an invasion against Yugoslavia.

place in 1951. His main reason against the probability of an invasion was the low morale of the satellite armies, while he feared that the Hungarian army would increase significantly and the Hungarian officers would be trained in the Soviet Union.³¹

Nearly at the same time, on 9 February, Batchelor, British military attaché to Bulgaria, prepared his own analysis in which he distinguished four types of possible courses of action. However, he made it clear that he considered the equipment and morale of the Bulgarian army extremely low. Therefore, in case of a possible Hungarian and Romanian attack, the satellites could only count on them (i. e. the Bulgarians) as reservists.³² After discussing separately the question with his French, Italian and American colleagues, the British ambassador to Moscow formed a tinged opinion on 19 February. Together with the other Western ambassadors, he rejected the notion of a general European war but he considered the possibility of an armed collision in the Balkans more seriously as the manpower of the satellite armies had become nearly the same as in the Yugoslav one. Moreover, according to them, Stalin might have thought that the Korean War and the German question captivated the attention of the Western powers. Yet, the ambassadors emphasized that even on that occasion the most important aim of the Soviet Union would be to localize the conflict. Stalin might also think that the Balkan peninsula is strategically less important for the Americans, a fact that could make things easier for the Soviets: „The Soviet Government might well calculate that the West would be paralysed before a fait accompli and take refuge in protests and expressions of disapproval. It seems certain that once an attack by proxy was launched there would be no means of stopping it which would not involve very great risk of war with Russia and it might well be calculated that Western Powers would shrink from this unless they had committed themselves in advance to such action.“³³ Nevertheless, during the debate of the proposal of the Joint British-American Planning Staff on 20 March, the British Chiefs of Staff even considered the use of the nuclear bomb in case of a Soviet attack against Yugoslavia. Finally, they generally rejected the use of the bomb and the threat of it and made it depend on the actual circumstances.³⁴

Even the Yugoslav leadership became more afraid of an attack against their country in 1951. Tito elucidated to ambassador Peake on 21 August that he had become more and more anxious about the increasingly frequent border incidents, the number of which had reached 30 a day by that time. In his answer, the ambassador told the Yugoslav Marshal that he considered the attack unlikely,

³¹ PRO FO 371/95548 RY1193/2. Peake to Bevin, 10 February 1951.

³² PRO FO 371/95470 RY 1023/10. Appreciation of Bulgaria's Military Situation for 1951. 9 February 1951.

³³ PRO FO 371/95470 RY 1023/16G. Kelly to Foreign Office, 16 February 1951.

³⁴ PRO FO 371/95473 RY1023/57G. Washington Discussions on Yugoslavia. Report by the Joint Planning Staff, 20 March 1951.

to which Tito answered that the Soviet Union could find a good pretext whenever they wanted to.³⁵ This meeting clearly illustrates that while Tito tried to play down the threat of an invasion³⁶, in reality, the Yugoslav leaders were more and more afraid of that scenario.

During the visit of British Foreign Secretary Anthony Eden, Tito maintained his view in their conversation on 18 September 1952. Although he agreed that the danger of aggression had decreased, in which the normal Yugoslav-Western relationship played a large part, he rejected that the possibility of a frontal attack could be excluded. Moreover, he thought it important to prepare for that not only militarily but politically as well, because the Soviet Union could exploit even a small divergence of opinions, even if they knew how dangerous it might be to attack Yugoslavia: „Marshal Tito then intervened to say that the problem of defence against Soviet aggression was of equal concern to Yugoslavia. He agreed that the chances of aggression were becoming less, but there was still a latent danger of frontal assault. This danger was now less imminent because the Russians respected strength and the balance of power in Europe was likely to be equalised within a year. Meanwhile, the threatened countries must be on their guard, both militarily and politically, for the Russians were experts at exploiting every kind of disagreement.“ The Yugoslavs, as Tito told the British foreign minister, were trying to avoid both the limited war against the satellite armies and the outbreak of a new world war. According to the Yugoslav statesman, Stalin was also aware of this latest danger: „Luckily, the Russians were no longer under the illusion that an attack by them on Yugoslavia would not lead to general war.“³⁷ During the afternoon session of their meeting, Tito emphasized the special position of his country, therefore he was obliged to proceed cautiously. Still, the Yugoslavs had declined Soviet advances and accepted the discussions about military consultations with the Western powers.³⁸ As there had been no change in connection with the attack in Western approaches, the British ambassador in Belgrade may be right in assuming that the real aim behind Tito's words was that he wanted to maintain the Western shipments.

The first military consultation between Yugoslavia and the Western powers took place between 16-20 November 1952 when a joint British, American and French military mission traveled to Belgrade under the leadership of General Handy, Secondary Commander of Joint European Command. During the five meetings they discussed the Soviet threats, the growth of the satellite armies, and

³⁵ PRO FO 371/95475 RY1023/92. Peake to Foreign Office, 21 August 1951.

³⁶ In an interview with the press on 2 October he said that the attack would be an irresponsibility from the Soviet leaders. Moreover, he did not consider the border incidents as a direct threat against Yugoslavia. PRO FO 371/95469 RY1033/16. Peake to Morrison, 29 September 1951.

³⁷ PRO FO 371/125016 ZP27/1G. Visit of the Rt. Hon. Anthony Eden, Secretary of State for Foreign Affairs to Yugoslavia, 17th-23rd September, 1952.

³⁸ *Ibid.*

the European strategy of the Soviet Union in detail. However, a misunderstanding occurred among the participants as the members of the Western delegations thought that the satellites were only filling in the already existing divisions to full strength. They also rejected the Yugoslav notion that the Hungarians were promised to get back Vojvodina if they took part in the attack.³⁹ The British Chiefs of Staff evaluated the general's report on 23 February 1953. In general, they accepted his conclusions and recommendations but again rejected that a satellite attack would take place.⁴⁰

The last important event of the period under discussion was Tito's visit to England between 16–21 March 1953. The aide-memoire for the British foreign secretary on 21 March summarized the British notions in connection with the military attack. They were sure that Yugoslavia would get adequate help in the event of a general European war. The real difficulty would arise in the event of a limited, Soviet-supported satellite attack because „the Yugoslavs strongly suspect that the Western Government would limit themselves to furnishing military supplies and would not make such an attack the occasion for war with the Satellites and/or the Soviet Union.“ Therefore, it was recommended that the Foreign Secretary should give an informal and oral assurance to the Yugoslav President about the common interest of Great Britain and Yugoslavia in resisting aggression. He could also mention that the British Government considered that an attack against Yugoslavia would lead to general war, in which case Great Britain would also be involved. The aide-memoire also analyzed the recently changed Soviet situation. The British interpreted the fact that Molotov remained the foreign minister after the death of Stalin as a sign of continuity; therefore, they presumed that there would be no change in the foreign policies of the Soviet Union or the satellites and „Except inasmuch as general war may itself become more or less likely, we [i. e. The British] should not expect any change in the likelihood of a Soviet or Satellite attack upon Yugoslavia; we continue to think this unlikely unless as a prelude to general war.“⁴¹

To sum up, from the increase of the border incidents in early 1949, British foreign policy planning dealt regularly and in a realistic way with the possibility of Soviet and/or satellite attack against Yugoslavia. The British diplomats, ambassadors, military and air attachés as well as other officers wrote many reports, analyses and minutes on the subject. They took four types of Soviet and/or satellite attack into account: military invasion, organizing internal revolts, temporization and guerilla warfare. However, on the official level they always considered the invasion as a hypothetical possibility, regardless the ultimatum-

³⁹ PRO FO 371/102168 WY1022/94G. Semi-official Record of General Handy's Talk with the Yugoslavs, 22 November 1952.

⁴⁰ PRO FO 371/107823 WY1022/9G. Military talks with Yugoslavia, 24 February 1953.

⁴¹ PRO FO 371/125048 ZP22/1G. Briefs for the Secretary of States, 21 March 1953.

-like note of the Soviet Union in 1949, the outbreak of the Korean War or the military build-up of the neighbouring Soviet satellite armies. On the other hand, it can also be concluded that from the protraction of the Korean War more and detailed analyses were written, more effort was made to give adequate military help to Yugoslavia and incorporate the renegade Balkan country into the Western defense system. The question on the possibility of a Soviet or satellite military attack remained on the agenda during the talks between Tito and Eden in 1952 and Tito's visit to Great Britain in March 1953. However, by that time the main reason behind the constant insistence of the topic was the fact that the Yugoslav leaders wanted to maintain the Western military shipments.

Резиме

Могућност совјетског војног напада на Југославију по британским архивским документима (1948–1953)

Кључне речи: *хладни рат, 1948–1953, Совјетски Савез, Југославија, Британија*

Кварењем совјетско-југословенских односа 1948. године могућност директног совјетског и/или сателитског војног напада на Југославију појављивала се у британским спољнополитичким анализама. На почетку су Британци, као и друге велике силе, лутали у тумачењу узрока и предвиђања будућих корака у сукобу. Зато је у већини докумената концизно извештавано о догађајима у вези са конфликтом. Поред тога, чињени су покушају формулисања британског става.

Могућност војног напада на Југославију појавила се у анализи британског отправника послова у Београду 2. јула 1948. године. Међутим, у овој раној фази совјетско-југословенског конфликта војни напад је био посматран само као последња могућност за збацивање Титовог режима. Могућност таквог напада експлицитно се појавила у извештајима Амбасаде тек у пролеће 1949. године, као евентуални резултат интензивирања пограничних инцидената. Сматрано је, међутим, да ће се економска блокада совјетских сателита према Југославији интензивирати, док је војни напад сматран могућим само у случају одлуке Совјетског Савеза да отпочне нови светски рат. До промена у британским анализама није дошло ни после совјетске ноте од 18. августа, коју су југословенски лидери сматрали ултиматумом. Британска дипломатија ни тада није предвиђала драстичне акције у блиској будућности. Иако су се појављивали различити закључци,

посебно у анализама британског амбасадора у Москви и генералштаб није искључивао могућност напада, ипак је то сматрано најмање вероватним сценариом.

Званично британско становиште није се променило ни касније, иако су се неки супротстављени предлози појавили крајем 1949. и почетком 1950. године. Након избијања Корејског рата јуна 1950. и услед јачања совјетских сателита, припремљене су детаљне анализе које су се бавиле карактером граничних инцидената, идејом европског рата и правцима евентуалног војног напада на Југославију 1951. године. Паралелно са тим појавило се питање западне војне помоћи Југославији и њене интеграције у западни одбрамбени систем. У анализама се сматрало да би, у случају војног напада, могућа била два правца – један из Мађарске и Румуније према Београду и Загребу и други из Бугарске према Македонији и јужној Србији. Иако су југословенски лидери 1951. страховали од напада, у британским анализама то је посматрано као теоретска могућност, а такво становиште није се променило ни у наредне две године, мада је о томе дискутовано детаљније током посете Југославији Ернеста Бевина, британског министра спољних послова, и Томаса Хендија, заменика команданта здружене европске команде, те током Титове посете Великој Британији 1953. године.

ИСТОРИОГРАФИЈА Historiography

ИСТОРИЧАР ВЛАДИМИР КОНСТАНТИНОВИЧ ВОЛКОВ

К. В. НИКИФОРОВ

Институт славяноведения РАН, Москва

А. Л. ШЕМЯКИН

Институт славяноведения РАН, Москва

Писать о Владимире Константиновиче Волкове в прошедшем времени не поднимается рука, поскольку до самого последнего дня – 6 ноября 2005 г., трагически оборвавшего его жизнь, он являл собой воплощение жизнелюбия, оптимизма и добродушия, обладая редкой энергией и просто удивительной для человека почтенного возраста творческой ненасытностью. Не вызывало никакого сомнения, что у него впереди еще много новых книг, а у нас – долгая радость общения с ним. Но, увы, судьба распорядилась иначе – дата его 75-летнего юбилея (15 декабря) пришлось точно на сороковой день...

* * *

Владимир Константинович Волков родился 15 декабря 1930 г. в Воронеже в семье железнодорожника и преподавательницы пения. В старинном русском городе он провел детство и оттуда же, летом 1942 г., отправился вместе с матерью в эвакуацию. Именно там чтение исторических романов пробудило у подростка стойкий интерес к истории. Вернулись они год спустя, но уже в Москву, куда к тому времени перевели служить отца – Константина Сергеевича. Так В.К.Волков сделался москвичом, и отныне вся его жизнь была тесно связана со столицей.

Володя жил в ведомственном доме «у трех вокзалов», ходил в ведомственную, считавшуюся в те годы очень сильной железнодорожную школу. Знакомясь с новым для себя городом, он объехал пол Москвы на велосипеде. Став взрослым, пересел с велосипеда на машину и очень любил на ней ездить. С ранних лет он проявил недюжинные способности, прекрасно успевая по всем предметам, чему в немалой степени способствовали талант

к изучению иностранных языков и всепоглощающая страсть ко всему новому – магистральная черта характера, сохранившаяся до последних дней. А потому не удивительно, что в 1949 г. Владимир Волков окончил школу с золотой медалью.

Он быстро определился со своим будущим – причем раз и навсегда, – поступив осенью того же года на Исторический факультет МГУ. Здесь он специализировался по Кафедре истории южных и западных славян, погружившись в исследование истории южнославянских народов новейшего времени. Однако то было время, не самое благоприятное для подобного рода занятий. Конфликт «Сталин – Тито», с его потрясающими по враждебности ярлыками, навешиваемыми на вчерашних братьев по оружию, сбивал прицел у ученых и других деятелей культуры. Навязываемые сверху жесткие представления о реальности (как и об истории) должны были заменить саму реальность. Достаточно вспомнить пресловутую «Югославскую трагедию» Ореста Мальцева.

В подобных условиях Владимир Константинович занялся изучением новейшей истории Болгарии, подготовив дипломное сочинение «Возникновение народно-демократического строя в Болгарии», что уже само по себе (имея в виду младенческий возраст этого строя и скудость его историографической традиции) свидетельствовало о новаторстве подхода студента Волкова. Именно здесь, на истфаке, таким образом, закладывалась еще одна черта будущего исследователя Волкова – он никогда не боялся идти в неизвестное и затрагивать какую-либо проблему одним из первых, по крайней мере в отечественной историографии. Ему было интересно, повторимся, одно только новое. Наряду с болгарским он в то время познавал и сербский язык. А блестящее – с детства – владение немецким открывало широкие возможности для изучения международных отношений в Европе на их германо-балканском срезе. Но призванием это стало не сразу.

Итак, в 1954 г. В.К.Волков получает университетский диплом с отличием и распределяется в Главное управление радиовещания, в редакцию вещания на Болгарию и Албанию. На Радио он прослужил почти два с половиной года, пока, наконец, 22 ноября 1956 г. не был принят на работу в Институт славяноведения и балканистики АН СССР на должность младшего научного сотрудника. Эта вторая запись в его трудовой книжке станет и последней – все последующие 49 лет, т.е. две трети жизни, Институт будет для Владимира Константиновича вторым домом. В нем он пройдет все ступени служебной лестницы, включая директора; станет признанным всеми ученым, отсюда же он и уйдет...

Начинал он свою деятельность в секторе новейшей истории славянских стран, переименованном затем в сектор истории стран социализма. А в 1961 г. перешел в сектор славяно-германских отношений, который

возглавлял известный специалист в области славянского Средневековья Владимир Дорофеевич Королюк. Работа под его руководством и близкое знакомство с ним сыграли крайне позитивную роль в процессе становления молодого ученого.

В первые годы В.К.Волков как бы нащупывал свой путь в науку, ограничиваясь «малыми формами» – рецензиями, заметками и т.д. Но одновременно он «накачивал» творческие мускулы – всем была хорошо известна его поразительная работоспособность и усидчивость в библиотеке или же в архиве, что, в совокупности с уже проявившимся талантом, и составило базу быстрого роста. В 1960 г. он опубликовал в журнале «Новая и новейшая история» свою первую большую статью, связанную с исследованием новых явлений в югославской историографии народно-освободительной борьбы югославы в годы Второй мировой войны.¹ Вскоре последовали новые работы.² Его голос звучал все мощнее. И, наконец, в 1963 г. им была защищена кандидатская диссертация «Германо-югославянские отношения и развал Малой Антанты. 1933–1938». Три года спустя издательство «Наука» издало ее в виде отдельной монографии.³

Это была первая книга Владимира Константиновича. В ней, наряду с прекрасной страноведческой осведомленностью о ситуации (в том числе сугубо внутренней) в Югославии и Болгарии, он показал себя серьезным знатоком международных отношений в Центральной Европе и на Балканах, наглядно представив, что с крахом Малой Антанты «канули в лету последние остатки Версальской системы в Юго-Восточной Европе». За пять с лишним лет, прошедших со времени прихода Гитлера к власти в Германии до Мюнхенского сговора, политическая обстановка на Балканах и в Дунайском бассейне в корне изменилась. И особенно ясно эти изменения отразились во внешней политике Югославии. От союза с Францией и Малой Антантой она эволюционировала в сторону сближения с Германией и Италией. Все детали такой эволюции исследованы автором исчерпывающе полно.

С другой стороны, в своей монографии В.К.Волков продемонстрировал глубокое проникновение в нюансы политики Берлина в регионе, направленной на подспудное разрушение системы союзов, сформированной державами-победительницами после Первой мировой войны. Мало того, он доказал, что балканское направление внешней политики Германии было значительно более важным, чем это считалось ранее.

¹ Волков В.К. Некоторые вопросы освободительной борьбы югославянских народов в годы Второй мировой войны в освещении югославской исторической литературы // Новая и новейшая история. 1960. № 5.

² Он же. Германо-югославские отношения в 1933–1938 гг. // Славяно-германские исследования. М., 1963.

³ Он же. Германо-югославские отношения и развал Малой Антанты. 1933–1938. М., 1966; ряд глав в „Истории Югославии“. Т.2. М., 1963 и др.

И, наконец, им были подвергнуты скрупулезному анализу все аспекты мюнхенской политики Англии и Франции, которые, пойдя по пути сговора с Германией на антисоветской основе, ослабили свои собственные позиции. Эта их политика, таким образом, не только ставила под угрозу национальные интересы народов Юго-Восточной Европы, но и угрожала им самим. В частности, падение их влияния и развал Малой Антанты, служившей долгое время опорой для французской политики, резко изменили соотношение сил в Европе в пользу нацистской Германии. Как показала история, западные державы в конечном счете сами попались в ловушку, которую они готовили для СССР – первые удары гитлеровской военной машины обрушились на них же самих.

Такое богатство проблем, поставленных и на высоком научном уровне рассмотренных Владимиром Константиновичем уже в первой своей крупной работе, наглядно свидетельствовало о том, что былого и чистого страноведа заменил сформировавшийся специалист-универсал...

И тут же следует новый успех. В том же 1966 г. выходит монография «Операция „Тевтонский меч“».⁴ В ней снова исследовались германо-югославские отношения, но, правда, в несколько иной «плоскости» – В. К. Волков убедительно продемонстрировал, что за марсельским атентатом в октябре 1934 г. на югославского короля Александра Карагеоргиевича и министра иностранных дел Франции Луи Барту стояла Германия.

По мнению автора книги, проведенная нацистами операция имела в международном плане два аспекта: главный – это попытка сорвать советско-французское сближение и договор двух стран о взаимопомощи, а на этой основе – систему коллективной безопасности в Европе. И вспомогательный, хотя имевший крупное самостоятельное значение, – нейтрализовать итало-французское сотрудничество путем стравливания Италии и Югославии, с целью обеспечить себе свободу рук в Австрии. Рассматривая воздействие марсельского атентата, В.К.Волков подчеркивает, что оно оказало огромное влияние на оба этих направления в международной политике. В конечном итоге, заключает ученый, результаты операции «Тевтонский меч» достигли тех целей, к которым стремилась Германия. Риск, на который ее лидеры шли при подготовке этой международной провокации, окупились. Им удалось скрыть следы своего соучастия в марсельском покушении... Но лишь до поры, до времени. Когда же за исследование темы взялись историки – тайное стало явным, и в расследовании всех «внешних» обстоятельств марсельской трагедии огромная роль принадлежит именно В.К.Волкову.

Важен и другой, чисто профессиональный, аспект работы Владимира Константиновича – в ней он проявил себя мастером исторического дете-

---

⁴ *Он же.* Операция „Тевтонский меч“. М., 1966.

ктивна. Тщательная работа с источниками и их блестящий анализ сопровождалась увлекательным языком и динамизмом повествования, чего требуют законы жанра. Уже здесь окончательно сформировался тот волковский живой стиль, который сразу же стал узнаваем всякому и выгодно отличался от имеющейся порой в научных изданиях академической сухости.

Тем временем, география исследований В.К.Волкова ширилась, а их тематика углублялась. В 1969 г. была опубликована одна из важнейших, на наш взгляд, теоретических его статей «К вопросу о происхождении терминов „панславизм“ и „пангерманизм“». ⁵ В ней автор убедительно показал, что в конце XIX – начале XX в. в политическом мышлении различных общественных слоев Германии угроза так называемого «панславизма» рассматривалась как весьма актуальная и нависшая не только над Германией, но и над Австро-Венгрией. Однако политика раздувания ложных страхов перед «русской угрозой» носила явно спекулятивный характер («панславизм» никогда не был программой официальной внешней политики России, как бы не утверждали противное отдельные западные авторы), ⁶ призванный оправдать собственную «пангерманскую» доктрину. Этот всесторонне обоснованный и объективный вывод представляется серьезным вкладом В.К.Волкова в науку.

Итак, работа Владимира Константиновича в секторе славяно-германских отношений ознаменовалась значительными научными достижениями. Это очевидно. И немалую роль в реализации его способностей сыграл, как уже говорилось, заведующий сектором В.Д.Королук, создавший в коллективе атмосферу творчества и благотворно влиявший на своих коллег. В.К.Волков всегда с неизменной теплотой вспоминал старшего товарища, а после ухода В.Д.Королюка из жизни его фотография заняла почетное место в волковском кабинете. А главное – он сам всегда старался сохранить тот дух и стиль руководства, который впоследствии стал столь свойственным всему Институту.

В 1970 г. последовало серьезное продвижение по службе – В.К. Волков возглавил сектор международных отношений в Центральной и Юго-Восточной Европе. Началась пора нелегкой административной деятельности, бремя которой он «свалил» с себя всего лишь за год до смерти...

Несмотря на съедавшую массу времени административную нагрузку, В.К.Волков продолжал увлеченно работать в науке. Мало того, в новых условиях талант его приобрел новое качество – он быстро стал генератором идей для своих коллег, создал для них самую благоприятную творческую атмосферу. Критерием его отношения к сотрудникам был всегда один

⁵ *Он же.* К вопросу о происхождении терминов „панславизм“ и „пангерманизм“ // Славяно-германские культурные связи и отношения. М., 1969.

⁶ См., например: *Биллингтон Д.* Икона и топор. М., 2001. С.468.

– реальная работа. Кто активно работал, тот всегда находил поддержку заведующего. И практически все крупные труды, выпущенные сектором в годы заведования В.К.Волкова, были инициированы и обоснованы им. Как правило, он и возглавлял их в качестве ответственного редактора. Но не только. Многим известна коллективная монография «„Дранг нах Остен“ и народы Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы. 1871–1918 гг.», первый том которой вышел в 1977 г.⁷ (второй, увы, не появился из-за противодействия Отдела науки ЦК КПСС). Так вот, бывало, что Владимир Константинович «редактировал» отдельные ее главы буквально на грани соавторства, правя, а, подчас и полностью переписывая их.

Понятно, что эта капитальная работа была подготовлена в эпоху противостояния двух систем, и это не могло не сказаться на ее содержании и не придать ей вполне естественную политическую заданность. Но подлинный ученый тем и отличается от пропагандиста, что за идеологической односторонностью и шелухой цитат «основоположников», словно водяной знак на бумаге, проглядывают заключения и выводы, основанные на изучении множества архивных источников, а потому не потерявшие своего научного значения и сегодня.

По справедливому заключению Б.В.Носова, из этой книги, как и из ряда авторских публикаций В.К.Волкова, посвященных в основном анализу историографических проблем истории славяно-германских отношений, которые писались параллельно, отечественное научное сообщество почерпнуло информацию об основных тенденциях западной историографии по проблематике этих отношений. Кроме того, политическая заостренность этих работ «не помешала автору дать объективную оценку целей и характера великодержавной и экспансионистской политики правящих кругов кайзеровской и нацистской Германии в историческом контексте международных отношений эпохи».⁸

В 1978 г. была опубликована монография «Мюнхенский сговор и балканские страны»,⁹ которую год спустя Владимир Константинович защитил в качестве докторской диссертации. В ней он подвел итоги многолетней работы и исчерпывающе изучил балканский аспект «мюнхенской» политики, по-новому подойдя к оценке роли региона Юго-Восточной Европы в ходе подготовки Второй мировой войны. Заметим, что монография вышла в год 40-летия подписания Мюнхенского соглашения.

⁷ „Дранг нах Остен“ и народы Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы. 1871–1918. Отв. ред. В.К.Волков. М., 1977.

⁸ Носов Б.В. Владимир Константинович Волков – творческий путь ученого // Славянские народы: общность истории и культуры. К 70-летию члена-корреспондента РАН В.К. Волкова. М., 2000. С.16.

⁹ Волков В.К. Мюнхенский сговор и балканские страны. М., 1978.

По мнению автора, это соглашение, вызвав ломку договорно-правовой системы в Европе, непосредственно затронуло балканские страны. Диктат четырех держав покончил с Малой Антантой, в результате чего Румыния и Югославия пришли к выводу о прекращении их союзнических обязательств по отношению к Чехословакии. Поскольку эти две страны являлись в то же время членами Балканского пакта, последний также не остался в стороне от этих событий, ибо и он ориентировался в своей региональной политике на западные державы. А потому – одним из важнейших последствий Мюнхена был подрыв веры в союзническую надежность западных стран, что особенно затрагивало малые и средние европейские государства, в том числе, конечно, и балканские.

В своей монографии В.К.Волков справедливо подчеркнул, что, «если сравнить положение, сложившееся после Мюнхена, с существовавшим до него, то невольно складывается впечатление, будто в промежутке между этими двумя периодами над Европой пронесся ураган, который резко изменил соотношение сил на континенте, разорвал старые политические связи, задал новое направление развитию событий, положил начало глубокому пересмотру взглядов современников на все основные вопросы международного положения, сдвинул их представления об иерархии политических ценностей».

К тому же, Мюнхенский сговор принес балканскому региону рост межнациональных и межгосударственных противоречий. Все конфликтные ситуации, существовавшие ранее в латентной форме, становились отныне актуальными проблемами как в политической жизни отдельных стран, так и в международных отношениях. Резкое повышение уровня конфликтности превращало балканский регион в удобное поле для интриг фашистских государств, поставивших перед собой цель полного подчинения балканских стран, что в конечном итоге им и удалось, но не столь гладко, как они на то рассчитывали. Мартовские события 1941 г. в Белграде – наглядное тому подтверждение.

Отметим – и далее Владимир Константинович не оставлял важнейшей темы Мюнхена и его последствий. Десять лет спустя, опять же в «Науке» вышел сборник исторических очерков «Мюнхен – преддверие войны», где он, наряду с ответственным редактированием, был автором трех из них...¹⁰

Должно подчеркнуть, что все монографические работы В.К.Волкова получили широкое признание как в научных кругах нашей страны, так и за рубежом и принесли автору международное признание. В 1983 г. «Операция „Тевтонский меч“» вышла в Белграде на сербском языке под названием

¹⁰ Мюнхен – преддверие войны (исторические очерки). Отв. ред. В.К.Волков. М., 1988.

«Убийство короля Александра – гитлеровский заговор». В конце 80-х годов в Югославии и Чехословакии была переведена монография «Мюнхенский сговор и балканские страны».

Еще одной чертой деятельности В.К.Волкова в 1970-е годы была его работа как переводчика. Он перевел с болгарского языка и опубликовал три монографии коллег из Болгарии.¹¹ Это, вообще-то нетепичное для заведующего сектором, занятие показывает универсальность таланта Владимира Константиновича – легкость собственного пера и живой стиль устных выступлений дополнялись умением доступно и профессионально переложить текст иностранного коллеги.

В 1987 г. В.К.Волков, победив на выборах, возглавил ставший ему давно родным Институт славяноведения и балканистики АН СССР. Было, наверное, что-то символичное в том, что именно он в годы перестройки стал в нашей стране одним из первых избранных, а не назначенных, как ранее, директоров академических институтов. Более демократичного директора трудно было придумать. Причем его демократизм не был, конечно, какой-то данью моде, это был демократизм старой московской интеллигентской закваски. Все 17 лет директорства Владимира Константиновича дверь в его кабинет никогда не закрывалась. К нему шли все – от маститых ученых до аспирантов, и он всех заинтересованно выслушивал, поддерживал в научных изысканиях, помогал в житейских проблемах. И всегда это был разговор не начальника, а коллеги.

Став директором Института славяноведения РАН (тогда – Института славяноведения и балканистики АН СССР), В.К.Волков ощутил груз ответственности за судьбу всей отечественной славистики и долгие годы успешно нес эту тяжелую ношу.

Будучи подлинным патриотом и бесконечно преданным науке, он в своей деятельности руководствовался формулой, выведенной умными людьми еще в XIX веке: «Славяноведение есть отечествоведение». Такая «самоидентификация» и не давала ему опускать рук, а напротив – утраивала силы в моменты, когда перспектива существования Института покрывалась туманом. Самая большая славянская страна могла лишиться своего главного научного славистического центра. И благодаря прежде всего усилиям Волкова, его кипучей энергии и веры в справедливость Институт в середине 90-х годов не только не был упразднен, но и сохранился как крупный научный центр международного значения. В Институте получили развитие и новые для него направления, в частности украинистика и белорусистика.

¹¹ Мичев Д. Межрабпом – организация пролетарской солидарности трудящихся. 1921–1935. М., 1971; Петров С. БКП в борьбе против монархо-фашизма. 1941–1944. М., 1973; Живкова Л. Англо-турецкие отношения в 1933–1939 гг. М., 1975.

В.К.Волков, как никто другой, понимал, что Институт славяноведения РАН – уникальное явление в мировой славистике, что только в нем создан «сплошной фронт славяноведения».¹² В этом сохранении академической славистики, как единого центра заключается, пожалуй, его главная заслуга как ученого и гражданина.

И именно на посту директора Института Волков всерьез занялся общеславистическими проблемами, много писал и выступал на эту тему. Славистическая составляющая его деятельности помогает во многом понять весь масштаб этой незаурядной и яркой личности. Мы бы сказали, что это был выдающийся славист и крупнейший историк-славист нашего времени.

Но и страноведение он не оставлял. Изначально югославист и отчасти болгарист, Волков деятельно и профессионально занимался западными славянами – Польшей и Чехией, а также восточными славянами – прежде всего Украиной. Прекрасно знал отечественную историю. Таким образом, в сфере его интересов оказались все славяне без исключения – и южные, и западные, и восточные.

Еще одна характерная черта В.К.Волкова: его интересовал не ограниченный отрезок времени, а целые исторические эпохи и особенно весь оказавшийся таким трагическим двадцатый век. Он был, в частности, инициатором серии трудов – «Очерки истории славянских стран в XX веке» (по его словам, серии «третьего поколения», учитывая созданные в Институте в конце 50-х – начале 60-х годов двух-, трехтомные труды по истории стран Центральной и Юго-Восточной Европы и их краткие однотомные истории в конце 80-х годов).¹³ Уже вышли в свет книги, посвященные истории Болгарии¹⁴ и Чехословакии в XX в.,¹⁵ пишется история Югославии, с 2007 года начата работа по написанию истории Польши.

Из современных историков-славистов, пожалуй, только Волков отличался таким широким хронологическим подходом, причем ко всему славянскому миру во всем его проявлении. Более того, как хорошо сказал о нем один из его учеников Н.Н.Станков, «он раздвинул горизонты исследований славянского мира». И это действительно так. В.К.Волков, возможно, был последним отечественным славистом широкого профиля, напоминая своей славяноведческой эрудицией скорее дореволюционных славистов. Причем, будучи еще и прекрасным специалистом-международником, он всегда вписывал свои славистические исследования в широкий контекст политики крупных мировых держав – России (СССР), США, Германии. В наше

¹² Волков В.К. Российское славяноведение: вчера, сегодня, завтра // Волков В.К. Узловые проблемы новейшей истории стран Центральной и Юго-Восточной Европы. М., 2000. С. 281.

¹³ Там же. С. 292.

¹⁴ Болгария в XX веке. Очерки политической истории. М., 2003.

¹⁵ Чехия и Словакия в XX веке. Очерки истории. В 2-х книгах. М., 2005.

время узкой специализации это было редким явлением. Волков считал, что заниматься всеми этими проблемами насущно необходимо, так как на протяжении всего XX в. славянские народы неизменно находились в эпицентре исторических событий и играли роль, намного превосходящую их реальный удельный вес и в мировом народонаселении, и в мировой экономике.¹⁶

Сочетание у Волкова страноведческого подхода и общеславянистического, узкой и широкой специализации не только отражает прошлое славяноведения, но и в какой-то степени предсказывает его будущее. По-видимому, уже прошли или подходят к концу те времена, когда позволительной была такая роскошь, как узкая специализация. На нее просто не хватит кадров.

В.К.Волков неоднократно и на всех уровнях защищал комплексный подход к славистике. В последние годы им также неоднократно проводилась мысль об «интегральной модели» российского славяноведения, которая бы охватывала все славянские народы, включая, естественно, и русских, составляющих половину всех славян. Он ставил перед отечественной славистикой задачу найти собственный ракурс изучения этих проблем, особенно русистики, чтобы в то же время не дублировать работу других исследователей и научных учреждений.

Перспективы развития академического славяноведения Волков считал немислимыми без его популяризации и общественной поддержки. Он был одним из зачинателей и высоко ценил возникшую в России традицию ежегодного празднования Дня славянской письменности и культуры. Интересным явлением считал и создание Славянских университетов в ряде стран, в которых готовят молодых специалистов не только по классическим славянистическим дисциплинам, но и по экономике, юриспруденции, менеджменту и т.д.

Ответственность за судьбу российского и даже мирового славяноведения разделялась у Волкова с беспокойством за судьбу самих славянских народов. Ученый указывал на три «тектонических сдвига» в славянском мире в прошедшем столетии – Первая и Вторая мировые войны, а также события 1989-1991 гг. Изучением всех этих «тектонических сдвигов» он активно занимался.

В.К.Волкова глубоко беспокоила разобщенность современного славяноведения, которую он определял термином «энтропия», означающим в физике рассеивание энергии или разбегание звезд. Его глубоко беспокоило то, что в славянском мире наблюдаются многие болезненные уродливые явления, в

¹⁶ Волков В.К. Российская историческая славистика на пороге XXI века: смена исследовательской парадигмы // Волков В.К. Узловые проблемы... 2000. С. 297.

том числе и русофобия. Он полагал, что современные тенденции развития славянских государств могут поставить их в такое положение, при котором они окажутся перед угрозой потери национальной самобытности, или, как сейчас говорят, идентичности. Их задача – пройти эпоху модернизации без утраты национального лица.¹⁷

Еще одна задача, которую Волков завещал следующим поколениям славистов, ответить на вопрос – существует ли на сегодняшний день некий славянский культурно-исторический тип (который обычно именуется цивилизацией или субцивилизацией), пусть даже неосознанный или отрицаемый? И если есть, то каково его место в рамках европейской цивилизации? Ученый полагал, что есть, и ставил вопрос о взаимоотношении процессов модернизации и развития национальных славянских культур.¹⁸

В.К.Волков был сторонником написания в Институте славяноведения РАН многотомной истории славянской культуры, то есть выполнения той задачи, которая возлагалась когда-то на ученых всего славянского мира. К сожалению, эта задача так и не была выполнена, и только ученые Института славяноведения написали свою часть намеченной серии – «Очерков истории культуры славян», охватившую период до XIII в. Включительно.¹⁹

Волков предсказывал, что культурологическая составляющая в славистики будет возрастать, а сотрудничество славянских народов в культурной области окажется выгодным для всех них, особенно же малочисленных. Поэтому, считал он, преждевременно сбрасывать со счетов идеи «славянской взаимности», относить их к романтическому периоду развития славянских народов. Ученый прогнозировал их возрождение, но, разумеется, в новых формах. Он считал, что проблема славянской взаимности для каждой исторической эпохи имеет свое содержание. И для посткоммунистической эпохи она все более заметно приобретает культурно-цивилизационный характер.²⁰

Известно, что славистика зародилась двести лет назад как филологическая дисциплина. После разгрома в 20-30-е годы прошлого века она возродилась уже как преимущественно историческая дисциплина. Таковой славистика оставалась весь послевоенный период вплоть до последнего времени. Персональным воплощением исторической славистики последних десятилетий и стал, на наш взгляд, Владимир Константинович Волков. Начавшийся период развития славистики вполне может отдать пальму первенства культурологии. По крайней мере, увеличение в славяноведении

¹⁷ *Он же*. Российское славяноведение: вчера, сегодня, завтра. С. 311–312.

¹⁸ Там же. С. 310–311.

¹⁹ См.: Очерки истории культуры славян. М., 1996.

²⁰ *Волков В.К.* Российская историческая славистика на пороге XXI века. С. 310–312.

удельного веса культурологических дисциплин он довольно уверенно прогнозировал.²¹

На посту директора В.К.Волков, так и не утратив жажды научного поиска, оставался «работающим директором». Причем он по-прежнему любил черновой научный труд, работу в архивах, библиотеках. Ему это было интересно и в 20, и в 70 лет. Он часами просиживал в читальных залах, отличаясь этим от многих своих коллег. В конце 1980-х – начале 90-х годов, когда доступ в отечественные архивы заметно упростился, В.К.Волков был в числе тех историков, которые быстро откликнулись на новые возможности.

В эти годы он продолжал активно заниматься внешнеполитическими сюжетами, особо подробно останавливаясь на советско-германских отношениях в канун Второй мировой войны. В фундаментальной коллективной монографии под редакцией В.К.Волкова и Л.Я.Гибианского «Восточная Европа между Гитлером и Сталиным. 1939–1941 гг.»²² был проанализирован весь комплекс международных проблем в Центральной Европе и на Балканах. Следует также отметить его статью «Германский вопрос глазами Сталина (1947–1952)»,²³ основанную на документах из Архива Президента РФ.

В этих работах В.К.Волков пришел к выводу, что проводимая Германией в 1940 году политика фашизации балканских государств прикрывалась, как это обычно и бывает, разговорами о «новом европейском порядке», о «заинтересованности в сохранении мира на юго-востоке Европы» и т.п. Советский Союз нежелание Германии вступить с ним в переговоры по балканским проблемам трактовал как расхождения либо частные, либо региональные и упорно продолжал следовать уже выработанному курсу. В итоге именно балканские проблемы стали тем «пробным камнем» в советско-германских отношениях, который показывал истинные намерения нацистского руководства. Региональный характер событий лишь камуфлировал стратегический масштаб противоречий двух держав.²⁴

Отдельно В.К.Волкова как ученого-международника занимала тема развития отношений в возникшем после войны социалистическом лагере. Он много писал об этом, в частности, в коллективных трудах «У истоков „социалистического содружества“. СССР и восточноевропейские страны. 1944–1949 гг.»²⁵ и «Конфликты в послевоенном развитии восточноевро-

²¹ Там же. С. 313.

²² Восточная Европа между Гитлером и Сталиным. Отв. ред. В.К.Волков и Л.Я.Гибианский. М., 2000.

²³ Волков В.К. Германский вопрос глазами Сталина (1947–1952) // Волков В.К. Узловые проблемы...

²⁴ Там же. С. 19, 25, 28, 54.

²⁵ Волков В.К. У истоков концепции «социалистического лагеря» // У истоков «социалистического содружества». СССР и восточноевропейские страны. 1944–1949. М., 1995.

пейских стран».²⁶ Напомним и его концептуальную статью о процессе десталинизации отношений в социалистическом лагере после 1953 г.²⁷ Сталинизация же этих отношений началась еще до окончания Второй мировой войны. По мнению ученого, несмотря на некоторые реверансы в адрес союзников, Сталин расставил все точки над *i*: «Эта война отличается от всех предыдущих: кто занимает территорию, тот устанавливает свой собственный общественный порядок. Каждый вводит свою систему, куда входит его армия. По-другому и быть не может».²⁸

По-другому и не было. Процесс советизации в его крайней сталинской форме проходил вплоть до смерти коммунистического диктатора и дал сбой лишь в случае с Югославией в 1948 г. После 1953 г. начинается этап десталинизации как внутри СССР, так и в его отношениях со странами социалистического лагеря. Фактически, как отмечал Волков, это означало переход в 1955–1957 гг. в отношениях с социалистическими странами от протектората к ограниченному суверенитету. Ученый давал и более конкретную дату этого рубежа – 31 октября 1956 г., когда была принята «Декларация Правительства Союза ССР об основах развития и дальнейшего укрепления дружбы и сотрудничества между Советским Союзом и другими социалистическими государствами».²⁹

Однако «оттепель», как известно, не привела к весне. Вновь наступили «заморозки». Они были связаны с событиями 1968 г. в Чехословакии, значение которых, как отмечал Волков, отнюдь не ограничивается рамками одной страны. Эти события поделили историю социалистического содружества на два хронологически примерно равных периода. После чехословацкого кризиса отношения между социалистическими странами «шли неизменно под уклон». Собственно говоря, и понятие «ограниченного суверенитета» или «доктрины Брежнева» появилось именно после 1968 г. Подавление «Пражской весны» особенно повлияло на состояние умов в СССР, где диссидентское движение впервые вышло на арену политической жизни. А главное - в Праге была убита вера в возможность реформирования «реального социализма», придания ему «человеческого лица».³⁰

Еще раз подчеркнем, что В.К.Волков всегда был новатором и первым брался за разработку многих неисследованных тем. Так, его статья (в соавторстве с Л.Я. Гибианским) о советско-югославском конфликте 1948 г., опубликованная в «Вопросах истории», фактически положила начало

²⁶ *Он же*. Инстинкт самосохранения: советская партократия и «Пражская весна» // Конфликты в послевоенном развитии восточноевропейских стран. М., 1997.

²⁷ *Он же*. Советский Союз и страны «социалистического лагеря»: десталинизация «международных отношений нового типа» (1955-1957) // Волков В.К. Узловые проблемы...

²⁸ *ам же*. С. 78.

²⁹ Там же. С. 183.

³⁰ Волков В.К. Инстинкт самосохранения... С. 195, 220.

исследованиям этого значительного события в истории социалистической системы и международных отношений.³¹ Он одним из первых подробно проанализировал и современный югославский кризис. Достаточно назвать его глубокие, аналитические статьи «Трагедия Югославии (1991–1995)»,³² «Балканы в системе геополитических интересов России»,³³ «Балканская западня и проблема столкновений цивилизаций».³⁴

В.К.Волков исходил из того, что Югославия не была случайным конгломератом разнородных земель, а ее возникновение стало следствием «сознательного стремления югославянских народов к объединению». Однако развитие титовской Югославии привело к тому, что в ее республиках и автономных краях сформировались так называемые этнократические кланы. Это имело непосредственное влияние на разразившийся в Югославии системный кризис. События в этом государстве невозможно понять и без международного фона – во-первых, перестройки в СССР и «бархатных революций» 1989 г. в Восточной Европе и, во-вторых, вмешательством западных держав в начавшуюся этногражданскую войну. Причем столь затяжной характер война приобрела как раз вследствие вмешательства в него стран НАТО, которые по существу превратили Балканы в свой протекторат. Вместе с тем в своих трудах Волков полемизировал с теми, кто видел в Балканах лишь зону постоянной нестабильности и даже неевропейской цивилизации.³⁵

Югославский кризис сыграл большую роль в складывании новой модели системы международной безопасности. Волков подчеркивал, что кризис ускорил те процессы, которые неизбежно должны были произойти в системе международных отношений. Их суть состоит в замене одной конкретно-исторической модели этой системы на другую. За последние четыре столетия подобная смена происходит пятый раз: после Тридцатилетней войны в Европе и Вестфальского мира 1648 г.; эпохи Наполеоновских войн и Венского конгресса 1815 г.; Первой мировой войны и системы Версальских договоров 1919–1920 гг.; Второй мировой войны и Ялтинско-Потсдамского урегулирования 1945 г. и, наконец, после окончания холодной войны. Причем замене трех последних из них важнейшую роль сыграли именно Балканы. И даже в годы «холодной войны» роль Балкан «определялась не столько их внутренними проблемами, сколько идеологическим и политическим противостоянием, характерным для двухполюсного мира». Уче-

³¹ *Он же.* Отношения между Советским Союзом и социалистической Югославией: опыт истории и современность // Вопросы истории, 1988. № 7.

³² *Он же.* Трагедия Югославии // Волков В.К. Узловые проблемы....

³³ *Он же.* Балканы в системе геополитических интересов России // Там же.

³⁴ *Он же.* Балканская западня и проблема столкновения цивилизаций // Там же.

³⁵ *Он же.* Трагедия Югославия. С. 224, .227,243-249.

ный предсказывал, что, возможно, роль Балкан при смене моделей системы международной безопасности сохранится и впредь.³⁶

Важнейшие работы В.К.Волкова 1990-х годов составили книгу «Узловые проблемы новейшей истории стран Центральной и Юго-Восточной Европы». Она стала одной из самых успешных попыток рассмотрения событий 90-х годов на Востоке Европы и всего 50-летнего периода существования «социалистического эксперимента» в странах Центральной и Юго-Восточной Европе. Читатель получил не обычный сборник статей, а скорее монографическое издание, объединенное общим замыслом и общей проблематикой. В.К.Волков фактически рассмотрел интересовавшую его проблему – роль и место народов Центральной и Юго-Восточной Европы в современном мире – с трех сторон: конкретно-исторической, историографической и теоретической. Собранные под одной обложкой работы раскрылись новыми гранями. И прежде всего потому, что сборник скрепляет несколько сквозных проблем, а перед читателем, по словам самого автора, предстает «картина развития всего региона за определенный исторический период, отличающийся внутренней цельностью и взаимосвязанностью событий».³⁷

«Узловые проблемы» не только подытожили многие размышления В.К.Волкова за последние годы. В этой книге он сумел подняться на новый уровень обобщения. По крайней мере, так – по охвату материала и глубине его осмысления – на современную тему не писали давно. И эту книгу не может обойти вниманием ни один серьезный исследователь, интересующейся судьбой славянства и историей Восточной Европы XX века.

Работы В.К. Волкова продолжали публиковаться за рубежом, причем не только в славянских странах. Достаточно сказать о его участии в коллективном труде, опубликованном в США, «The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944–1949» (Boulder, 1997), а также сборнике его избранных работ по истории внешней политики СССР на немецком языке «Stalin wolte ein anderes Europa. Moskaus Aussenpolitik 1940 bis 1968 und die Folgen» (Berlin, 2003).

С середины 1960-х годов В.К. Волков многократно выступал с докладами на Международных конгрессах исторических наук, Международных съездах славистов, а также съездах специалистов по изучению стран Юго-Восточной Европы. Он вел обширную научно-организационную работу, в том числе и очень активно – на международном уровне, являясь президентом Международной ассоциации по изучению славянских культур при ЮНЕСКО, вице-президентом Международной ассоциации по изуче-

³⁶ *Он же.* Балканы в системе геополитических интересов России. С. 322, 325; *Волков В.К.* Балканская западня и проблема столкновения цивилизаций. С. 343.

³⁷ *Он же.* К читателю // *Волков В.К.* Узловые проблемы.... С. 5.

нию Юго-Восточной Европы, вице-президентом Международной комиссии историко-славистических исследований при Международном комитете исторических наук (МКИН), председателем российской части двусторонней комиссии историков России и Польши, заместителем председателя двусторонней комиссии историков и архивистов России и Чехии. Одновременно возглавлял Научный совет по проблемам славяноведения при Отделении историко-филологических наук РАН, являлся членом Национального комитета славистов России и членом оргкомитета по проведению в нашей стране Дней славянской письменности и культуры.

Научную деятельность профессор В.К.Волков сочетал с педагогической. Он читал спецкурсы в МГУ, Воронежском университете, преподавал в Дипломатической Академии МИД, выступал с лекциями за границей, в том числе и в американских университетах. Не жалел времени на руководство аспирантами, многие из которых успешно защитили кандидатские диссертации. Сегодня ученики В.К.Волкова плодотворно работают в разных городах России и за ее пределами.

В научной деятельности В.К.Волкова ярко проявлялись все его незаурядные человеческие качества. Но надо отметить и то, что при всем своем демократизме и дипломатичности это был принципиальный, настойчивый, упорный в отстаивании своих убеждений человек. Он был подлинным русским, славянским патриотом. Его патриотизм не был слепым, а базировался на глубоком научном знании. В наше виртуальное время он был настоящим.

В.К.Волков ушел из жизни неожиданно, полный творческих сил и замыслов. Освободившись от административной нагрузки, он с молодой страстью вернулся к исследовательской работе. Последней его научной командировкой была трехнедельная работа в архивах Болгарии. Исследовательский инстинкт не подвел и на этот раз. Ученый обнаружил интереснейшие документы, связанные с заключением Брестского мира. Горько сознавать, сколько научных планов, которыми Волков был просто переполнен, осталось нереализованными. Но и сделал он очень много.

Без трудов В.К.Волкова невозможно представить себе российскую (советскую) историческую славистику, историографию международных отношений в Центральной Европе и на Балканах и целый ряд смежных областей исторической науки. Он являлся автором около 200 научных трудов (из них – 10 индивидуальных и коллективных монографий, в которых выступал ответственным редактором и автором ряда глав).

Такие люди, как Владимир Константинович Волков, не уходят бесследно. Остаются книги, остаются ученики, остаются идеи. Нам всем еще только предстоит осмыслить подлинный масштаб его личности и его богатое научное наследие.

УДК 327(497.1:44)“1918/1929“(049.3)
94(44)“18/19“(049.3)

ИЗАЗОВИ ПИСАЊА О СРПСКО-ФРАНЦУСКИМ ОДНОСИМА

Др Гордана КРИВОКАПИЋ-ЈОВИЋ
Институт за новију историју Србије

У настанку и једног историографског научног текста, као и увек у науци уопште, сусрећу се два велика простора слободе. Један је простор научне слободе или слободе научног стваралаштва који се одвија према одређеним принципима и методама, а други је простор слободе коју ствара и негује друштво као једну од најважнијих својих вредности. Књига која говори о француском југословенском пројекту у најширем смислу (под насловом *Француска и Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца 1918–1929* аутора Станислава Сретеновића), и обухвата велики број садржаја који се односе на ту тему (и изван свог временског оквира), чини нам се добрим поводом да проговоримо не толико о сусрету два велика простора слободе у којима научно историографско дело погађа потребе тренутка и времена, колико о сукобу та два простора слободе, у којима је слобода научног стваралаштва видљива жртва ограничења која је наметнуо и ужи и шири друштвени контекст и околности у којима се (историјска) наука ствара. Тако се чини логичним и корисним поређење, у најопштијем смислу, историографске литературе о стварању југословенске државе у времену Првог светског рата и после, настале концентрисано у 70-им и 80-им годинама 20. столећа, са оном насталом 90-их година истог века и у овој првој деценији 21. столећа. Да ли су догађања из 90-их и после, када је нестала и „владајућа“ марксистичка идеологија и у науци и у друштву, такође и комунистички-социјалистички друштвени систем, и најважније југословенски државни и друштвени контекст, проширила или сузила, довела у склад или сукоб, она два простора слободе која чине да једно научно (историографско) дело буде што више резултат интелектуалне убедљивости а не других околности? Одговоре на ова питања вреди тражити, и склони смо да предочимо да би одговори могли бити и парадоксални.

Књигу која је пред нама је више тражио тренутак у коме је настала, истина као докторска теза, што јој је наметнуло и битна и изразита ограничења, него што је она погодила тренутак и својом интелектуалном убедљивошћу дала одговор какав је то био француски југословенски пројекат с почетка 20. века, и која су оптерећења за његову реализацију била изразитија, унутрашња или спољашња, или спој та два. То је питање које је занимало и научну и ширу јавност у тренутку када се та држава распадала и када је и рађена ова докторска теза и после ње књига. Распадом југословенске државе је затворен и завршен један круг догађања, и требало је објаснити како крај тако и почетке и трајање те државе. Природа и околности њеног распада су наметнули потпуно ново виђење њеног стварања и трајања као суштински негативне појаве. Потпуно супротно од комунистичког виђења које је пригрлило југословенство пре свега као државну идеју и тражило сва друга решења за даљи живот југословенских заједница у том оквиру, уз помоћ комунистичке идеологије и социјалистичких идеја. Француски посланик је у време изгласавања Видовданског устава у Скупштини Краљевине СХС у пролеће 1920. такорећи победоносно јавио у једном тренутку да су ето чак и комунисти дали сагласност за ту државу, дакле политичка групација већа од неких национално-религиозних партија.¹ Није битно истаћи само континуитет југословенског опредељења левичарских политичких снага, којима је и поред свих лутања управо то опредељење давало праву политичку и друштвену снагу, него и пре свега због одговора на питање да ли је слом њихове варијанте југословенског пројекта морао да доведе до слома саме те државе и друштва. Сматрамо да је и ово требало уткати као ону велику и значајну позадину у разматрању француског југословенског пројекта и разлога зашто он није успевао историјски да се одржава и обнавља.

Природно се наметнуло да ово историографско дело посматрамо не само изнутра, кроз анализу његовог садржаја, истраживачке утемељености, концепцијских решења и основних идејних полазишта, већ и споља, кроз време у коме је настало и кроз најопштији оквир у који смешта тај конкретан садржај. Због овога је повратно битно колико је тај унутрашњи садржај уопште нов.

Књига овако значајног и занимљивог садржаја је увек повод да се размишља о датој теми и на други начин, онај који је у самој основи нашег бављења научном историографијом, који је пут да свом научном раду, као и научној јавности, појаснимо садржај књиге, евентуално отворимо могућности новог виђења, новог тумачења. Нема нових почетака у научној и

¹ Ministère des Affaires Etrangères – Archives Diplomatiques, Série Z – Europe, Sous-série Yougoslavie 1918–1929, Dossier N° 33, Doc. N° 241, 242, 272, telegrami Clement-Simona iz Beograda, 3, 27–28. Juni 1921. u Pariz (bez naslova).

осталој историографији, има само великих и важних преломних догађања у историји који траже да поново анализирамо и дефинишемо претходна догађања, да на неки начин извршимо ревизију постојећих знања о прошлости, али не на штету самог тог знања о прошлости. То знање увек мора да почива на претходним знањима о датој теми, поготово онима која су настала после великог прелома релевантног за садржај о коме је реч. У том смислу се може говорити, поводом књиге под насловом *Француска и Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца 1918–1929*, о другојачијим полазиштима за истраживање и анализу садржаја који се подводе под дати наслов, а који почивају на литератури која овде или уопште није узета у обзир или је занемарен њен садржај и смисао.

Парадокс у југословенској ситуацији је и приликом стварања и приликом разарања југословенске државе био исти: између локалног догађања и велике европске и светске политике и стратегије која се на то надограђивала, линија спајања је била готово невидљива или, једноставно речено, између то двоје је било мало везе. Једина земља и њена култура и наука, па после и њена политика, која је показала дубљег разумевања за јужнословенски простор у смислу његовог јединства, била је Француска, али она тај интерес није успела да очува. Последице тога су биле далекосежне и велико је питање шта је учинило да тако буде. Да ли је сложеност око југословенске ситуације у време Великог рата, и унутрашње и спољње, учинила улогу Француске у томе крајње деликатном, па се то одразило и на њено понашање у будућности, све до краја трајања југословенске државе? Или је судбина обе државе у Другом светском рату и прелазак југословенске државе у другу сферу утицаја (и са новом идеологијом), совјетску и немачку, учинио да француски интерес битно ослаби и да га она оживљава заклањајући се иза моћног прекоатланског савезника, као и у претходним тешким ситуацијама које је породило сукоб два највећа европска национализма? Није ли у том смислу понашање великих европских држава у тзв. југословенској кризи, па после преузимање одлучних корака ка стварању нове ситуација на том простору (политичке, економске, друштвене, културне), последица недоумица/лутања/забуна, дилема и сукоба из прошлости?² Но не треба у анализи деликатности околности настанка југословенске државе тражити више од онога што она даје, видети неке геостратешке и политичке стратегије којих нема. Важно је разумети сложеност и осетљивост тренутка, описати га и објаснити, и можда одредити преломну тачку која је превагнула у корист југословенске ствари, нарочито с француске стране, али не ићи даље од онога што документа омогућавају. Нова политичка и стратешка одређења

² R. E. M., „Wilsonovo načelo probudilo nacionalizam na Balkanu“, *Danas*, subota-nedelja 27–28. jun 2009, str. 8. (Citira se Erih Hobsbaum).

једне државе дубоко су везана за њену прошлост, и могу да произилазе из ње, али не одређују ту прошлост.

Међу великим силама које су учествовале у стварању Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца / Југославије 1918. године, Француска је заузимала посебно место из више разлога, од којих су они који су дошли последњи били и најзначајнији. Поред војничких победа, радило се о способности француске дипломатије и државе да се у одлучним тренуцима прилагоди и споји старе тзв. традиционалистичке идеје равнотеже снага у својој спољној политици и међународним односима уопште, у овом случају на источномедитеранско-балканско-отоманском простору, са новим тек прокламованим идејама о праву народа на самоопредељење својих великих савезника. Ова француска прилагодљивост, или дипломатско-политичка креативност, погодила је одлучујући тренутак када су се њени савезници у Великом рату почетком лета 1918. сагласили око распарчавања Хабзбуршке монархије на националне државе, од којих је једна требало да буде и држава Јужних Словена. Политику према Србији, која је била део њене старе балканске политике, и која је већ прошла значајне мене у 20. столећу (1903–1908/09–1912), спојили су с политиком својих англоамеричких савезника према Хабзбуршкој монархији и југословенском простору.³ Пратећи ритам победничке офанзиве на Солунском фронту, Француска је преко Србије већ видела нову југословенску државу у целости под својим утицајем. Тиме су желели да спрече ревизионистичке тежње оних који су губили рат, тежње за очувањем и ширењем немачког утицаја на овим просторима уопште, као и ширење утицаја сила које су им биле савезнице у том рату, Италије, Велике Британије, па у крајњој линији и Русије, коју су „унутрашња догађања“ удаљила и са ових простора. Оно што је за мале балканске и средњоевропске народе било остварење идеала „слободе споља и слободе изнутра“, за велике европске силе је било тек ширење њиховог утицаја у државама насталим реорганизовањем старих царстава на националном принципу. Више од тока догађаја у Османском царству, слом либерализма у Хабзбуршкој монархији је учинио ово могућим. Док су се у немачким заједницама Монархије успињали националисти и хришћански социјалисти, дотле је у словенским заједницама доминирао утицај конзервативно-либералних

³ А. Дž. П. Тејлор, *Borba za prevlast u Evropi 1848–1918*, „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1968. Posebno odeljci XXI, XXII i XXIII, str. 437–507. „Borba za prevlast u Evropi je suštinski uticala na jugoslovensku istoriju i nevidljivo je prisutna u svakom njenom ostvarenju, osobito za zapetljane sukobe oko jugoslovenske države u doba prvog svetskog rata, iako na površini izgleda da (oni) nemaju dubljeg socijalnog i političkog korijena. Nigdje se bolje ta pozadina ne može vidjeti nego u velikom okviru ovog Tejlorovog ostvarenja“, kaže Ekmečić na kraju uvodne studije za prvi prevod ove knjige na srpsko-hrvatski jezik. Intelektualna ubedljivost i sveukupna moć njegove interpretacije „odnosa velikih sila koji su odlučivali evropskom istorijom“ izuzetna je i danas, aktuelna i funkcionalna i u izmenjenim strateškim i političkim okolnostima, značajna za ova naša razmatranja.

елита по мађарском узору, што је Пашић на почетку 20. столећа ценио као изузетно повољну околност за даљи успех југословенског пројекта. Пашић је у новембру 1918. године, у жеку неспоразума око стварања југословенске државе, ценио да се она ствара не само упркос непријатељима него и упркос жељама пријатеља и савезника, и можда баш због одсуства Русије са Балкана, како је он то говорио.⁴ Нисмо видели у овој књизи како је Француска видела и разумевала целу ствар из ове перспективе. Да ли је избор Николе Пашића и тзв. старорадикала имао и дубље значење од привржености старим и поузданим пријатељима из ратних и предратних времена, уз то међу најјачим политичким снагама у новој држави? Сигурно да тај избор није имао само то значење, као ни политички и друштвени савез српских заједница са муслиманским који су пројектовали Французи, који је требало да „зацементира“ државу у настајању, како су то они говорили. С друге стране, такође нисмо добили јасне одговоре на то како су Французи видели на најопштијем плану, али и кроз поједине проблеме, исцрпљујући притисак са тзв. хрватским питањем. Но главном омашком, и више од тога, сматрамо што аутор консистентно и јасно није изложио како су то Французи видели југословенски простор и људе на њему кроз истоветности, као јединство, и зашто су сматрали важним да им се помогне и споља и изнутра, односно политички, финансијски и економски, војно, али и кроз развој културе и друштва које почива и на самоспознајама. Француски је концепт био да се култура развија као јединствена, југословенска она која превазилази мале локалне религиозне забране. Аутор је имао могућности да преко доступне

⁴ Милорад Екмечић, Предговор књизи А. Ц. П. Тејлора, *Борба за превласт у Европи 1848–1918*, „Веселин Маслеша“, Сарајево, 1968, стр. 1–23. На 19. стр. он каже: „Сукоб око вођства у новој држави испуниће цијелу каснију историју Југославије, иако је, површно гледајући, био скривен и изгледао као сукоб против ње, а не због ње. Различитост концепција о новој југословенској држави између спске владе са Пашићем на челу и Југославенског одбора са Трумбићем на челу (којег године 1918. снажно, али обазриво подржава британска влада) имала је дубок и скривен призив борбе за непосредан положај југословенске политике у Европи и за њене спољне односе у свијету који се тек стварао.“ Затим даље на 21–22. стр. каже: „Идејна подлога тога отимања (сукоба, неслагања) није нација или национална посебност него предрасуда о њој и, посебно, предрасуда о вишој култури онога народа који је у раном средњем вијеку прије других дошао на Медитеран, колијевку европске културе. Предрасуда о вишој и нижој култури била је стални идеолошки декор те борбе за престиж. (...) Битно је у свему значење овог сукоба за историју борбе за европску хегемонију. (...) Тако излази да је главно значење сукоба Пашића и Југословенског одбора, ојачаног српском опозицијом, било у томе што је срушена првобитна Пашићева концепција нове југословенске државе као предстраже Русији против Њемачке. Та је концепција исчезла не само зато што је с европске сцене ишчезла и Русија него и због овог жилавог сукоба у коме је једна теза оборена, а друга уопште није била створена. У спољнополитичком погледу Југославија је остављена дипломатској стихији.“ За Пашићев цитат видети: Г. Кривокапић, „Русија у Пашићевом пројекту спољнополитичке оријентације нове југословенске државе у јесен 1918. године“, *Токони*, 1–2, 1992, стр. 5–11. За Пашићева размишљања о политичким приликама и политичарима јужнословенских заједница видети у: Никола Пашић, *Моја политичка исповест*, Задужбина Милош Црњански, Београд.

литературе, пре свега радова професора Милорада Екмечића, предочи ове за разумевање његовог текста важне садржаје.

Француска је посматрала и разумевала српски и јужнословенски простор кроз политику и многоструке односе које је више столећа изграђивала према Османском/Отманском царству, односно источном Медитерану као целини медитеранског простора. Ти односи су од 16. до краја 18. столећа прошли кроз неколико фаза.⁵ У модерној епохи од Француске револуције на овамо, српско-југословенски простор је у сфери војно-политичког интересовања, па и присуства Француске променљиве јачине али сталан. Француска је опсервирала и разумевала простор са различитих дипломатских тачака, од Трста, Беча, Будимпеште, Софије, Солуна и Истанбула, али и удаљенијих, те је та перцепција била полиморфна. Она ће временом више говорити о тим центрима и политици која се води из њих него о самом српском и југословенском простору. Војни и дипломатски улазак на сам југословенски простор у наполеоновској епохи (Илирске провинције 1809–1814) је био одлучујућа прекретница. Простор и људи на њему су почели да се перципирају непосредно и постали су стални објекат посматрања француске дипломатије, војске, разних путописаца и истраживача, научника, али и разних антиквара, трговаца и авантуриста. Поред поновног успостављања француске власти на острвима у Јонском мору у наполеоновској епохи, активирана је и дипломатија у Србији, Влашкој и Молдавији, као и код „релативно независних владара“ (турских) у западној Бугарској и северној Грчкој.⁶ Дакле, Балкану се и од пре приступало свеобухватно, као целини.

Почео је систематски да се изучава језик и историја југословенских народа. Од раније француске науке (18. век) баштињено је убеђење о јединству језика и етничке структуре југословенског простора. У Наполеоновим Илирским провинцијама 1809–1813. се први пут национални распоред на југословенском простору сагледавао, или повезивао, кроз језичко јединство простора, па се мислило да кроз систематску едукацију треба радити на његовом јединству. И поред тога што су југословенске заједнице присутни Французи видели као „скупине различитих делова који су се узајамно одбијали“, победило је убеђење да сав тај народ говори једним језиком и

⁵ Paul Garde, „Les Balkans vus de France au XXe siècle“, *Esprit*, déc. 2000, p. 17–43.

⁶ Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1999, u III delu Otkrivanje Balkana, str. 113–159, jedan značajan deo posvećuje Francuzima (str. 132–146). Каже како су нове идеје из 18. века довеле до фундаменталне промене у ставовима према нетурском становништву на Балканском полуострву. Уз просветитељске идеје су дошле и романтичарске које су ништа мање утицале на промену става према нетурским, тзв. хришћанским народима Отманског царства са позитивним значењем. Тодорова вели да су током 18. и 19. века прави путници први пут бројчано надјачали дипломате и да је за многе Балкан био део њихове представе о античком свету. Ми бисмо закључили да она заправо говори о споју: старе француске политике заштите хришћана у Отманском царству, просветитељских идеја о природним правима човека и романтичарског филхеленизма, наравно уз присуство практичног духа.

да је према томе етничко јединство у питању. Ами Буе је први употребио израз „српско-хрватски језик“, а Сипријен Робер је преко изучавања јужно-словенске књижевности дошао до изучавања њене културе, мислећи да су њени темељи српски.⁷

Војнике, војне инжењере и географе наполеоновске епохе, као путописце су сменила велика имена попут песника, дипломате и политичара Алфонса де Ламартина, научници Ами Буе, Емил де Лавле, Сипријен Робер и Луј Леже. Они су сагледали тзв. простор европске Турске („la Turquie d'Europe“) како кроз његову унутрашњу сложеност тако и кроз његову ширу улогу посредника између Истока и Запада, Севера и Југа, кроз разумевање његовог „полутанства“, разумевање „источног питања“, разумевање природе његових национализма, као и његовог значаја у учвршћењу равнотеже моћи уколико се снажније укључи у развој европске цивилизације.

Интерес за српско-југословенски простор се средином и у другој половини 19. века одржао, проширио и продубио, и достигао неки врхунац на прелому 19. у 20. столеће. Научна истраживања језика, књижевности, културе, историје, фолклора, антропогеографије, раса, као и политички интерес су се огромно увећали и дали су богате резултате. Српска и француска наука и култура су показивале значајне сличности, чак истоветности, нарочито у погледу спознаја о језичкој па према томе и етничкој подлози као јединственој међи Јужним Словенима. Континуитет у научним спознајама о српско-југословенском простору, које су улазиле и у културу и политику, код Француза је успостављен негде на почетку 20. века и снажно је утицао на потоње обликовање јавног мишљења уочи и за време Великог рата.⁸ На то је надограђена југословенска политика, чија је основа била повређивање природних права човека, грађанских права и етничких права јужнословенских заједница у Хабзбуршкој монархији. Отпор који су они пружали немачкој и угарској доминацији је одмах уочен, подржан и повезан за француским отпором према пангерманским и сличним идејама. Ту чак није била битна ни природа ни циљеви те побуне. Новинар,

⁷ М. Екмечић, „Више од војних савезника 1914. Прилог о француском изучавању етничке природе Југословена“, *Огледи из историје*, Београд, 2002 (друго издање), стр. 191–221, стр.196.

⁸ *Исто*. Аутор у тексту скицира и у многама анализира целину француског утицаја на југословенском простору од наполеоновских времена, и нарочито на прелому 19. у 20. столеће. Нарочито се то односи на утицај кроз велике друштвене и политичке идеје (национализам, радикализам, антиклерикализам) и српско-југословенске варијанте тога, кроз поклапања у резултатима научних истраживања која преко јединства језика, расе, опште антропогеографије простора, народе на њему који се зову различитим именима виде као једно. Потом се анализирају друштвене снаге које посредују у формирању француског јавног мишљења кроз 20. столеће и које су учиниле да се оно промени од пуне подршке стварању југословенске државе до подршке њеном распарчавању, од пријатељства до непријатељства према Србима. Даље се анализирају концепције о уређењу југословенског простора у њиховој историјској динамици и државе и друштвене и политичке снаге које их воде.

политички публициста, повремено и у дипломатским мисијама, Шарл Лоазо је први повезао те аутономистичке, федералистичке тежње Срба и Хрвата у Хабзбурчком царству, њихов отпор према немачкој али и мађарској доминацији у Царству, са тежњама Србије у њеној балканској политици. Он 1905. и 1906. говори о испреплетаним али истоветним интересима свих тих група, партија, државица које треба повезати. Даље, учача индивидуалну и ширу националну и уопште друштвену угроженост јужнословенских заједница у Монархији, посебно српске, што је имало дубоке везе са општим друштвеним последицама Драјфусове афере.⁹ Југославију је стварало мноштво индивидуалних ангажмана и спознаја са француске стране, много више него што је то видљиво и до данас, иако су њихове идеје и активност налазиле свој сигуран пут у креирању француског присуства на српско-југословенском простору.

Наше најопштије запажање у вези са садржајем књиге Станислава Сретеновића *Француска и Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца 1918–1929* (ИСИ, Београд, 2008, 511 стр.) је да она насловом постављени историјски садржај види (много више) као производ и креацију тренутка, и да га не сагледава (анализира и закључује) кроз континуирано и систематично војно и политичко присуство, научно опсервирање и изучавање простора, које је стално било потхрањивано бројним и значајним индивидуалним и групним перцепцијама кроз путовања и мисије по српско-југословенском простору и шире, како је напред скицирано. Та путовања и мисије су више него често по својим обележјима и смислу личиле на мале колонијалне експедиције, за шта аутор даје довољно квалитетног садржаја али не води закључивање у том правцу. Сасвим је извесно да су бројни појединци који се ту ангажују нижи службеници или делатници у француском колонијалном систему.¹⁰

Ауторово је пак најопштије запажање/закључивање да се са стране Француске на овом простору више ради о политици ширења утицаја, војног, политичког и културног у смислу цивилизаторске улоге него о економским и финансијским интересима, за које она у епохи Треће републике и нема снаге и могућности. То наравно није значило да тих интереса није било и да се они уз друге интересе нису остваривали, како види и представља и сам аутор.¹¹

⁹ Ministère des Affaires Etrangères – Archives Diplomatiques, Série Papiers d'agents, Billy, sv. 65, pismo, 1906, Charles-a Loiseau-a – neidentifikovanom francuskom ministru (str.10) i pismo istoga od 19. aprila 1906. Billy-u, str. 23–26.

¹⁰ S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, str. 34–38 (Poglavlje I Француско-српски односи од Берлинског конгреса до почетка Великог рата, 1878–1914, 1) и 2) потпоглавље). Ту аутор даје основне податке и чињенице о бројним појединцима који су се на разне начине ангажовали на српско-југословенском простору.

¹¹ О економским односима две државе постоји посебна и садржајна студија на 344 стране Владимира Љ. Цветковића, *Економски односи Југославије и Француске 1918–1941*, INIS, Београд, 2006. Нисмо учили ни у тексту ни у списку литературе ни у регистру књиге овог аутора.

Желимо поново да нагласимо да, иако аутор скицира француску политику на овом простору од 1878. године као континуирани ангажман у сталном успону (са посебним нагласком на продор француског финансијског капитала) а не само као пуко перципирање простора, нема говора о континуитету са политиком отпочетом у наполеоновско време, чија је основа била спознаја о језичком а на основу тога и етничком јединству целог народа који живи на српско-југословенском простору, и која је на најопштијем плану тежила да Европу преуреди на националном принципу. (То је само још један пример како се манипулише са кључном идејом, пројектом и догађањима под југословенским именом или са тим значењем.) Кључна ауторова реченица о томе (у којој он повезује главне елементе француског југословенског пројекта и његових основа са француским сучељавањем са Немачком и њеним сличним пројектима) је заглављена на доста неугледном месту, што је ауторов манир иначе, и гласи: „Предпоставка о јединству Јужних Словена постављена је у Француској као део једног од аксиома о германској опасности и имала је другоразредни значај.“¹²

Полуколонијално стање које је владало и на хабзбуршком и на отоманском делу јужнословенског простора се као такво не види ни кроз литературу ни кроз ауторове анализе, па се у том смислу не анализира ни француски југословенски пројекат који смењује претходне системе. Као да из свих пора књиге извире тежња и напор да се француски југословенски пројекат види као суви производ тренутка, у коме традиционалистички дипломатско-политичко-војни (са економским елементима) приступ, који се руководи традиционалним (мада се том одређењу даје и други смисао и значење) принципима одмеравања и равнотеже силе, још није смењен новим модерним принципима, у којима велике међународне организације арбитражују и одлучују о правима и понашању и малих и великих држава.¹³

Најопштије виђење и разумевање теме је водило аутора ка одређеној концептуализацији и структурирању текста, где је било нужно изложити, представити, спојити копулама што више емпиријског знања (чињеница и података) које би послужиле за што детаљније анализе једне историјске ситуације која је сагледавана највише из саме себе. Овај здрави историчарски

¹² S. Sretenović, *n. d.*, str. 35. Реченица која следи и чини јединство са претходном гласи: „Međutim, za razliku od romantičarskog perioda iz sredine XIX veka, o njoj se raspravljalo prvi put javno sa modernim terminima geostrateškog, ekonomskog, naučnog i moralnog sadržaja.“ Ми смо склонили да мислимо да горецитирана реченица садржи у себи контрадикторност, и да је такође контрадикторна са реченицом која следи. Овакво размишљање је иначе у складу са ауторовим основним виђењем и разумевањем начина и околности стварања Краљевине СХС, уз снажну француску подршку, као тренутног, да не кажемо случајног, постигнућа, који је производ ужег сплета догађања у процепу између две спољнополитичке концепције, оне која је слеђена и оне која ће се следити.

¹³ M. Todorova, *Imaginary Balkan*, Biblioteka XX vek 103, Beograd, 1999, posebno Predgovor i Uvod, str. 7–45.

инстинкт може да да значајне резултате, али може и да ограничи истраживача. У случају ове књиге дао је најуспешније резултате када је примењен на праћење личности које су идејно и активношћу креирале ситуацију око стварања и опстојања (трајања, постојања) нове југословенске државе. Личности су очевидно биле главни водичи аутору кроз документа, као што су и јасно видљива нит у анализама. Друга страна медаље оваквог метода је да се тешко прате, успостављају и анализирају (успостављају неке копуле) други низови догађања који леже на вишој равни и производ су активности личности које су у питању. Идеје и догађања добијају други смисао кад се одвоје од личности. Зато се говори о људској природи у политици, али и околностима у којима је личност креативна и активна, иза чега следи спајање анализираних делова у интелектом осмишљену целину која може имати значење узрочно-последичног низа, процеса, обрта у догађањима, спретно описаних околности или истицања важне карактеристике личности. Из горе наведених сложених разлога је књига у основи успело конципирана кроз три велике целине (основе, принципи и процењивање француска политике на југословенском простору), или ако се то сагледава кроз паралелне структуре односа као што су интелектуалци и француска политика, дипломатија и војска према тој политици, дипломатија и културни делатници у француској политици.

Како су бројне тзв. историјске личности у књизи научници, новинари и публицисте, путописци различитог профила, дипломате које већ по природи свога посла морају да имају способност перцепције и способност да пронађу језички израз за своја запажања и анализе, њихови бројни текстови су били предмет анализе или коментара аутора. А како је суштински смисао тих текстова, било да су настали у науци или ван ње, био да сем задовољења интелектуалних (научних) тежњи и потреба задовоље и потребе „тренутка“, тешко да их се може тако често колико то аутор ради сместити међу текстове који су послужили или служе у пропагандне сврхе. Наиме суштина је у томе да се поједине спознаје, или истине, или мање дефинисани садржаји текста, могу употребити на овај или онај начин, у ове или оне сврхе, али да то не мења ни у ком правцу њихову вредност, њихов значај или смисао. Могуће су све врсте парадокса и обрта када интелектуални садржаји изађу из текста и уђу у употребу, и наравно проблем је широк и комплексан. Ми смо само хтели да нагласимо да употреба неког текста у пропагандне сврхе по нама не значи и његову деградацију, поготово ако садржај тог текста дубоко кореспондира са реалношћу, са проверивом реалношћу.¹⁴

Наравно, може се говорити и о тренутку стварања/настанка и евентуалној сврси и саме књиге под насловом *Француска и Краљевина Срба*,

¹⁴ S. Sretenović, *n. d.*, str. 34–44.

Хрвата и Словенаца 1918–1929, мада је њен истраживачки и основни научни набој неспоран. Извесно нешто важно и дубоко у њеном садржају је дуг и времену и тренутку у коме је стварана.

Друге су муке мучиле Вука Винавера када је у својој књизи *Југославија и Француска између два светска рата* са поднасловом *Да ли је Југославија била француски „сателит“?* исписивао своје виђење билатералних односа две државе давне 1985.¹⁵ Може се поставити питање да ли су била већа оптерећења и ограничења владајуће марксистичке идеологије за Винавера, или за Сретеновића оптерећење потпуно поремећених односа до непријатељства, и француске и југословенске/српске државе, и француског и српског народа, што се догодило током распада југословенске државе 1989/90–1999 (2008). Винавер је у својој познатој студији целу четврту главу посветио француско-југословенском пакту с краја 1927. (стр. 89–129), мада је суштинско питање о томе већ био формулисао у обимној студији насловљеној *Да ли је југословенско-француски пакт из 1927. године био војни савез?*¹⁶

У француској историографији се већ навелико врши ревизија не само целокупне историографије о развијеном и сложеном односу Француске према јужнословенском, и балканском и средњоевропском простору, већ и пре свега ревизија општег и посебног историјског знања и мишљења о целом том комплексу догађања, а у складу са новим теоријама и концепцијама о значењу и односу појединих елемената сложеног питања међународних односа, измена односа снага у њима, односа према политичком питању епохе које је питање малих народа. Историчар који долази из мале заједнице се лако може осећати као жртва свега тога кад приступи историји српско-француских односа са прелома 19. у 20. столеће и првој половини 20. века. Већ му је поглед на целину српско-француских односа у два последња века лакши и у приступу и у разумевању. Цео овај комплекс проблема је обојио и садржај књиге која је повод за ова размишљања. Колико су се до распада југословенске државе њени историчари трудили да истраже и објасне важну улогу Француске, не само у стварању те државе него и у начину на који је

¹⁵ Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata. Da li je Jugoslavija bila francuski satelit?*, ISI, Beograd, 1985. Не бисмо могли да се сложимо са кратким коментаром који је у уводном разматрању дат о књизи. Књига почива на очевидно великом корпусу дипломатске грађе, и иако је у њој видљива и она страна на коју упућује Сретеновић, књига има и других садржаја првенствено оних који говоре о општим и посебним полазиштима/основама француске политике на југословенском простору, разматра разноврсне односе две земље а не само дипломатске, почива на значајној и богатој литератури онога времена на 5-6 језика будући да је истраживач био полиглота.

¹⁶ Vuk Vinaver, „Da li je jugoslovensko-francuski pakt iz 1927. godine bio vojni savez?“, *Vojnoistorijski glasnik*, No 1, godina XXII (januar–april 1971), str.145–173. Нисмо учили употребу ове студије, као ни Винаверових других студија и горесцитиране књиге у тексту, иако се књиге наводе у списку литературе.

током целог 19. века утицала на југословенску идеју и активности и покрете у вези са њом, тако се данас француски историчари, и њихови ђаци нужно, труде да објасне „контрадикторности њеног настанка“, које треба да постану једно од објашњења њеног крвавог распада.

Постигнућа француске историографије у последњих двадесетак година о основама настанка, стварању и трајању југословенске државе већ су у широкој употреби у њиховој али и нашој историографији. Сва значајнија дела, поготову најновија, већ су темељно обрађена и критички приказана код нас. Посебно се то односи на књигу Гримел-Жакињова *La Yougoslavie dans la stratégie française de l'entre-deux-guerres (1918–1935)* коју је 1999. објавио Петер Ланг у Берну.¹⁷ Затим су ту књиге Јасне Адлер, Мира Ковача, такође настале као део француске историографије. Ову последњу је такође објавио Петер Ланг 2001. године, док је прва објављена 1997. у едицији GEORG – Collection l'Orient Proche, Chêne Bourg.¹⁸

Први важан историографски слој за тему којом се бави аутор С. Сретеновић поставио је у нашој историографији Вук Винавер већ цитираним радовима, али и целином свог опуса. И истраживачким богатством и бројношћу и разноврсношћу коришћене литературе, и обухватањем целине југословенско-француских односа између два светска рата, његова књига је поставила не само основу већ и стандард за даља истраживања. Из ондашње а и садашње перспективе нико за ту књигу не би рекао да је била оптерећена неком идеологијом, сем ако се југословенство не би подвело под то. Она је изузетно инспиративна због прегнантности историографског исказа и ритма излагања, добре структурираности. Други посредно важан слој су аутору могли да буду резултати истраживања политичке каријере Николе Пашића које је обавио Ђорђе Станковић, затим временски раније настале студије Драгована Шепића и Драгољуба Живојиновића о италијанском и англо-саксонском фактору, поред других, у југословенском уједињењу.¹⁹ Трећи важан историографски слој унутар наше историографије, *Стварање Југославије 1790–1918* (том 1–2, Просвета, Београд, 1989), који је аутор заобишао, јесте капитално дело професора Милорада Екмечића и српско-југословенске историографије, које се заправо бави историјом југословенских национализма и, изузетно важно и за садржај ове књиге, разно-

¹⁷ Mile Bjelajac, F. Grumel-Jacquignon, *La Yougoslavie dans la stratégie française de l'entre-deux-guerres (1918–1935)*, Peter Lang – Bern 1999. *Aux origines du mythe serbe en France (1918–1935)*, Peter Lang, Bern, Berlin, Bruxelles, Frankfurt/M, New York, Wien, 1999, str. 699. *Tokovi*, 1–2, 2000, str. 151–159.

¹⁸ Gordana Krivokapić-Jović, „Kako je Francuska videla Kraljevinu SHS 1918–1929: posebno hrvatsko pitanje (Povodom knjige Mira Kovača, *Francuska i hrvatsko pitanje 1914–1929*, Dom i svijet – Zagreb, 2005, str. 363), *Tokovi*, br. 3–4, (2005), str. 269–278.

¹⁹ Dragovan Šepić, *Italija, saveznici i jugoslovensko pitanje 1914–1918*, Zagreb, 1970; Dragoljub Živojinović, *Vatikan, Srbija i stvaranje jugoslovenske države*, Beograd, 1980; Đorđe Stanković, *Nikola Pašuć, saveznici i stvaranje Jugoslavije*, Beograd, 1984.

врсним утицајем „страног фактора“ на те покрете и њихове идеје. Дело у коме се тачно може видети прикривено присуство „спољњег утицаја“ на југословенском простору кроз два века. Четврти историографски слој који је могао бити изузетно релевантан за садржај студије С. Сретеновића су радови Милета Бјелажца о српској и југословенској војсци у широком распону једног века, где је краљевској војсци између два рата посвећено више студија, у које је дубоко уткана француска грађа и литература, посебно и најновије студије француске историографије о општим и посебним темама из 80-их, 90-их и 2000-их година.²⁰

Основна методолошка поставка аутора да се логика догађања прати преко личности, да се идеје такође прате преко твораца, преносилаца и корисника, да се реконструишу линије утицаја, као и тачке његовог прекида, веома је оригинална и добра и дала је лепе резултате, али је њена истраживачка непотпуност, нарочито у Првом делу који се бави основама француске политике на југословенском простору, битно ограничила разумевање и осиромашила целину слике. С друге стране, условила је такву структурираност садржаја у коме су се изгубила важна догађања која су и окоснице, самим ти и обрти у политици, околности догађања, уклопљеност у општија догађања. То је дуг новој и оригиналној литератури о историји међународних односа (методологија и дела општег карактера) насталој у последњих 15–20 година која се бави француским империјализмом, митовима у међународним односима, односом културе и међународних односа, дипломатијом и културним трансфером, „нестајањем царстава“, новим формама дипломатије у 20. веку, сликама и имагинарним у међународним односима, геостратегијом у међународним односима, социјабилношћу интелектуалаца.²¹ Садржај који је реконструиран и анализиран је добро кореспондирао са том литературом, али морамо да нагласимо још једом да је то условило и недовољности и нејасноће у анализама.

Отворили смо ово сложено питање степена истражености једног садржаја као што је овај који покрива ауторова књига, кроз литературу и изворе, због тога што је за наше разумевање целине југословенског феномена, и посебно тзв. спољњег фактора, важно да не само стручно и професионално него и интелектуално тежимо ка све бољим и квалитетнијим постигнућима у нашој науци. У коришћењу основне грађе књига *Француска и Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца 1918–1929* се са бар још три-четри књиге споменутих аутора поклапа огомним делом. Ради се о грађи француске провенијенције, дипломатској и војној грађи, личним архивима.²² Зато

²⁰ М. Бјелажца, *Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918–1921*, Народна књига, Београд, 1988; *Isti, Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца/Jугославије 1922–1935*, INIS, Београд, 1994.

²¹ С. Сретеновић. *n. d.*, стр. 491–500.

²² *Isto.*

смо усмерили наше приказивање ове књиге у правцу приказа литературе која се користи, и који је смисао тог коришћења, да ли да помогне у доношењу одлука, налажењу решења, проширењу истраживачког и садржајног корпуса; као и литературе која се не користи а била би корисна, као и откривању најшире позадине таквог поступања, као дуга времену.

Књига садржи и посебно лепе детаље као онај који даје и „француску потврду“ о некој врсти „личне везе“ (Мустафе) Кемала (паше) Ататурка и Јована Ћирковића, познатог и као Ћирко-паша, који је, за разлику од славног Кемал-паше, врло мало познат у нашој историји и мало истраживан у историографији.²³

---

²³ Г. Кривокапић-Јовић, *Оклоп без витеза. О социјалним основама и организационој структури Народне радикалне странке у Краљевини СХС (1918–1928)*, ИНИС, Београд, 2002, стр. 60, 171, 179–182; В. Јовановић, „Контроверзе ’Ћирко-паше’”. Прилог за биографију радикалног првака Јована М. Ћирковића (1871–1928)“, *Токови*, 3–4, 2000, стр. 95–106.

О РЕВИЗИЈАМА, ДИЈАЛОЗИМА И КУЛТУРИ СЕЋАЊА

Др Олга МАНОЈЛОВИЋ ПИНТАР
Институт за новију историју Србије

Рођени у данима распада Југославије ове године ће стећи пунолетство, добити личне карте и право гласања на изборима. У политичком и јавном животу тако ће и формално моћи да учествују прве генерације младих мушкараца и жена које у Југославији никада нису живеле, генерације за које је она „историјски феномен“, „место сећања“ уписано у колективно памћење заједнице којој припадају, па чак и нејасна метафора.¹ Период њиховог сазревања обележили су ратови, политичке и економске кризе, демонстрације, штрајкови. Највећи део рођених после нестанка Југославије одрастао је у политичкој култури аутизма и искључивости, (само)изолавано од вршњака у осталим земљама Европе који су живели у атмосфери оптимизма и брисања граница. Геноцид, убиства, масовна пресељења становништва, поделе и територијална уситњавања – појаве које је објединио појам *балканизација* – чинили су свакодневицу грађана некадашње Југославије, неминовно утичући на стварања и разарања личних и колективних идентитета.

Поглед у такву прошлост данашње генерације нужно ставља у позицију истраживача. Са једне стране, за аналитичаре процеса европских интеграција као кључна намеће се потреба деконструкције дихотомије *балканизација/европеизација*. Супротстављање појава балканског уситњавања процесима европског уједињавања нужно је, у времену нестанка Источног блока и Варшавског пакта, појмове Балкан и Југославија претворило у често коришћене стереотипе новоинвентованог политичког говора. Као нови баук који кружи Европом означавајући процесе фрагментације, појам

¹ Термин Југославија постојао је, истина, све до 4. фебруара 2003. године у називу Савезна Република Југославије. Држава која је објединила последње две републике некадашње Социјалистичке Федеративне Републике Југославије – Србију и Црну Гору, формирана је 27. априла 1992. године и 2003. прерасла је у Државну заједницу Србија и Црна Гора.

балканизација је знатно утицао на креирање представе *другог* насупрот коме су изграђивана европска друштва и њихове вредности после пада социјализма.

На овим просторима, међутим, за истраживаче прошлости поменути дискурс може бити интересантан, али не и од суштинског значаја. Перспектива из које се прошлост посматра за овдашње аналитичаре неминовно поставља другачије императиве, чија реализација пре свега осталог подразумева успостављање дијалога између генерација. Садашње и будуће генерације у земљама бивше Југославије морају да нађу одговоре на питања: како су размишљали, шта су радили, а шта нису радили у годинама распада и ратова њихови родитељи и родитељи њихових родитеља? Парафраза чувених питања која су млади Немци и Немице шездесетих година прошлог века постављали старијим генерацијама својих сународњака, предуслов је сазнања, а затим и критичког преиспитивања и вредновања породичне историје у бурним трагичним временима. На тај начин она је заправо основ изградње друштва одговорних појединаца која су у могућности да (*sine ira et studio*) разумеју зашто је дошло до распада Југославије и због чега је он био толико драматичан и трагичан.

У трагању за што бољим сагледавањем прошлости кроз преиспитивање сопствене одговорности и подсећање на потиснуте и непријатне епизоде, садашњи и будући аналитичари ће имати на располагању хетерогену литературу. О историји Југославије и процесу њеног распада написан је непрегледан број публицистичких радова и књига, научних анализа и монографија. Према неким мишљењима о ратовима у бившој Југославији током њиховог трајања написано је више књига него о било ком другом ратном сукобу у историји.² Већ током деведесетих година 20. века, пред читалачком публиком су се нашла аутобиографска сведочења готово свих релевантних учесника догађаја. Високи политички дужносници, као и новинари и публицисти који су пратили догађаје на терену, описали су, свако из свог угла, дешавања у којима су учествовали или их посматрали.³ Урађен је такође и огроман посао на прикупљању сећања жртава и њиховом презентовању јавности, чиме је свакако дат кључни допринос покушајима „превладавања прошлости“.⁴ Без обзира на разлике у тумачењима, и неретко супротстављене закључке, управо та обимна литература представља

² James Gow, „After the Flood, Literature on the Context, Causes and Course of the Yugoslav War – reflections and refractions“, *The Slavonic and East European Review*, vol 75, no. 3, july 1997, str. 446–484.

³ О томе је посебно исцрпно писао Миле Бјелајац у Уводу зборника *Писати историју Југославије, Виђење српског фактора*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2007.

⁴ Тој проблематици највећи допринос је дало неколико невладиних организација, а пре свих Фонд за хуманитарно право, Хелсиншки одбор за људска права у Србији и Документациони центар Ратови 1991–1999.

истовремено и специфичан историјски извор за разумевање сложености друштва у којима је настајала.

У току последње две деценије бројне научне анализе на готово свим језицима света трагале су за узроцима распада Југославије, покушавајући да сагледају континуитете и процесе дугог трајања, али и да укажу на трагичне ломове и потресе, на изненадне успехе и успоне. Готово је немогуће набројати све пројекте, семинаре и курсеве који су се у читавом свету бавили историјом Југославије и њеног распада. Такви пројекти су, међутим, на територији некадашње Југославије постали могући тек када су ратови завршени. Први у том духу био је „Дијалог повјесничара/историчара“ који је започео 1998. године који је окупио представнике академских заједница Србије и Хрватске. Инсистирајући на дијалогу, пројекат је креирао атмосферу у којој је идеја помирења постала могућа. Свесни колико су процеси суочавања са прошлосту и националних помирења дубоко „у домени политике“, организатори пројекта су као примарни циљ одредили „поновно успостављање веза и размењивање информација“.⁵ По узору на сличне примере који су реализовани између немачких и француских, односно пољских аналитичара друштва, учињени су први помаци ка неговању културе дијалога. Широки спектар тема и приступа рефлектовао је хетерогеност националних историчарских заједница, али је успостављање непосредног контакта наговештавало могућност превазилажења конфликта.

Паралелно су у готово свим некадашњим југословенским републикама, артикулисани академски и политички дискурси који су прошлост тумачили на сасвим другачији начин. Они су утемељени у истраживањима (пре свега) Другог светског рата која су у скоро свим републикама дефинисала појмове функционалне колаборације, као и оправдања покушаја контекстуализације злочина политичким и историјским условљеностима.⁶ Релативизовани су појмови колаборације, фашизма и антисемитизма и дошло је до апсурдног изједначавања идеологија социјализма и фашизма. На тај начин су конституисани савремени националистички наративни. Процес потискивања симбола и представа које су снажиле идеологију

⁵ Године 2008. из штампе је изашао двотомни зборник који је садржао излагања са последњег међународног научног скупа Дијалог повјесничара–историчара, одржаног у септембру 2005. године у Осијеку у Републици Хрватској. На десет међународних конференција које је помагала фондација Friedrich Naumann Stiftung покренути су разговори о бројним, па чак и непријатним темама заједничке прошлости. Опширније: Igor Graovac, Uvodne napomene, u: Igor Graovac (prir.), *Diјalog povјesničara – istoričara 10/1–2*, Osijek 22–25. rujna 2005, Diјalog, Zagreb, 2008. str. 7–12.

⁶ Један од наинтересантнијих радова који је појам функционалне колаборације увео у ширу употребу свакако је анализа рехабилитације домобрана у Словенији Бреде и Ота Лутхара. Видети: Breda Luthar, Oto Luthar, „Kolonizacija spomina, Politika in tekstualnost domobranskih spomenikov po letu 1991“, Oto Luthar, Jurij Perovšek (ur.), *Zbornik Janka Pleterskega*, Ljubljana, Založba ZRC, 2003, str. 647–662.

југословенског социјалистичког патриотизма на рачун националних симбола, сведочио је колико је управо тако измењена слика прошлости испунила јавни простор и постала *main stream*. Новоуспостављене друштвене елите су сложено историјско наслеђе покушавале да дистанцирају од критичког преиспитивања, промовишући модел националних вредности утемељен на уверењу у мартирство нације и погубну историјску улогу комунизма и југословенства. На тај начин је петрификован преживели концепт колективног идентитета, утемељен у глорификацији националне прошлости, а не у њеном константном преиспитивању.

За критичку историографију поменуте сличности у тумачењу прошлости националних историографија отвориле су питања историјских ревизија и њихове политичко-идеолошке (зло)употребе као централне теме истраживања. Уз питање одговорности историчара у креирању друштвених система вредности, проблематизовање ревизионизма у историографији се наметнуло као кључ за разумевање историје Југославије. Различити видови презентације прошлости у јавности, као последица супротстављених закључака и учинака националних историографија (још у време постојања југословенске државе), у годинама њеног нестанка неминовно су оголили начине манипулације.

О историјском ревизионизму много је писано и, нимало чудно, највећи број скупова на ту тему одржан је у Босни и Херцеговини, уз велику подршку међународних институција и организација. Међу првима један такав скуп је организовао Центар за сувремену умјетност у Сарајеву, који је покренуо пројекат „(Де)конструкција споменика“. Координаторка пројекта Дуња Блажевић је окупила велики број уметника, теоретичара и научника из региона, који су анализирали сложене процесе редефинисања појмова Југославије и социјализма. Годину дана касније (2005. године) Институт за историју је у сарадњи са Бошњачким институтом организовао симпозијум под називом „Шездесет година од завршетка Другог свјетског рата – Како се сјећати 1945. године?“ Проблематизујући перцепцију појма антифашизма, скуп је отворио бројне дебате и подстакао размишљања о феномену национализације антифашизма као покушају историјске легитимације националних држава насталих распадом Југославије.

Историчари и историчарке са простора бивше Југославије састали су се у Сарајеву и на конференцији у организацији Института за историју под називом „Ревизија прошлости на просторима бивше Југославије.“⁷ Дводневна међународна конференција је указала на сличности, али и разлике у тумачењима прошлости националних историографија. Зборник ра-

⁷ Sanja Petrović Todosijević, Informacije, Međunarodna konferencija: „Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije“, Sarajevo, 3–4. novembar 2006. godine, u *Istorija 20. veka*, 2/2006. str. 187–196.

дова са овог скупа представљао је успешан покушај сагледавања разлике између сталних нових сазнања историјских чињеница и нових тумачења која она неминовно намећу, али и измењене друштвене и политичке околности, са једне стране, и идеолошке манипулације и ревизије које покушавају да историју саобразе потребама садашњице, са друге.⁸

Поређења југословенских друштава указала су на специфичности њиховог развоја, како у току постојања Југославије тако и након њеног распада. Преко двадесет аутора из Босне и Херцеговине, Србије, Хрватске, Словеније, Македоније, Немачке и Сједињених Америчких Држава су својим радовима направили помак у расветљавању узрока сталне „прераде прошлости и употребе митова.“⁹ Истовремено био је то још један пример размене мишљења „о различитим правцима историографског развоја у бившим републикама након слома Социјалистичке Федеративне Републике Југославије.“¹⁰ Текстови презентовани у зборнику су разматрали питање односа идеолошког и научног, анализирали примере историјских ревизија у историографији, уџбеницима, политичким наративима некадашњих југословенских република и каснијих независних држава.

Током последње три године одржане су и три међународне интердисциплинарне конференције под називом „Култура сећања“ у Бања Луци.¹¹ Афирмација термина култура сећања као нове хуманистичке дисциплине унела је важне помаке у начин истраживања прошлости. Организатори овог пројекат су анализом начина памћења преломних историјских догађаја и тренутака покушали да из сасвим новог угла отворе истраживања историје Југославије. У Бања Луци су тако организоване конференције посвећене анализи начина на које су у колективном памћењу сачуване 1918, 1941, 1989. година. Предвиђено је да завршетак пројекта представља финална конференција на којој ће истраживачи који се баве различитим хуманистичким дисциплинама, анализирати 1991. годину као једно од кључних места сећања у процесу конституисања свих постјугословенских друштава. Два зборника која су до сада изашла и које су уредили Тихомир Ципек, Оливера Милосављевић и Сулејман Босто су кроз дискурс културе сећања продубила анализе студије национализма. Објављени зборници су

⁸ На скупу „Ревизионизам у Србији“, који је одржан у Берлину октобра месеца 2007. године, Волфганг Хепкен (Wolfgang Hopken) је истакао суштинску разлику између термина „ревизија“, који подразумева стална нова научна сазнања и „ревизионизам“ као политички и идеолошки условљеног покушаја мењања слике прошлости.

⁹ Vera Katz, Predgovor, *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije*, zbornik radova, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2007, str. 7.

¹⁰ Исто.

¹¹ Одржавање скупова је помогла Фондација Friedrich Ebert у Бања Луци. Видети: Tihomir Cipek i Olivera Milosavljević (ur.), *1918, Kultura sjećanja, Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Disput, Zagreb, 2007. i Sulejman Bosto, Tihomir Cipek i Olivera Milosavljević, *1941, Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Disput, Zagreb, 2008.

успели да укажу „на функцију културе сјећања у обликовању колективног идентитета бошњачке, хрватске и српске нације. Полазиште је била теза према којој се повијесно сјећање и памћење користе у политичкој борби за легитимацију властите и делегитимацију противничке позиције.“¹²

Интерпретације прошлости одувек су давале основ системима вредности који су конституисали друштва. У том смислу, различита тумачења истог догађаја у различитим историјским тренуцима и националним срединама представљају изузетно важан објекат анализе и компарације. Контекст у који се историјски догађаји стављају у колективном памћењу одражава и истовремено гради идеолошке и политичке ставове појединца или групе који одређено сећање негују. Као што је истакао Тодор Куљић „у сећању прошлост није мртва, већ употребљив и активан садржај“, а све промене у меморијализацији прошлости јасно сведоче о изменама садашњице. Истраживања колективних сећања, симбола и ритуала којима се она учвршћују, најјасније указују на постојање феномена и процеса који из других углова посматрања не морају, а некада и не могу бити препознати. Паралелна структура сећања и заборављања – насилно заборављена, или снажно присутна сећања на одређене историјске догађаје и личности свакако су најјаснији означитељ како појединаца тако и група. Сазнавањем начина употребе прошлости као основе на којој се врши легитимизација политичких одлука и утврђују позиције друштвених актера, критичка култура сећања препознаје системе вредности који конституишу групу, расветљава њену структуру и позиционира је у ширим оквирима.

На овим просторима још увек је присутна својеврсна какофонија историјских представа. Њихова синхронизација подразумева анализе сложених историјских процеса методом поређења као најважнијим предусловом доношења сваког закључка. Компарације су, међутим, немогуће без фундираних истраживања респектабилних друштава. Без критичког сагледавања националне историје и деконструкције романтизованих традираних сећања, која су постала општа места, није могуће успоставити суштински дијалог. Управо стога окретање истраживању митског и стеретипног у историографији представља предуслов даљих разговора ван уских граница националних држава Балкана. Један такав покушај учињен је у Словенији на 33. скупу Савеза историјских друштава Словеније. Радови презентовани на скупу, објављени су у зборнику *Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino*. Фокусиран на питања словеначке историје и тумачења превасходно словеначких историчара, зборник је интересантан пример покушаја успостављања критичког односа према сопственој прошлости и историографији. Иако је обухватио најразличитије теме и приступе, поме-

¹² Tihomir Cipek, Olivera Milosavljević, „Kultura sjećanja i politika nacionalnih identiteta“, u: Tihomir Cipek, Olivera Milosavljević, (ur.), 1918....., str. 8.

нути зборник представља одговор академске заједнице (истина прилично хетерогене) на посебно интиргантна и у јавности стално проблематизована питања словеначке историје. Одговори на питања прошлости презентовани у зборнику садрже чак и супротстављена гледишта, одражавајући сложеност савременог словеначког друштва. Нама се чини да је суштину нових читања историје можда најпрецизније изразио Петер Водопивец. Истичући да је друштво знатно шири појам од појмова нација и држава, он није негирао нужност бављења националном историјом, већ је истакао нужност њеног сталног поређења са историјом ближих или даљих народа. Само поређењем могуће је препознати митско и стереотипно у сопственом погледу на прошлост и тако дати ослонац аутономним и аутентичним облицима мишљења и морално одговорном односу према садашњости и будућности.¹³ Можда је управо та констатација и најбоље усмерење онима који реше да се баве проблемима писања историје Југославије.

---

¹³ Peter Vodopivec, „Začarani krog nacionalne zgodovine“, *Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino*, Zbornik 33 zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Kranj 19–21. oktober 2006, Ljubljana, 2006.

УДК 930:323.281(100)“19“
323.281(497.1)“194“(046)

ПОГЛЕДИ
Views

ПОЛИТИЧКА РЕПРЕСИЈА И РЕХАБИЛИТАЦИЈА (научни есеј)

Проф. др Ђорђе СТАНКОВИЋ
Филозофски факултет у Београду

У процесу настанка грађанских држава кроз разне облике револуционарног преображаја друштва појавили су се и разни облици репресије. Оливер Кромвел је погубио не само енглеског краља већ и све његове присталице. Холандска грађанска револуција имала је мирнији ток, без много насилних репресивних мера и жртава. Француска револуција и долазак грађанства на власт обележени су потоцима проливане крви, од краља и краљице, до представника племећких породица, вођа сељачких побуна и „противника револуције“ у самој грађанској класи. Дантону је суђено и био је погубљен зато што није био довољно револуционаран, а Робеспјер јер је био претерано револуционаран. Према досадашњим истраживањима, у све три револуције погубљено је око 100.000 људи, што је за оно време био огроман број. Па ипак, препуштени су историјској науци и народном памћењу. Једино је страдао чувени француски историчар либералне епохе Жил Мишле зато што је на сцену историје извео народ, а Карла Великог и Наполеона прогласио злочинцима!

Да ли је и један од покретача геноцидних колонијалних ратова до 20. века био позван на одговорност пред државним судом или доживео историјску осуду, иако је према постојећим проценама у ратовима које су водиле Шпанија, Португалија, Енглеска, Белгија, Француска, Холандија, Немачка, Италија и САД убијено више од 100 милиона људи? Грађански свет у планетарном смислу одједном је променио „историјско виђење“ свог либерализма и колонијализма, оправдавања и прећуткивања геноцида, када је Октобарском револуцијом настао СССР а затим и друге комунистичке државе. Од Хашке конвенције о „обичајима и правилима у рату“ 1907. до Женевске конвенције „о заштити жртава рата“ 1949. године и увођења у међународно право декларација о кажњавању ратних злочина и заштити

људских права и слобода није прошло ни пола века. Међутим, у ратовима који су вођени њих су се придржавале само формално све ратујуће силе. Када су убијани цивили и рањеници, увек су са подсмехом и цинично исказивале своју „ватрену моћ“. У Првом светском рату то су посебно чинили Бугари и Мађари, у Другом сви окупатори Југославије. И партизани и четници од почетка отпора за њих су били обичне „банде“, „шумци“, „националисти“ и „комунисти“, никако регуларна војска.

Оличење зла и кршења међународног права у 20. веку најпре је био немачки милитаризам у Првом светском рату, а затим Хитлеров Трећи нацистички рајх. И, док су царска Русија и бољшевички СССР били потребни западном либерализму у сламању „немачке пошаст“, ретко се писало о царистичкој и властитој репресији, али се навелико у пропагандне сврхе почело писати о бољшевичким и стаљинистичким злочинима. Тек када је СССР израстао у моћну другу силу света, почеле су да се откривају све страхоте стаљинизма, од последица грађанског рата и масовне глади и умирања до сибирских гулага. У новије време стидљиво се признаје да је прва велика глад изазвана и потпуном поморском блокадом совјетске Русије, коју је наредио и оперативно спроводио енглески министар адмиралатета Винстон Черчил од 1918. године. Те страхоте су постојале у совјетској реалности, али су се брзо заборавиле совјетске жртве у светским ратовима – до данас историјски установљена бројка од 31 милиона људи! Посебна комисија, која ради већ две деценије, саопштила је прошле године да је било 3,1 милион жртава непријатеља стаљинистичког бољшевизма, које су углавном рехабилитоване, као и царска породица Романових, уз признање ратног злочина над пољским официрима у Катинској шуми. Масовна глад која је однела преко 10 милиона живота после 1930. године, није била само последица борбе против кулака већ и вишегодишње незапамћене суше. Није страдао само украјински народ, на чему инсистирају на Западу, већ и други народи СССР-а. Исто тако, руски историчари су признали да је у немачким нацистичким јединицама добровољно било око један милион људи.

У исто то време, у 20. веку, само америчка војска побила је у Кореји, Вијетнаму и Ираку више од 12 милиона људи. Енглези су непосредно одговорни за грађански рат између пакистанских муслимана и индијских Хиндуса, пошто су повукли вештачку црту разграничења, у коме је погинуло око 10 милиона људи. Непосредне жртве њихове интервенције у Кенији и Јужноафричкој Унији износиле су око два милиона људи. Французи су само у Индокини и Алжиру убили три милиона људи, Белгијанци у Конгу један милион, Португалци у Анголи један милион људи, Холанђани у два устанка у Индонезији такође један милион људи...

Када је деведесетих година 20. века западни либерализам однео победу и над комунистичким тоталитарним режимима, послата је порука

свету да су Хитлеров нацизам и Стаљинов бољшевизам били једно те исто! У страну су гурнуте жртве јапанске инвазије Манџурије и Кине (преко 30 милиона побијених), италијанске у Етиопији (један милион) и фашистичке репресалије за време и после шпанског грађанског рата (један милион погинулих и два милиона изгнаних). Друштво народа и Уједињене нације, Нирнбершки и Хашки суд послали су и шаљу свету јасне политичке поруке великих сила победника. Међутим, у свету је било и малих земаља победника! Међу последњима Југославија, која је, према угледним савременим историчарима, била међу десет најутицајнијих држава света! Разбијањем, поделом у крвавом рату и бруталном бомбардовањем уништен је и овај бастион пркоса великима. То је била још драстичнија и безочнија порука свету на самом крају 20. века. Пред суд у Хагу изведен је целокупан политички и војни врх Југославије. Убице су амнестиране правом војне моћи.

Током хладног рата отворено је раздобље политичких судова, засновано на праву силе победника, све до савременог Хашког. И поред тога, ове историјске појаве остаће сведоци за време када су настале, без икаквог утицаја на интегритет критичке историјске науке. Оне су само појаве од историјског значаја које се објашњавају, разумевају и рационално преносе у историјску свест савременика. Судови, декларације, конгреси, парламенти не пишу историју; историју пише историјска наука. Историчару је страна свака политичка, војна, идеолошка, верска и националистичка матрица. Ако се историчар служи њима или за њих, онда је он политички педагог, агитатор, идеолог и „слуга политике“, али не и научник. Етика историјске науке је универзална. Врху политичке елите може представник Европске уније да дели пацке зато што коментарише и изражава незадовољство превеликим казнама Србима; историјској науци не може.

Са наше тачке гледишта, настојања да се изједначавају разни покрети, идеологије, злочини и починиоци злочина за људску цивилизацију погубна су у самом корену. Историјски процеси и појаве имају своје специфичности и у општем контексту развоја друштва своје неједнакости и сложену појавност у јасноћи стварности људи. Уколико историчар, својом теоријом и методом, ухвати у рационалну визуру сву сложеност и специфичност друштвене стварности он ће обогатити историјско знање, које остаје као легитимно научно наслеђе за будуће генерације. Важно је стално имати на уму да се друштва, социјалне идеје и покрети развијају по закону неравномерности и различитости.

Шта се то дешава у Србији, која је у 20. веку прошла кроз неколико ратова и смена субјеката унутрашњег уређења? Постојали су и грађански и револуционарни политички судови као стварност једног времена. Било је много жртава и злочина и са једне и друге стране; међутим, историјска наука није пијачни кантар који мери и помало поткрада! Нико нема ништа

против разних врста научних полазишта у истраживању и саопштавању резултата, али је примарно да сваки историчар научник познаје темељно хеуристички поступак, да влада изоштреним критеријумом у критици извора, да познаје доминантне друштвене вредности епохе, да тамо где му допуштају историјски извори уважава компаративност и клиометрију којима ће мозаички да презентира јасноћу некадашње ствараности, да уважава мултидисциплинарност и резултате историјске науке на чијим темељима стоји. Једино ако не умишља да је нови Демијург који поново ствара нови свет. Пожељно је да говори у јавности и електронским медијима само онда када има нешто ново да каже. У супротном, његова порука јавности биће вест која се заборавља већ појавом новог дана. То исто важи за ревизионисте у институтима и профилирану групу на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду. Они имају своје мале политичке кланове, умишљеност пророка и често главе марионета за игре на концу, који неко други повлачи. Убеђени су да корачају испред свог времена; међутим, та њихова футуристичка самодопадљивост и медијска агресивност своди се на „фасцинацију пучанства“, уместо освајања слободе за стварање нових вредности. Ова мисао Фридриха Ничеа није у њиховом вокабулару!

Они који умишљају да су испред свог времена, проучавајући прошлост са главом окренутом унатраг, имају укочен врат. У ствари, само ћопају и зуре у мисли које су други мислили. Ниче сматра да су такви научници „добри часовници, само треба водити рачуна о томе да се тачно навијају – они онда без грешке показују који је сат, дижући при томе скромну галаму“. Такви су подобни управо владајућем естаблишменту – они старе знаке премазују новим знацима „тако да их добро сакрију од свих тумача знакова“. Лоше узвраћа своме учитељу онај који увек остане само ученик. А многи из млађе и средње генерације већ се виде у првим редовима академије! Признајемо да се некада, а вероватно и сада, та својеврсна ароганција рађала са вредностима научног стваралаштва и годинама радног стажа. Али, како лепо каже писац „Лајковачке пруге“ Радован Бели Марковић, некада се знало кад „долази мечка с мечкарима, знало се много унапред, па је пред мечку излазио општински начелник, с најодличнијим људима и васкупним општинством – било је бандиста и цвећа, а држале су се и пламене орације“.

У Србији историја је постала неизвесна у толикој мери да су и афористичари констатовали да је она у ствари „мучитељица живота“. Архив Србије и Историјски архив Београда од половине 2006. године примили су више од 3.000 захтева физичких лица и окружних судова о одређеним лицима „ради рехабилитације“ или „признавања борачког стажа“, у највећем броју случајева припадницима Југословенске војске у отаџбини (четницима). И у једном и другом случају отвара се питање о стварању савремених

политичких судова. Такође, и о правоваљаности њихових пресуда. У свим случајевима ради се о елементарном кршењу судског поступка. У поступку прибављања потврда од наведених установа, ни у једном случају, било да се ради о појединцу или суду из „комунистичког раздобља“, оптужени нису имали браниоца. Тиме се избегава ревизија судског поступка у прошлости, што је правна логика сваке рехабилитације. Судска процедура је прекршена у свом елементарном облику. До сада их је било више од 500; највише у Београду и Шапцу – 70% свих пресуда у Србији. Да ли је то случајност? Историчар се пита зашто у Србији нема ниједне рехабилитације политичког насиља у Краљевини Југославији? Последњом пресудом о рехабилитовању два квислиншка жандарма Шабац је надмашио и сам Београд. Крагујевац, Ваљево и Зајечар такође трче почасне кругове. Па ипак, Београд, Ниш, Пирот, па и Шабац, са правом су рехабилитовали Момчила Нинчића, Драгишу Цветковића, Драгољуба Јовановића и Живојина Павловића и његов „Биланс Стаљиновог термидора“, затим Николу Деспотовића, Косану Милошевић, Миљка Петровића, Антона Шустера, Јосипа Ерцеговића, Жанку Стокић. Око рехабилитације Наталије Миленковић, Павла Куртовића, Никите Аксентијевића и Драгољуба Ђурића већ би се могли спорити. У историјској науци не може бити „балканске симетрије ужаса“. Суштина је у томе да редовни судови треба у сваком појединачном случају да приступе ревизији судске одлуке „комунистичког суда“, а не аутоматском поништавању само зато што је она била „комунистичка“. Редовни суд не може да преузима на себе ингеренције тужилаштва, органа истражног поступка, процесуирања и доношења одлуке без права жалбе. Посебно је значајна институција браниоца.

Упитали смо се, с разлогом, да ли је случајност што је, по тврђењу судије Окружног суда у Шапцу, до сада донето „110 одлука о рехабилитацији страдалника комунистичког терора“? Историчар је опет запитан зашто нема ниједне рехабилитације жртава политичког насиља у Краљевини Југославији? Не знамо да ли су и колико одлука донели у вези са „изједначавањем борачког стажа“, али је Суд направио преседан у правосудју и позвао за вештака једног доктора историјских наука. Да ли је случајност што овај савремени политички суд и вештак не знају у ком случају се позивају историчари научници као експерти? Прво, позивају се онда када се ради о тужби за плагијат. Суд није решавао по овом питању. Друго, суд може да позове дотичног вештака када је у питању процена историјског извора – да ли је фалсификат или веродостојно сведочанство, те да ли је то сведочанство оригинал или копија. Суд није расправљао ни о једном ни о другом! У ретким приликама историчар научник уже области може да буде позван да потврди или одбаци, уколико се ради о потписаном рукопису, да ли је то заиста аутограф и из кога је раздобља.

Будући да се ради о једном конкретном историјском догађају, који се одиграо пре 68 година, Суд је вероватно позвао вештака по питању интерпретације тог догађаја. Питање интерпретације историјских догађаја је у домену историјске науке. Историја се не пише у парламентима и на судовима, што се у Србији зна још од Светозара Марковића. И по том питању у историјској теорији и методологији, домаћој и иностраној, ништа се није променило. Овако како је поступио Окружни суд у Шапцу са својим вештаком неоспорно је покушај тираније над историјском свешћу наметањем сасвим одређених политичких порука, као и кршења српског позитивног законодавства злоупотребом вештака. Рађања савремених политичких судова и прелажења преко њихових злоупотреба не би било да их не подржава владајући политички естаблишмент и чврсти савез „трона и олтара“. И историчари ревизионисти, пучисти и профилиране групе. И једни и други дерогирају успостављену демократску власт, која је на стакленим ногама.

О чему се у суштини ради? Европски парламент у Стразбуру донео је 1996. године резолуцију у којој се изједначају два тоталитарна система и политика режима – нацистички и комунистички. Такође, изједначавају се и жртве та два тоталитарна система. Од тога дана је у читавој Европи, посебно у Немачкој, Италији, Бугарској, балтичким државама, Украјини и свим бившим југословенским републикама, почело „чишћење и изношење прљавог веша“ или ревизија дотадашње историографије. У том чишћењу има невероватних крајности – у Литванији је рехабилитован квислиншки шеф тајне полиције који је непосредно крив за смрт око 200.000 људи; у Италији није покренут ниједан поступак за кажњавање њихових ратних злочинаца са окупираних територија Југославије. Али, већ пет година се одаје почаст убијеним италијанским фашистима, баченим у истарске фојбе! Немачка историографија настоји да изједначи „бруталност“ свог са савезничким бомбардовањем градова; све је више историјских дела у којима се злочини Вермахта прећуткују или приписују „злогласним СС трупама“. Данас у Немачкој постоји 16 „друштава прогнаних“, чији потомци траже своја права! Мађарска је рехабилитовала адмирала Хортија, уз тешку осуду Беле Куна и совјетске окупације и репресије. Данас хортијевци слободно марширају мађарским градовима обнављајући хонведовску традицију, а скупа са њима и припадници нацистичких формација. Представници мађарске мањине у Србији захтевају да се коначно утврди колико је њихових сународника побијено од 1941. године – и ти мртваци треба да уђу у колективно памћење. Историчари и медији данас Бугарску представљају као највећу жртву у оба балканска и светска рата!

У Туђмановој Хрватској у истој колони на паради марширали су домобрани, усташе и партизани. Крижари, који су после рата побили више хиљада одборника и истакнутих „чланова партије“, славodobно се прогла-

шавају за прве герилце против комунизма у Европи. Издају су вишетошне селектиране збирке докумената о злочинима комуниста после 1945. године. Председник Хрватске данас је вербално на страни антифашиста и права Срба, али у локалним срединама, посебно у јадранском приобаљу, аутомобили са српским регистрацијама отварају туристичку сезону купања, док се српске заставе спаљују. У Словенији се одржавају смотре квислиншких јединица и покрећу судски процеси против руководиоца ОЗНЕ. У Србији „Ревизија 92“: „ОЗНА – Крвави мач партије“ на насловној страни! Добила је поверљива документа пре историчара научника!? Сигурни смо да би и он за поједине репресалије употребио сличну квалификацију, али за друге, посебно „осветничке комшијске оптужбе“, утврђене ратне злочинце, сараднике окупатора, „издајнике“ и друге не би била иста квалификација ОЗНЕ. Међутим, сви они који су потпали под репресивне мере ОЗНЕ, за медије, публицисте и нарочито политичке судове су исти – невини. Било је и невиних; такве треба рехабилитовати и њихове породице обештити, а егзекуторе именовати.

У Србији „ово чишћење“ има функцију, наводно, националног помирења! Међутим, по жестоким медијским спорењима оно поприма контуре чистог политичког реваншизма. Најгласнији и најагресивнији су они из редова „секте професионалних антикомуниста“ – у Шапцу, на пример, из Удружења грађана „Мост“, о чему смо већ писали у једном научном часопису. Сви се они залажу, од историчара ревизиониста преко судова до оних за говорницом Народне скупштине, да се „коначно“ утврди историјска истина коју су комунисти дуго сакривали од народа. Како их већ једном подучити да у историјској науци нема истине? Историјска наука, проучавајући доступне историјске изворе постепено и са много критичности, покушава да постигне највиши ниво научног знања. Она не суди што је праведно и не примењује санкције. У једном свом роману Андре Жид је написао: „Рекао сам сâм себи да ништа није добро за све, него само у односу на појединце; да ништа није истинито за све, него само у односу на оне који верују да је истинито; да нема метода ни теорије који би се могли применити на свакога без разлике; ако је потребно да бирамо, да бисмо нешто учинили, имамо бар слободу избора; а ако немамо слободу избора, ствар је још једноставнија“. Свака историјска монографија истина је за њеног писца.

Историјска наука допушта могућност историографске иновације само онда када пред собом има нове и до тада њој непознате историјске изворе. Али, она у том случају само унапређује ниво научног знања. Поставаља границе знања за будуће генерације историчара и не обрачунава се са историјским чињеницама, односно догађајима и актерима у тим догађајима. Покушава да рационално схвати епоху, да се што више приближи јасноћи некадашње стварности људи. Немамо претензије да се „првачимо са

неким“, да му држимо лекције екс катедра; кроз слободну форму научних есеја тражимо дијалог! А њега нема већ 25 година! Увек смо говорили и подржавали ревизионисте у њиховим настојањима да истражују и дођу до нових извора, али их нисмо учили да силују историјске чињенице и суде догађајима и њиховим актерима. Поготово ако то раде из одређене идеолошке и политичке матрице, слепо се повинујући текућој политици и њеним интересима. Управо су Окружни суд у Шапцу и његов вештак то учинили. Оставимо то њиховој савести, а ми још једном размотримо случај у Белој Цркви.

За нас, као ни за Суд ни за вештака, не би требало да буде спорно да је 7. јула 1941. године Србија већ три месеца била земља коју је окупирала нацистичка Немачка. Такође, не би требало да буде спорно да је Србијом владао немачки војни командант, а да је одмах по капитулацији успостављен и немачки нацистички управни апарат. Исто тако, не би требало да буде спорно да се скоро целокупан управни апарат Краљевине ставио на располагање окупатору. Двојица жандарма су остала добровољно у служби тог управног апарата. И тог дана су „уредовали по задатку“, добровољно, а не под присилом. Знали су за немачку нацистичку наредбу о забрани окупљања на јавним местима и задатак им је био да на то упозоре окупљени народ у Белој Цркви и да га, ако буде потребе, и силом онемогуће. Народ, окупљен делом због верског празника а делом због пропаганде „шумаца комуниста“, после говора већ се разилазио када су стигли жандарми на бициклима. Неко је јавио „шумцима комунистима“, који су „замакли у шуму“. Вратила су се двојица партизана. Оно што је суд пропустио у својим истражним радњама, а и бројни медији у жустрој полемици, јесте питање ко је први запретио оружјем да ће одузети живот супротстављеној страни. Сва историјска сведочанства говоре да су то били жандарми! Шта је преостало „шумцима комунистима“? Да реагују, исто тако, оружјем брзо и ефикасно. Тако је и учињено. Оба жандарма су убијена. Зашто су „шумци комунисти“ онда квалификовани као „убице“, „злочинци“, „терористи“ и „зачетници грађанског рата“? Друго је питање зашто је нови, револуционарни субјект власти после рата тај догађај прогласио за Дан устанка у Србији?

Не само сваком разумном човеку већ и историчару јасно је да су партизани убили два квислиншка жандарма који су запретили да ће им одузети живот. Тај догађај је више несрећан по околностима и брзини реаговања актера него што је стварно већ тада носио елементе класног и револуционарног. Пре би се могло рећи, ослободилачког и превратничког. Нисмо сагласни ни са Судом ни са вештаком да су све жртве у рату једнаке по томе што их изједначује чињеница смрти. То није ни теолошко ни научно разумевање исхода догађаја са смртним последицама. Битно је ко су актери и шта су радили за живота, све до тренутка смрти. Зашто и на који начин

су убијени? То је морао да утврди и Суд и вештак. Међутим, њих ово није занимало – за њих је било битно да су два жандарма убили комунисти из „иделолошко-политичких разлога“. Ускоро можемо да очекујемо да Суд у Шапцу рехабилитује и налогодавце! Иначе, одузели су имена културних установа и улица свим личностима из послератне историје, а дали их „поштеним домаћинима“ из ратних времена. Девастиране су и библиотеке из којих су избачене „прокажене“ комунистичке књиге и часописи. Већину смо успели да спасемо! Нажалост, наше библиотеке и кабинети немају више места за све што се по Србији баца на отпад или спаљује у масовном одрицању од комунистичког антифашизма.

Лепо и тачно је рекао Иља Еренбург: „Беше рат. Кад било, њему ће додати епитет 'велики' или 'светски' да би одмах подвукли разлику између ратова, бивших и будућих. Но за људе који су живели те године, беше просто рат, просто као – као куга, просто као смрт“. Међутим, овако како нам о прошлости суде поједини политички судови и вештаци, Србија задуго неће постати „земља срећних мртваца“. Због чега? Можда нам може помоћи Жак Превер, најумнији француски песник 20. века: „И ја те видим Маријана, моја сирота сестрице обешену још једном у црном кабинету историје траком Легије Часте... подељену на плаву, белу, црвену, равнодушну и насмешену која враћа градске кључеве – кључеве попрскане крвљу великим слушама Закона неограничене моћи и новца“.

Можда и не треба тако стручно и оштро полемисати са новим политичким судовима. Можда они само играју неку улогу на привременој великој политичкој сцени, а у ствари су и једина публика. Несрећа је у томе што је публика цео народ! Неки медији су спомињали и извесну врсту познате српске понизности, мада мислимо да понизност мора да буде добра ствар, пошто се подједнако може наћи и појединац и установа који то поседују, сматрајући је за вредност која се на тржишту идеја да добро уновчити. Сврха закона је, пак, да спашава, а не да уништава! Још је Цицерон говорио да много врлина треба да има онај који неког оптужује и јавно му суди.

„Шумац комуниста“, без имало поштовања за његове одлучне борбе са немачким окупатором, називан од Суда и вештака „убицом“, „злочинцем“ и „зачетником грађанског рата“, погинуо је годину дана касније управо у једном окршају са Недићевом СДС и Немцима. Оптужен је да се у „том злочиначком послу извештио у шпанском грађанском рату“! Колико овај политички суд држи до очувања интегритета садашње демократске власти у Србији види се по томе што не зна да је шпански краљ Хуан Крлос донео одлуку да сви учесници у одбрани слободе и демократије у Шпанији, припадници Интернационалних бригада добију шпанско држављанство. Да ли су онда наведене смрти исте, чак и мерене вредностима различитих

политичких матрица после 68 година? Падом „вишијевске владе маршала Петена“ сами Французи су направили „прави масакр“ својих квислинга и до данас ниједног нису рехабилитовали, нити су починиоце масакра позвали на одговорност. Упорно су трагали за њима и ратним злочинцима током друге половине 20. века, жестоко протестујући (на рубу прекида дипломатских односа), када им је почетком фебруара 1959. године немачка влада забранила потрагу на својој територији. Али, они су се ипак две и по деценије касније дочепали „Целата из Марсеја“ Барбија и осудили га на смрт! Нажалост, у Србији је то незамисливо! Шта је са Јозијасом Кумпфом, „црним псетом“ из Старе Пазове, Шандором Капиroom, Миливoјем Ашнером, десном руком Адолфа Ајхмана Алојзом Брунером, Арибертом Хајмом, Иваном Демјањуком...

Замислили смо се над могућим последицама овако ревносног рада српског политичког судства. Својим одлукама оно сасвим очигледно промовише одређену политичку климу, шаљући јавности веома одређене политичке поруке, које путем медија утичу на ширење реваншизма и стварања хаоса у колективној историјској свести. Несрећни мртваци тако изнова постају предмет политичке манипулације, уместо да мирно почивају у окриљу једне сасвим другачије културе сећања коју промовише историјска наука. Она је и једина меродавна, са становишта једне просвећене културе и етике, да о њима брине са пијететом. Без пристрасности! Као у Шпанији – на основу њеног закона о историјском памћењу свих 26 споменика „каудиљу“ смештени су у музеје, а постављени нови Гарсији Лорки, Унамуну и један Долорес Ибарури! Фалангистима је остављен „каудиљов“ маузолеј у Долини палих, али без његових фашистичких симбола на дан окупљања. Остао је само крст висине 150 метара и величанствена црква уклесана у камени брег испод крста. И то на десетак километара од Ескоријала! У Љубљани је враћена улица Јосипу Брозу Титу. У Срему ниједно споменичко обележје партизанског покрета и жртава фашизма није оскрнављено – увек има свежег цвећа! У Шумадији ничу нове цркве као печурке, споменици војводама који су „били против уједињења“ (!?) док на масовној гробници стрељаним Краљевчанима 1941. године пасу коњи и краве! Као и на Мачковом камену!

Међутим, у међувремену нас је сустигла још једна запањујућа одлука о рехабилитацији. Овога пута од Окружног суда у Београду. На захтев кћерки, америчких држављанки, само на основу одлуке „комунистичког суда“ из 1946. рехабилитован је мајор Живан Кнежевић, који је умро у САД-у 1982. године као пуковник америчке војске у пензији и амерички држављанин. Јасно, и овог пута само зато што је био осуђен на 20 година робије из „идеолошко-политичких разлога“! Свој захтев кћерке су подупрле изјавом да ће богату очеву архиву предати Архиву Србије. Директор Архива

је после пресуде одмах ступио с њима у везу и добио одговор да је њихов отац обезбедио своју архиву на више места на два континента, да је оставио детаљно упутство и да због тога за сада немају могућност да је предају било ком архиву. Директор Архива је у свом писму само врло љубазно нагласио да је њихова „племенита намера“ изузетно важна, не само за историјску науку већ и за Архив као установу од националног и државног значаја.

Међутим, поставља се питање ко је био мајор Живан Кнежевић? Немамо убедљивих података да је успоставио обавештајну везу са пуковником Вилијамом Донованом на тајним преговорима у Солуну децембра 1940. и јануара 1941. у Београду, али имамо прегршт веродостојних докумената о његовој улози у војном пучу 27. марта 1941. године. Лично је ухапсио председника владе Драгишу Цветковића и стражарно га спровео у Команду ваздухопловства у Земуну! Такође је личном иницијативом за смењивање три генерала изазвао „каирску аферу“ крајем 1941. године, у име „ајвана из Лиге мајора“. Као шеф Војног кабинета у влади Слободана Јовановића, како британски извори кажу, преузео је од владе прерогативе у успостављању и контролисању везе са министром војске Дражом Михаиловићем, свађао као „усијана српска глава у мундиру“ владу са Ентони Идном и Винстон Черчиллом и отворено показивао да влада уместо „инертног и остарелог професора“. Увелико је заслужан што Черчил никада није примио председника Јовановића!

Предочавана су му документа и упозорења од Интелигенс сервиса да снаге Драже Михаиловића примају велику војну помоћ од Италијана дуж јадранске обале, да са њима изводе заједничке војне операције, да поједини четнички команданти преговарају и са Немцима и да се влада према томе мора одредити. Мајор Живан Кнежевић је уместо владе сам одговарао да најбоље зна „шта им је чинити“, као и да Дража Михаиловић, исто тако, зна „шта му је чинити“. Тој „усијаној српској официрској глави“ дошла је и идеја о „Слову З“ (заклати). Разрађену предочио ју је председнику владе Слободану Јовановићу, а овај је потписао и проследио свом министру у земљи. Пало је, према сведочењу Ђура Трпковића, шефа безбедности владе генерала Милана Недића, преко 1.000 српских глава, међу њима и глава шефа кабинета самог генерала, пуковника Милоша Масаловића и државног секретара Председништва Цветана Ђорђевића. „Тако су“, пише Трпковић, „добивши најпре слово З, многи и многи угледни и неугледни, знани и незнани, криви и некриви, подмукло били убијени“. О томе је и сам Недић говорио на „Sontag Belgrad“ 21. децембра 1942. године: „Банде енглеских плаћеника Кесеровића и Драже Михаиловића почеле су ових дана издавати нека луда и смртоносна наређења у појединим нашим крајевима. И како народ неће за њих чути, они тероризирају, убијајући поједине угледне грађане, председнике општина, представнике окупаторских власти, те тиме

проузрокују не само проливање српске крви, већ изазивају и Немце на одмазду“.

Мајор Живан Кнежевић, као војни изасланик краљевске владе у Вашингтону, настојао је, заједно са послаником Константином Фотићем, да одржи „чврсту америчку политику према партизанима“, наспрот „британској еластичној политици према догађајима у Југославији“. У Барију је 1944. године дошао у отворен сукоб са војним представницима Велике Британије. То нас не чуди, јер је већ увелико радио за Министарство одбране САД-а! Затим, од 1948. године, и за Команду америчке војске у Европи и то у „Инжињерском стратегском обавештајном одељењу – Отсек за Источну Европу и Балкан“. Према писању емигрантског часописа *Његош* од 1960. до 1978. године радио је при Врховном штабу америчке војске „на изради детаљних теренских студија за герилско ратовање у Источној Европи“. Осим податка да је пензионисан у чину пуковника америчке војске 1978. године, имамо мало поузданих извора о тој његовој делатности. Рехабилитацијом оваквог историјског актера, америчког држављанина и пензионисаног америчког пуковника, Окружни суд шаље јавности сасвим конкретне политичке поруке.

Медији то прихватају, увеличавајући и „двојицу невиних жандара“ и мајора Живана Кнежевића и њихову рехабилитацију. На наше изненађење ту нема велике разлике између листова *Политика* и *Вечерње новости* те недељника *НИН* и *Време*. Међутим, питамо се по ком то закону или владиној уредби један редовни српски суд може да рехабилитује америчке тј. стране грађане? Да ли је Окружни суд у овој рехабилитацији био независан? Шта то значи за међународни углед и суверенитет Србије? Петнаестак дана касније исти суд је рехабилитовао Андрију Хебранга, Хрвата у највишим врховима нове револуционарне власти, министра и члана Политбироа КПЈ, који је после истраге из 1949. године нетрагом нестао. Вероватно је стрељан и не зна му се гроб. Да ли постоји суд за рехабилитацију генерала Арсе Јовановића, начелника Генералштаба ЈА, генерала Петра Драпшина, команданта тенковских јединица ЈА, Ивана Милутиновића, министра и, пре свега, Слободана Пенезића Крцуна, председника српске владе? То нам указује на потпуно одсуство критеријума политичког судства! Или га ипак има: по сваку цену треба компромитовати пред садашњим и будућим генерацијама и Николу Пашића „као ствараоца Југославије“ и социјализам и још више Јосипа Броза. Како рече један амбасадор, иначе „историчар пучиста“, „комунистичку кугу 20. века треба трајно уништити“. А један црквени великодостојник у својој „радној келији“, уместо слике патријарха Павла држи слику Драже Михаиловића. Њему су сада и „жути издајници као што су комунисти били обичне убице“. Једино су они прави тумачи „народне православне воље“. Ту више не важи право човека на политичко опредељење, слободу

избора и „људска права“, а демократија почиње да пуца по свим шавовима – једна екстремна појава изазива другу. Нас историчаре једино брине да ли постоји организовани хаос, ко га осмишљава и руководи њиме.

Што би рекао Џон Стајнбек: „Историја је се лучила у жлездама милиона историчара. Морамо да изађемо из овог пијаног века, рекли су неки, из овог преварантског, погубног века разврата и загонетне смрти, грабежи јавне земље и проклето уносне грабежи уопште. Призовите у памет, присетите се нашег малог народа што обрубљује океане... Доврага с тим проклетим веком“. У друштвеним и посебно политичким пословима који су опасни и деликатни, сложени у расветљавању јасноће стварности, историчар је ограничен брзим ритмом политичких промена. Често људи и посрну зато што јуре. Научни есеј, по Маколију, суптилан је посао. А, нама се чини да нам што дуже живимо раније свиће! Мислимо само на његову добронамерност да би избегли нове невоље. Ништа нам није важније него да трагамо за ружним мирисом старих књига и слатким мирисом ваљаног размишљања. Људи су судбоносно ухваћени у својим животима и смртима. Све велике ствари су самотне, а знање превелико, због чега стасавају премали људи. Да ли је то, једним великим делом, слика савремене Србије? Ево насумичних примера.

У свом „прес клипину српске памети“ нисмо пронашли да су савремени политички судови рехабилитовали и једног генерала краљевске југословенске војске. Подједнако их је умрло до 1941. године, остало у емиграцији или се вратило у земљу. Зашто није рехабилитован Панта М. Драшкић, осуђен 1946. године на три године затвора „због сарадње са Недићем и Михаиловићем“. У оперативном смислу није починио ниједан злочин. Исто тако, ни генерал Блажо М. Ђукановић, „командант националних трупа Црне Горе“, кога су убили партизани у манастиру Острог октобра 1943. године. Да ли је у тој ликвидацији пресудну улогу одиграо његов кум, четнички војвода Вук Бећковић, како су нас убеђивали неки из Историјског института Црне Горе? Како ће политички судови да поступе у случају рехабилитације генерала Драгутина В. Ханела, кога је убио један виши официр у Априлском рату 1941. године због издаје? Зар од мајора Живана Кнежевића није важније расплитање случаја ухапшене групе „државних непријатеља“ 1949: генерала Петра В. Косића, министра иностраних послова Цинцар Марковића, који је потписао уговор о приступању Тројном пакту 25. марта 1941. године, намесника Ива Перовића, министра Двора Чолак Антића и др? Како објаснити случај генерала Михаила С. Михаиловића, који се у логору Оснабрику током рата енергично супротстављао „комунистичкој пропаганди“, а онда се без икаквих последица вратио у земљу?

Као што обично рат доноси, животна опредељења истакнутих актера су и за литературу сувише у домену неухватљивог. Такви су примери

генерала Боривоја Ј. Мирковића, стварног организатора и оперативног извршиоца војног пуча 27. марта 1941, члана „Црне руке“ генерала Јована М. Наумовића, учесника у преврату 1903. и организатора подршке НОП-а у немачким логорима, потом генерала Михаила М. Недељковића, који је као присталица НОП-а убијен у логору Дахау 1944. године. Питамо се зашто до сада није рехабилитован генерал Љубо Р. Новаковић, који се на Равној гори сукобио са Дражом Михаиловићем и до 1943. „водио самосталну акцију на принципу борбе против окупатора“, залажући се да се народ референдумом определи о политичком уређењу. Убили су га партизани у Катунској нахији заједно са сином Јакшом, мајором! Зашто је Државна комисија за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача ослободила генерала Јована Н. Прибића, иако је током рата био у активној служби квислинга генерала Милана Недића, док је генерал Александар А. Стојановић стрељан „по кратком поступку“ октобра 1944. године због исте оптужбе! Други један генерал, Мирослав П. Томић, одбио је током рата све положаје које му је нудио Милан Недић, али га је Суд части осудио 1945. на губитак српске националне части у трајању од седам година. Ко је и због чега већ 1941. убио генерала Божидара Ж. Путниковића? Генерал Лазар Р. Тонић пуштен је из заробљеништва, па поново враћен зато што је одбио сарадњу са Недићем. Државна комисија ставила га је 1945. године „под истрагу“, а онда преиспитала цео случај и одобрила му долазак у земљу, „ако хоће“. Да ли је на то утицао проф. др Стеван Јаковљевић, ректор Београдског универзитета? Генерал Лазар Р. Тонић био је иначе његов чувени „капетан Лазар“ из „Српске трилогије“?

У локалним срединама већ је уобичајено да се на јавним скуповима (политичким зборовима, сајмовима, вашарима и посебно црквеним славама) пиљарски продају сваковрсни квислиншки симболи, чак и униформе, од љотићевске преко недићевске до четничке. Посебно је то уочљиво дуж аутопута и код наплатних рампи. Нека и странци виде „нову транзициону Србију“! Омладина која данас ништа не зна о овој иконографији, па ни шта је она значила за време рата, уз обавезну шајкачу и симболе, себе жели да види као „првоборце повратка изворне српске традиције“. Док се у ресторану Народне скупштине свакодневно певају четничке и националистичке песме, један „млађан“ посланик Г 17 плус за говорницом жестоко се обрачунава са комунистичким наслеђем, које је криво за све наше недаће (као и југословенство), и тражи од Скупштине да се донесе програм „у најбољим традицијама српског народа западне оријентације“ (?), те предлаже да то буде политички програм Драже Михаиловића, који је у свом најбољем виду био изражен у „националном антантизму“ (!?). Син Димитрија Љотића, који живи у САД-у, дао је велики интервју једном нашем таблоиду (*Геополитика*) у коме велича свога оца и његову борбу против комунизма. Немамо ништа против тога што је интервју објављен, већ што он, без икакве интер-

венције новинара, целом својом садржином промовише Димитрија Љотића као „великог српског патриоту“!

Да ли би то било могуће да неке друге друштвене силе нису својом „транзиционом политиком“ припремиле терен? Пре свега, од Српске православне цркве и најужег круга у владајућем естаблишменту. Црква је у последње две деценије, када је српски народ био на рубу своје егзистенције, изградила више верских објеката него у целокупној својој историји! Црква је, такође у последње две деценије, прогласила за мученике и свеце више лица него у последњих неколико векова! Црква је одлукама политичких судова повратила на стотине хиљада хектара земље, на стотине објеката и тако, стекавши економску моћ, постала равноправни чинилац у подели политичке моћи – поново је успостављен „савез трона и олтара“. Владике се више не устручавају да уместо проповеди пред великим бројем „верника“ држе политичке говоре, да се јавно супротстављају законодавним органима државе, да инквизиторски одређују ко сме а ко не сме да пише историју цркве. Почеле су и екскомуникације! При томе, не споримо да је у историји Југославије било политичког насиља над црквом, мањег и већег интензитета. Оно је посебно било изражено у „комунистичкој тиранији“, како воле да се „учено“ изражавају. И зато, може да се за свеца прогласи владика Николај Велимировић, интимни пријатељ Димитрија Љотића, који је на његовој сахрани 1945. године, између осталог, рекао: „Плачите Срби, плачите добровољци и четници. Димитрије је капија наше отаџбине, Љотић је капија наше слободе“. То, као и мноштво других спорних текстова светог Николаја савремена црква прећуткује. Међутим, и данас чврсто стоји иза Николајеве посланице хришћанској омладинској конференцији у Амстердаму 1939. године у којој се, поред осталог, каже: „Устаните у одбрану Европе, млади Европејци! Но како ћете одбранили част Европе, ако најпре не одбраните Европу и њену цивилизацију од зверског духа који је завладао њоме; ако не савладате Дарвинизам, Ничеизам и Марксизам, и ако не извојуете потпуну власт Христовој Истини, јединој правој и трајној вредности коју Европа крије у себи“. Наведени делови говора и посланица, као већина дела светог Николаја, нису само теолошке већ и политичке природе, без хришћанског милосрђа („зверски дух“?!). Да ли у врховима цркве има иоле разумних људи који знају да један екстрем изазива други те „пуковнику неће више имати ко да пише“? Србија безумно срља у иранизацију. То је „coup de maître“ Синода!

Зашто би нас онда узнемиравала насловна страна таблоида *Сведок*: „Како је Београд изгубио душу: Београђани су стрељани и протеривани, а њихову имовину крчмили су дошљаци из свих крајева Југославије. Дођоши отели и домове и гробове“. Поента у грађанском префињеном маниру: „Готово сваки је долазио из неког удаљеног краја земље, без грађанског угледа и демократске репутације. За сваким од ових људи вукла се родбинска или

завичајна гомила, која је у Београду очекивала свој део плена“. Какав расизам и говор мржње! То нису били људи већ гомила! Историчар би овде питао – каква је била социјална и образовна структура становништва, тј. оне гомиле од 200.000 људи, који су се населили у Београду између два светска рата? Знају ли ти острашћени новинари да је Београдска општина почетком 1919. формирала Суд за станове, који је имао задатак да расподељује вишак стамбеног простора? Тек 1923. године донет је нови Закон о становању који је био мање рестриктиван. Да ли знају да су дедињске виле за време рата благонаклоношћу својих власника биле попуњене немачким официрима и управним високим чиновницима и да је 80% тих вила крајем 1944. године било празно или само са послугом? Да ли су наши новинари и историографи прочитали мемоаре Кетрин Грејем, председнице компаније „Вашингтон Пост“ или најновију књигу Џона Лојда „Шта медији раде нашој политици“? У Лојдовој књизи, већ на самом почетку, пронашли би и ову суштинску констатцију: „Усвајајући правила истраге, новинари су себе начинили арбитрима јавног живота и јавних личности, тврдећи да су главни чувари истине и моралности. И зато је та друга страна постала доминантна: и зато је та друга страна, која би могла бити и мрачна, она коју треба сада проучавати због утицаја који остварује на политику и друштво“. А шта раде ти наши западни узорци?

Енглези се подсећају Чарлса Дарвина поводом 200 година од његовог рођења, Французи поводом 200-те годишњице од рођења прослављају дело „великог теоретичара социјалног анархизма“ Пјера Жозефа Прудона, који се залагао за „поредак без власти“, у САД-у такође 200 година од рођења Абрахама Линколна, у Италији 400 година Галилеа Галилеја и оснивача европског футуризма Федерика Маринетија, у Аустрији 200 година од рођења Јозефа Хајдна итд. Чак су се Русија и Украјина договориле да заједнички прославе „два века Николаја Гогоља“.

Поводом светске економске кризе у целом свету се враћају изворном марксизму. Више на трагу идеја Прудона него Маркса одвијале су се вишемесечне масовне демонстрације ђака, студената и блокаде путева пољопривредника, демонстрације на стотине хиљада синдикално организованих радника; демонстрације су једино мимоишле Србију. Тај покрет масовног социјалног протеста, који су неки теоретичари социјалних идеја назвали ОНДА (талас), профилисао је једну нову „социјалну интелигенцију“ – неподмитљиву, неухватљиву, непокорну и непредвиљиву. Иако се овај покрет стишао под репресијом државе, његове истакнуте вође наглашавају да је ова „заразна непослушност“ оставила довољно „грађе за нову ватру“. Она се већ показује у радикализованом облику на париској Сорбони, у Грчкој, Шпанији и другде, док светска економска криза још више убрзава разгоревање пламена.

Чак се и у Турској пробудила савест код више стотина познатих интелектуалаца, који су јавно захтевали да се њихов народ извини Јерменима за нечувени масакр из 1915. године када је побијено више од 1,5 милиона људи. Турска држава смогла је снаге да рехабилитује свог најпознатијег песника 20. века, Назима Хикмета, који је пре 60 година осуђен на 20 година робије и изгнанство, само зато што је на суду признао да је „комунистички песник“. Баварска покрајинска влада донела је уредбу по којој од почетка 2009. године ђаци основних и средњих школа морају да посете све концентрационе логоре. Савезна немачка влада најавила је да ће ова уредба од 2010. године бити обавезна за све ђаке у Немачкој. Питамо се колико ђака у Србији зна било шта о концентрационим логорима у Србији. Нико ни не помишља на доношење закона о обавези да их посете! Али, зато свакодневно можемо да у медијима читамо о „говору мржње у Народној скупштини“, о „тешким и некултурним свађама посланика“, а напослетку је освануо и наслов „Пала је крв у скупштини“. Заиста је немогуће предвидети шта све још може да се догоди у Србији, као последица рехабилитовања квислинга и одрицања од антифашизма. По тврђењу стручњака у оба наведена архива, међу рехабилитованима се налази и десетак ратних злочинаца! Породице које траже рехабилитацију, као и судови, траже углавном само два „круцијална документа“ (потврде) – када је лице које се налази у процесу рехабилитације ступило у неку од оружаних формација и пресуду „комунистичког суда“ донету после рата или одлуку о стрељању. Уопште их не занима што о појединим лицима у њиховим досијеима има понекад и по стотину докумената о њиховој делатности током рата или непосредно по његовом завршетку. Када се ради о цивилним лицима довољна је само пресуда „комунистичког суда“. У том случају суд преузима прерогативе тужилаштва и оног ко доноси пресуду, без браниоца окривљеног.

Шта историјска наука на крају може да каже као неки аналитички закључак, без претензија да он буде канон, за оне који би желели да нас следе. Свидела нам се једна лепа мисао Предрага Матвејевића из *Медитеранског бревијара*: „Мање је важно одакле смо кренули, више докле смо стигли – што и како смо видјели“. Матвејевић је такође упозорио да посебност сама по себи још увек није и вредност, јер постоји опасност од „опсесивне, висцералне и аутомизиране егзалтације властитог идентитета и себељубља“. Да ли је то себељубље напосто једна врста борбе за опстанак у опшем светском и националном хаосу? Мирослав Крлежа би рекао да се „људи у смртној гротескности међу шепурећим споменицима славне прошлости, непрекидно (се) свађају и кољу, штампају новине, плету интриге, политизирају, свирају у разним оркестрима и умишљају да стварају неку нову цивилизацију“. Зато није нимало чудно што и мртваци постају коњуктурна политичка роба. Због чега? Зашто владике непрекидно шибашу непослушне ђаконе, који, иако слабији, имају са њима чврст и нераскидив уговор?

Да ли је то онај из организације „Образ“ који најчешће исписује графите по кућама скоро свих српских градова: „Србија Србима“, „Цигане у логоре“, „Цигане у гасне коморе, нижа су раса“, „Јевреји напоље из Србије“, „Убиј Мађара“ и безброј других са иконографијом нацистичких симбола, ознакама квислиншких војних формација итд? Да ли би их било и у којој мери да нема реваншистичких рехабилитација политичких судова? О рушењу споменика, скрнављењу гробова, промени имена улица, културних установа да и не говоримо. Србија се двоуми да ли да прославља годишњицу Оскара Давича или Милутина Миланковића. Први је написао најлепшу песму о Србији, али је био комуниста и Јеврејин! Други јесте светски познат научник, али мало ко зна и помиње да је имао сталну емисију на нацистичком „Sonder Belgrad“ и сарађивао у Недићевом *Просветном гласнику* и *Српском народу*, како тврди Божидар Бећаревић, шеф 4. антикомунистичког одсека Специјалне полиције у свом обимном извештају ОЗНИ 1947. године. Прославу највећег српског сликара Паје Јовановића препустили смо општини Вршац! „Фирер“ и Национални stroj већ нас постројавају! За њима марљиво увежбавају војнички корак: „Крв и част“, „Расоналисти“, „Образ“, „Хонведи“, „64 жупаније“, „СНС 1389“...

Једно од уверљивих научних објашњења нашли смо код проф. др Милана Ристовића, у књизи *Projekte* (Бон 2002), који је међу првима сагледао значај овог проблема: „Потреба да се на различитим нивоима посеже за ’историјском аргументацијом’ у легитимизацији својих политичких циљева, као масовна појава савремене српске политичке сцене (и свих држава насталих на простору бивше заједничке југословенске државе) тако је по питању колаборације, њеног карактера или довођења у питање оправданости таквог назива, доведена је до апсурда. У томе се пренебрегавају основне чињенице историјске стварности, прелази се преко суштине историјских процеса, (изнова) одбацује све оно што може да наруши жељену (најчешће потпуно искривљену) слику прошлости. Уместо прецизне анализе сложеног процеса једног трагичног времена, какав је био други светски рат – нуди се само оно што има тренутну тржишну прођу и пријемчиво (национално, политички и идеолошки) ’паковање“.

Овај научни есеј не би имао Маколијеву суптилност и сликовитост ако не посегнемо за другачијим мисаоним склопом, који само подупире изоштрени слух научника кога смо цитирали. У таоистичкој филозофији постоји симболичка тежња да се сагледа спољашност и унутрашњост проблема. У Хангчоу живео је вешти препродавац, који је научио како да сачува поморанце да се током целе године не покваре. Међутим, један проницљиви купац запитав га је како то да његове поморанце извана изгледају свеже и „предивне златасте боје, али изнутра – суво као нека стара чаура“? Да ли су спремљене за олтар, приношење жртве или показивање на банкетима мандарина? Или је то варка за наивне и будаласте купце?

Лукави и мудри препродавац му је одговорио: „Ја се бавим овом трговином много година. Ја продајем, свет купује. А тек треба да научим да сте ви једини поштен човек овде, а да ја једини варам. Можда то никада нисте посматрали у овом светлу. Данашњи маршали седе на својим кожама од тигра и позирају као чувари Државе, али шта су они у поређењу са вођама из прошлости? Данашњи министри позирају као стубови закона, али имају ли они мудрост наших древних саветника? Лоши се издижу и нико не може да их сузбије. Људи су у беди а нико не може да им олакша. Службеници су корумпирани, нико не може да их обузда. Закони труле, а нико не може да их обнови. Наши службеници једу државни хлеб без имало срама. Седе у величанственим холовима, јашу лепе коње, опијају се вином и живе као бубрег у лоју. Који од њих нема застрашујући изглед, достојанствено држање? Све само злато и драго камење споља, а суве чауре изнутра. Ви господине не обраћате пажњу на те ствари, али сте врло конкретни у вези са мојим поморанцама“.

Али, шта ћемо са несрећним мртвацима? Ништа: „Мртва уста не говоре, али шаљу јасну поруку“ – преко ревносних политичких судова. Продубљенија психолошка анализа ове појавности чини нам се бескорисном. Људи нове мисије – политичких судова – пресуђују онако како замишљају да осећају правду, у лаичком поимању савремене епохе, са много стереотипног и популистичког. Већина стваралачке интелигенције ћути на рубу хамлетовске јадиковке како је то, у ствари, „један јадан, празан, бескористан и бљутав свет“. У томе толико нападно претерују, као лоши глумци који се боје да их гледаоци неће разумети, па траже подршку у високо тиражним новинама у виду кафанске бурлеске, где сви говоре, а нико никога не слуша.

Са овим се ни у ком случају не би сложио др Холм Зундхаузен, професор Берлинског универзитета, чија је преведена књига *Србија од 19. до 21. века* (СЛИО, Београд 2008) била иницијална каписла „пучистима из Балканолошког института САНУ“, овог пута политички подобним, да обесмисле све оно што је до сада у историјској науци, као делу културног наслеђа, за научнике природан пут континуитета, ослонац и полазиште. А шта је показао „научни скуп“ пучиста поводом ове књиге и „упитаности како нас други, посебно велике историографије, виде“. Наш би закључак био: поново са висине великих сила као део нижег оријенталног фолклора, балканске чобане који су криви сами за свој зао удес, што нису више приређивали ликовне изложбе и концерте Штраусове и Вагнерове музике, док те исте велике и просвећене силе перу руке као целати после извршене казне, уз цинично доцирање пожељне историје, у којој неки догађаји није требало ни да се догоде! Уважени професор заборавио је да су главни актери страдања Срба у 20. веку и осталих народа на Балкану биле Аустроугарска

и Немачка. Уз безбројне грешке у тексту и посебно у напоменама, аутор и књига делују поново „германски надмено“. Тај утисак понела је већина присутних на предавањима поменутог немачког професора у Гете институту и на Коларчевом народном универзитету два месеца касније. Оба пута уважени професор је поставио услов да присутни не могу постављати питања нити водити полемику са њим! „Пучисти“ нису присуствовали! Дошао нам професор из великог света и по обичају одржао нам лекцију без права на полемику! И то је професор и научник кога је, по нашем сазнању, Европска унија одредила да буде супервизор за уџбеник из историје Југославије. Њему то није довољно – он ће сам написати „Историју Југославије“ – то је славодобитно најавио на својим предавањима! При том „уважени професор“ недовољно познаје српски језик, није истраживао у српским и осталим југословенским архивима и употребљава нешто више од два посто онога што је у Србији историјска наука написала и објавила! Да ли смемо нагласити да је политичко насиље поново на делу, видљиво?

За почетак „пучистима“ је то довољно, посебно онима из „Лиге амбасадора, америчких, енглеских и француских благодетанаца“. За њих сви они који нису позвани на скупове „већ су рекли шта су имали да кажу у историјској науци“ и сада је ред на изабране благодетанце млађе и средње генерације. Непозвани су тако „отписани“! Нису се запитали да ли би могло доћи до „повратка отписаних“? Њихов грађански сентиментализам разапет је између стварног света и представе коју о њему имају. Тај „меки и пријатни Монтењов јастук није за нашу главу, јер се нама још не спава и нећемо да отпочинемо“. Како лећи на њихов „пилоу“ када су то све јасне политичке, а не научне поруке?

То је случај и са ауторима који истражују „политичку репресију над Немцима после 1945. године“ који су били настањени на југословенском простору. Тема легитимна као све остале историјске теме, али под условом да се скину наочаре из „европске жуте кухиње“ с почетка 21. века. Служећи готово у целини нацистичком Рајху, починивши безбројне злочине током рата, за историчара критичке визуре „наши Немци“ за време и после рата ипак нису били „наши“, а политичка репресија која их је стигла мора се проучавати у контексту времена. Као казну, савезници су Француској испоручили 1,7 милиона немачких заробљеника, који су годинама радили на обнови уништене француске привреде. Совјетски Савез поступио је још драстичније. САД је прикрио бројне ратне злочинце, користећи их у хладном рату против комунизма и одводећи готово целокупну немачку научну елиту за потребе своје ратне индустрије. Између осталог, у једном напуштеном руднику соли Американци су пронашли огромну количину златних полуга и других драгоцености које су Немци опљачкали у окупираним државама Европе. Овим је средствима финансирана обнова послератне Европе

(„Маршалов план“). У чему је Југославија била изузетак? „Данке Дојчланд“ није само хрватска песма. И српски „научници“ већ гуслају исту арију!

Више нема великих хуманиста Рабиндранта Тагоре и Махатме Гандија да са њима расправљамо у мирном тиховању. Међутим, ти срећни мртваци дају нам инспирацију да их, овом приликом, парафразирамо – „отписани“ знају да мисле, а пучисти и политички судови имају неки свој начин да „разумеју“, не мислећи при том. Највеће откриће наше генерације јесте да људско биће може да мења свој друштвени статус и моћ уколико промени свој став. Од свих политичких судова, ревизиониста и пучиста најнепогрешивије је време. Лисјен Февр би то овако формулисао: „Када будемо имали још неколико добрих нових регионалних монографија – тада, али тек тада, групишући њихове податке, упоређујући их, сравњујући их до ситница, да се поново позабавимо питањем целине, да у погледу ње учинимо нов и одлучан корак. Поступити друкчије значило би поћи, наоружан двема или трима простим и грубим идејама, на неку врсту грубог испада. То би у већини случајева значило проћи крај појединачног, особеног, неправилног – то јест, све у свему – крај оног што је најзанимљивије“. Како ће се са овим изборити уважени немачки историчар др Холм Зундхаузен, коме ниједног тренутка не оспоравамо право да пише о Србији и Југославији, да има свој поглед на друге? Међутим, не можемо се отети утиску да је тај поглед истовремено својеврсна политичка репресија над нашом савременом политичком свешћу. Уз примитивизам у политичком животу, скаредност на електронским медијима, циничну материјалну грабеж свега и свачега, изругивање са индивидуама и друштвом, политички судови постају „најзанимљивија“ сага и сведочанство о нашем времену. Ту су онда уважени ауторитети из великог света, „који напросто фасцинирају“ и којима се тапше на баналну анегдоту о себи или шалу на наш рачун – мислимо на српски народ, Југославију или балканске чобане. Свеједно је, они ионако када се врате у своје катуне држе неког новог зеца у рукаву. А где је гроб Драже Михаиловића?

Бивши министар иностраних послова, пред само неколико хиљада својих присталица, поручује на Дан победе 9. маја: „Наћи ћемо Дражу! Проналазак ђенераловог гроба исцелиће Србију“. Он је у то убеђен, како преноси најтиражнији лист *Вечерње новости*, упадљиво, на првој страни. Иначе не би био исцелитељ; само не знамо ко он или Дража? Зна ли бивши министар иностраних послова шта значи реч исцелитељ? Да ли да завиримо у *Речник српско-хрватског језика* или *Библију*? Док председник Француске руководи церемонијом Дана победе на плажи Ла Нартел у месту Сен Максим, где су крочиле прве јединице Француза, Амбасада Србије у Паризу је обележила Дан победе и Дан Европе полагањем венаца на споменик краљевима Петру и Александру у Булоњској шуми! Све у

небулозном стилу новог амбасадора, бившег министра, историчара пучисте и француског благодејанца. Исти лист је на Дан победе, 9. маја, извршио интернет анкету по којој се види да 72,42% Срба није свесно значаја своје победе над фашизмом!¹

---

¹ *Токови историје*, 1–2/2009.

ЛИЧНОСТ КНЕЗА МИХАИЛА ОБРЕНОВИЋА НА СТРАНИЦАМА ДНЕВНИКА НИКОЛЕ КРСТИЋА

Др Латинка ПЕРОВИЋ

*Зар по свету да се тражи, бољи
се човек у овај мах за кнеза не би нашао.
Никола Крстић, 26. септембра 1867.*

1. О условљености становишта аутора *Дневника*

У дневничким белешкама о свом приватном и јавном животу, које је годинама водио (од 31. децембра 1859. до 20. августа 1896), Никола Крстић је исписао јединствену историју Србије друге половине XIX века: њену, можда, једину тоталну историју. У његовим описима друштвене и политичке стварности и приватне свакодневице, као и у његовим рефлексима, огледају се могућности и тенденције и назире се прогнозе развоја Србије. „Укупно узевши“, каже Милош Јагодић, „Крстићева размишљања садрже разложну критику постојећег стања у земљи и извесну дозу песимизма у погледу њене будућности“.¹ Међутим, лакше је установити да је Крстићево становиште специфично него објаснити зашто је оно такво.²

Доктор филозофских и правних наука, уз то професор историје и писац историјских књига, Никола Крстић је припадао оном делу српског народа који је живео у културно-цивилизацијском кругу који карактеришу: вера у разум, владавина закона и свест о општем добру. Рођен у Угарској (у Вацу, 1829), у којој се школовао и формирао своје погледе на личност,

¹ Милош Јагодић, Предговор у: Никола Крстић, *Дневник. Јавни живот, IV*, приредио Милош Јагодић, Београд, 2007, стр. 6.

² Видети: Латинка Перовић, „Никола Крстић – Србин из Аустроугарске и интелектуалац у Србији друге половине XIX века. Прилог проучавању српске елите“, *Токови историје*, Београд, 2008, бр. 1.

друштво и државу – Никола Крстић је у Србију дошао 1853. године и у њој остао до своје смрти (у Београду, 1902).

Као и већина Срба из Угарске – „људи, који су се трудили око подизања школа, писања школских књига, простирања по народу знања и наука, уређивања државе“³ – Никола Крстић је у Србији био *странац, Шваба*. То је, нема сумње, утицало да, без обзира на знање и спрему, па и на осведочено родољубље, у Србији, у којој није било „ни десет научених људи“, није добио место примерено не његовим заслугама већ потребама државе. Повераване су му важне мисије (1861, 1866, 1867). Оне су се, углавном, тичале угарско-српских односа. Два пута (1873. и 1874–75) је био владин посланик у Народној скупштини. Ипак, од високог чиновничког места у полицијској и судској струци није даље одмакао. Али и сама претпоставка да је на критички однос Николе Крстића према развоју Србије утицала његова каријера води у опасно поједностављивање. Никола Крстић је служио Србији 49 година. Само, он се никада није природио. А то значи да ни основе за јединство српског народа није налазио изван основа које подразумевају: разум, закон и опште добро. Ту лежи корен његове самосталности, његове критичности. Тога он није могао да се одрекне ни по цену да напусти Србију.⁴ И у Србији најближи су му били они људи са којима је делио исте вредности: државници Илија Гарашанин, Јован Мариновић и Коста Цукић; ретки интелектуалци Ђура Даничић и Јосиф Панчић и историограф Лазар Арсенијевић Баталака. Крстићеве дневничке белешке су драгоцен извор о њиховим тежњама и поразима. Али, о томе је само он оставио тако исцрпно сведочанство.

2. Обреновићи као временски оквир и историјски садржај дневничких бележака

Никола Крстић је дневничке белешке почео да води последњег дана 1859, годину дана после повратка кнеза Милоша и кнеза Михаила из емиграције. Престао је да прави белешке 20. августа 1896. године. Убиство краља Александра, 29. маја 1903, није доживео.

Дневничке белешке, које је Никола Крстић водио и о свом приватном и о свом јавном животу, дају као резултат уобличене портрете свих

³ Никола Крстић, *Дневник. Приватни и јавни живот, I*, приредили Александра Вулетић и Милош Јагодић, Београд, 2005, стр. 21.

⁴ „Мени, заиста, нипошто не би било жао оставити Србију, а пристао бих радо и на то, да се сви *странци*, све Швабе, истерају, само кад бих знао да ће народ тада бити на миру, да ће земља бити срећна и кад би ноле могао увидети добру страну тог терања. Али, то је жалост што се у томе нема у виду опште добро, које би таквим општим терањем било назадно, него се људи управљају по приватним својим страстима. Тешко нама кад смо такви; да Бог да, да све то изађе на добро за Србију и српски народ“. *Исто*, стр. 46.

Обреновића: кнеза Милоша и кнеза Михаила, кнеза и краља Милана и краља Александра те жена: кнегиње Љубице и кнегиње Јулије, краљице Наталије, Томаније. Крстићеве белешке су својеврсна сага о Обреновићима. Он их је сматрао даровитим владарима, али не и великим владоцима. Мане које је сваки од њих показао у приватном животу биле су, за Крстића, знак да нису имали свест о тешкоћама и терету владања.⁵ Отуда и његово предвиђање трагедије династије Обреновића. Осим тога, у Крстићевим дневничким белешкама однос између Обреновића и народа је двостран. Они се огледају у народу, али и народ у њима. Пратећи, на пример, васпитање малолетног кнеза Милана, а затим васпитање малолетног краља Александра (без родитеља, емотивно оштећени, са неквалитетним учитељима, каприциозни и расипни без разумне контроле) Крстић је наслућивао и њихова ограничења као будућих владалаца.

Дневничке белешке су могле, тек накнадно, да покажу Крстићеву компетентност када је у питању гледање на Обреновиће. Међутим, Крстићеву компетентност признавали су већ савременици: римски свештеник Викторина тражио је, 1863. године, да напише биографију кнеза Михаила.⁶ А на вест о убиству кнеза Михаила, од њега је тражено да напише брошуру *Обреновићи и Србија*, што је он, цигло за једну ноћ, и учинио.⁷ Као савременик Обреновића, Никола Крстић је правио белешке о свима њима. Али, у његовим белешкама о кнезу Михаилу, када се оне посматрају са временског одстојања од скоро једног и по века, прелама се историја свих Обреновића: силовит почетак, нагао па постепен успон, застој, опадање и крај. И дневничке белешке Николе Крстића су најинтензивније у време друге владе кнеза Михаила. Нимало случајно.

⁵ „Заиста, као да је нешто својствено тој нашој породици владалачкој, да у њој буде скандала. Живот кнеза Милоша беше познат као раскалшан; Анка Јефремова са зетом роди дете; Мима – Јермила – Јованова растави се с мужем; кнез Михајло има ванбрачно дете – сина; сад се разведе с кнегињом Јулијом, а говори се и то да ће Анкином ћерком да се ожени. Ја не знам сам собом да ли је све то истина, али држим да су већ и то велике мане за лица владалачке породице, кад се о њима овакве скандалозне ствари проносе. Код народа, који се мора да бори за своју будућност, главни људи морају бити чистог карактера, па да се успе у важном послу нароне регенерације. Уз сенку, која ће пасти на кнеза Михајла што се са женом разводи, и особито ако се ожени Катарином, као што се говори, уз ту сенку, велим, он при свим својим добрим својствима, неће моћи толико дејствовати на народ, колико је потребно да народ спреми за јачу радњу. Мане у његовом приватном животу сметаће му у јавним пословима и неваљалци ће, а иначе незадовољници, наћи у тим манама повода и основа да праве у народу сплетке и немире“. Никола Крстић, *Дневник. Јавни живот*, I... стр. 216–217.

⁶ „Ономад добих писмо од римског свештеника Викторина, где ме моли да напишем живот кнеза Михајла. Ја јавих то кнезу преко Настаса (Петровић) и он ми допусти, те тако ми ето и ту нова посла“. Никола Крстић, *Дневник. Приватни и јавни живот*, II, стр. 140.

⁷ „Данас, а под датумом 31. мај, штампа се брошурица ‘Обреновићи и Србија’. Написах је синоћ и јутрос до осам и по сахата. Јуче ме позва Цукић (Коста), те ми рече да напишем. Он дометну неколико редака. Мариновић (Јован) ми данас захвали што написах; допада му се“. Исти, *Дневник. Јавни живот*, II, стр. 31.

Смрт кнеза Милоша (1860) је, за Николу Крстића, представљала прекретницу: одлучивало се о правцу даљег развоја Србије. Кнез Михаило је дочекан са великим надама. Крстић је, са већином, делио те наде, а са мањином је делио зебњу. Он није на кнеза Михаила пројектовао своје схватање просвећеног владоца, није у његову личност уносио пожељне врлине. По њему, кнез Михаило се још у сенци свога оца, кнеза Милоша, осведочио као учен, мудар и племенит, као личност високог поимања општег добра.⁸ И као владар са правцем вођеним јасном мишљу, са свешћу о својој мисији и са познавањем земље у којој ту мисију треба да изврши. У кнезу Михаилу су биле „центрисане све жеље“. Јер: „Снага за реформисање мала нам је и несразмерна жељама како бисмо да се реформишемо“.⁹ По Крстићу, препреке за реформе биле су двостране.

Значајна лична својства кнеза Михаила нису могла да супституишу сав онај свеобухватни напор који је био потребан да се сиромашна и заостала земља промени. Кнезу Михаилу је било потребно просвећено и поштено окружење, које он у постојећем друштву није налазио. Морао је, како је Баталака говорио Крстићу, да се „узда у своју снагу, а не у нас, јер ми не можемо помоћи, јер смо сви неваљали, сви подлаци.“¹⁰ Другим речима, морао је да попуњава „својим карактером слабости својих министара, својом науком њихово незнање, својом умереношћу њихову наглост, својом правдом њихова насиља и својом строгошћу мораће свакога задржати у границама закона“.¹¹ Односно, кнез Михаило је могао да бира између тога да покрива неспособност, неодговорност и поквареност својих министара и саветника или да све узме у своје руке. Крстић је сматрао да је „апсолутизам сам у себи луда ствар, али апсолутном влашћу концентрисаном у рукама једног човека, кад је овај праведан и разуман, да се много учинити. За кнеза Михајла стоји ово, и баш зато је грех што сам не преузме да непосредно врши неке послове.“¹² Међутим, за ово су, по Крстићу, постојала ограничења у самој личности кнеза Михаила.

⁸ „Кнез Михајло, кад је први пут (1839–42. – Л. П.) дошао на владу, имао је нешто више од шеснаест година. Београд тада не имађаше удесних гостионица. Кнез Михајло изда заповест да се зида Велико зданије, велећи: 'Долазе странци, па немају где да одседну и да се поштено сместе; зато нека буде та кућа, гостионица, где ће странци моћи удесно одсести'. Тадањи управитељ његових добара био је неки Пазарац, који му велаше да не ваља што ради и што троши новце, па да би требало да штеди и да чува новце. Кнез га запита: 'А што да чувам?' и Пазарац наведе као да се може догодити да му новци затребају, у случају да Србија не буде што је била. 'Ја тако не мислим, рече млади кнез. Мени новци не требају. А ако Србија пропадне, не треба ни ја да живим, нека и ја пропаднем с њом'“. *Исто*, стр. 58.

⁹ *Исто*, стр. 108.

¹⁰ Никола Крстић, *Дневник. Приватни и јавни живот, I*, стр. 128.

¹¹ *Исто*.

¹² Никола Крстић, *Дневник. Јавни живот, I*, стр. 291.

Изнад средине, кнез Михаило је био и физички изван ње: „по пет-шест сахата у соби, без икаква мицања... кнез се тужи да нема куда да изађе“.¹³ Био је и приватно усамљен: „Он има министре и саветнике, има људе који га служе, али... нема људи с којима би се као пријатељ поверено разговарао“.¹⁴ Такви би разговори, веровао је Крстић, помогли кнезу да раздвоји приватно и државно, да у личном животу не учини ништа што би му штетило као владаоцу посвећеном општем добру. Да избегне и женидбу и развод са књегињом Јулијом,¹⁵ као и да не дође на идеју да се ожени својом рођаком Катарином. „Приватни живот владоца треба исто тако да је светао и чист, да може бити пример народу, као што треба патриотством владалац да буде у народу први. Врлине јавног карактера нису свагда у стању загладити сенке приватног живота.“¹⁶ Владалац мора дужност претпоставити приватности: „Постављен над свима, мора да претраје своје личне осећаје кад ови дођу у сукоб с општим интересима. Он, узвишен над свима, треба да буде узвишен и над својим приватним слабостима, страстима и жељама. Опште добро њему мора бити више него ма коме другоме једина целу у животу“.¹⁷ То су они „терети и муке владања“ које су Обреновићи примили али су их тешко носили. Средина је то користила да би осујетила оно што су они хтели, или оно што су малобројни просвећени људи у Србији од њих очекивали.

3. Кнез Михаило и стање у Србији после смрти кнеза Милоша

Никола Крстић се није трудио да на страницама *Дневника* савлађује свој бес због дугог живота и виталности кнеза Милоша.¹⁸ Дуго трајање зачетника српске државе, који се претворио у тиранина, везивао је, по њему, руке кнеза Михаила да започне промену стања у Србији, које је он описивао као кризно, болесно, као *аномално*. Земља је заостајала за светом.

¹³ Исто, II, стр. 13–14.

¹⁴ Исто, I, стр. 209.

¹⁵ „Пацек (Карло) рече, ’афтерминистер’ Матић (Димитрије), долазио кнезу Михајлу да се извини што је у шематизму изостављено име књегиње Јулије, велећи да се то лане превидело, а ове је године препечатано ’родословије’ из ланског календара и да нису знали кад се књегиња родила. Пацек рече да је то редактор шематизма навалично (намерно – Л. П.) изоставио. Пацек још и то рече како има људи који говоре да је књегиња ова Јулија – она је римске вере – права бесчаст српском народу и да кнез Михајло њу у капелу аусријског конзулата отпрати, па после, као од беде, дође у српску цркву“. Никола Крстић, *Дневник. Приватни и јавни живот*, I, стр. 49.

¹⁶ Исти, *Дневник. Јавни живот*, I, стр. 182.

¹⁷ Исто.

¹⁸ „Чуо сам да је кнез Милош болестан. Неће му ништа бити, он ће већ сутра моћи се возити у Топчидер. Заиста је ванредно јаког састава телесног тај човек“. „Сутра, као на Тодорову суботу, слави се дан рођења кнеза Милоша, који ће бити ваљда у 81. години“. Никола Крстић, *Дневник. Приватни и јавни живот*, I, стр. 72, 77.

Народ је био сиромашан и неписмен. Недостајали су људи и од знања и од карактера. Егоизам и лични интереси уништавали су и сам појам општег добра. Непожељност критике отежавала је сваки напредак и водила је у деморализацију.¹⁹

У Народној скупштини преовлађивали су сељаци, који су били неписмени или једва писмени. Познавали су само обичајно право и свака норма и институција за њих су биле напад на то право, односно на народ. Они, пак, који су законе писали и у Народној скупштини их образлагали, за већину посланика били су издајници. Чиновници нису нападани због злоупотреба, већ са намером да се чиновништво као институција уништи. У основи политичких партија били су лични и породични интереси. Њихове међусобне борбе су биле острашћене и осветничке: до истребљења противника. Малобројна интелигенција била је још и полуобразована и егоистична. Отуда и непрецизност појмова. А управо је она, по Крстићу, морала да стане на пут злу и изађе пре свега, из збрке која влада „у појмовима у државним стварима“.

Посматран из овог угла, кнез Михаило је изражавао и жељени и стварни преокрет у Србији: „Многи се Срби из срца радују што је кнез Михајло дошао на владу. Сви разумнији људи веле да је он човек који ће бити кадар повести Србе већем напретку. Који познају кнеза, веле да је човек карактеран и много расудљив, а да је ваљан патриота, то сведочи он сам својим делима, целим својим животом... О њему се свуда врло лепо мисли; који га познају, кују га у звезде; који га не знају надају се од њега сваком добру. Да престану зла којих је до сад било у државној управи; да се одрже народна права у земљи и ван ње; да се укину званија која су сувишна; да се нађу нови извори за државне приходе; да се отворе путови трговини; да се подигну занати; да се напред помакне народна образованост; да се наукама даде и веће поље и боља нега и доликујуће им место; да се званија дају заслужнима и способнима; једном речи, да се у Србији почне нов и државни и друштвени и књижевни, па и религиозни живот; то се све очекује од владе кнеза Михајла“...²⁰

Велика очекивања од кнеза Михаила била су и велики терет за њега. Тога су били свесни и „сви разумнији људи“. Зато су и страховали да он не дигне руке од свега и не напусти Србију. А ако остане, да ли ће и опстати.

¹⁹ „Панчић ми јуче рече да не треба да кудим наше стање, а особито не треба да чиним то ако кад пођем по Србији. Он право има, јер је то људма криво кад се каже да им држава не ваља. Но има ли ко који би волео да је све у реду код нас, но ја што сам то рад“. „И нема сумње да зло стојимо, а што је још најгоре, никога нема да узме на ум опасности које нам прете. На све стране преузима мах растројство и рекао бих да се деморализација чиновника и народа шири на страховити начин. Ново државно устројство завело је у земљи централизацију која би у разумном правцу била добра, али код нас се измеће на зло“. *Исто*, II, стр. 65–66.

²⁰ *Исто*, I, стр. 128–129.

4. Правац кнеза Михаила у унутрашњој и спољној политици

Преузимајући владавину после смрти кнеза Милоша, кнез Михаило је одмах, у посебној Прокламацији, која је, по Крстићу, била „ваљана и важна“, формулисао главне тачке свог програма.

Прво, преузимајући власт „по вољи Божјој и народа српског као наследни кнез сходно царским хатишерифима и Закону о наследству“, учврстио је право кнежевског наследства. Тиме се одмах ставио насупрот Порти и њена опирања учинио узалудним.²¹

Друго, као основ своме раду поставио је закон. „’Док је на влади кнез Михајло, вели прокламација, свака нека зна да је закон у Србији највећа воља којој се мора покоравати’. Заиста су то златне речи, које, особито у Србији, имају највећу важност... то је чега у Србији није било“.²² Мешавина закона и тиранства претворила се у анархију, у безакоње: ни у чему није била могућа сталност.

Треће, амнестирао је политичке кривце. У земљу су могли да се врате сви који су били изгнани: „Њима неће ништа бити стога што су некад били можда противници фамилији Обреновићевој“. Кнез Михаило је настојао „да измири све партије, па да учини да сви људи, ма како мислили о државним делима, буду у земљи и народу од користи и да се сви окупе око њега, који искрено жели добро и напредак свом народу.“²³ Раније, ни тога није било у Србији.

Четврто, прокламовао је „да ће на званија мећати људе који су најспособнији“.²⁴ За земљу, у којој су владали некомпетентност и непотизам, и ово је било ново: обећавало је „да ће за неколико година Србија поћи јачим кораком напретку“.²⁵

Кнез Михаило је, дакле, наговестио програм који је, и по ширини и по дубини, био без преседана. Такве реформе, пре њега, нису биле ни у примисли државника, политичара, интелигенције. Подршка је била гласна, отпор притајен.

Крстић је сматрао да је за Србију посебно било важно што је у време источне кризе добила владоаца јасног правца и племенитог карактера. Кнез Михаило је ка свом главном циљу, ослобођењу од Турака, ишао дипло-

²¹ Исто, стр. 127.

²² Исто, стр. 127–128.

²³ Исто, стр. 128.

²⁴ Исто.

²⁵ Исто.

матским путем и јачањем савеза са балканским народима: „Добитак градова за Србију вреди колико највећа победа која би коштала силних жртава у људма и новцу. Кнез доби градове мирним путем без паре и динара и без капи крви“.²⁶

Кнез Михаило је настојао да окупи млађе и школованије људе, развије енергију, одбаци освету као принцип у политичким сукобима. Властитој добротом и властитим новцем надокнађивао је оно што је недостајало држави: средства, људе, институције.²⁷ Међутим, инерција је имала огромну снагу. Кнез Михаило је застајао пред њом, губио иницијативу и повлачио се. Полако су нестајале илузије „разумнијих људи“ да он може нешто променити. Али, убити владоца, и то владоца какав је био кнез Михаило, било је, не само из перспективе савременика, равно националној катастрофи и државном слому.

Од прве вести о убиству кнеза Михаила, коју је из Топчидера донео Илија Гарашанин, преко описа самог догађаја и изношења претпоставки о политичким мотивима убиства, до регистровања непосредног одјека убиства и наслуђивања његових дугорочних последица – „лако се може збити да овај догађај начини епоху у животу српског народа“²⁸ – Никола Крстић је својим дневничким белешкама заокружио једну проницљиву историју убиства кнеза Михаила.

По својим карактеристикама, убиство кнеза Михаила било је подмукло: он је убијен у шетњи у Топчидеру, у Кошутњаку.²⁹ Брутално: страдала је и пратња кнеза Михаила, у којој је било и жена.³⁰ И ритуално, као и сва

²⁶ Никола Крстић, *Дневник. Јавни живот, II*, стр. 168.

²⁷ „Пре више дана чуо сам да је кнез Михајло, веран својој прокламацији, учинио прве кораке да добије пензије људи који су неправедно изгубили службе. Он је од своје цивил-листе покљонио држави 4000 # годишње, док буде много чиновника за пензионовање; даље је на исту цел дао влади – земљи – 50000 # без интереса у зајам, а осим тога о свом ће трошку да начини басемаке, којима ће се удобно моћи ићи на Саву поред Станимировићево куће, а Београдској је општини дао у зајам с малим интересом 30000#“. Исти, *Дневник. Приватни и јавни живот, I*, стр. 130.

²⁸ Исти, *Дневник. Јавни живот, II*, стр. 29.

²⁹ „Кнез Михајло убијен је, и то јуче после подне у Топчидеру, у Кошутњаку. Говори се да су њих тројица, са по два револвера, искочили пред кнеза и тако га убили“. Исти, стр. 29.

³⁰ „Страшно! Грозно! Кнез Михајло убијен је. Са њим погиге госпођа Анка (Констандиновић). Катарина (и) Свет(озар) Гар(ашанин) рањени су. Све се зби синоћ у Топчидеру у Кошутњаку... Страшно је шта се зби“. Исти, *Дневник. Приватни живот, II*, стр. 167. „О кнежевом убиству сад се нешто више зна. Кнез је ишао напред с Карином. За њима је ишла Анка, а за овом Светозар Гарашанин води је Томанију (Обреновић). Њих тројица... сусретоше се с овом Светом, лепо се покљонише кнезу; и кад се кнез одмаче, они иза њега потегоше револвере на њега и Катарину. Кнез одмах паде, нешто проговоривши – каже се да је рекао: 'Немојте људи, Боже помози ми!' – и Катарина поче бегати; Анка, пак, приђе да кнеза брани, но и њу на месту убију. Гарашанин потеже сабљу, али га ударе у руку, те и он паде“... Исти, *Дневник. Јавни живот, II*, стр. 30. Видети: на истој страни напомену приређивача.

друга политичка убиства у Србији: није било довољно убити кнеза Михаила, требало га је и мртвог унаказити.³¹

Убиство кнеза Михаила изазвало је шок. Овладали су истовремено жалост и страх. Али и велика неизвесност: „Нека страва из потаје влада мноме, а мислим и свом вароши. Стрепимо од будућности. Истина, свуда влада ред, али кад се човек сети како је грозно кнез убијен, не може а да не застрепи у унутрашњости своје душе. Јадна Србијо, шта ће бити од тебе?! За много година потресено је у земљи узајамно поверење. Бог нек се смилује на нас и нек нас сачува великих јада“.³²

5. Непосредне и дугорочне последице убиства кнеза Михаила

У паду јавног морала, који се никад није ни одликовао високом узоритошћу, кондензовале су се непосредне последице убиства кнеза Михаила.

На више места у свом *Дневнику*, Никола Крстић говори о сумњама да се знало за припреме убиства кнеза Михаила.³³ Сумњичене су и одређене политичке личности, међу којима највише Миливоје Блазнавац. Он је имао кључну улогу у првим данима после убиства. Уз помоћ војске, обезбедио је да малолетни Милан Обреновић буде изабран за престолонаследника. А само неколико месеци после убиства кнеза Михаила, Блазнавац се оженио Катарином.³⁴

Процес кнезу Александру Карађорђевићу, који је био оптужен за финансирање завере против кнеза Михаила Обреновића, текао је пред мађарским судовима са разним перипетијама: српска влада није доставила тражене папире; секвестрирана су добра Карађорђевића у Угарској и Румунији да би се надокнадили трошкови које је Србија имала због убиства (подизање народне војске, дупле страже, сазивање Народне скупштине); потврда оптужнице на нижој судској инстанци и њено обарање на вишој судској

³¹ „Зликовци тад (кад су већ убили кнеза Михаила – Л. П.) клекнуше кнезу на прси, те га неком сикирицом – чим ли – измрцварише; чело му просекоше да је изашао мозак, горњу вилицу отсекоше и један брк и исекоше га по грудима и ногама. Страхота је, веле, погледати мртво тело кнежево”. *Исто*.

³² *Исто*, стр. 168.

³³ И странци који су учили кнежевог убиства боравили у Београду писали су да су слушали о припремама убиства. Павел Аполонович Ровински, *Затиси о Србији 1868–1869 (Из путникових бележака)*, Нови Сад, 1994.

³⁴ „Је ли то истина, је ли вероватно? Не држим; мада се има нешто, по чему се о томе може сумњати... неколико месеци после кнежеве смрти (Блазнавац се – Л. П.) оженио Катарином којој је мајка убијена; а то је јачачно учинио да обезбеди себи утицај на доцније догађаје“. Никола Крстић, *Дневник. Јавни живот, II*, стр. 198.

инстанци. У свему се огледала разлика између Угарске, која је била правна држава, и Србије, која то није била.³⁵

Министри су своју позицију учвршћивали на негацији свега што је за време владавине кнеза Михаила било урађено.

Партије су се старале да убиство кнеза Михаила „експлоатишу у своју корист“.³⁶

Убиство кнеза Михаила као такво било је снажан чинилац деморализације народа. Јер, „жалосни конач кнеза Михаила само га (народ – Л. П.) утврдити може да од убилачке руке зликовца ни најправеднији владалац није обезбеђен“.³⁷ То није догађај који је изазвао снажан тренутни потрес, већ је њиме земља бачена „за много година уназад“. На прву годишњицу убиства кнеза Михаила, Никола Крстић је забележио:

„ТО је догађај ком се последице и данас страшно осећају, а осећаће се још дуго, дуго. У земљи је потресен мир и поготово изгубљена нада у скору бољу будућност. Партијске страсти, основане већином на личним интересима, раздиру не, истина, наш народ, но наше чиновништво, нашу интелигенцију; а тај раздор може продрети у народ, јер је овај маса, а чиновништво и интелигенција снага је која масу покреће. Изгледи су да ће бити све већа и већа трења између појединих група људи, а та трења могу ли произвести добро?“³⁸ Могу ли произвести било шта друго осим *аномалног стања*, из кога је кнез Михаило био прегао да изведе Србију, и у чему је на зверски начин био заустављен.

Стање и тенденције после убиства кнеза Михаила учвршћивали су Николу Крстића у његовим песимистичким прогнозама. „Говорило се да је настало ново, светлије доба за ствари опште“³⁹ – а Намесништво се удаљавало од програма кнеза Михаила: закон као највиша воља, престанак политичког реваншизма, компетенција. Изостале су реформе⁴⁰ и преовладали лични и породични интереси.⁴¹ Разне годишњице у спомен на кнеза Ми-

³⁵ „Хоће ли страни судови пристати да се на тим основама продаду, на рачун српских потраживања, добра Карађорђевића у Угарској и Румунији, ја не знам, али држим да није коректно јуридикно схватање, разумевање, што се хоће да наплате трошкови, учињени у држави у цели политичкој“. *Исто*, стр. 53–54.

³⁶ *Исто*, стр. 281.

³⁷ *Исто*, стр. 240.

³⁸ *Исто*, стр. 111–112.

³⁹ *Исто*, стр. 177.

⁴⁰ „Влада напусти правац којим иђаше кнез Михајло, па место општих цељи, чини се као да су привате интереси поглавити покретачи у свеколикој владиној радњи. Узеше за правац политичку хипокризију. Чине се да су ради завести слободне институције, а овамо гвозденом руком држе у стези све што би им могло чинити опозицију. Изгледа да се сви отимаше о власт власти ради, а не да нешто у земљи ново али добро ураде. Ето то су нам наши државници“. *Исто*, стр. 94.

⁴¹ „Чини се као да фамилијарни непотизам страховито преовлађује; од таква непотизма за земљу никад није било добрих последица“. *Исто*, стр. 66. „Приватни интереси провири-

хаила могле су да заварају многе, али не и Николу Крстића. Он је јасно видео да се програм кнеза Михаила предаје забораву.⁴² У земљи није више било јасног правца и управљача, „који би умели, а и снаге имали, разливену реку општих тежњи свести у корито нормалног рада, те да послови теку не рушећи као бујица све на шта се наиђе, него уклањајући с пута сметње и стварајући нове начине за унапређење општег добра“.⁴³

Лични и породични интереси преовладали су на штету општег добра, то јест на штету државе и државног интереса. Крстић је писао о томе да земљи недостају људи од знања и карактера. Али је корен „српске несреће“, како је Илија Гарашанин назвао убиство кнеза Михаила, налазио у непоимању општег добра и неразумевању државе и државног интереса код интелигенције.

6. Сила и право

У својим дневничким белешкама Никола Крстић се непрестано враћао кнезу Михаилу. Утемељујући закон као основу своје владавине, кнез Михаило је, по Крстићу, учинио пресудан корак у цивилизовању Србије. Изван тога није могуће развити способност за стварање државе. Крстић, вероватно, није знао за Херценову мисао: „Само се код дивљих народа историја пробија убиствима“.⁴⁴ Али је на више места у свом *Дневнику* показао да верује да пут преко крви не води у слободу, већ у тиранство. Смену на престолу Турске, то јест смрт Азизову, узимао је као доказ да „Турска није европска држава“. А поводом *Историје српског народа* Бењамина Калаја, у којој је овај изнео становиште да Срби немају способност да направе државу, забележио је:

„И заиста, изгледа да је тако. После нечувених напора да се ослободе петвековног ропства, они (Срби – Л. П.) задобише најпре полунезависну, а после сасвим независну државу; али каквих чуда није било у тој држави за кратко време од неких 87 година. Први вођ уби свог оца и даде обесити

вали су у многим јавним пословима. Родбини и личним присталицама оних што су на влади дата је прилика да пуне џепове и да заузимају најбоља места у државној управи. Од три шурака један је намесник, један министар, а један капућехаја, коме су повисили плату у онај мах, кад су заступнику Србије у Румунији исту обалили. Два брата од тетке држе две министарске столице. И сроди с њима били су незнатно унапређени”. *Исто*, стр. 177.

⁴² „Јуче се наврши по године од ужасног дана кад погибе кнез Михајло. И гле, после тако кратка времена једва се у општинству опажа да се људи сећају човека за којим су хиљадама људи плакали кад је погинуо. Не може се рећи да је се преокренуло све у држави за то време, али нема сумње да се много гдешто збило што се не слаже с мислима и радњом кнеза Михајла. Веће промене можемо изгледати тек у скорој будућности”. *Исто*, стр. 86.

⁴³ *Исто*, стр. 245.

⁴⁴ Цит. према: Михаил Шишкин, *Русская Швейцария. Литературно-исторический кутеводитель*, Москва, 2006, стр. 67.

рођена брата, па најпосле напусти Србију. Други вођ уби првог вођу и друге војводе да утврди државни живот, после поста тиранин, те га прогнаше, па прогнаше му и сина. Прогнаше и сина првог вођа, кнеза Александра. Кнеза Михајла, кад по други пут дође на престо, убише и Бог зна како би и стари кнез Милош прошао да је живео још коју годину. Краљ Милан у најбољим годинама остави престо измучен недаћама у унутрашњој политици, изморен несрећом у брачном животу⁴⁵.

Никола Крстић није доживео 29. мај 1903. године, када је, заједно са краљицом, убијен и мртав масакриран последњи Обреновић, краљ Александар. После толиких убистава и прогона, убиство кнеза Михаила, првог просвећеног владоца у нововековној историји Србије, владоца који је прокламовао закон као највишу вољу („право иде подједнако с просветом)⁴⁶ било је довољно за песимизам у погледу будућности. Никола Крстић је знао да је то убиство представљало пораз идеје правне државе и да је земља остала у безакоњу.⁴⁷ Пут преко крви не води слободи и напретку, већ тиранији. Закон је услов слободе и напретка, мера политичке зрелости и цивилизованости народа.⁴⁸ Овим схватањима дугује Никола Крстић своје разумевање далекосежног значаја и појаве и судбине кнеза Михаила.

⁴⁵ Никола Крстић, *Дневник. Јавни живот, IV*, стр. 146.

⁴⁶ *Исто*, II, стр. 376.

⁴⁷ „Ми не умемо да радимо по оној значајној девизи кнеза Михајла: 'Закон је највиша воља'. А док се не дође до тога да се закони поштују и да се одржавају у својој пуној снази у свима приликама и према свакоме, донде је бадава и говори о законитости; донде неће бити и не може бити осигураног правног стања у потпуноме смислу. Код нас у свима приликама и код свију људи над законима је индивидуално мишљење. Ни скупштине, ни владе, ни поједини министри, ни Савет, па ни сами судови не држе се закона, но се старају да према своме, не толико схватању, колико према својој потреби преиначе закон и да га тумаче по својој вољи и сад овако, сад онако“. *Исто*, IV, стр. 166.

⁴⁸ „Међутим, док се код нас не буде образовала партија којој ће бити главно да одржава законитост, док народ и политичари наши не дођу до тога да увиде да без законитости, без поштовања и строгог чувања закона не може бити у држави правног поретка, а без овога опет да не може бити ни сигурности личне и имовне, ни праве слободе, донде ће свагде све наше државне институције, па ма оне биле и најбоље, имати ефемерну вредност и трајање привремено јер ће их прва навала личних интереса или оборити, или у најмању руку извитоперити, искривити, онаказити. Од како је кнез Михајло погинуо, ми не имасмо владе за коју би се могло рећи да је била чувар закона. Колико их је год било, све су оне биле готове да изиграју законе, па су их и изигравале” (4. јануара 1895 – Л. П.). *Исто*, IV, стр. 222.

СЕЋАЊЕ КОСТЕ СТ. ПАВЛОВИЋА

Др Радмила РАДИЋ

Институт за новију историју Србије

Професор Стеван К. Павловић уступио нам је досада необјављен¹ рукопис његовог оца Косте Ст. Павловића који се бави југословенско-румунским односима уочи, за време и непосредно по прекиду дипломатских односа две земље 1941. године. Рукопис је написан према дневничким белешкама, током пута од Јужне Африке до Енглеске, морем, на пољском броду „Sobieski“, а нарочито за време једне дуже паузе у нигеријској луци Лагос, септембра 1941. године. Писан је мастилом у ђачкој свесци. Преносимо га у интегралној верзији, без икаквих интервенција, уз неколико појашњења у фуснотама. Рукопис представља субјективно виђење румунско-југословенских односа и прилика у румунском друштву почетком 40-их година 20. века али истовремено ради се о јединственом извору за низ питања мало познатих и истраживаних у домаћој историографији.

Оригинални текст рукописа предат је Историјском архиву града Београда, да по жељи професора Павловића, буде приложен Легату Косте Ст. Павловића.

Породица Павловић потиче од претка који је побегао из околине Новог Пазара у Србију 1817. године. Његов син Стеван живео је у Крагујевцу и бавио се трговином. Умро је 1845. године. Стеванов син Коста (1842–1904) школовао се у Крагујевцу и ушао је у административну и полицијску службу као практикант. Био је окружни начелник у Шапцу, Неготину, Књажевцу, Крагујевцу и први окружни начелник у ослобођеном Нишу. Од 1887. па све до 1896. био је пензионисан и враћан у службу неколико пута. Коста Павловић је затим био и председник београдског одбора Либералне странке. Почетком 80-их је

---

¹ Професор Стеван К. Павловић је и овај рукопис користио током рада на тексту о историјату породице Павловић, на странама 301–302. Stevan K. Pavlowitch, „Les Pavlowitch: Une famille de fonctionnaires Serbes et Yougoslaves“, *Revue des études sud-est européennes*, Tome XLVI (n°s 1–4), Bucarest, 2008, str. 285–304.

у Београду у Господар Јевремовој улици изградио кућу, која се данас налази под заштитом као споменик културе.²

Син Косте Павловића, Стеван, родио се 1878. у Крагујевцу. Породица од 1897. до 1901. борави у Паризу, где Стеван студира право. Враћа се у Србију 1903, две године после родитеља. После извесног времена проведеног на служби у Министарству финансија, прелази у Министарство спољних послова. Службовао је у Солуну, Паризу, био је шеф кабинета Анта Трумбића, првог министра спољних послова Краљевине СХС, потом у Букурешту, Берлину, и најзад је до пензионисања био министар-помоћник у Министарству спољних послова. Стеван Павловић се бавио и преводилаштвом, био је председник Друштва пријатеља Француске и носилац II степена Легије части. Умро је у Београду 1970. године. Имао је троје деце, Косту, Лепосаву-Белу и Доброслава-Бојка. Бела Павловић касније је постала позната сликарка, док ће Доброслав бити архитекта и професор Београдског универзитета.

Старији син Коста Ст. Павловић рођен је 1905. године у Београду. Школовао се у Паризу а магурирао је у Београду, где је и дипломирао на Правном факултету. У дипломатску службу је ступио 1928. и првобитно је радио у кабинету министра Војислава Маринковића. Од 1935. је дипломатски чиновник у иностранству, прво у Бриселу а од 1936. у Посланству па у Амбасади Краљевине Југославије у Букурешту. У време његовог боравка у Румунији, функцију посланика односно амбасадора су обављали Драгомир Касидолац, Јован Дучић (први амбасадор Југославије) и од 1940. Александар Авакумовић. Из Букурешта одлази после прекида дипломатских односа Краљевине Југославије и Румуније, половином маја 1941. и после дугог путовања које траје све до децембра, преко Јерусалима и Јужне Африке стиже коначно у Лондон. Обавља функцију шефа кабинета председника владе Душана Симовића, Слободана Јовановића и Милоша Трифуновића све до септембра 1943. када влада одлази у Каиро. После тога прелази у Југословенску амбасаду у Лондону. После формирања владе Тито–Шубашић одлучио је да остане у егзилу. Обављао је дужност секретара Југословенског народног одбора од 1945. до 1956. године, био је председник Српске православне црквене општине у Лондону, један од оснивача и председник Удружења српских писаца у иностранству основаног 1951. године у Лондону. Од 1957. до 1972. радио је као шеф Славистичке библиотеке Кембричког универзитета и предавач за српскохрватски језик, књижевност и историју. Умро је у Саутемптону 1988. године.

² Павловић, Коста Ст., Тошић, Десимир, *Слободан Јовановић у емиграцији: Разговори и Записи*, Београд, Службени лист СРЈ – Досије, 1993, стр. 7–8; Stevan K. Pavlowitch, „Les Pavlowitch...“, стр. 285–304; <http://www.glas-javnosti.co.yu/>

Коста Ст. Павловић је објавио следеће књиге: *The Struggle of the Serbs*, Лондон, 1943; *Vojislav Marinković i njegovo doba (1876 – 1935)*, Лондон, 4 св., 1955–1960; *Леди Пеџет, велика добротворка српског народа: (1881–1958)*, Винзор, Канада, 1958; *Јован Дучић*, Милано, 1967; 2. издање, Београд, 2001; *Разговори са Слободаном Јовановићем*, Винзор, Канада, 2 св., 1969–1972; 2. издање у *Слободан Јовановић у емиграцији: Разговори и Записи*, Београд, 1993; *Женидба краља Петра Другог, према британским документима*, Лондон, 1975; 2. издање, Београд, 2002; *Онакви какве сам их знао*, Београд, 2004.

Прекид дипломатских односа између Југославије и Румуније и југословенско-румунски односи уочи прекида (Наши заробљеници у Румунији)³

Доласком Др Милана Стојадиновића, јуна 1935. године, на власт и одласком Николе Титулеска⁴ са положаја Министра Иностраних Послова, августа 1936. године, присност која је владала у југословенско-румунским односима почела је да слаби.

Наследник Николе Титулеска био је Виктор Антонеско,⁵ свакако један од врло умних људи Румуније. Али, миран кабинетски радник, недовољно динамичне природе, он није био у стању да утиче на младог и сувише енергичног Др Милана Стојадиновића чија је политика ишла ка слабљењу Мале Антанте⁶ и, следствено томе, ка слабљењу југословенско-румунских односа.

Др Милан Стојадиновић држао је портфељ спољних послова до фебруара 1939. године. За то време Румунија је променила четири Министра

³ Наслов у загради написан је обичном оловком.

⁴ Николае Титулеску (1882–1941), румунски дипломата, више пута министар у румунским владама, председник Лиге народа у два наврата. Предавао је право на Универзитету у Јашiju а касније и у Букурешту. Члан Конзервативно-демократске партије. У периоду од 1927. до 1936. неколико пута је био министар спољних послова. Одлази у егзил у Швајцарску и потом у Француску 1936, затим се на кратко враћа у Румунију 1937. да би се поново вратио у Француску где умире у Кану. *A History of Romania*, ed. by Kurt W. Tretow, The Center for Romanian Studies, Iasi, 1996, str. 463.

⁵ Виктор Антонеску (1871–1947), министар финансија и министар иностранних послова Румуније 1935/1936. године. <http://ro.wikipedia.org/wiki>

⁶ Мала антанта је била алијанса формирана 1920. и 1921. године од стране Чехословачке, Румуније и Југославије са циљем заједничке одбране од мађарског иредентизма и превенције реставрације Хабсбурговаца. Француска је подржавала алијансу потписивањем уговора са сваком од чланица понаособ. Мала антанта почела је да губи на значају 1936. а напуштена је у потпуности 1938. године. Stevan K. Pavlowitch, *A History of Balkans 1804–1945*, London – New York, 1999, str. 254 (Stevan K. Pavlović, *Istorija Balkana 1804–1945*, Clio, Beograd, 2004)

Иностранних Послова: Николу Титулеска, Виктора Антонеска, Истрате Мическа⁷ и Петреска-Комнена.⁸

Ове честе промене изазване и унутрашњим размирицама онемогућиле су биле румунску Владу да се бори против јаке струје са којом је Др Милан Стојадиновић, и против воље народа, бацио Југославију у загрљај Немачке и одвајао је од Румуније.

Иако су сви ови румунски Министри Иностранних Послова своја путовања по иностранству започињали посетом Београду, и ако је ове посете Др Милан Стојадиновић ревносно враћао, и ако су на свечаним вечерама измењиване срдачне здравице, и ако су званична коминикеа тврдила супротно, за нас који смо били у Румунији, за мене нарочито који сам изблиза пратио ове односе од 1921. године, било је јасно да се у југословенско-румунским односима нешто изменило.

Др Милан Стојадиновић, предосећајући кризу која ће наступити у Европи, увиђајући да смо са свих страна окружени непријатељима, тежио је ка уређењу наших односа са Немачком, Италијом, Мађарском и Бугарском. Мислио је да ће Југославија сачувати стара пријатељства, веровао је да ће стећи нова и био је уверен да ће тиме пребродити мирно буру која се припремала у Европи. Уређујући ове односе ван оквира Мале Антанте – Балканског Споразума, он је самим тим умањивао значај Мале Антанте и Балканског Споразума који више (...) ⁹ тога нису били за Југославију од толико великог интереса.

Румунија пак није могла да се споразуме ни са једним од својих суседа јер би сваки споразум за њу значио ревизију граница и то на њену штету. Са страхом је гледала на Русе који се нису никад одрекли Бесарабије, на југу је имала Бугаре чије су аспирације над Добруцом увек постојале, Мађари нису крили да хоће да поврате Трансилванију а за Немце је осећала да им је потребна долина Прахове због петролејских поља. Румунија је осећала да је Мала Антанта не може заштитити од Мађарске ни Балкански Споразум¹⁰ од Бугарске ако Југославија буде индиферентна.

⁷ Истрате Мическу (1881–1951), румунски правник, политичар и универзитетски професор. Члан Национално-либералне странке. Министар спољних послова од децембра 1937. до фебруара 1938. године и министра правде од новембра 1939. до маја 1940. После Другог светског рата осуђен је на 20 година робије. Умро је у затвору. <http://ro.wikipedia.org/wiki>

⁸ Николае Петреску-Комнен (1881–1958) румунски дипломата и политичар у Букурешту и Паризу. Члан Национално-либералне странке. Залагао се за нормализовање румунско-совјетских односа. Био је министар иностраних послова од марта 1938. до јануара 1939. године. По одласку са те функције именован је за посланика при Св. столици. Остаје током рата у Италији и у Фиренци води Комитет румунског Црвеног крста. <http://ro.wikipedia.org/wiki>.

⁹ Нејасно написана реч.

¹⁰ Балкански споразум су 1934. у Атини потписали министри иностраних послова Румуније, Југославије, Турске и Грчке. Споразум је имао свега три члана. Земље потписнице су чланом 1. узајамно гарантовале своје границе. Чланом 2. обавезивале су се да неће предузимати

Јануара 1937. године Југославија је потписала са Бугарском Пакт о Вечитом Пријатељству. Ово изненадно југословенско-бугарско пријатељство, ван оквира Балканског Споразума, био је велики удар за југословенско-румунске односе и велико разочарење за Румунију. Ми смо изјављивали да све раније обавезе остају на снази, да ћемо их поштовати, да је и за саму Румунију боље кад смо бар ми добро са Бугарима, али је пред румунским очима стално лебдела Добруца и све је јасно указивало на чињеницу да Балкански Споразум нема више свој *raison d'être* за Румунију.

На Ускрс 1937. године Југославија се споразумела са Италијом. Она је већ пре тога почела да се приближава Немачкој.

Ово је навело Краља Карола да и он покуша нешто са Берлином. Образована је Влада Октавијана Гоге¹¹ са десничарским странкама. Тада је први пут ушао у Владу Генерал Јон Антонеску¹² као Министар Војни. Ова је Влада била по вољи Немцима, поготову што је Немачки Посланик Вилхелм Фабрицијус био лични пријатељ Октавијана Гоге. Али, тада је почела да диже главу Гвоздена Гарда чији је „Капетан“ Корнелију Кодреано¹³ био за потпуно и безгранично приступање Немачкој. Јавно мњење је било против-

---

никакву политичку акцију или политичку обавезу према некој другој балканској земљи која није чланица овог споразума без претходне сагласности и саветовања са осталим потписницима. Члан 3. је предвиђао да споразум остаје отворен свим осталим балканским државама. Milan Vanku, *Srpsko-jugoslovensko-rumunski odnosi kroz vekove*, Beograd, 2005, str. 38–40; Stevan K. Pavlowitch, *A History of Balkans 1804–1945*, Longman, London – New York, 1999, str. 273

¹¹ Октавијан Гога (1881–1938), новинар, песник, академик и политичар. Првак Народне селачке странке. Био је премијер Румуније у периоду од децембра 1937. до фебруара 1938. <http://ro.wikipedia.org/wiki>

¹² Генерал Јон Антонеску (1882–1946), румунски диктатор, почео је каријеру као професионални војник да би током Првог светског рата постао мајор. Током 20-их година је био војни изасланик у Паризу, Бриселу, Риму и Лондону. Кратко време био је 1933. начелник Генералштаба румунске војске. Подржавао је фашизам и био близак са Гвозденим Гардом. Постао је министар одбране 1937. али је дошао у сукоб са краљем због политике која је вођена према Гвозденој Гарди. Повлачи се на извесно време из политике. Краљ Карол II га је ухапсио 1940. због спремања завере против владе и интернирао у манастир. Постаје убрзо премијер пошто је ослобођен. Владао је Румунијом у стилу фашистичког диктатора. Ухапшен је у августу 1944. а у мају 1946. осуђен је на смрт. Keith Hitchens, *Romania 1866–1947*, str. 451; *A History of Romania*, str. 481.

¹³ Корнелије Зелча Кодреану (1898–1938), оснивач и вођа („Капетан“) Гвоздене гарде, профашистичке организације. Студирао је право на Универзитету у Јашју и касније у Француској и Немачкој. Формирао је 1927. Легију арханђела Михајла, десничарски покрет који се залагао за моралну и духовну обнову Румуније, засновану на румунској традицији, православном мистицизму и антисемитизму. Под његовим вођством Легионарски покрет је постао врло утицајан. У пролеће 1935. формирао је политичку партију Све за Отабину. Ухапшен је а потом и убијен 1938. године. *A History of Romania*, str. 427; Stevan K. Pavlowitch, *A History of Balkans 1804–1945*, str. 253; опширније у: Constantin Iordachi, „Charisma, Religion, and Ideology: Romania's Interwar Legion of the Archangel Michael“, in John R. Lampe, Mark Mazower (eds.), *Ideologies and National Identities: The Case of Twentieth-century Southeastern Europe*, Central European University Press, Budapest, 2004.

но. Осим тога дошло је до противјеврејских изгреда, до метежа по улицама. Влада је пала и, ради смирења духова, дошао је на чело Владе Патријарх Румуније Мирон Кристеа а портфељ спољних послова поверен је Николи Петреску Комнену.

Покушај Румуније да се приближи Немачкој пропао је а Др Милан Стојадиновић свечано је примљен у Берлину.

Криза у Европи постајала је све акутнијом. Црни облаци гомилали су се над Чехословачком. Лондон и Париз били су неспремни. Саветовали су попуштање. Бенеш је напустио Праг 22. октобра 1938 а Хаха је, марта 1939. године, у Берлину предао своју отаџбину Немцима. Чехословачка је пропала. Југославија, којој је Чехословачка сметала у њеној политици са Немачком, имала је сада са те стране одрешене руке.

Ово је било друго велико разочарење за Румунију. Југословенско-бугарски Пакт о Вечитом Пријатељству тешко је ранио Балкански Споразум а пропаст Чехословачке задала је смртни удар Малој Антанти. Балкански Споразум чија је дужност била да сузбија бугарску мегаломанију био је јако ослабљен а Мала Антанта која је имала да се бори против мађарског ревизионизма била је мртва.

Др Милан Стојадиновић пао је фебруара 1933. године. Мало после тога, марта 1939. год., умро је и Патријарх Румуније. У Београду је за Министра Иностранних Послова дошао германофил, Др Александар Цинцар-Марковић, у Букурешту је тај исти положај заузео англофил Грегоар Гафенко.¹⁴

Од тада су политике обе земље пошле у раскорак и ако формално ништа у југословенско-румунским односима није измењено. Док је Цинцар-Марковић обилазио Берлин, Рим, и Софију и, пред крај и Будимпешту, дотле је Гафенко обилазио западне престонице. Док је Југославија тражила да јој се не нуде француско-енглеске гаранције да не би била приморана да их одбије, дотле је Румунија оберучке прихватила ове гаранције за које се после увидело да тада нису биле ни од какве користи. Док је Југославија водила неутралну политику ослањајући се на Берлин и Рим, дотле се румунска неутралност ослањала на Париз и Лондон. Састанци између Цинцар-Марковића и Гафенка нису могли да измене ово стање ствари.

Југославија је већ тада саветовала Румунију да се споразуме са Бугарском и да јој уступи један део Добруце. Гафенко је покушавао да створи један балкански неутрални блок, али је ту наишао на отпор Цин-

¹⁴ Григоре Гафенку (1892–1957), румунски политичар, дипломата и новинар, вођа Народне сељачке странке. Министар спољних послова Румуније постао је 1938. године и током боравка на овој функцији настојао је да одржи неутралност своје земље. Кратко време је био посланик у Москви. Напустио је Румунију 1940. и отишао у Швајцарску. После рата живео је у Француској и САД-у. <http://ro.wikipedia.org/wiki>

цар-Марковићев који није хтео да се замери Берлину. На питање немачке Владе упућено свим малим народима да ли сматрају да им од Немачке прети опасност, Гафенко је имао кураж да одговори да на то питање може само одговорити Немачка јер она једина зна да ли ће што предузимати против Румуније или не.

Унутрашње прилике у Румунији све су се више компликовале. Влада је убијала Гвоздено Гардисте и њеног Капетана Кодреана. Гвоздена Гарда осветила се убиством Претседника Владе Калинеска¹⁵ који је погинуо септембра 1939. године. Нестао је један велики пријатељ Југославије. Убиство Калинеска било је губитак и за нас. Убиство Калинеска изазвало је гнев и власти су почеле да по земљи убијају дивљачки и бесомучно Легионаре без икаквог суђења. Влада је мислила да ће у крви угушити овај покрет. Ово ровито стање у земљи свакако да није могло доприносити учвршћењу југословенско-румунских односа.

Неколико месеци доцније Југославија признаје Совјетску Русију. У доба када се у Русији поново почео да подиже глас о Бесарабији, ово признање од стране Југославије било је треће велико разочарење за Румунију. Њој је сада било потпуно јасно да од Југославије не може више ништа очекивати.

Почетком 1940. године, Румунија је била потпуно усамљена док се Југославија споразумела са свим румунским суседима, осим са Мађарима са којима је тек почела да води преговоре. Сви ови споразуми су закључени без знања Румуније. Југославија, која је толико година интимно сарађивала са Румунијом у Малој Антанти и Балканском Споразуму, споразумела се са свим својим и румунским непријатељима због којих су ови споразуми и потписивани.

Остављена сама себи, Румунија је сада, у очајању, почела најопаснију политичку игру ослањања на две стране. И ако је била прихватила француско-енглеске гаранције, Краљ Карол повео је са немачким Послаником Фабрицијусом озбиљне разговоре о тешњој румунско-немачкој сарадњи. И ако је румунски Главни Ђенералштаб, у споразуму са француским и енглеским стручњацима, припремио саботажу у петролејским изворима, Министар Војни примио је почетком маја 1940. Године немачког Ђенерала Дипелкирха који је обилаго долину Прахове. И ако је спољном политиком руководио англофил и франкофил, Румунија је покушавала да се приближи немачком политичком систему. Ово је изазвало промену у ресору Спољних Послова. Грегоар Гафенко је поднео оставку и на његово је место дошао

¹⁵ Арман Калинеску (1893–1939), економиста и политичар. Члан Народне сељачка странке. Од 1937. године био је у неколико влада министар унутрашњих послова, министар здравља, министар просвете а 1939. и председник Владе. *A History of Romania*, стр. 419, 427, 438.

Цигурту који је био много ближи Немцима. Али је Претседник Владе остао Ђорђе Татареско¹⁶ у чија се франкофилска осећања, а нарочито у његову љубав према румунском народу, није могло сумњати.

Овој политици балансирања, Југославија је протистављала једну консекветну политику која је од јуна 1935. године упутила југословенски брод у немачке воде и најзад га уочи 27. марта 1941. године довела у немачку луку. Осим југословенско-бугарског пакта, формално Југославија није учинила ништа некоректно према Румунији.

Бура која је беснела над Чехословачком, Пољском, Норвешком и Данском, Холандијом и Белгијом и најзад Француском појавила се одједном над Румунијом. Једног мирног јунског јутра 1940. године пукао је у Букурешту глас о јунском ултиматуму. Бесарабија је за неколико дана променила господара. Татарескова Влада је пала. Владу је образовао Јон Цигурту¹⁷ а Мин. Иностранних Послова постао је Константин Арцетојано.¹⁸ Још бесарабска рана није ни зарасла а Мађарска је затражила Трансилванију. Арцетојана је заменио на положају Министра Иностранних Послова човек одан Берлину Михаил Маноилеско.¹⁹ Трансилванија је одвојена бечком арбитражом од Румуније и дата је Мађарској. Краљ Карол, на кога су Немци бацали одговорност за убиство њиховог највећег пријатеља, свргнут је са престола и напустио је Румунију септембра 1940. године. Власт је узео Ђенерал Јон Антонеско. Министар Иностранних Послова остао је Маноилеско.

Сада је изгледало да ће Југославија и Румунија моћи наставити пут заједно и сложено. Обе су, против воље народа, постале сателити „непобедне“ Немачке. Али Југославија више није могла имати никаквог поверења у

¹⁶ Георге Татареску (1886–1957), политичар који је два пута био претседник владе (1934–1937; 1939–1940), три пута министар спољних послова (1934. и 1938; 1945–1947), и једном министар рата (1934). Члан Народне либералне странке из које су га избацивали два пута. Био је у опозицији Антонескуовом режиму и сарађивао је са Румунском комунистичком партијом. Налазио се на челу румунске делегације на Мировној конференцији у Паризу после Другог светског рата. По повратку у Румунију је ухапшен. Умро је брзо након пуштања из затвора. <http://ro.wikipedia.org/wiki>

¹⁷ Јон Цигурту (1886–1959), политичар и кратко време премијер 1940. године. Цигурту је имао економске и политичке интересе у Немачкој и његова влада је прва укључила чланове Гвоздене гарде и увела антијеврејске законе. Пошто је Румунска комунистичка партија дошла на власт, Цигурту је осуђен на 15 година затвора. <http://ro.wikipedia.org/wiki>

¹⁸ Константин Арцетојану (1871–1952), дипломате, политичар и премијер (од септембра до новембра 1939. године). Био је у више наврата министар правде, унутрашњих послова и финансија. Био је члан неколико политичких партија. Познат је његов обрачун са комунистима 20-их година у Румунији али и његов оштар став према Гвозденој гарди. Повукао се из јавног живота током Другог светског рата а 1944. одлази у Швајцарску али се потом враћа и поново укључује у политички живот. Ухапшен је 1950. а умро је у затвору. <http://ro.wikipedia.org/wiki>

¹⁹ Михаил Маноилеско (1891–1950), новинар, инжењер, економиста и политичар. Био је гувернер Народне банке Румуније 1931. и министар иностранних послова током лета 1940. Помагао је Гвоздену гарду и био заговорник приближавања Румуније Немачкој и Италији. Подржавао је режим Јона Антонеска. Умро је у затвору. <http://ro.wikipedia.org/wiki>

једну смањену, за дуго времена немоћну Румунију. Југословенски министри нису више могли ништа очекивати од државе у којој су све више маха узимали елементи нереда као што је била Гвоздена Гарда. Главни поборници југословенско-румунског пријатељства Краљ Карол, Калинеско, Татареско, Титулеско нису више били ту. Краљ је био свргнут са престола, Калинеско је био мртав. Титулеско је био у изгнанству, Татареска су легионари ставили под истрагу. Румунија пак није заборављала да је Југославија у добрим односима са свима онима који су опљачкали Румунију.

Сад је дошла на ред Бугарска. И тада је југословенска Влада саветовала попуштање румунском Амбасадору у Београду. Кад је пак Маноилеско једностраном изјавом отказао све међународне уговоре који су раније румунске Владе закључиле, задат је смртни удар југословенско-румунском пријатељству. Одговорност за формално раскидање овог пријатељства пада на румунску Владу.

Добруца је уступљена Бугарској. Извршена је и последња ампутација. Још почетком јула 1940. године, румунски државници изјављивали су да ће сарађивати са Берлином и Римом на завођењу новог реда у Европи. Почетком октобра потписан је споразум о доласку немачких трупа у Румунију, крајем октобра већ је одбрана свих важнијих стратешких тачака у Румунији била у немачким рукама. Маноилеско одлази са положаја Министра Иностранних Послова и на његово место долази фанатик Стурза²⁰ који је душом и телом одан немачкој. Крајем новембра, Румунија је већ решена да приступи Трипартитном Пакту. Она је већ тада била стварно окупирана.

Од највеће и најбогатије државе на Балкану и у Средњој Европи, Румунија је постала слаб и болестан организам. Изгубила је територије, људство, богатство. Изгубила је самосталност, самопоуздање, достојанство. Претрпела је окупацију, земљотрес, две револуције. Изгубила је све и на сваком пољу.

Поред себе је још увек имала велику и неокрњену Југославију која се децембра 1940. године споразумела и са Мађарском која је пре непуних три месеца извршила над Румунијом најболнију ампутацију. За овај југословенско-мађарски Пакт о Вечитом Пријатељству Румунија није ни формално могла ништа да нам пребаци. Она је била та која је отказала већ пре тога све уговоре. Румунска Влада је злурадо завидела вештини са којом је веровала да ће Југославији испливати из овог метежа.

Принц Стурза је хтео улагивањем Немцима да престигне и југословенску (*недостаје реч, прим. прир.*) и да тиме придобије Берлин за себе. Тиме се као и југословенска Влада, све више удаљавала од народа који је био противу Немаца, од јавног мишљења које је пасивно резистирало осва-

²⁰ Михаил Стурдза (1884?–1980), министар иностраних послова (септембар 1940 – јануар 1941). Умро је у Мадриду. <http://ro.wikipedia.org/wiki>

јачу, од румунског друштва које није хтело да прими ниједног Немца у кућу, од војске која се сматрала осрамоћеном што је без капи крви изгубљена трећина земље и која је била озлојеђена присуством Немаца. Све је ово, међутим било узалудно. Немци су већ потпуно господарили земљом. На све ово дошла је револуција која је савладана благодарећи присуству немачких трупа. Смењен је Министар Иностраних Послова Принц Стурза.

Ђенерал Антонеско узео је у своје руке портфељ спољних послова. Кад је осетио да је противу њега народ и да Гвоздену Гарду није придобио, он је почео да распирује једно питање које је одавно скинуто са дневног реда, а то је питање румунских мањина у Југославији, и то не само оних у српском Банату, већ и оних дуж Тимока и у Јужној Србији.

И ако је о томе питању говорио Маноилеско у Риму још октобра месеца када је учинио посету Мусолинију а исто је учинио и Ђенерал Антонеско приликом своје посете Италији, ипак је оно остало прикривено од шире јавности све док о њему, по упутствима Антонесковим, није почело да се пише и преко штампе.

Немаца је у Румунији било све више и више. Почеле су припреме и за прелазак у Бугарску. Опасност по нас била је све јаснија. Ђенерал Антонеско, у неколико махова, саопштавао је званично Амбасадору Александру Авакумовићу²¹ да никада неће дозволити да Румунија послужи Немцима као терен за напад на Југославију. Он је тврдио да је војник од части и од речи и да Румунија, докле год буде била под његовом управом, неће никада учинити нешто некоректно према бившој савезници Југославији. Али сва ова обећања нису имала никакве вредности. Можда је Антонеско тако и мислио. Али, у ситуацији у којој се налазила Румунија, њен спољнополитички став није више зависио од Антонеска већ од Хитлера. Антонеско је формално био „Кондукатор“ Румуније, али стварно он није био њен господар. Он би у најбољем случају могао да ублажи или да за кратко време одгоди извршење наредаба из Берлина, но, у суштини, без обзира на мишљење и жеље Ђенерала Антонеска, биће онако како то буде наредила Немачка.

У јануару 1941. Године, у Румунији је већ било 200.000 хиљада немачких војника. Она се већ, и да је хтела, није могла одупрети евентуалној војној акцији Немачке против Југославије. Она је у најбољем случају могла остати благонаклоно неутрална и посматрати како њена територија служи за напад на Југославију. Крајем фебруара, у Румунији је било 400.000 Немаца који су већ почели да прелазе у Бугарску.

²¹ Александар Г. Авакумовић (1896–1970), дипломата и правник. У дипломатској служби од 1920. до пензионисања 1944. године, у посланствима Краљевине Југославије у Будимпешти, Софији, Риму, Букурешту (1935) и Мадриду и Стокхолму. Био је и на дужности при секретаријату Мале Антанте у Букурешту 1938. године. За амбасадора у Букурешту постављен је 1940. У току Другог светског рата посланик у Стокхолму, залажући се за помоћ југословенским дипломатама које је Немачка интернирала. *Српски биографски речник*, I, А–Б, Нови Сад, 2004, стр. 40.

И заиста, када се упореди стање које је било у Румунији почетком октобра 1940. године када су стигли први немачки официри са стањем почетком марта 1941. када је у Румунији било преко пола милиона немачких војника, разлика је огромна. Земља је окупирана а Румуни нису ни осетили кад им је нестало и последње обележје слободе, постепено је код Румуна нестала народна свест, љубав ка Отаџбини и смисао за независан и слободан живот.

Бојећи се да не остане потпуно усамљена и завидећи Југославији на добрим односима са Немачком, Румунија, која је још половином 1940. године водила франко-англофилску политику, нагло је направила *volte-face* и, немајући осећање за меру и достојанство, успела је улагивањима, подлостима и попуштањима да стигне и врло брзо престигне Југославију.

При оваквом унутрашњем стању у Румунији и оваквим југословенско-румунским односима започети су југословенско-немачки преговори.

Док је румунска Влада желела да се Југославија са Немачком споразуме и да, понижавајући се, учини што више концесија, дотле су народ и јавно мњење у тој нашој борби гледали своју борбу и надали су се да нећемо попустити пред немачким захтевима.

Румунски управљачи, као што сам раније рекао, гледали су са злурадостошћу на нашу независност и у недостојанственом попуштању Александра Цинцар-Марковића, Антонеско је налазио оправдање пред румунским народом за своје до крајности недостојно држање. Јавно пак мњење, народ, оно што је било најбоље у Румунији гледало је у снази Југославије свој спас, гледало је у нама још једну већу независну државу у Европи и са страхом је чекало час када ће и Југославија подлећи. Румуни су са зебљом пратили ову борбу и из свег срца желели да Југославија не попусти. Ово, природно уосталом, не толико Југославије ради већ себе ради.

У овој је борби Цинцар-Марковић по свему судећи био у напред решен да попусти, верујући да је сваки отпор не само узалудан већ и беспредметан. Освануо је 25. март, када су Драгиша Цветковић и Александар Цинцар-Марковић свечано, у Бечу примљени у друштво Хитлера, Мусолинија, Антонеска, и Тисе и Кање.

Румунска Влада је ликовала. Народ, он је веровао да ће се нешто догодити и да Југославија неће тако лако дати своју независност.

После неколико дана, дошао је државни удар од 27. марта и презимање власти од стране још малолетног Краља Петра II.

Ово можда мало опширно излагање онога што је претходило догађајима који су изазвали прекид односа између Југославије и Румуније мислим да је било потребно да би се боље разумело румунско држање.

Своју независност Румунија је изгубила неосетно. Кад је тога била свесна, било је већ доцкан. Од тада је само желела да и Југославија пође истим путем и догађај од 27. марта болно је одјекнуо код румунских управљача.

За преврат у Београду сазнало се рано изјутра. Штампана је пуна одушевљених чланака о младом Краљу.

Румунска штампа, уколико је још могла нешто да каже, искористила је преузимање власти од стране младога Краља да пише најповољније о Југославији и да подвуче њену готовост да се брани. Јавно мњење било је уверено да ће наш отпор бити снажан, да ће југословенска војска задати Немцима велике муке и штампа је, на овај начин, кроз Југославију, хтела да пркоси Немцима.

Амбасадор Авакумовић био је у Београду. Био сам још код куће кад ме Посланик Крецијано, Помоћник Министра Иностранних Послова позвао на телефон и питао шта треба да значе промене од 27. марта. Одговорио сам му да, осим Краљевог Прогласа, који је и он могао да чује рано изјутра преко београдског радија, немамо још ничег званичног из Београда, али да је моје приватно мишљење да промена у најбољем случају значи да ћемо поштовати обавезе које је бивша Влада примила али да нећемо пристати ни на корак даље.

Званични кругови сматрали су да је државни удар глупост, Румуни *en masse* били су одушевљени а свима је било јасно да је рат неизбежан и да више нису у питању ни месеци ни недеље већ само дани.

И ако је Амбасадор Авакумовић, по налогу Владе, саопштио румунској Влади, да ће Југославија поштовати све обавезе примљене Пактом са Немачком, Александар Крецијано, кад му је то Амбасадор саопштио, 28. марта, одговорио ме је да он сматра да је рат неизбежан. О овоме је одмах извештена Влада у Београду.

Ђенерал Антонеско рекао је нашем Амбасадору да „сматра да је војни положај Југославије у евентуалном рату са Немачком више но тежак и да легендарна храброст српског војника ту неће моћи шта да измени и да испише још једну страницу његове сјајне историје“. И, додао је: „Румунија неће напасти Југославију нити ће суделовати у операцијама противу ње.“ Ово је једино што је Румунија могла учинити.

Крецијано, помоћник Министра Иностранних Послова, рекао је Амбасадору Авакумовићу да су „догађаји у Југославији изазвали у Румунији највеће симпатије“.

Стизале су нам анонимне честитке. Свет се уписивао у књигу Амбасаде. Примали смо анонимне букете цвећа с молбом да их ставимо испред слике нашег младог Краља. Пријатељи су нас посећивали и изражавали и

своје дивљење и страх од последица нашег става. Манију,²² вођ национал-царанистичке странке, организовао је студентске демонстрације за нас и ради тога је затворен на извесно време Правни Факултет и Висока Трговачка Школа.

Тога истог дана, у подне, Краљ Михај имао је на ручку новог француског Посланика Jacques Truelle-а и особље француског Посланства.

Саветник француског Посланства, мој врло добар пријатељ Henry Spitzmuller причао ми је да је Краљица-Мајка сама повела разговор о 27. марту и рекла пред Краљем: „То је народ који уме да обори Владу која га води у ропство. А и Краљ Петар је већ човек, и ако је још млад, и није дете као овај Мој Син, кога тек сада има да васпитавам.“

Сви Французи који су били на томе ручку причали су ми како су и Краљ и Краљица Мајка били одушевљени оним што се догодило у Београду.

Ноћу између 3. и 4. априла, Герхард Штеицер, немачки отправник послова и немачки економски диктатор за Румунију, Министар Нојбахер, посетили су Ђенерала Антонеска и изложили му да Срби спремају саботажу у Сипском каналу и да је дужност Румуније да то спречи. Истом приликом су захтевали да Румунија и војно помогне Немачку у њеној акцији против Југославије. Ђенерал, изгледа, није дао одређен одговор. Знао је да би у евентуалном рату противу Југославије румунска војска отказала послушност. Како се бојао да ће Немци и даље инсистирати и, да би избегао пресију, Антонеско је отишао на два дана у брда, у Предеал.

Што се тиче Сипског Канала, Александар Крецијано позвао је Амбасадора Авакумовића 5. априла пред вече и саопштио му је да „Румунија неће учинити никакав акт против Југославије, али као што Румунија не жели да учини никакав акт те врсте, она се нада исто тако да од југословенске стране неће бити учињен никакав акт против румунских интереса, т. ј. румунска Влада моли *instamment* југословенску Владу да не учини никакву акцију у Ђердапу или на неком другом делу Дунава у циљу да омета или спречи пловидбу. Румунија би морала да сматра сваки акт те врсте као акт уперен противу њених интереса. Она би морала да предузме мере да их спречи ако би се они догодили.“

Страх Немаца је, као што се доцније видело, био беспредметан јер ништа нисмо учинили у Сипском Каналу који је био у нашим рукама. И

²² Јулију Маниу (1873–1953), политичар и лидер Народне партије Трансилваније и Баната. Био је премијер Румуније три пута у периоду од 1928. до 1933. Један је од оснивача Народне сељачке странке. Радио је као адвокат за Грко-католичку цркву чији је припадник био. Противник Антонескуа али такође и ширења совјетског утицаја, био је отворено про-западно оријентисан. Рад његове странке је забрањен 1947. а он је оптужен за покушај бекства и осуђен на доживотну робију. Умро је у затвору. *A History of Romania*, str. 418.

ако смо обрађали у неколико њихова пажњу наших власти на чињеницу да ће Немци учинити препад на Сипски Канал (ово је учиљено телеграмима достављеним телефонски 29. марта, 3., 4., 5. (три пута) и 7. априла), и ако сам ја од француског првог секретара добио писмен извештај француско-енглеске стручне комисије о томе како треба онеспособити Сипски Канал за пловидбу, извештај који је достављен одмах Београду, Сипски Канал остао је неоштећен.

Најзад је у таквом расположењу дошао немачки мучки напад од 6. априла. Румунска територија послужила је Немцима за напад против Југославије. Са румунских аеродрома полетели су аероплани који су разрушили Београд. Са румунске обале Дунава опаљен је први топовски метак на нашу обалу. На румунску територију доведено је цивилно становништво села Сипа. У Румунији су образовани логори за десетине хиљада наших заробљених официра и војника. Обустављене су све испоруке бензина за нас. Ухапшена је без разлога управа Југословенске Колоније у Румунији и послана је у концентрациони логор у Targu Jiu. Ометан је рад учитеља по нашим мањинским основним школама. Морали смо привремено обуставити рад у нашој државној основној школи у Букурешту. Из бојазни да му се што не догоди, морали смо разрешити дужности и одмах упутити у Турску писара Амбасаде Боривоја Симовића, сина Ђенерала Душана Симовића. Штампa је под пресијом пуштала гласове да ми ометамо саобраћај на Дунаву, да је Амбасада позвала југословенске поданике да напусте Румунију. Немачке власти, на очиглед румунских власти, правиле су непрестане тешкоће агентима наше Речне Пловидбе, секвестрирале су наше пловне објекте и наређивале особљу да се има ставити на расположење Немцима. Штампa је писала о „бившем српском Краљу“, доносила је чланке о „бегству храбре српске војске“, фотографије наших официра који се предају, величала је Хрвате. Радио је на нашем језику преносио Павелићеве прокламације. Штампa је почела отворено да тражи српски Банат и да води кампању за Румуне у Тимоку. Министар Правде Михаил Антонеско, Ђенералов синовац,²³ примио је депутацију Румуна из нашег Баната који су тражили присаједињење Румунији. Ову је депутацију чак примио и Виктор Кадере, румунски Амбасадор у Београду, који је организовао и митинге на којима је тражено присаједињење српског Баната Румунији. Пресечене су биле за Амбасаду све телефонске везе са иностранством и унутрашњошћу Румуније.

Нови немачки Посланик Фрајхер Манфред фон Килингер, који се у међувремену вратио са одсуства, инсистирао је и даље да и Румунија нападне Југославију.

²³ Коста Ст. Павловић је ту погрешно. Михаил и Јон Антонеску нису били у родбинским везама.

Али је и сам Ђенерал Антонеско био свестан свих подлости на које је присилио румунски народ, осетио је да би тиме изгубио и последњег присталицу међу Румунима и гледао је на сваки начин да избегне да ступи у оружани сукоб са нама. Одбио је чак и да окупира са војском Банат из којег су се наше трупе већ евакуисале.

Свакако да смо и ми много допринели што је Ђенерал узео овакав став. Амбасадор Авакумовић молио је многе људе да говоре Антонеску, Краљу, Краљици-мајци и да им скрену пажњу на последице које би свеопшти напад на нас имао на наше будуће односе. Амерички Посланик Франклин Мот Гантер говорио је у неколико махова Краљу Михају и Ђенералу. Дворска Дама Принцеза Елизабета Деметра Гике говорила је Краљици-Мајци. Бивши Претседник Владе Георге Татареско и бивши Посланик на страни Раду Круцеско интервенисали су код Ђенерала. Шеф Национал-Царанистичке странке и бивши Претседник Министарског Савета Јулију Манију, на молбу Амбасадора, упутио је писмен апел Краљу. Бивши Министар Иностранних Послова Истрате Мическо, чији сам живот спасио за време легионарске револуције и чијег сам синчића крио у своме стану, интервенисао је на моју молбу, у истом смислу код Министра Унутрашњих послова, и преко једног свог рођака Краљевог Ађутанта, код самог Краља.

На наш протест због одвођења цивилног становништва из села Сипа у Румунију и због поступања са нашим заробљеницима, Александар Крецијано одговорио је Амбасадору Авакумовићу да су му те чињенице непознате. Тако је морао рећи. Али, рекао му је истом приликом да има обавештења да ће Немци и преко Мађарске убрзо напасти Југославију. Овим је хтао да покаже на којој су страни његова осећања.

На наш протест због заплене наших пловних објеката од стране Немаца, Посланик Давидеско, Начелник Политичког Одељења одговорио је саветнику Миливоју Гавриловићу да румунске власти ту не могу ништа.

На протесте због кампање преко штампе и преко радија, Давидеско ми је обећао да ће ствар извидети, да ће учинити све што је могуће да се то убудуће више не догађа, али је све то рекао гласом човека који је у себи мислио: „Шта ја могу? Обратите се Немцима.“

Кад је пак Амбасадор Авакумовић изразио Крецијану своје чуђење што је радио-Букурешт на српском језику дао прокламацију Павлића, убице Краља Александра, Крецијано је резигнирано и беспомоћно слегао раменима и тиме завршио разговор.

И Антонескови сарадници стидели су се онога што су били приморани да чине. Било им је непријатно што им је на сваком кораку стављано до знања да Румуни више нису господари у својој земљи.

У земљи је међутим расположење увек било повољно по нас. Повлачење наше војске сви су гледали као привремено и са сигурношћу су

очекивали одсудну битку до које никад није ни дошло. У околини Кампулунга пао је један наш војни аероплан. Сви су авијатичари погинули. Девет карбонизираних лешева сахрањено је са војним почастима. Свештеник румунски сеоски одржао је говор и заветовао се претставницима Амбасаде да ће он и народ верно чувати остатке ових јунака који су погинули бранећи Отаџбину од непријатељ човечанства Адолфа Хитлера. Ово је сеоски поп рекао јавно пред амвоном. У Констанцу је пао други наш авион. Један авијатичар је погинуо, пет су рањени. И ако је Констанца пуна Немаца, погинули авијатичар сахрањен је са војним почастима. У спроводу су били војна музика, официри коњичког пука Југословенске Краљице Марије и претставници 21 румунске војне јединице који се налазе у Констанци.

Кад сам ишао код Давидеска да му се захвалим на овим пажњама (и ако смо знали да су ово локалне војне власти учиниле на своју руку), он ми је одговорио да је то нормална ствар и да увек можемо рачунати на пријатељство румунског народа. Ово је много кад се узме да је Давидеско Начелник Политичког Одељења Ђенерала Антонеска. Како сам желео да чујем шта мисли Давидеско о Мађарима после њиховог напада на Југославију, повео сам разговор о томе. Одговорио ми је: „Тај поступак најбоље је окарактерисао наш отпратник послова у Вашингтону који је телеграмом известио Букурешт да је то шакалски поступак.“ Давидеско је индигниран држањем Мађарске и ако се румунско држање не разликује много од мађарског. Кад сам му пак рекао да се надам да румунска Влада неће дозволити да немачке војне власти у Румунији приморају чиновнике Агенције наше Државне Речне Пловидбе да служе непријатељу, он је резигнирано слегао раменима, спустио је поглед да му не бих видео очи и само ми је тихо рекао: „Шта могу да Вам одговорим?“

Јавно мњење је било очајно. Цео свет је био уз нас. Велики број Румуна отворено је говорио да се стиди што је Румун. Народ је долазио у сукоб са Немцима због њиховог суровог поступка према нашим заробљеницима. Тукао се са немачким војницима да би заробљеницима пружио парче хлеба. Румуни су давали прилоге за заробљенике. Даме из највишег румунског друштва обилазиле су логоре и делиле заробљеницима пакете које су спремале Г-ђе из Амбасаде. Пријатељи из свих крајева изражавали су нам своје симпатије.

Ђенерал Антонеско учинио је све подлости. Предао је своју земљу Немцима. Дозволио је самим тим да она послужи за напад противу нас. Покорно је извршавао све наредбе које му је Хитлер достављао преко фон Килингера. Није нас напао, није окупирао Банат јер је знао да у томе румунски народ неће поћи за њим. Покушавао је чак и да не призна Хрватску јер је осећао сву гнусност тога поступка. Али је јасно било да се ни у овом питању не може дуго одупирати. Хрватску је признао Хитлер,

Антонесков послодавац, признао ју је Мусолини, Бардоши, Тисо, Борис. Само се Антонеско још бранио.

Како смо знали да се ово сваког часа може догодити то смо, 22. априла, телеграфски тражили од наше Владе упутства:

- 1) да ли, ако Румуни признају Хрватску или узму Банат, можемо не чекајући даља упутства да прекинемо односе и
- 2) да ли у ноти о прекиду односа можемо навести као један од мотива да су непријатељски авиони полетали из Румуније да бомбардују Београд.

27. априла добили смо инструкције од Др Момчила Нинчића да одмах напустимо Румунију и одемо у Турску ако Румунија учини ма какав акт (признање Хрватске или окупирање наше територије) који налаже прекид односа.

Дан за даном пролазио је. Како је признање Хрватске могло сваког часа да дође почели смо да палимо поверљиву архиву, поверљиве деловодне протоколе и резервне шифарске речнике. Новак Поповић и ја провели смо три ноћу у подруму крај пећи за централно грејање и бацали смо у ватру двадесетогодишњи рад толиких људи. Пламен је полако гутао последње остатке оног што се некада звало југословенско-румунско пријатељство.

Изјутра 3. маја примили смо други телеграм од Нинчића из Јерусалима. Јављао нам је да останемо на дужности до крајњих граница. Да разлог за прекид односа мора бити врло тежак, на пример признање независности Хрватске или окупација наше територије; да у мотивацији прекида односа, поред једног од ових важних разлога, можемо навести и случај са авионима; да учитеље и чиновнике Речне Пловидбе евакуишемо преко Цариграда за Палестину и да поведемо све особље Амбасаде са породицама.

Знали смо да су нам дани у Румунији избројани. Дан за даном пролазио је у ишчекивању. Извршили смо кришом последње припреме да се не би сазнало да очекујемо прекид.

Најзад је 6. маја увече радио објавио званично саопштење да је румунска Влада учинила непоправно и да је признала независност Хрватске. Дошао је час прекида.

Тога сам дана био на вечери код професора Универзитета Принца Стефана Гика-Будешт. Амбасадор Авакумовић позвао ме одмах код себе. Тамо сам затекао војног изасланика Ђенералштабног пуковника Франца Стропника и Дописника Централног Пресбирео Момчила Петровића. До зоре смо дискутовали о свему и добили инструкције од Амбасадора Авакумовића.

Одмах ујутро 7. маја известили смо нашу Владу да ћемо прекинути односе. Цео дан провели смо у редиговању ноте којом прекидамо односе.

Један пројекат саставио је саветник Миливоје Гавриловић а други ја.

Гавриловићев текст био сувише благ, плачеван, имао је понижавајући тон којим смо се скоро извињавали што смо у немогућности да и даље останемо у Румунији. Овај пројекат одмах је одбијен од стране Амбасадора као неумесан.

Мој пројекат је био следећи:

„Malgré les assurances officielles que Votre Excellence m’a données à plusieurs reprises que la Roumanie ne commettra aucun acte hostile à la Yougoslavie et qu’elle ne permettra jamais que les troupes allemandes se trouvant en Roumanie soient employées contre la Yougoslavie ni que le territoire roumain serve de bases d’opérations militaires contre la Yougoslavie, je tiens à établir:

que les avions allemands qui ont bombardé Belgrade le 6 avril 1941, tôt dans la matinée pour y massacrer des civils, des femmes et des enfants dont 17.480²⁴ ont été enterrés jusqu’au 23 avril dernier, sont partis du territoire roumain,

que les troupes ennemies qui ont pénétré en territoire yougoslave sont venues du territoire roumain,

que le Gouvernement Royal Roumain a reconnu un Etat Croate.

Cette reconnaissance faite hier soir par le Gouvernement qui a l’honneur d’être présidé par Votre Excellence porte le caractère d’un acte hostile à la Yougoslavie.

Vu ce fait, j’ai l’honneur, d’ordre de mon Gouvernement, de porter à la connaissance de Votre Excellence que la Gouvernement de Sa Majesté le Roi Yougoslavie se voit dans l’obligation de rompre les relations diplomatiques avec le Royaume de Roumanie.

Ayant le regret de voir finir par là tant les relations officielles que privées que j’ai eu l’honneur d’avoir avec Votre Excellence, je la prie de bien vouloir agréer l’assurance de ma considération la plus haute. “

Овим писмом сам хтео прво да подвучем да Ђенерал Антонеско или није рекао истину кад је званично изјавио нашем Амбасадору да неће дозволити да румунска територија послужи Немцима за напад противу нас или да он више није господар у својој земљи и да су Немци, против његове воље, радили шта су хтели.

²⁴ Аутори који су се бавили истраживањем броја погинулих у Београду током бомбардовања 6. априла 1941. наводе различите податке који се крећу од 2.271 до 4.961 жртве. Према немачким подацима у бомбардовању Београда страдало је од 1.500 до 1.700 људи. <http://www.cologneweb.com/wehrmacht.htm>; *Србија у рату и револуцији 1941–1945*, Београд, 1976, стр. 34; Ј. Марјановић, *Београд*, Београд, 1964, стр. 60; *Хронологија радничког покрета и СКОЈ-а 1919–1979*, Београд, 1980, стр. 9; Р. Ристић, *У Београду је рат трајао 1311 дана*, Београд, 1986, стр. 16; V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, knj. II, Beograd, 1986, стр. 477; V. Dediјer, *Vatikan i Jasenovac, Dokumenti*, Beograd, 1987, стр. 90/1; Branko Petranović, *Srbija u Drugome svetskom ratu*, Beograd, 1992, стр. 101.

Затим сам хронолошким редом изложио све chapitres d'accusation од полетања авиона до признања Хрватске, задржавши се дуже на овом последњем и подвлачећи тиме да смо преко прва два chapitres d'accusation прешли али да на трећем мора да прекинемо односе.

Амбасадор Авакумовић био је мишљења да није елегантно утеравати Ђенерала у лаж, да није потребно подвлачити да румунска Влада није господар у својој земљи јер смо онда имали напустити Румунију оног дана када смо утврдили да је изгубила обележја једне самосталне државе и да, према добивеним инструкцијама, треба одмах изјавити да прекидамо односе због Хрватске.

После дуже дискусије састављено је по упутствима Амбасадора Авакумовића следеће писмо:

„La reconnaissance d'un Etat Croate par le Gouvernement Royal de Roumanie, qui a l'honneur d'être présidé par Vous, constituant un acte nettement hostile à mon Pays, j'ai l'honneur, d'ordre de mon Gouvernement, de porter à la connaissance de Votre Excellence que le Gouvernement de Sa Majesté le Roi de Yougoslavie se voit dans l'obligation de rompre les relations diplomatiques entre le Royaume de Yougoslavie et le Royaume de Roumanie.

Mon Gouvernement m'a en outre chargé de souligner à Votre Excellence les faits suivants, dont la portée ne peut Vous échapper :

– Les avions ennemis qui ont bombardé Belgrade le 6 avril 1941, tôt dans la matinée, pour y massacrer un grand nombre de personnes, dont 17.480 seulement ont pu être enterrées jusqu'au 23 avril, s'envolaient du territoire roumain.

– Du territoire roumain également, les troupes ennemies ont pénétré en territoire yougoslave, au nord du Danube, et y ont attaqué l'armée yougoslave.

En informant de ce qui précède Votre Excellence, j'ai l'honneur de Lui communiquer que je quitterai le Roumanie avec le personnel de la Légation Royale, les fonctionnaires d'Etat et plusieurs membres de la colonie yougoslave, le plus tôt passible.

Ayant le regret de voir interrompre, par là, aussi les relations que j'ai eu l'honneur d'entretenir avec Votre Excellence, je la prie de vouloir bien agréer les assurances de ma plus haute considération. “

Писмо носи датум од 7. маја 1941 и Пов. Бр. 824, упућено је Ђенералу Јону Антонеску, Кондукатору Државе, Претседнику Министарског Савета, Министру Иностраних Послова, итд., итд., итд. И потписао га је А. Г. Авакумовић, Амбасадор Њ. В. Краља.

Сутрадан изјутра замолио сам Пуномоћног Министра Леку, Директора Протокола да ме прими. Заказао ми је састанак за 11ч. 30.

Одлазећи својим колима у Министарство сетио сам се да је равно пре сто година, априла месеца 1841. године. Георге Германи, Агент Кнеза

Милоша и први српски претставник у иностранству, стигао у влашку престоницу. Амбасадор се спремао да прослави ову значајну Стогодишњицу да није било рата. Возећи се ка Министарству мислио сам како би, да није било рата, ишао код Леке да га позовем на ову светковину а овако идем код њега да га замолим да од Ђенерала Антонеска затражи састанак за нашег Амбасадора, и то састанак на коме ће се прекинути југословенско-румунски односи.

Улазећи код Леке био сам заиста узбуђен. Много лепих успомена везивало ме је за Румунију. Све је то сада већ била прошлост. Рекао сам Леки да Амбасадор има да учини једно хитно и важно саопштење Ђенералу Антонеску и замолио сам га да ми закаже састанак. Лека ми је одговорио да ће ми телефоном саопштити Ђенералов одговор.

Цео дан је прошао у ишчекивању. Одговор није стизао. У нашим канцеларијама радило се пуном паром.

Освануо је и 9. мај. Одговор Ђенералов није нам стигао. Тада сам око подне телефонирао Крецијану и замолио сам га да прими Амбасадора. Одговорио ми је да ће га примити истог вечера у 19 часова. Цео дан сам провео прегледајући административну и консуларну архиву која није спаљена и ништио хартије које би могле да падну у туђе руке.

Дошло је вече. Амбасадор је отишао код Крецијана. После једног сата, кад се вратио, причао ми је да је разговор био врло узбудљив. Крецијано је био врло изненађен кад га је Амбасадор замолио да преда Ђенералу писмо којим прекидамо односе. Видело се да се Румуни томе нису надали. Прешли смо преко уступања аеродрома и преко напада са румунске територије и веровали су да ћемо прећи и преко признања Хрватске.

Крецијано је прочитао писмо и намрштио се кад је наишао на пасус о аеропланима. Заболело га је што смо споменули да су нас Немци из пријатељске Румуније напали и да су Румуни то дозволили.

– „Довољно је било споменути признање Хрватске“, рекао је Крецијано.

– „Ја сам по налогу своје Владе, одговорио му је Амбасадор, само констатовао два доказана факта.“

– „Знам, рече, Крецијано, али ово је историски докуменат и између Вас и нас увек ће лежати ових седамнаест и по хиљада невиних жртава.“

– „Кривица није до нас и ми ово нисмо хтели.“

– „Југославија и Румунија пошле су различитим путевима, наставио је узбуђено Крецијано док је спуштао поглед како се не би видело како му у очима блистају сузе, Није на нама да ценимо ко је погрешно. Историја и народи ће нас судити и рећиће ко је изабрао прави пут.“

Овим су актом први пут у историји прекинути дипломатски односи између две земље спојене вековним пријатељством, истоветном вером, заједничким борбама и патњама, истим интересима.

Сад је још требало све припремити за одлазак и за предају заштите наших интереса Посланству Сједињених Америчких Држава. О првом питању старао сам се ја а о другом саветник Миливоје Гавриловић.

10. маја сам поновобио код Директора Протокола Леке и са њим и писаром Mircea Berindei уговорио све што је било потребно за одлазак. И један и други били су необично предусретљиви. Учинили су све да напустимо Румунију онако како то доликује претставницима једне од увек пријатељске земље. Свесни су били и један и други све тежине поступака својих управљача и покушавали су љубазностима да то у колико је могуће ублаже.

Решили смо да кренемо првим бродом из Констанце за Цариград, а то је 15. маја по подне. Из Букурешта смо имали кренути 14. маја у вече. Одобрено нам је да собом поведемо учитеље и професоре из румунског Баната, чиновнике Речне Пловидбе и чланове наше колоније који би хтели да крену. Али управу колоније која је још била у концентрационом логору нису пустили и ако су то били обећали.

Амбасадор је, 10. маја, свима нашим чиновницима писмено саопштио да су између нас и Румуније прекинути односи и наредио им је да буду сви спремни да са својим породицама напусте Букурешт 14. маја у вече. Сви су потписали, али се догодило оно што сам одавно очекивао. Саветник Драгутин Кулмер одбио је да пође.

Барон Карло Кулмер, који је доцније, кад је постао Југословен и ступио у нашу дипломатску службу променио своје име у Драгутин, изјавио је да ће кренути ако буде постављен за Министра Пропаганде или за Посланика у Вашингтону. Тражио је да о томе наша Влада буде обавештена телеграфски. Кад је Амбасадор Авакумовић то одбио да учини, Кулмер је, као Хрват, одбио да крене са нама. И ако су многи од нас ово очекивали јер Кулмер никад није имао националне свести, ипак нас је, у овако тешким моментима, ово издајство хрватског племића заболело.

Вест о прекиду, и ако су је Румуни пажљиво крили, рашчула се убрзо и болно је одјекнула у свим слојевима румунског друштва. Са свих страна нам је телефонирано, куће су нам стално биле пуне пријатеља. Долазили су чиновници Министарства Иностраних Послова, политичари, професори. Долазили су да нас виде, да нам изразе своје симпатије, да нам помогну при паковању, да нам приме намештај на чување, да нам кажу да се стиде што су Румуни и колико се гнушају поступака румунске Владе.

Никад нећу заборавити старог Принца Деметра Гику,²⁵ бившег Министра Иностранних Послова и дугогодишњег Посланика у Паризу, Риму и Брислу; његовог брата Монсењера Владимира, католичког бискупа *in partibus infidelium*, његову супругу Принцезу Елизабету, дворску даму Краљице-Мајке и једну од највећих госпођа у румунском друштву. Увек ће ми бити пред очима слика како Принцеза Елизабета седи у нашем стану на степенику и пакује ствари моје жене, и како Принц Гика са венцем беле косе око главе и високим белим оковратником заједно са Мосењером Владимиром у бискупској мантији са црвеним појасом и дугом лепо негованом белом брадом и косом савијају моје чакшире и слажу моја одела у кофере. Нећу заборавити растанак са њима. Пољубили су нас. Очи су и њима и нама блистале од суза. Монсењер Владимир нас је све благословио а Принц Гика растао се узбуђено од нас рекавши: „*Courage! Vous avez tout perdu sauf l'honneur. Et nous!*“ Бићу увек благодаран Госпођи Елени Пертикари-Давила, старој Госпођи од преко 70 година, дворској дами прве румунске Краљице Јелисавете, пријатељицама моје жене Принцезама Клер Маврокордато, Лизет и Жан Гика које су нам целу кућу спаковале и остале после нашег одласка да преостали намештај пренесу у своје домове. Све ове Госпође као и Принцеза Зози Кантакузино, Госпођа Марта Ракота и добар ловачки пријатељ *Ing. Corneliu Dumitriu* чија је жена била Српкиња, остали су у нашој кући до поласка на станицу. Жао ми је што немам могућности да споменем све оне особе које су нам се тада нашле.

Одласком југословенске Амбасаде сви су Румуни губили сваку везу са слободним светом. Енглези, Пољаци, Белгијанци, Норвежани, Холанђани, већ су били одавно отишли. Румуни су остали сами са претставницима Сила Осовине.

Иако нам је одобрено да поведемо собом учитеље и чиновнике Речне Пловидбе, ускраћена нам је редовна телефонска веза са Темишваром, Ђурђевом и Браилом. Морали смо да се служимо приватним телефонима наших пријатеља Румуна. Неке су учитеље румунске власти пустиле да дођу, велики број нису. Агент Речне Пловидбе у Темишвару успео је да стигне у Букурешт. Агенти у Ђурђеву и Браили задржали су Немци.

Најзад је дошао 14. мај. Отишао сам последњи пут у Министарство да визирам наше пасоше. Прошао сам последњи пут поред војне страже која, од легионарске револуције, чува зграду Претседништва Владе у којој је и Министарство, видео сам још једном постројене митраље по степеништу, добио сам визе. Опростио сам се са дугогодишњим сарадницима у Министарству. Сви су били жалосни и невесели. Сви су схватили тежину

²⁵ Деметар Гика (1875–1967), дипломата и политичар, ступио у дипломатску службу 1894, дипломата у Риму, Берну, Бечу, Софији, Петрограду. Министар спољних послова Румуније од априла 1931. до јуна 1932. У пензији од 1937. <http://ro.wikipedia.org/wiki>

догађаја. Давидеско, Начелник Политичког Одељења имао је пуне очи суза. Код Директора Протокола затекао сам једног старог румунског Опумоћеног Министра одавно у пензији. Дрхтавим гласом рекао је румунским чиновницима који су ту били: „Упропастили сте све што смо ми стари годинама радили. Ви и не схватате колико је ово све трагично, колико је ово све фатално за наше будуће односе.“ Сви су ћутали.

Кад сам се вратио у Амбасаду, Амбасадор је био отишао код Ђенерала Антонеска. Позвао га је да се са њиме опрости.

Антонеско је потсетио Амбасадора на разговор који је са њиме имао после 27. Марта и рекао му је

– „Зар нисам био у праву? Нисте се Ви могли одупрети немачкој сили. Жао ми је што је под мојом управом дошло до прекида односа.“

– „Ми то нисмо хтели, одговорио му је Амбасадор. Прешли смо преко полетања авиона са румунске територије, прешли смо преко бомбардовања са румунске обале, али нисмо могли прећи преко признања Хрватске.“

– „Ја сам пришао Осовини и водим њену политику а уверен сам у немачку победу“ завршио је Ђенерал Антонеско.

Истог дана пред вече, Крецијано је, у име румунске Владе, дошао у стан код Амбасадора Авакумовића да се са њим званично опрости.

Кад се свршио званични део разговора, Амбасадор који је са њиме био у врло пријатељским односима рекао му је: „Реците ми сада, Крецијано, овако пријатељски, шта Вам је ово требало да признајете Хрватску?“

Крецијано му је отворено одговорио: „Шта ме то питате кад знате да то није зависило од нас?“

После ручка сам провео у канцеларији. Спалио сам последњи шифарски речник, последње телеграме, последње хартије. Амбасадор је дао последње инструкције Новаку Поповићу који је остајао у Букурешту да чува зграду. Американци су примили нашу зграду. Дате су последње инструкције за пут. Опростили смо се од наших држављана који су плачући дошли да нас још једном виде.

Краљ Михај позвао је Амбасадора Авакумовића у аудијенцију предвече у 20 ч и ако ово није обичај кад се прекидају односи. Аудијенција је била кратка. Краљу Антонеско није ни рекао да смо прекинули односе. Он је мислио да само Амбасадор одлази а да остаје Отправник Послова. Био је изненађен кад је од Амбасадора Авакумовића сазнао истину. Није хтео да говори о политици само је поздравио нашег Краља.

Час поласка нам је био одређен за поноћ и 5 минута. Станица је била замрачена због блокаута. Само на једном перону стоји и чека једна композиција. То је наша специјална композиција која се сатојала из два вагона за спавање, једног вагона I класе, једних кола за ручавање и једног фургона.

Румунска Влада одредила је овако позно доба за полазак да би онемогућила многим свету да изађе да нас испрати. Ноћу је било после поноћи забрањено кретање и није било ни такси-а. Али ово није сметало многобројним пријатељима да испуне перон. Међу њима се налазио и издајник Карло Драгутин Кулмер.

Растанак је заиста био дирљив. Тачно у 0ч. 5 воз је тихо кренуо. Напустили смо Букурешт. Одвојили смо се од пријатеља. Удаљавали смо се од своје пробљене Отаџбине.

И, док су се тоčkови све брже и брже окретали, док нас је воз све брже одводио у неизвесност, размишљао сам о историјској фаталности која је раскинула све везе између Југославије и Румуније и то против воље и целокупног југословенског и целокупног румунског народа.

Вековно југословенско-румунско пријатељство и интимна сарадња која је започета пре балканских ратова разборитом политиком Николе Пашића и Титу Мајореска, која је обновљена после светског рата кроз Малу Антанту коју су створили Др Момчило Нинчић и Таке Јонеско, која је потврђена дугогодишњим радом Др Војислава Маринковића, Јона Дуке, Принца Деметра Гике и Николе Титулеска, која је цементирана кроз Балкански Споразум на коме су радили Богољуб Јевтић, Никола Титулеско и Георге Татареско, почела је да слаби достојанственом али ипак негативном политиком Др Милана Стојадиновића и дефинитивно је уништена понижавајућом и кобном политиком Др Александра Цинцар-Марковића, Михајла Маноилеска, Михајла Стурзе и Ђенерала Јона Антонеска.

Воз је јурио пуном брзином. До Констанце нигде није стао. Прошли смо поред Мецидије, поред костурнице где су сахрањене толике кости наших јунака који су се прошлог рата борили раме уз раме са румунским војницима против заједничког непријатеља.

У Констанцу смо стигли пред зору. Воз је дошао до самог пристаништа. Био је диван дан. Прошетали смо кроз град, обишли смо делове кроз које смо пролазили кад смо са пријатељима правили излете. Сетио сам се и доба кад сам у Констанцу долазио да званично присуствујем прослави рођендана наше Краљице у њеном коњичком пуку. Сад је то било пристаниште окупирано од Немаца. На сваком кораку сретали смо немачке војнике и официре. Дуж обале постављене су немачке против авионске батерије.

Ручали смо у возу. По ручку смо се мало одморили. Кад смо се пробудили брод *Regele Carol* прилазио је полако молу. Извршене су све формалности, пренет је пртљаг из воза на брод. Опростили смо се од саветника румунског Министарства Иностраних Послова Магеру и писара *Mircea Berindei*, од нашег момка Душана. Сви су плакали, и ми и они. Укрцали смо се на брод.

Командант је наредио полазак. Маневрисање је било доста споро. Брод се полако удаљавао од румунске обале. На молу су још стајали Магеру,

Бериндеј и Душан, махали су влажним марамицама, брисали су сузе. Полако се спуштао сумрак. Констанца је бивала све мања и мања. Дефинитивно смо напустили Румунију.

Кад је Командант, померањем ручице на командном мосту, дао заповест „пуном брзином“, Констанца се више није разликовала од сиве обале. Прошли смо поред светларника испред кога је чувао стражу немачки војник у сивој униформи и црним получизмама са сивим великим шлемом на глави.

Последња визија Румуније био је овај светионик некада слободне и велике земље испред кога је, благодарећи „Кондукатору“ данас стајао непријатељски војник са пушком у руци.

Помрачина је обавијала светионик и немачки стражар није се више видео. Посматрао сам још дуго како „Regele Carol“ сече таласе Црног Мора.

Југославија је изгубила све, осим части. Сетио сам се последњих речи Принца Деметра Гике „Tout est perdu sauf l'honneur“. Али, ово се није могло односити на Румунију. Благодарећи политици коју је водила она је још могла да каже „Rien n'est perdu sauf l'honneur“. Али, и ово не за дуго, јер су доцнији догађаји показали qu'elle avait tout perdu et l'honneur.

Cape Soron, 11. авг. 1941

Румунско-немачки односи, окупација Румуније и њено увлачење у рат на страни Немачке

Одласком Николе Титулеска са положаја Министра Иностраних Послова, августа 1939. године, повлачењем са политичке позорнице човека који је уживао пуно поверење западних демократија, који је годинама био Посланик своје земље у Лондону, који је у круговима Друштва Народа називан „Великим Европејцем“, који је био пријатељ француских левичара, који је најзад био поборник румунско-совјетског споразума, могло је изгледати као знак да ће, после њега, одмах наступити извесна еволуција у спољној политици Румуније.

Овај одлазак, међутим, није и непосредно утицао на промену курса румунске спољне политике; она је још неколико година остала непромењена; али, створио је повољне услове за извесна колебања која су Румунију бацила у противнички табор.

На ову еволуцију имала је неоспорног утицаја и политика коју је водио Др Милан Стојадиновић и која је тежила ка слабљењу Мале Антанте и промени целокупног политичког система у југоисточној Европи.

Наследник Николе Титулеска, Виктор Антонеско, био је изразити франкофил. Његове везе са Француском биле су давнашњег датума. Он је у Паризу и дипломирао и докторирао. За време прошлог рата, после потписа

сепаратног мира од стране Румуније, Антонеско је остао у француској војсци и био је у штабу Француског Врховног Команданта на Солунском Фронту. Као његов пуномоћник, он је аеропланом долетео из Солуна у Јаш, да румунској Влади донесе неке конкретне понуде француског Врховног Команданта за понован улаз Румуније у рат на страни Савезника. После рата, он је био стално претставник Драјфусове финансиске групе за Румунију.

Осим ових личних момената који су га везивали за Француску, он је, и ако свестан свега онога што се догађало у њој и чињенице да је Румунија толико далеко да ни из Париза ни из Лондона не може у даном моменту очекивати брзу и ефикасну помоћ, он је, као што рекох, знао да Румунији са те стране бар не прети никаква опасност.

Став Немачке, њено све јаче наоружавање, нејасни румунско-совјетски односи и бесарабско питање које је увек лебдело у ваздуху, указивали су све више на опасност која је Румунији претила са Северо-Запада и Истока.

Румунија је држала долину Прахове, ризницу петролеума за целу Европу и ушће Дунава, кључ оних вратица које је Русија морало да има због свог продирања у југоисточну Европу.

Немци су тежили ка долини Прахове а Совјети ка Делти Дунава. Нити су Немци могли дозволити да се Руси дочепажу ушћа највеће европске реке, нити пак Руси да се Немци спусте до петролеумских поља.

Румунија није могла водити независну спољну политику, јер је за то била и сувише слаба. Антонеско је видео да ће Немачка бранити ушће Дунава по цену долине Прахове а Русија долину Прахове по цену ушћа Дунава. У оба случаја, она је имала да изгуби. Због тога је Антонеско тежио ка што тешњем споразуму са западним силама, сматрајући да је свака помоћ Париза и Лондона, па ма она била и минимална, увек добит.

У својој политици Антонеско никад није заборављао да је основа румунске спољне политике Мала Антанта и Балкански Споразум. И ако са те стране није већ више имао потпуну подршку југословенске Владе, он је, схватајући да је Мала Антанта бедем против Мађарске и Балкански Споразум брана од Бугарске, улагао све своје напоре да учврсти везе са Југославијом, Грчком и Турском.

Видевши да је Пољска земља која се налази између руског наковња и немачког чекића као и Румунија, Антонеско је радио и на румунско–пољском зближењу, верујући да једино са те стране може очекивати помоћ противу Русије. У тој својој политици је успео и, 193.²⁶ године потписао је румунско–пољски Споразум.

²⁶ У тексту недостаје тачна година када је споразум потписан. Ради се у ствари о низу уговора које су Пољска и Краљевина Румунија потписале у међуратном периоду (1921, 1926, 1927, 1931). Keith Hitchens, *Romania, 1866–1947*, Oxford University Press USA, New York City, 1994.

Јануара 1937. Године, Југославија је потписала са Бугарском Пакт о Вечитом Пријатељству. Југословеснка Влада је тврдила да он ни у колико не тангира наше обавезе из Балканског Споразума, али је Румунији већ било јасно да ми нећемо бити сметња бугарским ревизионистичким аспирацијама.

Опсаност да Румунија остане изолована бивала је све већа. Француски Посланик Адријен Тјери, чија је жена рођена Ротшилд, својим ставом према Румунији, није могао допринети да се ојача вера у Француску која је у извесним круговима била пољуљана. Енглески Посланик Сер Рециналд Хор, човек болешљиве природе, држао се доста резервисано и имао је утицаја само на један врло мали део румунских интелектуалаца који су били или ван политике или у опозицији. Немачки Посланик Вилхелм Фарбрицијус, потпомугнут великим штабом вештих људи, развијао је све више и више своју мрежу. Извршен је Аншлус 12. марта 1938. године. Југославија је почела да се приближава Немачкој и претходно се, на Ускрс 1937. године, споразумела са Италијом.

Све ово изазвало је у румунском јавном мњењу извесну нелагодност, страх од будућности а, у извесним круговима, и озбиљно колебање.

Овакав стицај прилика навео је Краља Карола да покуша нешто са Берлином. Јануара 1938. године, Он је поверио састав Владе Октавијану Гога, вођу Национал-Хришћанске Странке. Гога је тражио сараднике у десничарским странкама које су биле наклоњене национал-социјалистичком и фашистичком систему. Министар Иностраних Послова постао је Истрате Мическо а Министар Војни Ђенерал Јон Антонеско, будући диктатор Румуније. Ова Влада врло је добро примљена у Берлину, поготову што је немачки Посланик био у врло пријатељским личним везама са Гогом. Али, Париз и Лондон, а нарочито Москва, били су незадовољни овим решењем, и то своје незадовољство нису крили.

Истрате Мическо, Краљев лични пријатељ, био је Претседник Адвокатске Коморе и један од најпознатијих адвоката у Румунији. Одличан правник, енциклопедиста, првокласни козер, Истрате Мическо свршио је школе у Паризу и био је сав прожет француским духом краја деветнаестог века. Његово се франкофилство, или боље речено љубав према француском духу, базирало на идејама малобројних француских десничарских странака. Он је критичким оком посматрао превирања у француском јавном животу и био је противник превелике демократије, поготову што је био антисемита и што су га Гвоздено Гардисте који су почели да дижу главе, сматрали, као и Ђенерал Јона Антонеска, не својим привржеником, али својим симпатизером.

И ако је Влада промењена да би се повели разговори са Берлином, и ако је велики национални песник Октавијан Гога веровао да се румунска спољна политика мора ослањати на Немачку, Истрате Мическо имао је

друге назоре. Он није одбијао сарадњу са Немачком и није био за искључиво ослањање на Француску и Енглеску. Он је хтео да да Румунија уђе у један нови блок сила. Истрате Мическо хтео је да створи савез између Пољске, са којом је Румунија већ имала споразум, и држава Балканског Споразума и Мале Антанте. Он је ради тога, ако би то било неопходно ради придобијања Бугарске, био вољан и да учини извесне територијалне концесије Бугарској. Он је веровао да би га у томе потпомогли и Југославија која је већ са Бугарском била у добрим односима. Мическо је сматрао да би савез између Румуније, Пољске, Југославије, Чехословачке, Грчке и Турске сачињавао блок који би био у стању да се одупре било Немачкој било Русији и то и без ефективне помоћи Француске и Енглеске, и вероватно је да би и Берлин и Москва добро размишљали пре но што би се решили да ма шта предузму против које од држава које би биле у овом блоку.

Мическо је одмах по преузимању Министарства Иностраних Послова почео да ради у томе правцу. Можда би што и успео да Гогина Влада није била приморана да падне после шест недеља. Мическо ми је у више махова тврдио да је на састанку који је имао са Др Миланом Стојадиновићем, наишао на његово потпуно разумевање и да је уверен да би се његова идеја и остварила да је он могао дуже времена да управља румунском спољном политиком.

Овај рад Мическов био је тајан. За ширу јавност знало се само да под Гогиним Владом елементи нереди из Гвоздене Гарде дижу главе, антисемитске мере које је донела Влада изазвале су антијеврејске уличне демонстрације које су се свршавале тучом, ломљавом и пљачком јеврејских радњи. Ово је изазвало реакције либералних елемената који су у антисемитским демонстрацијама видели националсоцијалистички расизам. Јавно мњење се поплашило да Гвоздена Гарда не узме превагу, уличне демонстрације су биле све чешће.

Влада Октавијана Гоге пала је после шест недеља. Састав Владе поверен је, ради смирења духова Патријарху Румуније Мирону Кристеа. Доста стидљив покушај Румуније да се приближи Немачкој пропао је.

Ова брза промена изазвала је, сасвим природно, нерасположење у Немачкој. Немачком Посланику је било јасно да је Гога пао због Немачке, не толико због онога што је он стварно учинио за зближење, већ због онога ради чега је његова Влада и образована.

Нова Влада морала је својим саставом да поврати изгубљене позиције у Паризу и Лондону и да поправи неповољан утисак који је пад Гогине Владе изазвао у Берлину.

Патријарх Румуније био је само личност око које у се искупиле све конструктивне снаге у земљи. Владом је стварно управљао њен потпрет-

седник Арман Калинеско. Дисидент Национал-Царанистичке Странке, млад, човек гвоздене руке који је себи ставио у задатак да уништи Гвоздену Гарду, Калинеско је био франкофил и требало је својим присуством у Влади да покаже западним земљама да Гогин шестонедељни покушај не значи промену у румунској спољној политици. Да би се пак Немачкој показало да Румунија нема намеру да води германофобску политику, портфељ Спољних Послова поверен је Николи Петреску-Комнену, који је до тада био Посланик у Берлину и чија је жена била Аустријанка из Пуста.

Никола Петреско био је Министар Иностранних Послова од фебруара 1938. године до јесени исте године. Добар чиновник који је својом марљивошћу достигао до највишег звања у државној хијерархији, без иницијативе, Петреско није био дорастао за положај који му је поверен и његова улога у румунској спољној политици била је ништавна.

За румунског Амбасадора у Паризу постављен је бивши Претседник Владе Георге Татареско. Французи су преко њега покушавали да поврате оно што су изгубили у Румунији. Немци са своје стране, преко свога Посланика Фабрицијуса, потајно су радили са Гвозденом Гардом и давали су уточиште Легионарима који су бежали од гвоздене руке Армана Калинеска.

У доба најжеће кризе у Европи, у доба када се решаваоло судетско питање, августа 1938. године, питање од кога је, као што се доцније видело, зависила судбина Европе, румунска спољна политика била је у рукама човека који није увек био у стању ни да правилно оцени догађаје а камо ли да на њих утиче. Он је пасивно посматрао како Румунија полако, али сигурно губи терен.

Обо стање ствари навело је Краља Карола да, у рану јесен 1938. године, преузме велико путовање по европским престоницама и да лично ступи у везу са шефовима држава и политичарима. Путовање је Краљ почео посетом Лондону. И ако је ово путовање у многим државама имало званичан карактер, Краљ је собом само у Лондон повео свог Министра Иностранних Послова Петреска.

Међу многобројним новинарима који су пратили Краља на овом путовању био је и Грегоар Гафенко, оснивач и директор листа *Тимпул*. Пошто га је на целом путовању имао уза се, пошто га је свуда претстављао као свога пријатеља, Краљ га је по повратку у земљу именовао Министром Иностранних Послова.

Претседник Владе Патријарх Мирон Кристеа, који је већ дуже време боловао, умро је у Ници марта 1939. год. У његовом одсуству заступао га је Калинеско, и искористио је одсуство Краља и Патријарха да нареди убиство „Капетана“ Гвоздене Гарде Корнелија Кордеано и других, мислећи да ће нестанком шефа бити угушен и легионарски покрет. И ако све указује

на чињеницу да Краљ није умешан у ово убиство, Немци су њега чинили одговорним и може се рећи да је Краљева судбина већ тада била запечаћена и да ће Немачка све учинити да освети убиство Кордеана, највећег немачког пријатеља у Румунији.

Блаженоупокојеног Патријарха заменио је на положају Претседника Владе Арман Калинеско. Министар Иностранних Послова постао је човек Лондона Грегоар Гафенко. Полуенглеz по крви, ожeљен Францускињом, Гафенкова осећања била су на страни Запада као уосталом и велике већине румунског народа. Преузимањем Министарства Иностранних Послова, у јесен 1938. године, Гафенко је затекао следећу ситуацију:

Балкански Споразум је постојао, али се Југославија ван њега споразумела са Бугарском.

Мала Антанта се још формално држала, али је Чехословачка пропала.

У Југославији је за Министра Иностранних Послова постављен човек Берлина Др Александар Цинцар-Марковић. Југославија се све више и више приближавала Немачкој. Румунија и Југославија пошле су у раскорак.

Покушаји Румуније да дође до неког споразума са Бугарском остали су без успеха.

Русија већ дуже времена није имала Посланика у Букурешту и није хтела да га постави, указујући тиме да румунско-совјетски односи нису нормални.

Румунско-пољски уговор је постојао, нико није одрицао његову важност, али је изгледало да су и једна и друга страна унапред биле решене да не извршавају његове одредбе.

Немачка је била незадовољна што је привремено изгубила игру у Румунији, подземно је роварила помоћу Гвоздене Гарде и чекала је згодну прилику да се освети Краљу Каролу за убиство Кордеана.

На румунско-мађарској граници долазило је повремено до мањих сукоба и мађарске аспирације над Трансилванијом све су се више и јасније испољавале.

Француска и Енглеска, и ако за то, као што сам раније рекао, нису имале најподесније људе у Букурешту, гледале су да искористе ову ситуацију и да дефинитивно узму превагу коју су почеле да губе доласком Гоге на власт.

Дужност Гафенкова није била нимало лака, по готову што је криза у Европи била све жешћа.

Судетско питање, и ако решено у корист Немачке, није задовољавало Хитлера. Лондон и Париз били су неспремни. Хтелo се по сваку цену да се

избегне рат. Саветовано је попуштање. Бенеш је морао авионом да напусти своју престоницу 22. окт. 1939. год. а Хаха је 15. марта 1939. године сахранио Чехословачку. Мала Антанта више није постојала.

Западне силе изгубиле су свој бастион у Средњој Европи. Французи и Енглези окренули су се тада ка Русији и почели су енглеско-француско-совјетски преговори. Они су текли траљаво. Пољска Влада која је у Русији гледала старог непријатеља никако није хтела да дозволи преко своје територије пролаз совјетским трупима и чинила је све напоре да то споразума не дође. Док су претставници Лондона и Париза још у Москви водили преговоре, Руси су се, иза њихових леђа, споразумели 23. августа 1939. године са Немцима.

Јасно је било да су се Немци и Совјети споразумели на нечији рачун и да су поделили сферу интереса. Румунија такође имала је да плати овај споразум.

Још се мртва Чехословачка није ни охладила а дошло је на ред пољско питање. Рат је био неизбежан и Немачка је 1. септембра 1939. године напала Пољску.

Пропаст Пољске изазвала је окупацију једног дела пољске територије од стране Русије. Совјети су ово учинили не улазећи у рат и правдали су свој поступак потребом да заштите пољску Украјину коју је пољска војска већ била напустила. Румунија, којој се није улазило у рат због Пољске која је већ била пропала, прихватила је совјетску тезу да Русија није у рату са Пољском и сматрала је да није у обавези да помогне Пољаке. Али, последице овога била је да је Румунија изгубила румунско-пољску границу и да је у место ње добила повећану совјетско-румунску и мађарско-румунску границу.

Румунија је са свих страна, осим са југословенске, била заокружена непријатељима. Од румунско-југословенско-мађарске тремеђе идући на исток, до румунско-бугарско-југословенске тремеђе, дуж румунске границе стајао је непријатељ. Бугари су хтели Добруцу, Совјети Бесарабију, Мађари Трансилванију а Немци петролеум. Немачко Посланство је на ово све протурало вест да Југославија хоће Банат. И ако нико од озбиљних Румуна у ово није веровао, гласови ове врсте уносили су још већу забуну.

У овој заиста тешкој ситуацији Гафенко је покушао да се споразуме са Совјетима, али Москва није хтела да одговори на његове авансе.

Покушао је да створи балкански неутрални блок, али је ту наишао на отпор југословенске Владе која није хтела да се замера Берлину.

Најзад је после француско-енглеско-турског споразума Румунија примила француско-енглеске гаранције и, кад је немачка Влада циркуларом упитала све мале народе да ли сматрају да им од стране Немачке прети

каква опасност, Гафенко је званично одговорио да на то питање може само одговорити Немачка јер она једина зна дали ће што предузимати против Румуније или не.

Унутрашње прилике у Румунији све су се више компликовале. Легионари су у септембра 1939. године осветили убиство свога „Капетана“ и његових другова убиством Претседника Владе Калинеска. Ово је изазвало реакцију власти. Легионари су бесомучно убијани по земљи без суда и закона. Влада је веровала да ће у крви угушити легионарски покрет.

Година 1940. затекла је Румунију потпуно усамљену. Нестало је Чехословачке и Пољске, Мала Антанта више није постојала, Балкански Споразум био је на издисају, Југославија је запливала у немачке воде, Русија и Немачка су се споразумеле, мађарски ревизионизам постајао је све жешћи а бугарска мегаломанија све већа, Париз и Лондон били су далеко на Западу.

Остављена сма себи, желећи по сваку цену да избегне улажење у рат, Румунија је у очајању пошла најопаснијим путем, почела је да води политику ослањања на две стране.

И ако су румунске власти, на захтев Немаца, ставиле у концентрационо логоре хиљаде пољских војника који су пребегли у Румунију, оне су, на захтев Француза и Енглеза, затварале очи кад су ти војници бежали из логора и преко Југославије и Турске ишли да се даље боре.

И ако је Влада прихватила француско-енглеске гаранције, Краљ Карол је са немачким Послаником повео озбиљне разговоре о тешњој румунско-немачкој сарадњи.

И ако је румунски Главни Ђенералштаб у споразуму са француским и енглеским војним стручњацима припремао саботажу у петролеумским изворима, румунски Министар Војни примио је почетком маја немачког Ђенерала Дипелкирха који је обилазио петролеумска поља.

И ако су румунске власти дозвољавале француским и енглеским стручњацима да на лицу места изучавају како се Дунав може онеспособити за пловидбу, Влада је водила са Немачком преговоре о повећању контигената петролеума намењеног Немцима.

И ако је на челу румунске Владе био Георге Татареско а спољном политиком руководио човек Лондона Гафенко, Румунија је покушавала да се приближи немачком политичком систему.

И ако су власти толерирале да немачки агенти закупе све шлепове за транспорт петролеума, оне нису спречиле енглеске агенте да узму у своју службу све пилоте и крманаше.

Грегоар Гафенко је неоспорно улагао све напоре да извуче своју земљу из тешке ситуације у којој се налазила. Али, упао је у ону исту грешку у коју су упадали и сви државници других земаља који су веровали да је

вештим маневрисањем могуће избећи рат. Како је његова политика у крајњој линији била увек одржање неутралности ослањајући се на Париз и Лондон, како су Француска и Енглеска изгубиле тешку битку и у Норвешкој, и у Холандији а битка која је започета и у Белгији и Француској није изгледало да ће се добро свршити, како је мимо њега румунска спољна политика почела да се преоријентише. Грегоар Гафенко смењен је, почетком јуна, са положаја Министра Иностранних Послова.

На његово место је дошао Инж. Јон Цигурту, који је био много ближи Берлину. Цигурту је пре тога био Министар Саобраћаја. Иначе послован човек, у вези са немачким пословним круговима, ожењен Немицом, за Цигурту се не може рећи да је био човек Берлина, али је био толико заслепљен немачком техником, немачком снагом и свим оним што је годинама у Немачкој гледао, да је било јасно да се, његовим доласком на положај Министра Иностранних Послова, спољна политика Румуније променила. Георге Татреско био је још увек Претседник Владе, али то није сметало да Цигурту, одмах по преузимању Министарства Иностранних Послова, изјави да Немачка намерава да спречи надирање Совјета ка Мореузима.

Он је био спреман на велике сваковрсне економске и политичке концесије Немачкој и ограничене територијалне уступке Бугарској, Совјетима и Мађарској, под условом да Немачка обезбеди Румунији једном исправљене границе.

Али догађаји нису чекали остварење Цигуртуових планова. Они су их својом брзином предухитрили. Немачка офанзива која је почела 10. маја била је катастрофална. Немачке моторизоване и оклопне дивизије надирале су како су хтеле. Белгија је капитулирала 28. маја, Париз је пао 14. јуна, Маршал Петен дошао је на власт 16. јуна и одмах је повео разговоре о примирју. Француска је за неколико недеља побеђена и закључила је примирје 22. јуна 1940. Нестанком Француске са политичке позорнице, чињеницом да је Немачка за извесно време постала господар Европе, пресечене су све везе између Румуније и Запада.

Општу забуну која је тада наступила, искористили су Совјети и ултиматумом су, крајем јуна, затражили Бесарабију. Татрескова Влада је поднела оставку. Нову Владу образовао је Цигурту. Министар Иностранних Послова постао је Константин Арцетојано. Бесарабија је изгубљена.

И ако васпитан у Француској, Арцетојано био је један од ретких румунских политичара који је био убеђен да се Румунија у својој спољној политици мора ослоњити на Немачку. Али је Арцетојано био велики патриота. Он је на првом месту био Румун, и то Румун старога соја и за њега је само постојао интерес Румуније. Овакви људи Немачкој нису били потребни. Она на власти није хтела да има ни Господу ни Румуне. Хтела је слуге који ће бити извршиоци Хитлерових наредаба.

Арцетојано је после неколико дана морао одступити а за Министра Иностраних Послова наменован је Михаил Маноилеско, човек одан Берлину.

Ово неименовање изненадило је цео свет. И ако се његово име спомињало, нико није веровао у могућност да ће се ова Маноилескова жеља остварити. Он је, у своје време, док је Краљ Карол био у изгнанству Њему лично учинио неке услуге, ако се не варам политичко-финансијске природе. Када се Краљ вратио у земљу, 8. јуна 1930. године, Маноилеско је учествовао у завери која је омогућила Краљев повратак на престо. Награда за то, био је положај Гувернера Народне Банке. После неке афере, која је заташкана, Маноилеско повукао се у приватан живот и о њему се није много говорило. Важио је и даље као као Краљев пријатељ и ако је стекао доста веза међу Легионарима. Приближио се такође и Ђенералу Антонеску, који, не само да је био у немилости, већ је био и лишаван слободе. Сталан гост немачког Посланика од кога је примао инструкције и код кога је ишао на реферисање. Маноилеско је био сујетан човек који ни сам није веровао да је постао Министар Иностраних Послова. Сам је у својим очима растао и примао је хладно ласкава хвалисања Немаца као да их је заслужио, не осећајући понижења и ниподаштавања која су му стално долазила из немачког Посланства.

По савету Маноилеска, Краљ је позвао немачког Посланика Фабрицијуса и са њиме повео озбиљне разговоре о тешној румунско-немачкој сарадњи.

Још почетком јула Маноилеско није одбијао територијалне концесије Мађарској и тврдио је да ће Румунија сарађивати са Римом и Берлином на новом уређењу Европе.

Али, о томе још није могло бити ни говора. Још Румунија није платила све што је имала да плати Немачкој. Требало је прво задовољити Мађарску, требало је уступити Добруцу Бугарској, требало је да Румунија буде раскомадана па да се Немачка смилује да јој пружи заштиту и да је дефинитивно уврсти у своје приврженике. Требало је нарочито уклонити Краља, човека чија је популарност била увелико пољуљана, али који је још увек био у могућности да евентуално нешто учини.

Одлуком Берлина и Рима, румунско-мађарски спор имао се решити бечком арбитражом. Цигурту и Маноилеско отишли су у Беч крајем августа. Маноилеско је сматрао особитом чашћу што га је Хитлер примио. Био је уверен у немачку правду.

Још није зарасла бесарабска рана а Румунија је поново ампутирана. Одузета јој је Трансилванија.

Немачка већ више није крила да се у Румунији осећала као код своје куће.

По повратку из Беча, немачки Посланик Фабрицијус приредио је крајем августа свечану вечеру Министру Иностранних Послова Маноилеску. Међу званицама био је и наш Амбасадор Др Александар Авакумовић. После вечере Фабрицијус је узео под руку Маноилеска и Авакумовића и позвао их је да се освеже у башти. Маноилеско је у белом фраку гордо носио преко груди немачку ленту – једина надокнада коју је Румунија добила за изгубљене провинције – и уживао је што се налази у једном Посланству, у друштву Амбасадора и Посланика и што га сви титулишу Екселенцијом.

Када су изашли у врт, Фабрицијус је започео овакав разговор:

„Да ли је Вашој Екселенцији познато да смо међу хартијама француског Ђенералштаба нашли документа да је Ваш Ђенералштаб заједно са француским војним стручњацима припремао саботажу у петролеумским пољима? Знате ли да би та документа могли и да публикујемо, кад бисмо то хтели?“

Маноилеско, ћути, даље корача и не прихвата разговор.

„Та документа могу да Вам покажем. Ако Ваша Екселенција хоће да се потруди да дође до моје канцеларије, показаћу Вам фотокопије које сам јутрос добио по куриру из Берлина.“

Маноилеско гледа испред себе и стидљиво одговара:

„Па ми не можемо бити одговорни за поступке наших претходника.“

„Добро, добро, узвраћа Фабрицијус, али у данашњој Влади седе људи који су били Министри када су ти разговори вођени.“ Овде је углавном циљао на Председника Владе Цигурту који је у Татаресковој Влади био министар Саобраћаја.

Маноилеско изговара неколико нејасних речи а Фабрицијус наста-вља:

„У Ђенералштабу седе још исти официри који су радили против интереса Немачке. Ми бисмо могли да тражимо да они буду узети на одговор. У осталом одите да Вам покажем фотокопије.“

Маноилеско, да би прекинуо овај разговор, рече:

– „Имам стално тешкоћа са Енглезима и Французима.“

– „Какве? Упита га Фабрицијус. Зашто не дођете да ми се пожалите? Ја ћу Вам увек помоћи, Екселенцијо.“

– „Па, настави Маноилеско, Лондон никако неће да нам да агреман за наименовање Стојке, а Тилеу смо морали да уклонимо јер је англофил.“

– „То не треба да Вас брине. Одговорите Лондону да уопште нећете да именујете Посланика. За Енглезе је доста и отправник послова,“ одговорио му је Фабрицијус и додао је „А шта је са Французима?“

– „Пре неки дан су отпутовали француски инжењери које смо протерали. На станици су били сви они мангупи из француског Посланства. Један наш жандарм нешто их је опоменуо. Тада му је један од тих мангупа који је нешто знао румунски добадио: „Ћути ти, ти више ниси Румун већ Немац.“ Можете мислити, Господине Министре, да му тако што каже!“

Фабрицијус тада погледа Авакумовића и окренувши се Маноилеску рече му:

– „Па један Румун може бити само поласкан кад му се каже да више није Румун већ да је Немац.“

Задржао сам се мало дуже на овом догађају и ако није од нарочите важности, јер сматрам да је он врло карактеристичан и за оцену Маноилескове личности и за оцену односа који су постојали тада између румунских управљача и немачког Посланика.

Истекао је рок за предају Трансилваније Мађарима. Бечка арбитража имала се ефективно и извршити. Јавно мњење, народ, војска, били су револтирани. Трансилванија је била национални програм румунских националиста кроз цео XIX век. Због Трансилваније је Румунија ушла у прошли рат. Трансилванија је најкултурнија и једна од најбогатијих румунских провинција. У њој се налази румунска утврђена одбрамбена линија, у коју је уложено толико труда и новца. Најзад је Трансилванија колевка једне још увек постојеће велике политичке странке. Вођ национал-царанистичке странке Јулију Манију, рођен је у Ердељу. Почела су комешања и нереди. Манију је организовао зборове. Влада која је ту акцију испрва одобрила морала је, по наредби из немачког Посланства, да је у последњем моменту спречи. Немачко Посланство, преко својих агената, пуштало је вести да је свему томе крив Краљ. Дошао је моменат немачке освете за убиство Корнелија Кодреана. Народ је био уплашен, озлојеђен и изневерен. На све то, дошли су легионарски метежи подстрекивани од стране Немаца.

Све су очи биле уперене у Ђенерала Јона Антонеска који је био у кућном притвору у својој вили у Предеалу. Сви су се надали да ће се он, ако се докопа власти, као војник који се борио за ослобођење Трансилваније, противити извршењу бечке арбитраже.

Маноилеско, Краљев пријатељ, после конферисања са Фабрицијусом, саветовао је Краља да позове Антонеска и да му повери састав Владе. Краљ га је послушао.

Јон Антонеско одазвао се Краљевом позиву, али је пре одласка у Двор свратио у немачко Посланство.

Нереди који су избили и које је Влада могла да савлада обичним полицијским мерама, Ђенерал је претставио Краљу као много озбиљније. Краљ је именовао Ђенерала шефом Државе и указом је одузео себи све

прерогативе осим ковање новца и издавање одликовања. Претседништво Владе задржао је за себе Ђенерал а Министар Иностраних Послова остао је Маноилеско.

Елементи Гвоздене Гарде, фаворизовани од стране Немачке, узимали су помоћу Ђенерала све више власт у своје руке. Ђенерал је изневерио све оне који су веровали да неће дати Трансилванију. Румунске трупе су се повукле и мађарске су ушле у прву зону Трансилваније.

Најзад је 6. септембра изјутра, Краља приморао Антонеско да абдицира. Он је напустио земљу. Нестало је његовим одласком и последње наде да Румунија може сачувати и формално карактер слободне државе.

Овим је Маноилеско одиграо своју улогу и отпуштен је.

На положају Министра Иностраних Послова заменио га је фанатик Принц Михаил Стурза.

Изгледа да је судбина хтела да Румунију упропасте два Јона – Јон Цигурту и Јон Антонеско – и два Михаила – Михаил Маноилеско и Михаил Стурза.

Потомак једне велике фанариотске породице која је некад владала Влашком, Стурза је био дипломата по каријери. Титулеско га је, после убиства Јона Дуке, пензионисао као Легионара и он се више није враћао у Румунију већ је живео у Немачкој. Висок, сув, коштуњав, црномањаст, Дон Кихотског изгледа, Стурза је био фанатизован Национал-Социјализмом. И ако револуционар који је био присталица убијања свега оног што је против Гвоздене Гарде, он је држао до своје титуле Принца. У овим крволочним идејама био је подржаван од стране своје жене и своје таште Принцезе Маврокордато које су обе, и ако су носиле дијадеме и инсистирале да их свет ословљава титулама Принцеза, проповедале да ће саме узети пушке и, ако је потребно својим рукама убијати оне који су против Легионара. Многи су тврдили да је Стурза продана душа Немцима. Моје је мишљење пак да је он један ненормалан човек са којим би требало поступати не као са зликовцем већ као са болесником.

Од одступања Владе Татареско–Гафенко до образовања Владе Антонеско–Стурза, Румунија је кроз Владе Татареско–Цигурту, Цигурту–Арцетојано, Цигурту–Маноилеско, Антонеско–Маноилеско, прошла кроз све фазе кроз које пролази земља која од независне постане вазалном.

Ово силажење учињено је постепено. Румунски народ изгубио је своју самосталност готово неосетно. Кад се освестио, било је већ доцкан и Румунија је већ била окупирана.

Одмах по Краљевом одласку, Немци су нашли да Румуни нису у пуној мери примењивали принцип једнакости између Румуна и мањина усвојен декларацијом донетом у Алба Јулији 1. децембра 1919. године,

и ради тога је у Бечу потписан нов румунско-немачки споразум којим је предвиђено да су немачке мањине у Румунији у свему изједначене са Румунима. Помиловани су сви припадници немачке мањине који су осуђени због неодржавања војној дужности док су због истих кривица Румуни лежали по тамницама.

Почело је да се говори о доласку немачких трупа. Првих дана октобра потписан је споразум о доласку немачке војне мисије а 10. октобра стигла је у Букурешт прва група немачких официра ради обучавања Румуна у руковању модерним оружјем. Половином октобра већ је било јасно да је Румунија стварно окупирана; ако не формалном окупацијом јер је број од 12.000 немачких војника релативно мали и они су дошли као инструктори румунске војске, али је присуство ове стране војске обележје једног стања у коме Немачка врши пресудан ако не и искључив утицај на сваку активност Румуније и румунског народа: политичку, војну, економску па чак и духовну.

Немачка је мењала Министре, натерала је Румунију да откаже све раније закључене међународне уговоре, узела је у своје руке железнице, постављала и смењивала војне команданте, вршила је реквизиције, немачка полиција старала се о саобраћају на друмовима, по Румунији су се виђали немачки натписи, пред хотелима у којима су становали немачки официри чували су стражу немачки војници у караулама обојеним немачким бојама, по граду су се виделе дугачке црвене заставе са црним кукастим крстом на белом округлом пољу, немачка војска чувала је мостове, немачка посада укрцавана је на румунске речне и морске ратне бродове, Немци су цензурисали писање штампе, куповали су сва индустријска предузећа, куповали св што се у Румунији могло купити, давали Румунима у замену за то индустријске продукте а узету румунску робу они продавали другим државама и за њу узимали здраву валуту, узели су под искључиву своју контролу сва петролеумска предузећа, заузели су све болнице, запосели су све аеродруме, избацили су румунску војску из касарна у логоре а своје војнике сместили у касарне, немачки Посланик чак контролисао је кога ће примати Краљ и Краљица-Мајка.

И ако су и Антонеско и Стурза званично тврдили да је немачка војска у Румунији само привремено и да ће кроз два до три месеца, пошто заврши своју инструкторску мисију, напустити Румунију, нико у то није веровао.

И ако је Антонеско свечано обећавао да немачка војска нема других осим инструкторских намера и да и „Ђенерал Антонеско неће бити Кондукатор Румуније“ ако Немци буду имали и других намера, ове речи биле су без икаквог практичног значаја.

Јасно је било да је присуство немачке војске у Румунији било средство да Немачка врши притисак на остале балканске државе и да ће, кад

то њени интереси буду захтевали, искористити и територију Румуније за напад на друге државе. Хтео то Антонеско или не, то је било индиферентно. Румунија имала је да следи наредбама из Берлина.

Истог дана када је Антонеско изјавио да ће у Румунију само доћи једна инструкторка дивизија, стигао је Ђенерал фон Хамсен са великим штабом. Сама личност овог војсковође, који није био инструктор већ стратег, интересовање његовог многобројног штаба за смештај много већег броја војника но што је потребно за инструкцију, указивао је на намере Немачке.

Крајем октобра Стурза је продужио рок боравка немачке војске од три на осам месеци. Одбрана свих важнијих стратегиских тачака налазила се у немачким рукама. Италија је напала Грчку 28. октобра. Сва саопштења грчке Врховне Команде публикована су у румунској штампи пошто су претходно од стране Немаца цензурисана. Како су протести грчког Амбасадора Константина Коласа били без успеха, он је најзад молио да се грчка саопштења уопште не публикују и тако су румунској јавности давана обавештења са грчко-италијанског фронта само из италијанских званичних саопштења.

На све ово дошао је, у зору 10. новембра, катастрофалан земљотрес. Воде се и даље преговори о уступању Добруце Бугарској и приводе се крају. У Румунији се налази око 30.000 Немаца. Легионари хапсе и пљачкају на све стране. Убили су једног од највећих Румуна Николу Јорга и бившег Министра Виргила Мацару који се, у границама својих могућности, борио против немачке окупације. Убијени су вероватно по налогу немачког Посланика који је неколико недеља раније изјавио нашем Амбасадору да у Румунији морају не само ућутати већ и нестати пријатељи Енглеске.

Крајем новембра већ се знало да ће Румунија приступити Трипартитном Пакту. Немачки официри проучавају терен за постављање моста преко Дунава. Очекује се долазак нових немачких трупа.

У јануару је у Румунији било 200.000 немачких војника. Ни сам Антонеско не зна колико их има. Румунски Ђенералштаб, да би знао приближну цифру шаље обавештајне официре да на станицама пребројавају број возова и вагона и на основу тога приближно израчунавају колико Немаца долази. Антонеско је толико изгубио власт да у својој рођеној држави мора да прибегава обавештајној служби.

Овај број ни сами Немци више не могу да правдају инструкцијом. Сада су измислили другу ствар.

Пошто су Румунију искасапили, они су јој гарантовали нове границе. Нису хтели као Енглези и Французи у своје доба да им штите границе из Лондона и Париза, већ су тврдили да морају бити на лицу места како би ефикасно могли ступити у акцију ако би се ко усудио да дирне у Румунију.

Немци су вешто оперисали са совјетском опасношћу и Румуни, чији су Руси вековни непријатељи, веровали су у то. Као да се још што имало узети од Румуније. Бесарабија је била руска, Трансилванија мађарска, Добруца бугарска а све остало је већ узела Немачка.

Покрај оволиког броја Немаца у земљи је ипак владао неред изазван тоталном неспособношћу легионарске управе. Разне струје које су се појавиле у легионарском покрету само су појачале овај неред. Немци су те размирице не само толерирали већ и помагали. Подржавали су вести да једна фракција Легионара прима инструкције из Москве и тиме повећавали страх од совјетске опасности. Користили су овај неред да разашљу своју војску по целој Румунији. Али, *à la longue*, ова борба између Генерала и Легионара с једне стране и међу самим Легионарима с друге стране није могла бити од користи Немцима. Немци су од Румуна тражили да раде а од Румуније да производи. Али није хтела Немачка да буде арбитар. Кад су се половином јануара појавиле жустрије борбе, немачко Посланство бушкало је и код једних и код других.

И, кад је 21. јануара букнула револуција у Букурешту, кад се један део Легионара побунио против Антонеска, кад су пушке, митраљеи и топови пуцали по вароши, кад су убијани Јевреји, пљачкане и паљене куће, кад се проливала крв и војске и Легионара и невиног становништва, Немци су све ово индиферентно посматрали. Њима је било свеједно да ли ће победити Антонеско или Легија. Они су добили налог да приђу Легионарима ако се увиди да су они јачи или Антонеску кад се увере да ће он победити. Они нису хтели ни са Антонеском да убијају Легионаре ни са Легионарима да пуцају на војску. Оставили су Румунима задовољство да се међусобно убијају.

Кад је после три дана борбе било јасно да је Антонеско победник, немачка војска појавила само поред румунске, оружје нигде није употребила и Легионари су капитулирали.

Један од побуњеника, један од вођа, један од оних који је био на барикадама био је Принц Михаил Стурза, Министар Иностраних Послова. И ако је његовим случајем пре требало да се позабави медицина но кривични законик, Стурза је ухапшен заједно са својом женом и својом таштом.

У новој Влади коју је Генерал Антонеско образовао после крвавих догађаја од 21–23. јануара, он је за себе задржао и Министарство Иностраних Послова.

После скоро пет месеци борбе, Генерал је најзад успео да, поред Немаца, постане сувласник Румуније. Био је Кондукатор Државе, Председник Министарског Савета, Министар Иностраних Послова а на челу Министарства Унутрашњих Послова, Министарства Војске, Министарства

Морнарице и Министарства Ваздухопловства стајали хијерархијски потчињени му Ђенерали.

Нови Министар Иностранних Послова Ђенерал Јон Антонеско управљао је судбином Румуније већ скоро пет месеци.

Он је патио од болести која се зове Наполеономанија. Од ове болести од које пати већина официра, јер је природно да је сваком војнику идеал највећи Капетан свих времена, неки се излече као потпоручници, други као мајори а неки су неизлечиво болесни, што је врло опасно. То је случај Јона Антонеска.

Добар војник који је у прошлом рату са успехом командовао, коњаник по струци и по менталитету, он је одавно дошао до закључка да је он тај који ће кад тад спасти Румунију. У струци су га престижавали млађи и то га је огорчило. О себи је увек говорио у трећем лицу и самом себи је био довољан. Страховито амбициозан, гуран од жене која је о њему имала величанствено мишљење, он је скоро веровао да је Богом обдарен спасиоц свога народа. Антонеско би вероватно био првокласни извршиоц наредаба једног диктатора, али није био дорастао задатку који му је, стицајем околности, поверен.

Потомак једне добре румунске породице, он се прикључио Легионарима чији су вођи били ситни људи који у животу нису успели, чији су чланови били најгори елементи из свих слојева румунског народа.

Заклети војник, он је протерао Краља коме се заклео на верност.

Човек од части, он је се дочепаво власти помоћу лажи.

Патриота, он је предао своју Отаџбину непријатељима.

Франкофил, француски ђак, бивши Војни Изасланик у Паризу и Лондону, он се приклонио Немцима.

Све су ово (...) ²⁷ које се само могу објаснити личним интересима. Он је хтео да буде први и једини у својој земљи. То је само могао постићи помоћу Немаца. Ради тога је слагао, погазио своју заклетву, осрамотио униформу коју је носио, толерирао легионарска недела, предао своју земљу Немцима и постао „Кондукатор“ Румуније.

Сада су Немци били потпуни господари и Антонеско је своју и судбину Румуније везао за Немачку. Немаца је у Румунији било све више и више. И то увек под изговором да бране Румунију од Совјета. Ово међутим није сметало да Немци почну са припремама за подизање мостова ради преласка у Бугарску. Немачки Посланик није крио да ће Немци из Румуније бити употребљени да спрече Енглеску да се учврсти у Грчкој. Упркос ових Фабрицијусових изјава, Антонеско званично изјављује и грчком Амбаса-

²⁷ Нејасно написана реч.

дору Константину Коласу и нашем Амбасадору Александру Авакумовићу да никад неће дозволити да румунска територија послужи Немцима за напад на бивше савезнике Румуније. Али ове његове изјаве немају практичног значаја. Антонеско, да хоће, не може да спречи Немце да учине оно што у датом моменту буду хтели. А кад се узме у обзир да је Антонеско, на састанку са Хитлером, још прве половине јануара, разговарао о немачко-румунској војној сарадњи, онда је велико питање да ли би он, кад би то могао и хтео да спречи немачку акцију са румунске територије против бивших румунских савезника.

Петролеумску област је бранило пет немачких противаеропланских артилериских пукова. Немачка команда наручила 12.000 тона бензина у кантама и упућује их у Бугарску. Фелд-Маршал фон Лист стигао је у Предеал. Ђенерал фон Клајст дошао је такође са једним оклопним корпусом. Половином фебруара било је у Румунији око 300.000 Немаца. Више од половине ових трупа распоређено је према Бугарској у Добруци, дуж Дунава и у Банату. Јасно је било да се крупним корацима приближавало часу кад ће Румунија постати операциона база немачке војске за њена даља продирања.

Смењен је немачки Посланик Вилхелм Фабрицијус. Дошао је на његово место дипломатски стручњак за окупиране земље Фрајхер Манфред фон Килингер, који је пре тога био у Братислави. Када је у фебруару примио легионарске вође, није се устручио да им отворено каже: „Идеологије имамо доста у Немачкој и нисмо дошли у Румунију да је тражимо. Од Вас тражимо да радите и да слушате.“

И Ђенерал Антонеско више није могао да тврди да из Румуније немачка војска неће ићи даље и рекао је, 15. фебруара, турском Амбасадору Супхи Танриоеру да ће Немци прећи у Бугарску да нападну Грчку. Александар Крецијано, Помоћник Министра Иностраних Послова, рекао је такође нашем Амбасадору, да Берлин и Софија раде споразумно.

Мост између Ђурђева и Рушчука био је 20. фебруара већ потпуно готов. Немачке трупе су у великом броју почеле да прелазе у Бугарску. Антонеско је истога дана изјавио нашем Амбасадору да ће учинити што може да допринесе потпуној и скорој победи Немачке. Јасније није могао изјавити да ће допустити, или боље рећи да се неће противити јер о допуштењу не може бити много говора, да Немачка румунску територију и чак и румунску војску употреби кад, како и за што буде хтела.

Нови немачки Посланик фон Килингер примљен је од стране званичних претставника Румуније онако као што вероватно Нигерија прима енглеског Генералног Гувернера. Са том разликом што је, ради безбедности, цео паркур од немачког Посланства до Двора, на дан предаје акредитива, био запоседнут од војске и жандармерије, улице су биле потпуно испражњене,

сви прозори су били затворени и Килингер је пројурио у блиндираном аутомобилу, окружен војним мотоциклима у чијим су приколицама стајали митраљези спремни за паљбу. Овако исто циркулисао је и Кондукатор. Зграда Председништва Владе, у којој је становао, била је пуна војске, митраљези су вирили из сваког угла, осим нас дипломата, сви они који су улазили у ову зграду, у којој је било и Министарство Иностраних Послова, претресани су до голе коже, па чак и сами чиновници Председништва и Министарства. У вече, после 19 часова излазили су на Трг Победи, који се налази испред Претседништва, тенкови наоружани топовима и нико без разлике није могао после 19 ч. да пролази улицама околним. Овако се чувао Кондукатор Румуније од народа који је 6. септембра још имао у њега толико поверење, овако се чувао човек који је кратко време пре тога организовао плебисцит и натерао народ да скоро једногласно одобри његову политику.

Да се вратимо сада на фон Килингера који је по предаји акредитива дао страним Посланицима разумети да неће правити уобичајене посете својим колегама, јер је он више и од Амбасадора, више и од Посланика. Дао им је разумети да ће он чекати да му они начине прву посету.

Кад је видео после дугог чекања да брег неће Мухамеду, онда је фон Килингер решио да учини први корак. Дошао је код Нунџија Andrea Cassulo и код нашег Амбасадора.

Ова је посета обављена 26. фебруара. Он је отворено говорио да је дошао да у Румунију заведе ред. За Антонеска каже да је исправан и лојалан човек и да му је Хитлер пред полазак за њега рекао „Такав ми је човек потребан“. Фон Килингер је даље тврдио да Немачка води рат на живот и смрт, да се он ради тога има водити безобзирно, да је циљ рата да се Велика Британија баци на колена и да се због неутралности у којој је била Румунија или у којој се налазе извесне друге државе, да се због факта да између немачке војске у Румунији и енглеске у Грчкој, постоји Бугарска не може дозволити да се исход рата компромитује. Килингер је даље, као да се налази у немачкој црначкој колонији рекао да ће Румуне научити да раде и шта да раде. Они има да производе жито, Немачка ће узимати онолико жита колико јој је потребно а у замену ће дати Румунији оне индустријске производе за које она нађе да су Румунима потребни.

Румунија је пошла путем са кога више није могла скренути. Огромна већина Румуна била је против Немаца, али ово противљење није више ничем водило. Сељак више није имао шта да једе и често пута је и физички бранио резерву коју је припремио за своју децу и коју су немачки комачари силом откупљивали. Није могао да схвати зашто је годину и по дана провео у војсци, напустио жену и децу, запустео њиву и ораницу и кад се вратио у своје село затекао Немца који се понашао као да је у својој кући. Официри су били озлојеђени јер су се сматрали осрамоћени што су без и једне капи

крви изгубили више од једне трећине земље. Политичари, осим малог броја изузетака, били су сви против политике коју је Влада водила. Чиновници су морали да ћуте, али им није било право да за сваки свој поступак морају претходно добити сагласност фон Килингера или Нојбахера. Румунско друштво није хтело да прими ниједног Немца у кућу. Краљ сам, и Његова Мајка осећали су све понижење које им је долазило од стране Немаца. Краљ нарочито није могао заборавити да су Немци протерали Његовог Оца, да су Немци потпомагали странку која је бившег Краља јавно називала кривоклетником, алкохоличарем, сладострасником, богохулником, неморалним типом, лоповом, итд.

Цео овај став био је узалудан. Румунија више није могла натраг. У земљи је, почетком марта, било пола милиона Немаца.

И заиста, кад се упореди стање које је било у земљи на дан 10. октобра 1940, кад су у Букурешт дошли први немачки официри са стањем 1. марта 1941 када је у Румунији било преко пола милиона Немаца, разлика је огромна. Постепено је Румунија изгубила сва обележја самосталности. Нестало је код народа смисла за слободан живот, нестало је националне свести и моји многобројни пријатељи Румуни који знају колико их волим неће ми замерити што ћу чак рећи да је код Румуна нестало и љубави за Отаџбину.

Удари судбине су били снажни, учестали и брзи. Бесарабија, Краљ, Трансилванија, окупација, земљотрес, револуција, све то за непуних седам месеци. И, кад је отцепљена Добруца, организам је већ толико ослабио, већ толико био исцрпљен, да је ова последња ампутација, осим код малог броја који је у Добруци имао имања, остала скоро незапажена.

Поред оволике већ спремне војске, Немачка још ништа није предузимала. Немачке даље војне операције на Балкану успорене су с тога што Немачка још није привела крају своје разговоре са Југославијом. Ово је потврдио нашем Амбасадору и Александар Крецијано 18. марта.

Последњи трзај Румуније против Немачке изазвао је државни удар у Југославији. Док је Влада сматрала да је ово бесмислица, дотле је народ реагирао, мало дигао главу и у одупирању Југославије гледао свој спас. У самој штампи искоришћено је преузимање власти од стране Краља Петра да се пркоси Немцима. „Југославија неће тако лако дати своју кожу“ био је тон целе штампе. Приређиване су чак и уличне демонстрације које су формално биле за Југославију а стварно против Немаца.

Али овај трзај само је још једном доказао на којој су страни осећања румунског народа.

Реакција немачке против Југославије узбудила је румунски народ. Довођење наших заробљеника у Румунију, сахрана наших погинулих авијатичара, довели су до локалних мањих инцидената са Немцима. И ово је

искоришћено од стране Румуна да покажу Немцима да их не воле. Румунски народ је осећао сву подлост коју је Влада учинила не одупирући се полетању немачких авиона са румунске територије, преласком немачке војске са румунске на нашу територију. Антонеску је ћутао. Све је ово дозволио, признао је 6. маја и Хрватску. Али, одбио је немачки захтев да нас нападне и није хтео да окупира Банат. Разлог оваквом држању треба тражити не у самом Антонеску, који је после прекида односа, на последњем састанку, рекао нашем Амбасадору да је он „пришао осовини, да води њену политику и да је уверен у немачку победу“, већ у румунском народу који против нас не би пошао за Антонеском и у војсци која би му одрекла послушност. Ово поједини Генерали нису крили и Антонеску је то било добро познато.

Пошто смо под 7. мајом прекинули односе са Румунијом, пошто је убрзо за тим то исто учинила и Грчка, Румунија је остала потпуно сама са Силама Осовине.

Тада је почела од стране Немачке јача пропаганда против Русије. Страх од болшевиизма био је велики. Мржња која је међу Румунима владала против вековног непријатеља Русије била је повећана одузимањем Бесарабије, које је био први ударац нанет Румунији. Бесарабија је била први камен о који се румунска политика спотакла и после тога стално падала. Док је 90 % Румуна желело на Западу потпуну победу Велике Британије над Немачком, дотле је на Истоку 100% Румуна желело немачку победу над Русијом. Идеал свих Румуна био је да прво Немачка победи Русију а после тога Енглеска Немачку. Кад се томе дода да се румунска војска налазила између две ватре, руске спреда и немачке у леђа и да се могло остварити ма и привремено ослобађање Бесарабије, није чудновато што је 22. јуна Румунија ушла у рат на страни Немачке против Русије.

Овим улажењем у оружани сукоб са Русијом, Румунија је прекинула и последње везе које су још могле постојати између ње и Велике Британије и њених савезника.

У случају победе Немачке, Румунија ће вероватно задржати Бесарабију и добити мале исправке граница у Трансилванији.

У случају победе Енглеске, што је више но вероватно, Румунија би вероватно, да није ушла у рат, добила натраг и Трансилванију и Добруцу а овако, може изгубити и Буковину.

Румунија је жртвовала све: територију, богатство, Краља, част и самосталност свога народа да би избегла рат. Учинила је све подлости, претрпела је сва понижења, предала се телом ако не душом Немцима да би спасла своје куће од бомбардовања и народ од убијања.

Али се неизбежно није дало избећи. Она је загазила у рат. Градови су јој порушени, мостови и железнице су јој упропаћене, жене и деца су гинула, индустрија јој је онеспособљена.

Али је за то амбициозни „Кондукатор“ постао војсковођа и постигао је још два лична успеха: одликован је од стране Хитлера, свога послодавца, највећим одликовањем за ратне заслуге и унапредио је самог себе за Маршала Румуније.

Lagos, 7. септ. 1941
Н. М. Т. Sobieski

Наши заробљеници у Румунији

Неколико дана после немачког напада на Југославију, телефонирао ми је из Ђурђева агент наше Државне Речне Пловидбе г. Срећко Кучија и саопштио ми је да је кроз Ђурђево, долазећи из Бугарске, прошла једна повећа група наших заробљених официра и војника. Ови заробљеници смештени су у један логор на неколико километара од Ђурђева.²⁸

Како се овај број повећавао из дана у дан то су накнадно створена још два логора, један у Олтеници на Дунаву а други у Будешту.

У сва три логора смештени су заробљеници који су довођени са јужног фронта, док су они који су заробљени на северном фронту спровођени у Темишвар.

Осим тога, у Оршави је интернирано целокупно цивилно становништво села Сипа а у Таргу Жиу се налазио логор у који су одведени виђенији Југословени настањени у Румунији.

Знајући положај Румуније и потпуну њену зависност од Немачке од преузимања власти од стране Генерала Јона Антонеска, није нас изненадила ова вест. Вероватно да немачке војне власти нису румунску владу ни питале, чак ни обавестиле да се на њеној територији чувају ратни заробљеници.

Чим смо сазнали за ову вест прва нам је била да се распитамо како Немци поступају са овим нашим људима и да ли им је нешто потребно.

Одмах смо наредили агенту наше Државне Речне Пловидбе да оде, и ако му дозволе да обиђе логор и говори са нашим официрима. Он је то одмах учинио. Сутра дан нас је известио да су већина ових људи спровођени

²⁸ Нема прецизних података о броју војника Војске Краљевине Југославије који су после Априлског рата против сила Осовине одведени у заробљеништво, па тако нема ни прецизних података колико је официра и војника било у логорима у Румунији. У литератури се наводе бројеви од 200.000 до 400.000 укупно заробљених. Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugome svetskom ratu*, Beograd, 1975, str. 146–147; Jozo Tomašević (Tomasevich), *Četnici u Drugome svjetskom ratu*, Zagreb, 1979, str. 78; Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije*, Beograd, 1982, str. 498; Branko Petranović, *Srbija u Drugome svetskom ratu*, Beograd, 1992, str. 108–109; Mile Bjelajac, *Između vojske i politike – biografija generala Dušana Trifunovića*, Beograd 1997, str. 272; Драган Алексић, *Привреда Србије у Другоме светском рату*, Београд, 2002, стр. 313.

пешке чак из Јужне Србије. Официре су немачке власти хтеле да превозе, али су они одбили да се одвајају од својих људи и остали су да са њима деле зло и добро. Стари ђенерали ишли су пешке и сами носили оно мало ствари што им је остављено. Догодило се да је, пролазећи кроз главну улицу Ђурђева, један стари ђенерал посустао и сео на ивичњак. Одмах су му притрчала два млађа војника, подигла су га и узели да понесу његов официрски сандук. Кад је то видео немачки подофицир који их је спроводио, љутито је наредио да сваки има сам на својим леђима да носи своје ствари. И стари ђенерал натоварио је поново свој сандук на леђа и пресавијен наставио пешачење.

У самом логору, заробљеници су набијени један преко другог у примитивне бараке и живе под очајним хигијенским условима. Немају воде ни за пиће а камоли за прање и умивање. Један очевидац причао је да је на Велику Суботу видео једног официра како је шаком захватао блатњаву воду из јарка да је попије и да колико толико ублажи своју жеђ. Под оваквим здравственим приликама, код изнурених организама пешачењем и недовољном исхраном, било је могуће развијање сваке врсте епидемија.

Поступак немачких власти према овим јадним људима био је суров и нечовечан. Оне чак употребљавају силу да спрече румунско становништво да им давањем хране притекне у помоћ. Други очевидац причао је како је једна румунска сељанка донела крчаг воде и принела га бодљикавим жицама које ограђују логор. Кад је почела да дели воду заробљеницима, немачки чувар притрчао је сељанци, наредио јој је да се уклони и чизмом је ударио у крчаг и преврнуо га.

Ово своје понашање Немци нису крили. На против, они су овим хтели да покажу Румунима шта чека оне који им се успротиве и да их заплаше. Они су дозвољавали свету да посећује логор, и тако је, са румунским народом, и агент наше Државне Речне Пловидбе могао да уђе у логор и да нас извести о ономе што је видео.

Реакција код румунског народа била је међутим супротна. Он је почео да се буни. Пекаре и бакалнице које су се налазиле у улицама кроз које су пролазили Срби од једном су се празиле и све се давало заробљеницима. Секција Црвеног Крста у Ђурђеву почела је одмах са сакупљањем прилога и организовала је помоћ заробљеницима. Свет је давао шаком и капом.

Дошло је чак и до једног већег сукоба између румунских и немачких војника на главном тргу у Ђурђеву. Кад је пролазила група наших заробљеника на тргу су у гомилама стајали румунски и немачки војници и гледали. Један румунски подофицир утрчао је у једну пекару, извадио је из цепа новчаник и рекао пекару: „Ево ти све што имам новаца, дај ми хлеба.“ Пекар га је упитао за што ће му толики хлеб. Кад му је одговорио да је то за Србе, пекар му је рекао: „Ти си ми дао сав твој новац, а ја ти дајем сав хлеб

који имам у радњи.“ Хлеб је почео да се износи из радње и прве је изнео подофицир. Кад су Немци видели шта се спрема, један немачки подофицир пришао је Румуну и извикао се грубо на њега. Један румунски официр који се ту налазио узео је у заштиту свог подофицира. Како је и према њему Немац био неучтив, овакав поступак револтирао је румунског официра и он га је ошамарио. Настала је општа туча између Румуна и Немаца.

После овога Нмечи више нису спроводили наше војнике пешице већ аутомобилима. Сељаци и грађани убацивали су у аутомобиле хлебове, воће, пилиће, конзерве. Тада су их Немци почели да спроводе у затвореним аутобусима. Али су им и овде Румуни доскочили. Испред Ђурђева железничка пруга прекида главни друм. Сељаци су нанели ту доста намирница, спустили су брану и, у договору са чуварем, покварили њен механизам. Први аутобус је морао да стане, а за њим и остали. Док су Немци дизали брану они су разделили заробљеницима све намернице које су били донели.

Чим се сазнало за стање у логору код Ђурђева, Амбасадор Авакумовић отишао је код Помоћника Министра Иностранних Послова Александра Крецијана, испричао му је што му је било познато и рекао је:

– „Нисам дошао да протестујем, јер то не води ничему. Нисам дошао да се жалим јер то није обичај нашег народа. Али сам дошао да апелујем на Ваша човечанска осећања и да Вас замолим да препоручите Вашем Црвеном Крсту да прими на себе делење пакета које му Амбасада буде достављала.“

Крецијано је био узбуђен, било га је срамота што се све ово догађа на румунској територији, али није могао ништа. Обећао је да ће учинити што треба код Главног Одбора Црвеног Крста.

Ми смо одмах телеграфски тражили новаца од наше Владе. Али, чекајући одговор који нам никада није стигао, скупили смо ми чиновници Амбасаде извесну суму новаца и од ње су Госпође из Амбасаде набиле 1200 пари чарапа, 1560 пари обојака, 700 кошуља, 900 марамица, 750 пешкира, 25 kg лоја, 57.500 цигарета, 30 kg сапуна за прање, 110 сапуна за умивање, 300 kg шећера, 10 kg чаја, 175 kg сира, 70 kg сланине, 15 kg макарона, 10 kg бисквита, 25 карата за играње, 2 шаха и 50 конзерви.

Све ово разделиле су Госпође из румунског друштва које су биле чланице Црвеног Крста и које су лично, својим колима обишле логоре у Ђурђеву, Олтеници и Будешту и предале ствари нашим војницима и официрима.

Др Костинеско, Претседник Главног Одбора Црвеног Крста, Принцеза Алиса (прецртана и дописано изнад Igène) Стурза, Принцезе Жана и Лизет Гика, Принцеза Елизабета Деметра Гике, Госпођа Лиси Фратости цеано, Генерал Виктор Домбровски, Др Адолф Хениг, својим заузимањем олакшали су до некле положај ових људи.

Вредно је напоменути да је у Будешт ишла Г-ђа Фратостицеано. Кад је ушла у логор, сачекао је командант логора и скренуо јој је пажњу на одредбе Женевске Конвенције о Црвеном Крсту по којима особе које доносе пакете не сме заробљеницима ни да предају ни да од њих узимају каква писма.

Г-ђа Фратостицеано је мирно саслушала и одговорила му је да су њој врло добро познате одредбе Женевске Конвенције али да јој се чини да оне нису познате Немцима јер иначе не би могли у Румунији чувати своје заробљенике.

Друга група војника заробљених на северо-источном фронту спровођени су у Темишвар и одатле даље за Немачку.

Сви и војници и официри довођени су пешке и исцрпљени су од умора и глади. Немачке власти давале су заробљеницима 1 црни хлеб од 800 гр. дневно за 10 војника а официрима су давали мало топле воде и одвојено пројиног брашна да сваки сам за себе замеси неку врсту мамаљуге. Али ова мала количина давана им је тек кад су стигли у темишварски логор.

Патње наших заробљеника биле су неописиве и нечовечно поступање Немаца, према свему, има за циљ да уништи сву омладину и то нарочито интелигенцију која је пала у ропство.

Овим патњама су подвргавани само Срби. Хрвати су одмах издвајани и враћани у Хрватску. Словенце су пуштали кућама а чланове румунске мањине који су се задесили у војсци и били заробљени предавали су одмах румунским војним властима које су се даље о њима старале.

Према опису очевидаца, нема човека, ма које народности осим Немаца, који је видео или чуо како се поступа са нашим људима, да није био потресен до у дубину своје душе, да није заплакао чувши или видевши како немачке звери третирају људе чији је једини грех био што су устали у одбрану своје отаџбине.

Заробљеници су стизали у Темишвар без рубља, без сапуна, без најпотребнијих основних ствари за живот. Наши војници и официри стизали су изгладнели. Редовно нису ни комад хлеба окусили по 5 до 6 дана, а било их је који по 11 дана нису ни залогај хране ставили у уста. Воде нису добијали по 2 до 3 дана.

Уз пут до Темишвара, кад су могли да изиграју пажњу својих чувара, јер Немци нису хтели да им признају ни права која се признају и стоци, чували су траву и пили воду из јарака и тиме покушали да утоле глад и жеђ.

Овакав став Немаца изазвао је и код румунског становништва из околине Темишвара сажаљење према Србима и још већу мржњу према Немцима. Држање Румуна било је више но симпатично. Људи, жене и деца кришом су се прикрадали логору и, ризикујући да на лицу места буду стре-

љани, доносили су заробљеницима храну и покушавали да ублаже њихове патње.

Међу заробљеницима који су одведени у Сакалаж, близу Темишвара, налази се велики број дечака од 15 до 17 година, отргнутих од својих домова. Већина су гимназијалци. Известан број жена, мајке ове деце, успело је некаквим чудом да из Србије дође до Темишвара, да се приближи логорима и да види децу. Али, немачки стражари били су неосетљиви и према материнском болу и кундацима су терали ове јаднице.

Чим су почели заробљеници да стижу у Темишвар, организовала се, благодаревно заузимању српских мањина у румунском Банату, помоћ.

Г-ђа Бела Др Миливоја Стефановића, темишварског лекара, претседница Задруге Српскиња из Темишвара, уз помоћ Г-ђе Зое Коста, супруге бившег Народног Посланика и Округног Начелника у Темишвару, Божицара Марекића, Агента наше Државне Речне Пловидбе у Темишвару, темишварске секције румунског Црвеног Крста и Проте Слободана Костића, администратора Српске Православне Епархије у Темишвару, предузели су енергичну акцију и потпомогнути многобројним прилозима исто толико српским колико и румунским спасли многе и многе животе од сигурне пропасти.

Све је било спремно за помоћ, али су организатори овога свега тада наишли на оклоп такве мржње код Немаца да им је требало много труда, и нарочито стрпљења, док су успели да добију одобрење да пришремљену помоћ могу разделити.

Г-ђи Стефановић и Г-ђи Коста дугујемо велику благородност и признање јер је заиста, нарочито за Г-ђу Коста која је била странкиња, требало много љубави према ближњем да би се могле поднети све грубости немачких стражара и пружила помоћ онима којима је она била преко потребна.

Најузбудљивији момента био је када су се ове две племените Госпође, одупирући се најнеумеснијим нападима немачких стражара, успеле да приближе једном транспорту наших заробљеника и да им разделе припремљену храну. У том транспорту било је много официра, међу њима шест ђенерала од којих три армијска. Овај је транспорт стигао возом. У вагонима треће класе у којима је било места за 80 путника било је једно преко другог 400 официра и војника. Г-ђа Стефановић пришла је прво једном седом армиском ђенералу и пружила му је пакет са намирницама. Он се заплакао. Рекао јој је „Хвала, сестро!“ и тихо, више за себе, тако да је то Г-ђа Стефановић јева чула, додао је „Ово ми је први залогај после шест пуних дана.“

У композицији је било 26 вагона. Обилазећи целу композицију, Г-ђа Коста, ушавши у један вагон прво је пружила пакет једном вишем официру.

Овај је одговорио: „Прво овоме. Он није ставио залогај у уста већ 11 дана, а ја сам пре шест дана нешто појео.“ И заиста. Поред њега је стајао подржан од другова један висок капетан, сув као скелет, упалих очију, дуге браде, стиснутих вилица. Једва се држао на ногама, али му је из црних очију севао гнев. Био је гладан, био је изнурен, био је побеђен, био је заробљен али му урођено господство није дозвољавало да се вајка и моли.

Ове физичке патње које су биле надчовечанске још би се некако дале и поднети да није било страховитих моралних патњи. Нарочито су у том погледу били злостављани ђенерали и виши официри. Немачки спроводници непрестано се издиру на њих и на оне који хоће да им пруже нешто хране. Немачки спроводници нису се устручавали да пред окупљеним Румунима говоре, показујући на наше официре: „Ови тек не заслужују да живе. Све их треба побити као стоку!“ После овога нису изостајали ни ударци чизмама у леђа у слабине.

Покрај свега овог морал код наших људи је одличан. Став официра према војницима и њихово старање о њима је дирљиво. Они неће да се одвајају од својих људи и иду са њима пешке. Они неће да узму храну док се она прво не подели војницима.

Кроз Темишвар пролазиле су хиљаде и хиљаде заробљеника. Одбор жена српкиња, народ и Црвени Крст давали су колико су могли. Али све је ово било мало. Морало је да ову акцију помогне држава. Али и други захтев за новац који смо телеграфски послали Влади остао је без одговора.

Многи од заробљеника имали су на себи динара. Поједини немачки војници узимали су им те динаре и куповали најпотребније ствари рачунајући им динар ал пари са румунским лејом. Клириншки курс, који је за нас био врло неповољан, био је 3 леја и 15 бани за један динар а стваран курс на слободном тржишту испод кога се није могао набавити наш новац, између 6 и 7 леја за један динар.

Отишао сам 12. маја код Гувернера Народне Банке Отулеска и, извињавајући се што долазим код њега после прекида дипломатских односа, изложио сам му како Немци пљачкају наше заробљенике. Позвао сам се на његова човечанска осећања и умолио га да Народна Банка може куповати ове динаре у ограниченој количини и тиме помоћи српским заробљеницима.

Отулеско, са којим сам и иначе био добро, примио ме врло љубазно. Одмах је позвао једног од својих директора и наредио му је да се известе филијале у Ђурђеву и Темишвару да од наших заробљеника могу куповати динаре, с тим да целокупна сума не буде већа од 200.000 динара и то по великодушном курсу од 2 леја за 1 динар. Морао сам му се и на овом захвалити.

Трећа група наших заробљеника која се налазила у Румунији било је цивилно становништво села Сипа.

10. априла стигли су у Букурешт Милутин Милошевић и Јовановић, чиновници Ђердапске Администрације у Пршави. Њима су немачке власти забраниле да више долазе у канцеларију и они су побегли из Оршаве и, као резервни официри дошли да нам се јаве.

Они су нам причали да су Немци, на дан 6, априла, са румунске обале, пуцали на (...) и да су истог јутра препадом заузели Сипски канал који је бранило свега неколико војника. Одмах затим напали су и село Сип у коме се налазило и неколико трећепозиваца. Оно мало војника који су се налазили у селу повукли су се ка унутрашњости и са њима је пошло и све здраво мушко становништво. Кад су Немци ушли у село, покупили су све страце, жене и децу и шлеповима су их превезли у Оршаву. Међу њима је било и болесника као и две жене које су се дан раније биле породиле. Сви ови људи преведени су голи и боси и смештени су у зграду која се зове „Контумац“ и која је, у турско доба, служила за карантин. Немци никоме нису дозвољавали да прилази овој згради. Кад су 9. априла у вече Милошевић и Јовановић напустили Оршаву, ови људи били су још у Оршави. Шта је после са њима било, непознато нам је јер румунске власти никад нису хтеле да признају да је румунска територија уступљена Немцима и за смештај цивилног заробљеног становништва. Амбасада је тада хтела да преко Црвеног Крста пошаље тим јадницима мало новца, јер ни сам Црвени Крст није био обавештен да се у Оршави налази интернирано цивилно становништво једног српског села.

Неколико дана пре тога, 7. априла, сутра дан по немачком нападу, пред зору је zazвонио телефон у мом стану. Звала ме Г-ђа Александра Гавриловића, Претседника Удружења Југословена Настањених у Румунији. Онако буновном ми је саопштила да су пре 10 минута из Управе Града дошли по њеног мужа, да су у његовом присуству извршили кратак претрес куће и да су га одвели. Очајна жена молила је да одмах интервенишемо. Умирио сам је мало и рекао сам јој да у 4 ч. изјутра не могу ништа учинити, али да ће Амбасада, чим изјутра почне рад у Управи Града видети у чему је ствар.

Изјутра рано сазнао сам да је исте ноћи ухапшено још 15 виђенијих чланова неше колоније међу којима и Тома Димчевић бивши Претседник и румунски држављанин Богољуб Писарев, Србин из Баната који је на румунски језик превео сва дела Јована Дучића, бившег Амбасадора.

Говорио сам телефоном са Управником Града који ми је рекао да се води истрага и да ће сутра дан сви бити пуштени. Како се ово није обистинило. Како до 8. априла нико није пуштен, Амбасадор Авакумовић ишао је код Александра Крецијана, Помоћника Министра Иностраних Послова да протестује. Овај му је одговорио, пошто се распитао, да су поменути Југословени ухапшени у интересу јавне безбедности и да ће учинити све

што до њега стоји да буду пуштени. Дозвољено је једном чиновнику Амбасаде да их посети. Гавриловић и другови изјавили су да још нису испитивани, да се не осећају кривима и да се са њима лепо поступа.

На поновну интервенцију, после неколико дана, речено нам је да ће истог вечера они бити спроведени возом са још неким странцима у концентрациони логор у Таргу Жиу. Одобрено је једном чиновнику Амбасаде да их пред полазак може видети на железничкој станици. На станицу сам ишао лично ја. Воз је био пун интернираних странаца али нигде није било наших. Кад је и по трећи пут протестовано, Александар Крецијано рекао је Амбасадору да је по среди била забуна, да су они другим возом одведени у Таргу Жиу и да се извињава што ме погрешно обавестио и узалуд мучио да идем на станицу.

Кад смо 7. маја прекинули дипломатске односе са Румунијом, тражили смо да се овим људима дозволи да пођу са нама. И ако је то Амбасадор Авакумовић обећао, ми смо отпутовали а Александар Гавриловић, Тома Димчевић и 14 другова остали су у концентрационом логору.

У Румунији смо за нама оставили и пет наших авијатичара. Они су из Скопља кренули преко Бугарске за Русију. Нестало им је горива и били су приморани да се спусте у Констанци. Један је карбонизиран. Пет су спашени и одведени су у војну болницу где им је указана свака нега. Румунске локалне власти биле су необично предусретљиве. Дозволиле су нашем Војном Изасланику да их обилази и да им однесе новаца. Нарочито се о њима старао пуковник Адриан Димитрију, Командант Коњичког Пука Југословенске Краљице Марије. Његови официри стално су их обилазили и носили понуде. Због тога је, на захтев Немаца, пуковник Димитрију, који је годинама командовао овим елитним пуком смењен. Четири авијатичара су лакше рањена и после неколико дана су већ били ван постеља. Пети, један млади потпоручник, мислим Словенац, био је сав изгорео по леђима. Његове су опекотине биле врло тешке природе. Стално је морао да лежи на трбуху и не верујем да је остао жив. И за ове официре, Војни Изасланик тражио је од Министра Војске новаца, али је и овај захтев остао без одговора.

Оставили смо за нама и 10 мртвих авијатичара. Једног у Констанци а девет у сеоском гробљу близу Кампулунга.

Ако се не вaram овај је авион пао у околини Кампулунга 10. априла пред вече. То је био Dornier тромоторни и имао је посаду од 9 људи. Изгледа да је залутао, летећи према једном брегу ударио је у косу, пао. Ово је изазвало експлозију и 9 младих авијатичара разнето је.²⁹

²⁹ У удесу авиона код Кдешти Деала у Румунији погинули су следећи припадници 3. ваздухопловног бомбардерског пука, 208. ескадриле: потпоручник Миленко Ђ. Тошић пилот, наредник Стојан Н. Пуљевић радиотелеграфиста, наредник Чедомир М. Ратковић, механичар, цивилни механичар Крсто Инић, наредник Миленко Р. Грујевић, радиотеле-

Румунске власти су нам 11. априла у вече јавиле за ову несрећу. Војни Изасланик Генералштабни пуковник Франце Стропник и ја отишли смо 12. априла изјутра колима на лице места. Слика је била језива. Брдовит предео био је присут свежим снегом који је падао цело јутро и ако је била половина априла. Блага коса која служи као пашњак оближњем селу пресечена је местимице дебелим храстовима и витким боровима. У тој питомој природи, на површини од можда једног квадратног километра леже десетине хиљада парчади алуминијума и гвожђа. То су остаци велике југословенске птице која је два дана раније поносно узлетела да брани југословенско небо. Ту леже, умрљане у блато откинуте полуглаве, руке, ноге, крваво комађе меса уз које је још прилепљено по које парче сиво-плаве ваздухопловне униформе. Преко неких грана висе дугачка крвава црева, уз једно стабло прилепљен је на метар од земље један део бубрега, о једној сувој грани виси задњи део једне човечије главе. Мало даље један потпоручничка еполета а поред ње нешто крваво што личи на труп. Поред тога укочена и усправљена, полузакопана у земљу једна жута рука воштане боје, међу прстима грчевито стеже парче волана и пркосно га показује небу у одбрану којег је и пала. Пуковник Стропник, војни лекар – који је, о ироније, дошао да утврди смрт а не може да утврди ни коме делу тела припадају крвава парчада –, срески начелник, један румунски ваздухопловни мајор, судски официр и ја гологлави немо шетамо и са очима пуних суза гледамо ове остатке који су још пре два дана били јунаци неба. Од једном се оклизнем и задржим се једва на једном дрвету. Био сам стао на парче људске цигерице.

У сред овог поља лежало је једино нетакнуто само једно велико авионско крило на коме се издалека видела југословенска тробојка.

Како идентификација лешева није била могућа, то смо се прекрстили, бацили још један поглед на ову страшну слику и сишли смо у село да нађемо свештеника и да се споразумемо за сахрану. Наредио сам да се авионско крило пренесе на гробље и да се стави позади гробова како би ови младићи одспавали свој вечни сан под заштитом заставе ради које су дали своје животе. Сахрана је обављена 14. априла. У име Амбасаде присуствовали су пуковник Стропник и Саветник Миливоје Гавриловић.

графиста, наредник Војислав Б. Рајчевић, радиотелеграфиста и непознати ваздухопловац, као и пропадници 210. ескадриле: потпоручник Божидар Р. Радивојевић, извиђач и цивилни механичар Божидар Ј. Ђурашевић. У удесу код Мамаје погинули су припадници 7. ваздухопловног бомбардерског пука: потпоручник Милан Ј. Продановић, резервни поручник Јосип Ј. Грљ, пилот и наредник Степан П. Кнежевић, бомбардер. У ваздушној борби код Арада погинули су припадници 11. самосталне ваздухопловне групе за даљно извиђање из 21. ескадриле, пилот Обрад Р. Милићевић, потпоручник Сретен Г. Глишовић, извиђач и радиотелеграфиста Крсто Р. Ђукић. Из исте ваздухопловне групе али из 22. ескадриле у ваздушној борби код Темишвара погинули су капетан II класе Боривоје М. Миловановић, пилот, поручник Михајло П. Кусовац, извиђач и наредник Драгољуб Р. Никодијевић, радиотелеграфиста. [POGINULI PRIPADNICI VVKJ I PV-APRILSKI RAT](http://www.airserbia.com/vvkj/index.php?str=poginuli_aprilski_rat)

Кад су дошли у цркви су већ стајали постројени пред олтаром девет мртвачких сандучића. Жене и девојке из овог малог, у брдима изгубљеног, румунског села, замењујући мајке и сестре погинулих авијатичара покупили су све делове тела који су се дали покупити. Побожно су умиле ове људске остатке и ставиле их у девет ковчега. Девет снажних младића пошло је заједно у борбу, девет другова нашло је заједно смрт, раскомадани остаци девет тела леже измешани за вечита времена у девет ковчега. Она једна згрчена рука и даље држи комад волана. Цело село је у Цркви и пред портом. Ту су и претставници војних и грађанских власти. Сеоски свештеник у мантији од белог сукна коју носе свештеници у том планинском делу Румуније, преко које се сијала богато везена одежа, одслужио је опело. Румунске сељанке превукле су преко унакажених лешева везене покрове које су румунске сеоске девојке својим грубим али вештим прстима изаткале и извезле. Сандуци су затворени. Прекривени су пољским цвећем. Тада је румунски свештеник изашао пред амвон и рекао: „Заветујем се претставницима Југославије да ћемо моји сељаци и ја верно чувати остатке ових дивова који су погинули бранећи Отаџбину од непријатеља човечанства Адолфа Хитлера. Реците женама, мајкама, сестрама и кћерима ових витезова да ће се наше жене, мајке и сестре и кћери старати о овим гробовима и да ће их китити цвећем. Чуваћемо ове гробове док не победе они на чијој је страни правда. А тада, ако будете хтели, можете их пренети у још већу и ослобођену Југославију.“ Ове речи изговорио је румунски свештеник у окупираној Румунији, у селу у коме је дан раније била и немачка ваздухопловна истражна комисија. Сви присутни су плакали.

Тада је пришло 18 снажних сељана у свечаним народним оделима. Подигло је ове сандучиће и изнело пред Порту. Образован је спровод. Девет сељака носило је девет тањира са житом, затим су долазили ковчези и за њима цело село. На специјалном месту на гробљу ископано је у једном делу девет рака. Спуштено је девет сандука. Укопано је девет крстача а позади је гордо стајало усправно положено крило велике птице која је ове Југословене довело у Румунију. Државна кокарда видела се из далека. Почасна чета опалила је почасни плотун и народ је напустио гробље.

Кад смо 7. маја прекинули дипломатске односе са Румунијом имали смо у каси још 645.000 леја државног новца. Амбасадор Авакумовић наредио је да се бар он сав раздели заробљеницима. Дато је 145.000 леја за лечење и издржавање рањених авијатичара у Констанци, 300.000 леја послано је за заробљеничке логоре у околини Темишвара а 200.000 за логоре у Ђурђеву, Олтеници и Будешту.

За оволики број људи, за овако велику беду, ово је била кап воде бачена уморе, али нисмо могли дати више но што смо имали.

Покрај свих других понижења која је Румунија претрпела од Немаца, она је послужила и као велика апсана за заробљене српске војнике.

Али је румунски народ потпуно опрао са себе ову наметнуту љагу својим не само држањем већ и отвореним радом и помоћу коју је пружао овим невољницима. Румунске мајке саосећале су мајкама оних који су лежали по логорима.

Румунска Влада, не могавши ништа, није ништа ни хтела да учини за наше заробљенике. Она је желела победу Немачке и потпомагала је до крајњих граница. Румунска Народна Банка на ситно је чак зарађивала на овим људима лишеним слободе. Али је за то народ свесрдно давао. Било је доста случајева бегства. Поједини Румуни су, чак и по цену својих живота, преоблачили ове бегунце, крили их и, својим колима, превозили их под гомилом котарица или асура из једног места у друго.

Са личне тачке гледишта самих заробљеника боље је за њих што су доведени у Румунију. Ту ће бар код становништва наићи на самилост, љубав и разумевање. Многи од њих, како се говорило, радиће као пољопривредни радници код Румуна јер је Немцима то потребно да све њиве буду изоране и посејане. У Немачкој, међутим, поврх све муке и невоље, они би стално осећали анимозност околине.

Овако ће, нема сумње, резоновати сви официри који буду остали у Румунији, али се бојим да ће војници, после рата, отићи својим кућама са уверењем да је Југославија из Румуније нападнута, да су они који су устали у одбрану своје домовине, кад су побеђени, доведени у ропство у Румунију.

И, у вече, кад поред ватре ови ратници буду седели у својим домовима и чарали своја огњишта, кад буду причали својој деци о ратовању са Немцима, успомена на заробљеништво проведено у Румунији бојим се, остаће као жаока у будућим југословенско-румунским односима.

Freetown, 13. септ. 1941
H. M. T. Sobieski³⁰

³⁰ „Sobieski“ је пољски брод који је британски адмиралитет користио за транспорт трупа (H. M. T. - His Majesty's Transport).

ПРИКАЗИ Reviews and Critiques

Laszlo Borhi,
Hungary in the Cold War 1945–1956.
Between the United States and the Soviet Union,
Central European University Press,
Budapest, New York, 2004, p. 352.

Период хладног рата трајао је у Европи више од четрдесет година и за то време није било ниједне земље која на неки начин није била увучена у драматична збивања која су повремено читав свет доводила на ивицу глобалног сукоба од кога су, као од коначног уништења читаве људске цивилизације, страховали многи и на Западу и на Истоку. Изузетак у том смислу није представљала ни Мађарска. Она је у том периоду била јасно сврстана у блок земаља које „граде социјализам“ и под вођством СССР-а суделовала у многобројним кризама хладног рата. Међутим, начин на који је она укључена у тај блок земаља, мотиви који су до тога довели, однос мађарског руководства према Совјетском Савезу и обратно, однос Мађарске према „другој страни“ (тј. Западу), као и економска позадина мађарског битисања у оквирима такозване „совјетске империје“, представљали су до скоро у највећој мери непознаницу како за стручну јавност тако и за све оне који показују занимање за историју хладноратовског периода. Та и многа друга питања представљају у суштини окосницу анализе о Мађарској у хладном рату од 1945. до 1956. коју је 2004. године објавио Ласло Борхи, научни сарадник у Историјском институту Мађарске академије наука.

Да би одговорио на та и многа друга постављена питања, донео нова тумачења одраније познатих чињеница и евентуално оповргао нека од уврежених мишљења у вези са темом коју је истраживао, Ласло Борхи се окренуо најважнијим архивима у Будимпешти, Москви, Вашингтону и Паризу, објављеним историјским изворима, као и релевантној литератури. У Москви је истраживао у Спољнополитичком архиву Руске Федерације и у Руском центру за чување и проучавање докумената, у Паризу у Архиву Министарства иностраних послова Француске, у Вашингтону у Националном архиву и Националном безбедносном архиву а у Будимпешти у Државном архиву Мађарске и Политичко-историјском архиву.

Текст књиге организован је логично и третира одређене проблемске целине које су обрађене у појединачним поглављима. Поред информативног увода који се бави општим питањима совјетског присуства у Источној Европи после Другог светског рата и „одговором“ САД-а на изазове који су настајали с тим у вези, књига садржи шест поглавља, закључак, списак коришћених извора и литературе и именски регистар.

Прво поглавље *We Do Not Wish to Move a Finger* бави се положајем Мађарске непосредно пред почетак Другог светског рата, током њега и нарочито током последње фазе рата који је за Мађарску окончан совјетском окупацијом. Ласло Борхи зналачки подвлачи све стратегијске разлоге који су у предвечерје рата Мађарску определили за савезништво са Трећим рајхом али значајну пажњу посвећује и покушајима регента Миклоша Хортија да већ после Хитлеровог пораза надомак Москве, тачније од 1942. године, успостави контакт са западним савезницима у намери да испослује евентуални сепаратни мир који би Мађарску поштедео онога чега се највише прибојавала – уласка совјетске војске на њену територију. Све наде тадашња конзервативна мађарска елита која је била на власти полагала је у отварање другог фронта на Балкану или на Јадранским обалама који би довео до тога да басен Дунава и Карпата окупирају западни савезници пре него што тамо стигну Совјети. Међутим, ни на једној савезничкој политичкој конференцији на врху током Другог светског рата ова идеја није добила подршку па је и судбина Мађарске била одлучена. Борхи прецизном анализом показује да је основни разлог за такво поступање Америкаца и Британаца према Мађарској њен геостратегијски положај у Европи који није био од великог значаја за западне савезнике и који није могао да се упореди са значајем, на пример, Аустрије, у чијем случају није дозвољена искључиво совјетска окупација. Сумирајући ово поглавље Ласло Борхи јасно каже да се на примеру Мађарске види како је Совјетски Савез „профитирао“ на окренутости Велике Британије Медитерану и америчком пропусту да рат заврши онолико брзо колико је то било могуће.

Два наредна поглавља, друго *The Myth of Democracy* и треће *The Communists Take Over* баве се процесом освајања власти комуниста, анализом механизма совјетизације Мађарске у првим годинама после Другог светског рата, као и деловањем дипломата САД-а у Мађарској у то време. Ласло Борхи све ове процесе посматра у својеврсном троуглу Будимпешта – Москва – Вашингтон и настоји да дође до одговора на многа питања, од којих најважнијим сматра оно које се тиче самог порекла совјетизације. Тачније, да ли је совјетизација Мађарске била само део општег совјетског курса експанзије инспирисаног идеолошким и империјалистичким мотивима, да ли је она била резултат Стаљинових потреба да осигура безбедност СССР-а или чак последица експанзионистичке али истовремено и злонамерне или непромишљене америчке политике. Исправно констатујући да је совјетска тактика када је у питању било освајање власти локалних комунистичких партија у Источној Европи и начин наметања совјетизације тамошњих друштава била различита од земље до земље, Ласло Борхи сматра да је у случају Мађарске пресудило то што је у поређењу са другим источноевропским земљама (а нарочито са Бугарском и Румунијом) посматрачу са стране изгледало да је улога коју играју комунисти релативно ограничена и да је њихова акција на неки начин сузбијена. Међутим, уз неограничену помоћ Совјета, који су се тамо већ налазили као окупациона сила, и уз уздржано понашање америчких дипломата у Будимпешти, који нису били спремни да зарад Мађарске кваре односе са Москвом, мађарски комунисти предвођени Мађашом Ракошијем обрели су се на власти.

Четврто поглавље *The Merchants of the Kremlin* представља важан домет Борхијевог текста јер исправно указује на веома битну а до сада готово потпуно занемарену компоненту совјетизације Мађарске, па и свих других источноевропских држава. Реч је заправо о „економској компоненти“ совјетизације, тачније о

процесу економске пенетрације СССР-а у Источној Европи, и о њеном значају за СССР у економском смислу. Борхи истиче да су као највероватнији разлози совјетизације источноевропских земаља у литератури најчешће помињани идеологија и безбедност али не и економија, на коју он скреће пажњу, не као на изолован феномен већ као на једну од компоненти која је, уз поменуте (попут идеологије и безбедности), представљала покретачку снагу совјетске доминације. Он такође истиче и чињеницу да је СССР зналачки користио економску пенетрацију постижући при том два циља истовремено: са једне стране трговински уговор са Мађарском, сачињен тако да фаворизује совјетску страну, обогаћивао је совјетску економију и обезбеђивао јој неограничен приступ свим природним ресурсима земље, а са друге стране успостављањем контроле над мађарском привредом и рударством истраго је Мађарима из руку економску полугу независности, чиме је још више учвршћивао свој доминантан положај. Насупрот совјетској економској пенетрацији стајала је апсолутно неуспешна америчка политика, која је, и поред тежње да повећа своје инвестиције, у првој деценији после Другог светског рата доживела да након национализације остане и без њих и без икакве надокнаде за национализовану имовину. И на примеру економије, Борхи је показао да није морало бити тако, с обзиром на то да у суседној Аустрији Американци нису дозволили сличан развој догађаја.

У петом поглављу *Empire by Coercion*, Ласло Борхи се бави анализом својеврсне совјетске „технологије владања“ Мађарском као сателитском земљом уочавајући мноштво облика и појава које су манифестовале и документовале совјетско наметнуто присуство у тој земљи. Аутор се у овом делу текста нарочито бави мотивима који су нагнали СССР да примени општу униформност у свим народнодемократским земљама крајем четрдесетих и почетком педесетих година прошлог века и уједно нуди могуће одговоре. Он сматра да је за потпуно копирање совјетског политичког, друштвеног и економског система у свим источноевропским земљама, па и у Мађарској, „одговорно“ дугогодишње совјетско искуство једине комунистичке земље у свету. Борхи на овом месту разматра и однос мађарских власти са Москвом, као и однос Москве према Мађарској као сателитској земљи која је, ради очувања имиџа СССР-а, формално задржала све атрибуте независне државе иако је у стварности била лишена самосталности. Као куриозитет он констатује и да такав однос двеју земаља није био ни у најмањој мери кодификован тј. остао је без икакве правне основе. Једном речју, ниједним међународним уговором или споразумом Мађарска се није била обавезала на такву позицију према СССР-у, а ипак је у таквом положају остала више од четрдесет година.

Шесто поглавље књиге, *Containment, Rollback, Liberation or Inaction*, у потпуности је посвећено америчкој политици према Мађарској у периоду од 1945. до 1956. године. То подразумева анализу саме америчке политике према Мађарској као једној од сателитских источноевропских земаља али и анализу мађарско-америчких билатералних односа и односа САД-а и СССР-а и америчке политике према читавој групи земаља под совјетском доминацијом. За Ласла Борхија најупечатљивији утисак, када је у питању америчка политика према Источној Европи у анализираним периоду, јесте њена контрадикторност. Са једне стране, САД је охрабривао „опозиционо“ деловање Мађарске и чинио све на психолошком плану да међу Мађарима опстане идеја независности и слободе док је, са друге стране, историја америчко-мађарских односа у то време пуна инерције и нечињења са америчке

стране. Устручавање САД-а да нешто покрене у Мађарској најчешће је било резултат жеље да се не кваре односи са СССР-ом и не улази у дубље сукобе. Последица тога било је вишедеценијско остајање Мађарске, али и других источноевропских земаља, у совјетском „лагеру“. Најзад, за Борхија је управо период совјетске интервенције у Мађарској 1956. показао праву природу америчке политике према Мађарској и Источној Европи уопште.

Занимљив текст књиге, после шест поглавља, има и веома студиозно урађен закључак који не представља пуку рекапитулацију ауторових ставова изнетих на претходним страницама, већ више својеврсан мали есеј о Мађарској у једном од најинтересантнијих периода хладног рата, феномена који је на целој планети био присутан у готово читавој другој половини 20. века.

Најзад, и технички лепо опремљена, књига Ласла Борхија представља велики помак у историографији о хладном рату, која последњих година добија све више и више делатника спремних да се ухвате у коштац са изучавањем тако комплексног феномена са чијим последицама живи и због чијих последица се и дан данас мења савремени свет. Нудећи нови прилаз осетљивој теми, тражећи нове одговоре на давно постављена питања и задржавајући увек висок ниво критичности, Ласло Борхи се својом књигом *Мађарска у хладном рату 1945–1956. Између Сједињених Америчких Држава и Совјетског Савеза* на најбољи начин препоручио стручној публици, а узимајући у обзир веома леп стил изражавања и јасноћу формулација, и такозваном „обичном“ читаоцу који би могао бити заинтересован за историју Мађарске у једном веома деликатном периоду њеног трајања. Посебну вредност књига Ласла Борхија има за наше читаоце и историографију будући да је Мађарска нама суседна земља, коју нажалост, не познајемо довољно.

Мр Владимир Љ. ЦВЕТКОВИЋ

Jan Pelikán,
Jugoslávie a pražské jaro,
Praha, 2008, 377 str.

Др Јан Пеликан, професор Филозофског факултета Карловог универзитета у Прагу, проучава југословенску историју, југословенско-чехословачке односе и историју југоисточне Европе више од две деценије. Као добар познавалац историје Југославије и њене историографије, са знањем српскохрватског језика и богатим искуством истраживања у југословенским архивима, Јан Пеликан наставља лепу традицију проучавања југословенског и српског простора, народа, државе, прошлости, језика, културе коју су зачели чешки слависти још пре више од два века. О овим темама до сада је објавио више монографија (*Hospodářská spolupráce Československa s Jugoslávií v letech 1945–1949*, Praha, 1990; *Jugoslávie a východní blok 1953–1958*, Praha, 2001; *Národnostní otázka ve Svázove republice Jugoslávií. Geneze – vývoj – perspektivy*, Praha, 1997; *Dějiny Jugoslávie 1918–1991*, Praha, 1994, (koautor); *Dějiny jihoslovanských zemí*, Praha, 1998, (koautor); *Dějiny Srbska*, Praha, 2004 (koautor)) и више од педесет научних чланака и студија. Објавио је и преко сто текстова у чешкој штампи о савременим политичким и друштвеним догађајима у југоисточној Европи. Књига *Jugoslávie a pražské jaro* је последња Пеликанова моногра-

фија о југословенско-чехословачким односима и посвећена је Прашком пролећу и односу Југославије према догађајима у Чехословачкој крајем шездесетих година 20. века.

Књига садржи увод, 12 поглавља, закључак на чешком, енглеском и српском, попис извора и литературе, као и именски регистар. Како је сам аутор нагласио у уводу, међународни контекст Прашког пролећа је до сада остао недовољно истражен у чешкој историографији и свео се углавном на проучавање односа између Чехословачке и СССР-а. Тако су научна сазнања о међународним околностима чехословачке историје 1968. и 1969. године остала и четири деценије касније доста скромна, као што су скромна и знања о билатералним односима Чехословачке и других држава у овом периоду. Ова чињеница још више даје на значају монографији Јана Пеликана.

Мада је у центру пажње аутора однос Југославије према Прашком пролећу, ова монографија хронолошки покрива целу седму деценију 20. века, јер је аутор анализирао и спољнополитичке погледе Југославије и унутрашњу ситуацију у земљи током тог периода. Посебно је истакао значај поправљања југословенско-совјетских односа почетком шездесетих, нагласио важност Брозове посете Москви и југословенско-совјетске односе ставио у контекст најважнијих међународних догађаја тог времена, попут блискоисточне кризе 1967. Наглашена је и пажња са којом су из Москве праћени најважнији догађаји у Југославији, као што је био пад Ранковића, истакнута економска и војна сарадња Југославије и совјетског блока (СССР је 1965–1967. дао Југославији кредит од 250 милиона долара, а кредити су узимани и у Чехословачкој и у Пољској; само током прве половине 1967. Југославија је набавила у СССР-у оружје у вредности од 48 милиона долара). Са друге стране, Југославија је била земља економске кризе и отвореног националног питања, а све то у једном, како га Пеликан назива, „модификованом стаљинистичком систему“.

Промене које су се дешавале у Чехословачкој почетком 1968. у Београду су праћене са опрезом. Опрезно се наступало и у Прагу у политици према Југославији. Разлог је био страх Титовог и Дубчековог режима да би интензивнију сарадњу Југославије и Чехословачке у Москви протумачили као нарушавање совјетске интересне сфере. Зато су се у Југославији уздржавали од отворене подршке антистаљинистичким тенденцијама у Чехословачкој, па је и Диздаревић приликом посете Прагу опрезно говорио о томе да су догађаји у Чехословачкој били „потврда виталности социјализма и одраз демократских традиција КСЧ-а и чехословачког друштва“. Чехословачки врх се, пак, на састанку комунистичких партија у Будимпешти (фебруар–март 1968) оградио од антијугословенских делова резолуција усвајаних у Москви приликом саветовања 1957. и 1960, али у сарадњи са Југославијом није смео да иде даље од тога из страха од реакције Москве, и конзервативног дела КСЧ-а. Прорепорформски делови чехословачког врха су очекивали подршку Југославије, мада су се истовремено плашили последица отворених симпатија из Београда, јер би их из Москве могли оптужити за сарадњу са „југословенским ревизионистима“.

За то време, у Москви је испланирано да се Титова посета азијским земљама искористи за сусрет делегација двеју земаља на највишем нивоу при чему би догађаји у Чехословачкој били једна од кључних тема разговора. Из рада професора Пеликана наводимо три веома важна елемента ових разговора одржаних крајем

априла 1968: Брежњев је врло негативно оценио развој ситуације у Чехословачкој; Брозови саговорници су упутили упозорење да би догађаји у Чехословачкој могли негативно да утичу не само на ситуацију у суседним социјалистичким земљама него и у Југославији; одлучно Брозово одбијање да је тако нешто могуће („код нас се такви ексцеси не могу појавити“). Са друге стране, југословенско руководство, које је у великој мери своју снагу заснивало на успешном отпору совјетском притиску крајем четрдесетих година, није могло ни да јавно подржи совјетски притисак на Чехословачку. Тако је југословенска политика била „двосмислена, променљива, неодлучна, опрезна“, што се видело и на састанку партијског врха 20. маја на коме су сумирани резултати разговора са совјетском делегацијом и на коме су само Никезић, Милосавлевски и Црвенковски изнели позитивне утиске о дешавањима у Чехословачкој, док је у излагањима осталих руководилица провејавао и страх да ће догађаји у Чехословачкој кренути у смеру сличном онима у Мађарској и Пољској. Југословенски врх се трудио да у односима са Москвом избегава дискусије о ситуацији у Чехословачкој или да се на било који начин противи совјетском притиску на Чехословачку. Југославија се уздржавала од разговора о Чехословачкој чак и са представницима других земаља, са изузетком Румуније, са чијим је вођом Чаушескуом Броз разговарао крајем маја и почетком јуна и о приликама у Чехословачкој. Аутор наводи да је још већи опрез према Прашком пролећу наступио у врху СКЈ после студентских демонстрација у Београду, када су се чак и либералније оријентисани руководиоци уплашили да би пут којим је Чехословачка кренула могао водити ка анархији и хаосу. За Југославију су после демонстрација студената реформе у Чехословачкој биле показатељ шта се може десити када развој друштва измакне контроли бирократског партијског апарата.

Међутим, професор Пеликан показује да је до промене у југословенско-чехословачким односима дошло на прелому између прве и друге декаде јула, када је порастао притисак СССР-а и земаља Варшавског пакта на Чехословачку и када се над њом надвила опасност совјетске војне интервенције. То је био разлог да Југославија напусти опрезни приступ и пасиван став према процесима у Чехословачкој. Аутор је исцрпно изложио разлоге за промену у односима југословенских и чехословачких власти, прецизно и изнијансирано показао да су у врховима обеју партија постојале различите струје са својим погледима на актуелна дешавања у Чехословачкој и југословенски однос према њима и спољнополитичке потезе обеју земаља ставио у контекст унутрашње ситуације у њима. У одговору на совјетску поруку од 11. јула, Југославија је 14. јула истакла приврженост немешању у унутрашње ствари независних држава и нагласила да је развој Чехословачке ствар КСЧ-а и чехословачке радничке класе. Аутор је закључио и да су совјетски притисак и интервенција одложили обрачун са либералнијим делом СКЈ, па је тако каријера Никезића, Црвенковског, Тодоровића и др. продужена за још пар година. Посебно пажњу аутор је посветио посети Јосипа Броза Прагу од 9. до 11. августа 1968. истичући разлику између очекивања чехословачке јавности, погрешне слике коју је та јавност имала о политици југословенског вође, његове прагматичне политике и очекивања чехословачког врха. Из његовог излагања видимо да је посета на неки начин дошла прекасно (после сусрета представника земаља Варшавског пакта, осим Румуније, и чехословачких представника у Братислави и сусрета совјетске и чехословачке делегације у Черни на Тиси). Са разговора у Прагу, на коме је чехословачка делегација наступала уздржано, а југословенски вођа показивао обзир

и према чехословачкој и према совјетској страни, Броз је понео утисак који га је могао учинити задовољним – да су отклоњене две основне претње које су могле наступити као последица реформи у Чехословачкој: совјетска војна интервенција која би дестабилизovala југословенски међународни положај и неконтролисана либерализација чехословачког друштва чији би одјек у југословенској јавности могао да ослаби његову ауторитарну власт.

Супротно очекивањима која је Броз понео из Прага, СССР је окупирао Чехословачку 21. августа 1968. године. После изненађења и забринутости за судбину своје земље изазваних совјетском агресијом на Чехословачку, југословенски врх је дефинисао своју политику у којој је однос према реформама у Чехословачкој био много мање важан од потребе очувања коректних односа са СССР-ом, као што је то уосталом било и до совјетске агресије. Из монографије Јана Пеликана виде се основни циљеви југословенске политике после совјетске агресије: осуда агресије, уверавање да ће Југославија у случају напада бранити своју независност, уздржавање од потеза који би могли да наруше односе са СССР-ом и консолидација сопствене власти, што је значило и борбу против појава означених за непријатељске – „империјализма“ и „стаљинизма“ (информбирооваца). У циљу ненарушавања добрих односа са Москвом, Југославија је утицала и на омекшавање става Румуније, која није учествовала у окупацији Чехословачке и која је много јасније осудила совјетску политику него што је то учинила Југославија. Истовремено, југословенски медији су морали да смање интерес за догађаје у Чехословачкој и да извештавање углавном сведу на преношење званичних ставова власти у Прагу. Југославија је прагматичан приступ испољила и према четворици чланова чехословачке владе које је окупација њихове земље затекла у Југославији (међу њима су били и министар спољних послова Хајек и потпредседник владе Шик). Аутор је показао да је Југославија одбацивала сваку помисао о стварању чехословачке емиграције у Југославији или примању емигрантских чехословачких комуниста на Институт за историју радничког покрета, посебно после совјетско-чехословачких разговора у Москви 23. августа и московског протокола.

Последњу трећину монографије Јана Пеликана представља опис југословенско-чехословачких и југословенско-совјетских односа после окупације Чехословачке и московског протокола. Упркос жељи југословенског руководства, пре свега Јосипа Броза, да се клони потеза који би испровоцирали реакцију СССР-а, совјетски врх није крио незадовољство југословенском осудом окупације Чехословачке, боравком чланова чехословачке владе у Југославији после окупације и критиком совјетске политике у југословенској штампи. Стога су односи двеју држава погоршани, совјетски притисак је појачан, СССР је одложио посете неколико југословенских невладиних делегација, као и економску размену, а оптужбе против Југославије изнео је и у вербалној ноти коју је амбасадор Бенедиктов прочитао Јосипу Брозу приликом нимало пријатног сусрета на Брионима 30. августа 1968. Три дана касније, 2. септембра, о односима са СССР-ом и уопште о спољној политици земље расправљао је и ЦК СКЈ. У оштрој дискусији поново су до изражаја дошле несугласице унутар партијског врха, јер се више учесника у дискусији није сложило са Брозовим помирљивим односом према Москви. Следећи југословенски корак био је одговор на совјетске оптужбе саопштене 30. августа, одговор у коме је још једном поновљено неслагање са окупацијом Чехословачке, али је и истакнута приврженост московском протоколу и понуђен сусрет на највишем нивоу. Совјет-

ске оптужбе су одбачене, али је укупни утисак била жеља за незамерањем СССР-у. Ипак, југословенско-совјетски односи су ускоро поново кренули у правцу смиривања и били су почетком 1969. много бољи од југословенско-чехословачких. Наиме, стални страх власти у Прагу да би добри односи са Југославијом могли наићи на негодовање Москве и сумња у Београду у успех реформског курса у Чехословачкој, посебно у месецима после окупације, водили су ка још већем удаљавању Прага и Београда. Чехословачка је из Југославије могла добити евентуално симпатије, али не и стварну помоћ и подршку. Иако није престајала да се залаже за поштовање суверенитета и повлачење окупационих војски са територије Чехословачке, њена судбина била је за Југославију решена московским протоколом. Тако су везе између двеју држава до почетка 1969. биле скоро сасвим прекинуте. Када је КСЧ по налогу Москве одбио учешће на IX конгресу СКЈ, југословенским властима је морало бити јасно да Чехословачка незадрживо граби ка обнови неостаљинистичког режима и да је после окупације потпуно потчињена политици СССР-а, али им је отворено негодовање чехословачке јавности и становништва због овакве одлуке КСЧ-а, исказано телеграмима, новинским чланцима, па чак и демонстрацијама пред Југословенском амбасадом у Прагу – свакако пријало. То није сметало чехословачком становништву да у Југославији види „јединог искреног, веродостојног и поузданог“ савезника, ма колико таква представа не одговарала стварној Титовој политици према чехословачком питању. Са друге стране, Пеликан наводи да Југославија и СССР нису ни ушли у 1969. са великим амбицијама у билатералним односима, па је тим лакше било пронаћи модус вивенди. СССР је био свестан чињенице да Југославија није део Источног блока и био је задовољан ако избегне отворену полемику са југословенским врхом и отворену критику совјетске политике у јавности, па је зато и бојкотовао конгрес СКЈ како би избегао присуство догађају на коме ће совјетска политика бити јавно критикована, док је за Југославију најважније било да се настави сарадња на економском пољу. У таквим односима Југославије и СССР-а није било места за постављање чехословачког питања, а његово архивирање и дефинитивно су означили разговори Тита и министра спољних послова Косигина у септембру 1969. Пеликан је посебно анализирао везу између југословенско-совјетских односа и прилика у партијском и државном врху Југославије, јер није било мало Титових сарадника који су критиковали његову политику према СССР-у и који су много отвореније и јасније критиковали совјетску политику. Аутор сматра да је главни разлог њиховог противљења Титовој политици добрих односа са СССР-ом био страх да ће побољшање односа са СССР-ом за последицу имати слабење либералних тенденција у Југославији и јачање ауторитарног режима. Тако су крајем шездесетих врло често у руководећим телима СКЈ вођене оштре дискусије између Броза и присталица другачије политике (нпр. Цвијетина Мијатовића, Нијаза Диздаревића, Крсте Црвенковског, Мирослава Печујлића), дискусије у којима је расправљано о политици према СССР-у, а које су заправо биле расправе о развоју југословенског друштва уопште. Међутим, да је „либералнија“ политика Брозових опонената имала границе, показује то што су се они (Црвенковски и Печујлић) на истој седници Извршног бироа Председништва СКЈ 20. маја 1969. на којој су тражили оштрији курс према СССР-у, залагали и за спречавање било каквих немира поводом годишњице студентских демонстрација у Београду.

Монографија Јана Пеликана је најзначајнији рад у досадашњој историографији о југословенским погледима на Прашко пролеће, о југословенско-чехословачким и југословенско-совјетским односима током 1968. године. Настала је на

основу исцрпних и свеобухватних истраживања у југословенским и чехословачким архивима (седам архива), разговора са савременицима описаних догађаја, коришћењем периодике (16 листова), као и на основу више десетина књига објављених архивских докумената, мемоара и више десетина историографских радова. Пишући о југословенском односу према Прашком пролећу, аутор је дао велики допринос историји Југославије, њене спољне политике, унутрашњих супротности током бурне 1968. године, допринео бољем упознавању најважнијих политичара и државника тадашње Југославије, и то не само Јосипа Броза, већ и Никезића, Коче Поповића, Кардеља, Гошњака, Црвенковског и многих других у годинама преобликовања југословенске државе. Проникао је у систем по коме је тадашња власт функционисала, начин доношења одлука у времену растакања савезне власти, у механизме којима је Јосип Броз умео да наметне своју вољу и политику и у тренуцима када је било доста присталица другачијих погледа од његових. Посебно важан допринос науци је рушење одређених стереотипа о односу југословенског врха према Прашком пролећу који су понекад присутни у јавности, јер је аутор показао да југословенска влада ни у једном моменту током чехословачких реформи, совјетског притиска и агресије није подржавала Чехословачку без резерве. Аутор је низом примера показао несклад између неретко емотивног схватања, а посебно пријема Јосипа Броза у Прагу августа 1968. и стварне југословенске политике. Између нада у чехословачкој јавности да се буди нови савез Чехословачке, Југославије и Румуније, дочека Броза као хероја и топлог пријема који му је приређен на прашким улицама, са једне стране, и интереса југословенског врха за избегавање конфликта са СССР-ом и очувања стабилних позиција своје власти, са друге стране, биле су дубоке разлике и неразумевање.

Мр Слободан СЕЛИНИЋ

Спољна политика Југославије 1950–1961,
Зборник радова,
Институт за новију историју Србије,
Београд, 2008, 627 стр.

Проучавање хладног рата и спољнополитичке позиције Југославије после Другог светског рата постаје све присутнија тема у радовима домаћих историчара. Потврда интересовања историчара за хладноратовске теме је и зборник радова *Спољна политика Југославије 1950–1961.* у издању београдског Института за новију историју Србије. Зборник обухвата 33 рада не само домаћих историчара већ и истраживача из Русије, Бугарске, Чешке, Хрватске, Финске, Израела, Грчке, Словеније и Црне Горе. Књига започиње предговором Љубодрага Димића у коме је приказан историјат проучавања хладноратовских тема у Србији.

Зборник се састоји из четири тематски формулисана дела, у којима су представљени кључни елементи југословенске спољне политике 50-их година: односи са Совјетским Савезом и земљама социјалистичког блока, везе са Западом, зачеци политике несврставања, те регионална политика Југославије. У првом делу књиге објављени су радови о односима Југославије и Источног блока 50-их година. Анализиран је процес нормализације односа Југославије и Совјетског Савеза

после Стаљинове смрти (Анатолиј Аникејев, Јан Пеликан), али и несугласице које су се појавиле крајем 50-их година (Драган Богетић). Шесторо аутора се у својим текстовима бавило односима Југославије са источноевропским земљама, односно утицајем нове фазе у југословенско-совјетским односима на карактер односа Југославије са земљама социјалистичког блока (Евгенија Калинова, Александар Стикалин, Катарина Ковачевић, Владимир Цветковић, Одржеј Војтјеховски, Слободан Селинић).

Највише радова сврстано је у поглавље о односу Југославије са земљама Запада. Бојан Димитријевић је свој чланак посветио западној војној помоћи Југославији 50-их година и односа Југославије и НАТО-а, док се у тексту Немање Милошевића разматра стратешки контекст америчке политике према Југославији у првој половини 50-их година. Југословенско-америчке односе 1956. године анализирао је Татјана Лечић. Поред радова о односу Југославије са Сједињеним Америчким Државама у поглављу „Отварање ка Западу“ објављени су и прилози који су осветљавали одређене аспекте односа Југославије са Великом Британијом (Катарина Спехњак, Анте Батовић), Ватиканом (Радмила Радић), Немачком (Зоран Јањетовић), Италијом (Невенка Троха) и Финском (Рина Елина Кула). У истом поглављу објављени су и радови Ивана Лаковића (Југославија и пројекти колективне безбједности 1950–1960), Сање Петровић Тодосијевић (У сенци гвоздене завесе. Југословенско искуство са УНИЦЕФ-ом) и Ивана Хофмана (Улога музичког фолклора у спољној политици социјалистичке Југославије 1950–1952).

Трећу групу радова објављених у зборнику *Спољна политика Југославије 1950–1961.* чине текстови о првим контактима социјалистичке Југославије са земљама Азије и Африке, чиме је формиран основни стуб југословенске политике несврставања. У чланку Владимира Петровића анализирани су посредничке активности југословенске дипломатије у блискоисточној кризи 1955–1956. Југословенска политика на Блиском истоку (1945–1956) тема је рада Александра Животића, док је израелски аутор Шаул Шај свој рад посветио односима Југославије и Израела крајем 40-их и почетком 50-их година. Почетке југословенске политике према земљама Африке анализирали су у својим прилозима Срђан Милетић и Дмитар Тасић. Док се у раду Дмитра Тасића разматрају односи са Етиопијом 1954–1955, који су фокусирани на сусрет Тита и Селасија, Срђан Милетић је у свом чланку пажњу поконио југословенској политици према Тунису и Мароку 1956–1958. Два чланка посвећена су почецима „азијске“ политике Југославије. Јован Чавошки се у свом раду бави односима Југославије са Индијом, Кином и Бурмом крајем 40-их и почетком 50-их година, док је Драгомир Бонцић изнео податке о боравку стипендиста из Индије и Бурме у Југославији у првој половини 50-их година. У истом поглављу зборника објављен је и рад Георгија Скалцојаниса у коме је учињен покушај реконструкције југословенске спољне политике од 1953. до 1958. године на основу писања грчке штампе.

У последњем поглављу књиге објављени су радови о југословенској политици у региону. Реч је о прилозима посвећеним питању Балканског пакта (Милан Терзић, Јордан Баев, Миљан Милкић), те односима Југославије и Турске у првој половини 50-их година (Ратомир Миликић).

Књига *Спољна политика Југославије 1950–1961.* обухвата радове о најважнијим сегментима југословенске спољне политике 50-их година. Отуда зборник

Института за новију историју Србије представља важну основу за даља истраживања историје Југославије после Другог светског рата.

Др Петар ДРАГИШИЋ

Александра Вулетић,
Брак у Кнежевини Србији
Завод за уџбенике, Београд, 2008, 323 стр.

„Србин је практичан, и не страда од болести коју Немци зову *Weltschmerz*. Гетеов *Вертер*, да би се ма у колико издања код нас проширио, тешко би нашао кандидате за самоубојство као другде. Верујете ли? Прочитајте криминалну статистику ма које државе, читајте новине, испоређујте народности, па нека се покупе докази, па ћете се уверити да је у Срба врло мали или баш никакав проценат самоубистава или двоубијстава због – *несрећне љубави*. Ти љубавни идеали практичног, реалистичног Србина не море као у других народности. Тако исто и у браку. Нити се муж за женом нити жена за мужем убија.“ Речи Јакова Игњатовића послужиле су историчарки Александри Вулетић, сарадници Историјског института из Београда и ауторки књиге *Брак у Кнежевини Србији*, као драгоцене илустрација доминантног јавног дискурса у Србији у другој половини 19. века. *Брак у јавном дискурсу* само је један од сегмената анализе институције брака у књизи која је пред читаоцима. Са друге стране, управо је драгоцене анализа ставова који су се могли чути на јавној сцени Србије у периоду којег означава пораст значаја јавног мњења и медија и продор идеја националног ослобођења и уједињења, недвосмислено указала на суштину „проблема“ – док је држава своју брачну политику усклађивала са политиком развијених европских земаља, у јавности су преовлађивале тежње за очувањем традиционалних вредности и патријархалног модела породице јер је једино он био гаранција испуњења националних интереса.

Најновија књига Александре Вулетић издата је у оквиру библиотеке *Јазон*, издавачке куће Завод за уџбенике и представљена на 53. међународном београдском сајму књига (20–26. октобар 2008). Стручна јавност и шира читалачка публика у Србији била је у прилици да се упозна са талентованом ауторком, која припада млађој генерацији српских историчара, пре пет година, када се појавила њена прва књига *Породица у Србији средином 19. века* (2003) а потом и приручник *Између посела и балова. Живот у Србији у 19. веку* (2005, са Јасном Мијаиловић). Приредила је за штампу дневничке забелешке Николе Крстића, *Приватни и јавни живот I–II* (2005, са Милошем Јагодићем) и *Приватни живот I–II* (2006/7).

Монографија *Брак у Кнежевини Србији* представља „догађај“ у српској историографији и допринос од немерљивог значаја изучавању историје брака, као дела шире дисциплине, историје породице, из више разлога. Иако се у земљама са развијенијом и садржајнијом историографском продукцијом, историја брака афирмисала као поље интердисциплинарног истраживања крајем 60-их и током 70-их година прошлог века, српска историографија традиционално оптерећена догађајном историјом је у највећој могућој мери остала слепа пред темом која је „опседала“ најзначајније историографске центре и ауторе какви су: Џон Хејнал (John Hajnal), Едвард Шортер (Edward Shorter), Лоренс Стоун (Lawrence Stone), Мартин

Сегален (Martine Segalen), Жерар Бушар (Gerard Bouchard), Џек Гуди (Jack Goody), Карл Казер (Karl Kaser), Михаел Митерауер (Mickael Miterauer), Марија Тодорова и многи други. Једино смислено било би поставити питање – како је могуће? Како је могуће с обзиром на чињеницу да је, по Александри Вулетић, Србија током 19. века имала највишу стопу склопљених бракова у Европи? Како је могуће с обзиром на сазнање да је, у поређењу са осталим европским земљама за које су доступни статистички подаци, у Србији просечна старост приликом ступања у брак била најнижа а просечно трајање брака најкраће? Наравно, за све би било могуће оптужити статистику. Ипак, наведене демографске чињенице биле су познате већ крајем 19. века. Одговор на суштинско питање – зашто се монографија сличног или идентичног назива није појавила у српској историографији пре тридесет или четрдесет година? – био би драгоцен ако се зна да је, услед неразвијености институција у српском друштву 19. века, један од најважнијих стубова друштвене организације био управо брак. Из тога произилази да је државно или институционално успостављање контроле над браком али и породицом у целини било од, како истиче Александра Вулетић, „кључне важности за успостављање контроле над читавим друштвом“.

Опредељујући се за интердисциплинарни приступ тј. озбиљну историјску али ништа мање социолошку, психолошку, антрополошку и демографску анализу, ауторка нас од самога почетка, дакле од Предговора па преко четири заокружене целине (Државни и црквени оквири институције брака, Друштвени оквири институције брака, Демографска слика брака, Брачни пар) до Закључка подсећа да је „историја породице комплексна дисциплина која се може изучавати са различитих аспеката – друштвених, демографских, економских, правних, политичких и сл.“ Већ сам назив поглавља указује на потребу талентоване историчарке да анализи институције брака у Србији у 19. веку приђе са сваког од наведених становишта. Посебна вредност књиге лежи у умешности ауторке да сваки од сегмената анализе предочи на више него интересантан и у научном смислу потпуно оправдан начин, дакле аргументовано. Истинитост научног исказа Александре Вулетић лежи у изузетном познавању стране и домаће литературе, објављених и необјављених извора (ауторка је истраживала у: Архиву Србије, Београд; Архиву САНУ, Београд; Међуопштинском историјском архиву у Шапцу; Историјском архиву, Ваљево; Историјском архиву Тимочке Крајине, Неготин; Историјском архиву Шумадије, Крагујевац; Историјском архиву Београда, Народној библиотеци, Београд, Рукописном одељењу) али и у раскошном таленту који ништа не препушта случају.

За Александру Вулетић рад на тексту представља изазов коме се истраживач препушта од почетка до краја. Прочитали смо толико књига у којима се предговор третира као попис библиографских јединица или списак захвалница члановима породице, пријатељима, блиским и даљим сарадницима. Предговор монографије младе ауторке избегао је све уобичајене замке. Његова вредност иста је као вредност ма ког мање или више обимног поглавља књиге. Предговор књиге Александре Вулетић представља озбиљну студију која би могла бити од огромне користи свима онима који се интересују за историју брака као дела шире дисциплине тј. историје породице, развој дисциплине, различита теоријска усмерења или тезе (теза о *сентименталној револуцији*, теза о *подељеним сферама*) које су у одређеним временским периодима заступале различите групе теоретичара (историчара, социолога, психолога, антрополога).

Разматрајући различите оквире брака, Александра Вулетић нас уводи у сферу нормиране црквеним и државним прописима. Поред тога она не пропушта да укаже на, супротно претпоставци о „дугом“ 19. веку, раскошну динамику времена и простора, покушај модерне државе која се налазила на самом почетку да брачну јурисдикцију, која је званично припадала цркви, пренесе у своју надлежност, тако што ће, без обзира на формално-правне аспекте, креирати основне смернице брачне политике и преузети њихово спровођење. Ауторка иде још даље. „Померање“ институције брака од центра ка периферији тј. од државе и цркве према друштву отворило је нове истраживачке рукавце. У настојањима да институцију брака подвргну својој контроли црква и држава наилазиле су на изненађујуће јак отпор друштва, чији се систем вредности није поклапао са идеолошким, политичким и економским интересима цркве и друштва. „Померање“ од горе ка доле тј. од јасних манифестације до скривених предела прошлости пружило је драгоцене податке о демографској слици брака и самом брачном пару, њиховим потребама, жељама, надама, страховима, падовима, успонима, изборима, путевима и странпутицама. Идеја брачног пара на селу супротставила се идеји брачног пара у граду. На самом крају или почетку, а по речима саме ауторке „иза фасаде колективизма сваки појединац и сваки брачни пар имао је свој *пут* и своју *судбину*, чија се јединственост опире класификацији и уопштавању.“

Ако се похвалама на рачун садржаја додају похвале на рачун списка Извора и литературе, Регистра личних имена, Регистра географских назива, Регистра појмова, одабраних илустрација у виду фотографија и графика, јасно је да монографија *Брак у Кнежевини Србији* заслужује пуну пажњу стручне и шире јавности. Књига Александре Вулетић доказ је да у мору методолошки неутемељених, позитивистички оријентисаних, полуписмених или неписмених радова, постоје изузетни доприноси изучавању прошлости. Књига *Брак у Кнежевини Србији* не доприноси изучавању само друштвене или само политичке историје. Она на најбољи могући начин показује како се историјској науци приступа и како се историјско промишља и пише.

Мр Сања ПЕТРОВИЋ ТОДОСИЈЕВИЋ

Мартин Иванов,
*Реформаторство без реформи политическата
икономия на българския комунизъм 1963–1989 г.,
София, 2008.*

Књига коју представљамо је само једна у низу издања новоснованог института¹ за изучавање савремене бугарске историје у Софији. Књига др Мартина Иванова је, могли бисмо рећи, *последња реч технике* у бугарској историографији, посвећена економским питањима у другој половини двадесетог века. Дело је засновано на релевантној домаћој и страниј литератури (преко 120 наслова страних научника), као и на документима из Централног државног архива (ЦДА) у Софији,

¹ *Институтът за изследване на близкото минало* основан је 2005. у Софији на челу са директором др Ивајлом Знепольским.

Бугарске народне банке, мемоарској грађи и оралној историји учесника и сведока појединих обрађених догађаја. Аутор је током израде, поред историјске, подједнако користио економску и социолошку литературу, чиме је целокупно дело добило на ширини. За оквирне године М. Иванов је узео 1963, јер сматра да су тада донете одлуке отпочеле први талас значајнијих привредних реформи,² и 1989, која представља крај једног света.

Дело обилује графиконима, статистичким табелама и шемама. За читаоца, шеме представљају један од најзначајнијих делова рада, јер значајно олакшавају разумевање система руковођења привредом. Велики допринос књиге је у томе што су поменути графикони и статистика дати у поређењу са осталим чланицама СЕВ-а, али и са Југославијом. Овим је постигнута јаснија слика једног у бити истога система, али и могућност да се уоче мање разлике које су се појављивале од земље до земље.

Поред познавања проблематике, аутор је у раду показао сву своју креативност у презентовању резултата истраживања. Како би освежио текст Иванов је искористио обиље карикатура из тог времена. Оне на један луцидан и поједностављен начин одлично дочаравају дух времена и перцепцију донетих реформских закона или тренутног стања бугарске и социјалистичке привреде.

Поглавља у књизи су тематски обрађена, што је допринело прегледности и јасноћи овог иначе сложеног питања. Рад је подељен на пет делова, од којих прва два заузимају више од половине простора. Први део представља хронологију реформи и даје сасвим нови поглед на њихову динамику. Друго поглавље, Анатомија промена, обрађује њихову срж. Поглавље објашњава систем функционисања планске економије и процес непрестаних реформи, које су имале за циљ да усаврше постојећи систем а не да га суштински измене. Одатле потиче наслов књиге. Иванов том приликом прави разлике у *реформском минимуму* 60-их, 70-их и 80-их година, истовремено одржавајући равнотежу макро и микро плана, како би се што јасније разумеле разлике, али и суштина. У поменутом поглављу најбоље се читује велико знање из области економских наука, као и луцидност у запажањима, која представљају највећу вредност целокупног рада. Преостала три дела су: Држава социјалног напретка, Револуција пролетаријата и технократска еволуција и Шеснаеста република: Привредна сарадња са СССР-ом као сурогат реформи. У овим поглављима су подробније описане последице реформи на бугарску државу и друштво. Једна од тих последица је и својеврстан и дискутабилан, али врло сложен бугарски феномен својевољног тесног везивања за СССР. Аутор је заступник мишљења да је ово везивање прескупо коштало Бугарску са економске стране и по питању њеног технолошког развоја, аргументујући при том своје тврдње.

Значај књиге за српске историчаре је пре свега могућност поређења са суседном државом, која јој је била идеолошки и географски блиска, али истовремено различита због припадности Бугарске Источном блоку. Важно је напоменути и приступ обрађивању проблема. Поред усредсређивања на бугарску историју, сви догађаји и појаве (модел планске привреде, *реформски минимум*, економија у тоталитарној држави и др.) су одлично методолошки и теоријски постављени. За похвалу је и слојевит приступ структурама које су померале полуге у држави, с

² Мартин Иванов, *Реформаторство без реформи политическата икономија на българския комунизъм 1963–1989 г.*, Софија, 2008, стр. 55.

правом сматрајући да и у једном тоталитарном друштву постоји борба за сопствене интересе и власт (не само за врховну) и да је монолитност система само спољни привид. Можемо слободно рећи да рад др Мартина Иванова поред *освежења* на овом пољу изучавања бугарске историографије двадесетог века представља и чврсту основу за даља истраживања.

Милан ПИЉАК

Немачки рајх у новом кључу
– James Retallack (ed.), *Imperial Germany 1871–1918*,
Oxford, New York, 2008, pp. 328.

Историја Другог немачког рајха привлачи пажњу историчара са несмањеним интересовањем већ више од пола столећа. Ово првенствено због значаја који је образовање уједињене немачке државе у другој половини 19. века имало по општи развој европског континента, суштински мењајући традиционално утврђени систем односа између европских великих сила. Истовремено, историја Бизмаркове и вилхелминске Немачке постала је предметом историографске анализе ширег међународног круга историчара нарочито у раздобљу након Другог светског рата када се историографија суочила са изазовом који је за научно објашњење представљала 12-тогодишња нацистичка владавина. Суочавајући се са, у ранијој историји незабележеним типом власти, историчари су узроке нацизма почели да сагледавају у контексту дубинских процеса који су обележили развој немачког друштва од „неуспеле“ револуције 1848/49. преко закаснелог националног уједињења, искуства Првог светског рата и крхке вајмарске парламентарне демократије. Овакав приступ који је историју немачког рајха сагледавао као неку врсту „предисторије“ нацистичке Немачке нарочито је дошао до изражаја од 60-их година 20. века у радовима Фрица Фишера и чувене „Билефелдске школе“. Њени најистакнутији заступници, Ханс-Улрих Велер и Јирген Кока, реинтерпретирали су концепцију о немачком посебном путу у модерност (*die deutsche Sonderweg*) указавши на низ специфичности у немачком друштву које су његов развој чиниле другачијим у односу на развитак демократских и парламентарних држава, првенствено Француске, Велике Британије и САД-а. Истичући закаснело национално уједињење те убрзану индустријализацију која није била праћена одговарајућом демократизацијом и либерализацијом друштвених односа, оно што је обележавало немачко друштво у времену Другог рајха било је постојање ауторитарне државе чије су главне ослонце представљали земљопоседници-јункери, „феудализована“ крупна буржоазија, официрски кор и чиновнички апарат. Концепцији „немачког посебног пута“ је од 80-их година прошлог века упућен низ критика које су настојале да, делимично или у целини, оспоре њену историографску валидност. Упркос бројним новим историјским правцима и усмерењима, концепт *Sonderweg*-а није превазиђен већ су његове поставке обогаћене новим увидима док историја Другог рајха, захваљујући новим садржајима и темама, данас делује далеко сложеније него пре 40-ак година. Стога, идеја према којој историја Другог немачког царства праволинијски и нужно врхуни у Трећем рајху и „konaчном решењу“ данас више не ужива већинску подршку међу историчарима.

Књига коју овде желимо представити изашла је као друга по реду у серији *Кратка оксфордска историја Немачке*, угледне издавачке куће Оксфорд јуниверзити прес. Намера издавача је да у пет томова, од којих су се до сада појавили први (1800–1870), други (1871–1918) и четврти том (1933–1945), пружи јасан преглед немачке историје у раздобљу од 1800. до 2000. године. Уредник издања Џејмс Реталак окупио је једанаест, већином млађих историчара из Велике Британије, САД-а, Канаде и Немачке који се истраживачки баве историјом Немачког царства. Намера уредника била је да унутар корица једне књиге пружи преглед различитих могућих приступа који карактеришу данашње стање историографије, што је дошло до изражаја како у одабиру аутора тако и у структури самог дела. Упркос различитим историографским усмерењима, књига одаје утисак складне целине. Ово првенствено захваљујући неколицини кључних питања која казивања различитих аутора доводе у међузависан и кохерентан однос. Како Реталак истиче у предговору, носећи концепти посредством којих се настоји разумети историја Немачке у раздобљу од уједињења до краја Првог светског рата јесу *друштвене и економске промене, средњи друштвени слојеви и држава, друштвени конфликти* те истовремено постојање *ауторитарних и модерних елемената* у немачком друштву. Карактеристично је да свако поглавље започиње „цртицом“ из свакодневног живота царске Немачке која илуструје међусобну повезаност високе политике и живота „обичних људи“ као и далекосежност и свеобухватност промена које су се одвијале током пола века немачке историје.

Прво поглавље, Бизмарковска Немачка (стр. 18–39) написала је Катарина Ана Лерман (Katharine Anne Lerman). Ауторка је указала на услове у којима је наступило уједињење Немачке подвукавши значај ратова и тзв. „револуције одозго“ који су пресудно утицали на физиономију новог немачког рајха. Полазећи од положаја Немачке у склопу односа међу великим силама, К. А. Лерман је скицирала главне правце Бизмаркове спољне политике у којој су савезништво са Хабзбуршком монархијом и неговање блиских односа са Русијом заузимали важно место. Ауторка је укратко анализирали државно-правну физиономију Немачког царства и Бизмаркову унутрашњу политику усмерену ка националној консолидацији те је у том смислу тумачила и његове мере према Католичкој цркви и Социјалдемократској партији.

Марк Хјуитсон (*Mark Hewitson*) аутор је другог поглавља под називом – Вилхелминска Немачка (стр. 40–60). Преиспитујући укратко оцене старије историографије о карактеру немачке политике у овом раздобљу, Хевитсон је указао да данас више нису прихватљиве тезе које су својевремено износили представници Билефелдске школе, с обзиром на то да историчари сматрају да страх од социјализма раширен међу припадницима средњих слојева није водио стварању дефанзивног савеза између индустријске буржоазије и велепоседничке аристократије (*Sammlungspolitik*), „феудализацији“ буржоазије нити је условио политику „социјалног империјализма“. Док је друштво у целини било захваћено далекосежним процесом индустријализације, традиционалне форме организовања друштва биле су мање подложне променама: породица је и даље представљала основну јединицу друштвене организације, док су обе хришћанске вероисповести – католичка и лутеранска, упркос снажном процесу секуларизације, сачувале свој утицај на обликовање ставова својих верника.

Економске и друштвене промене – наслов је трећег поглавља (стр. 61–82) чији је аутор Брет Ферберн (Brett Fairbairn). Расправљајући о свеобухватним

променама којима је било изложено немачко друштво, аутор је указао на изразито низак ниво друштвене покретљивости између класа те на доминацију нових друштвених подела заснованих на бројним различитим интересима. Када је реч о односу индустрије и пољопривреде, Ферберн је мишљења да је исправније говорити о процесу прелаза из аграрне државе (*Agrarstaat*) са снажном индустријом у индустријску државу (*Industriestaat*) са јаком аграрном основом. У периоду 1871–1914. Немачка је постала друга по снази индустријска земља на свету, темељећи свој успех на капиталу, савременој технологији те квалификованој радној снази. Истовремено, Бизмаркове иницијативе на пољу социјалног старања поставиле су основ за потоњи концепт „државе благостања“ који ће се развити у 20. веку.

Кристофер Кларк (Christopher Clark) је аутор четвртог поглавља које тематизује Религију и верски сукоб (стр. 83–105). Историја религије и верских покрета све до 80-их година прошлог века привлачила је незнатну пажњу историчара немачког царства који су ова питања препуштали специјалистима за историју цркве. Подстакнута „културолошким обртом“ историографија је настојала да одговори на питања о опсегу подела између верских група у Немачком царству, односу религије према модернизацији и еманципацији верских и других мањина, као и о утемељености оцене о незадрживој секуларизацији као одлици читаве епохе. Одатле је Кларк у своме излагању посебну пажњу посветио проблемима религијски заснованих конфликта, друштвеној интеграцији, односу према Јеврејима те модернизационим процесима, закључујући да је једно од обележја Немачког царства наизглед парадоксално међусобно преплитање процеса секуларизације и религијске обнове који су утицали и зависили један од другог.

Култура и уметности (стр. 106–127) наслов је петог поглавља који је написала Селија Еплгејт (Celia Applegate). Настојећи да укаже на слојевитост и богатство културног живота царске Немачке, ауторка је анализирала културне институције, уметност и културу доњих слојева – културни аматеризам, „високу културу“ и уметнички естаблишмент, популарну тзв. масовну уметност те појаве модернизма и културне авангарде. Хетерогеност појавних облика и усмерења уједињавала је, са једне стране, општа тежња за међународном културном разменом, као и жеља за аутентичном немачком уметношћу. При томе, односи Немачке са Француском били су у средишту ове тензије те је у потпуности оправдано, по мишљењу ауторке, франкофилију и франкофобију у исто време, сматрати суштинским обележјима културе царске Немачке.

У шестом поглављу насловљеном Родна Немачка (стр. 128–150), Ангелика Шазер (Angelika Schaser) анализирала је родне односе делећи убеђење да је ширење родне равноправности унеколико „заобишло“ Немачку. Ово првенствено имајући у виду да је Грађански законик из 1900. потврдио доминацију мушкараца унутар брачне заједнице. Одатле је Шазер указала на друштвени оквир којим је био детерминисан живот жене у царској Немачкој. Полазећи од родне условљености животних могућности, анализирала је детињство и младост жена, могућности образовања и запослења, начин живота те старост и смрт. Нарочиту пажњу ауторка је посветила конституисању женског покрета, његовој класној и верској условљености, различитим облицима анти-феминизма те утицају Првог светског рата на еволуцију родних односа.

Едвард Рос Дикинсон (Edward Ross Dickinson), у седмом поглављу које носи назив Буржоазија и реформа (стр. 151–173) подвргао је анализи однос широких

грађанских слојева према динамичним променама кроз које је пролазило друштво царске Немачке. Полазећи од чињенице да је уочи Првог светског рата Немачка била позорница широког спектра реформистичких организација, Дикинсон је покушао да укаже на опсег и разноврсност захтева за реформом друштва. Одатле је дошао до закључка да су реформни покрети представљали дифузну али утицајну алтернативу за четири преовлађујућа друштвено-политичка миљеа: католички, протестантски – либерални и конзервативни и социјалистички. Као изворе потенцијалних конфликата аутор је означио чврсту подељеност и снагу професионалних удружења, супротстављеност интереса образованог чиновничког грађанства (*Bildungsbürgertum*) и предузетничког грађанског слоја (*Wirtschaftsbürgertum*), те поделе условљене неравноправношћу мушакараца и жена. Оно што је, пак, било заједничко хетерогеним реформним покретима јесте њихова локална оријентација, као и, уз изузетак крајње левице, њихов снажан националистички набој.

Политичка култура и демократизација (стр. 174–195) наслов је осмог поглавља чији је аутор Томас Кине (Thomas Kühne). Износећи карактеристичне одлике страначког живота у Немачкој, Кине сматра да није могуће говорити о једној хомогеној политичкој култури будући да је она била историјски, религијски, класно и идеолошки условљена. Прекретница у доминантном политичком дискурсу наступила је око 1900. када су појачани захтеви за проширењем политичких права и демократизацијом политичког живота. У исто време, популарност је стекла и идеја о „народној заједници“ (*Volksgemeinschaft*) посредством које би биле превазиђене оштре унутрашње поделе немачког друштва.

Девето поглавље – Милитаризам и радикални национализам (стр. 196–218) написао је Роџер Чикеринг (Roger Chickering). Полазећи од чињенице да је милитаризам, захваљујући улози војног чиноца приликом уједињења Немачке, представљао „извор највећег националног поноса“, он је указао на својеврсну милитаризацију културе у периоду Немачког царства као и на околност да је симболички језик рата пружао оријентацију урбаним друштвеним групама које су се осећале најугроженијим у раздобљу обележеном социјалним и економским нестабилностима. Колонијална експанзија коју је отпочео Бизмарк, са намером да на тај начин оствари национално јединство или да барем изолује „унутрашње непријатеље“, имала је за последицу појаву нове, агресивне врсте патриотских друштава која су прихватила милитаристичку етику и вредносни систем у коме је идеја о неизбежности и пожељности рата заузимала истакнуто место. Пангермански савез парадигматичан је за ову врсту удружења која су почетком 20. века представљала изазов ауторитарној политичкој структури царске Немачке будући да су почивала на радикалном масовном национализму и вери у снагу и врховни ауторитет немачког народа.

Себастиан Конрад аутор је десетог поглавља – под називом Транснационал-на Немачка (стр. 219–241). Средишње питање на које је Конрад настојао да пружи одговор јесте: у коликој мери је Немачко царство било плод обликовања спољних чинилаца те колико је Немачка учествовала у глобалној политици у деценијама које су претходиле Првом светском рату? Најактивније заговорнике „светске политике“ Конрад је идентификовао у државном врху, међу представницима бројних националистичких удружења која су окупљала образовану буржоазију, представницима индустрије, као и припадницима обеју хришћанских цркава. Простор немачке колонијалне експанзије, упркос територијама стеченим у Африци и на Далеком

истоку, био је првенствено усмерен према средњој Европи. Истовремено, ступање Немачке на светску сцену било је праћено појавом снажне миграције у прекоморске земље те се „губитак националних енергија“ нашао у средишту јавне расправе. Са друге стране, емиграција је сагледавана и са позитивних аспеката будући да се тим путем Немачка решавала потенцијалних „револуционарних елемената“. Коначно, средишњи мотив немачке политичке културе формиран у овом раздобљу укључивао је идеју да је немачки народ приморан да тражи нови „животни простор“.

Рат и револуција (стр. 242–263) наслов је једанаестог поглавља чији је аутор Џефри Верхи (Jeffrey Verhey). Испитујући расположење широких друштвених слојева након ступања Немачке у Први светски рат, Верхи је довео у сумњу оправданост става о раширеном ратном ентузијазму израженом у чувеним Идејама из 1914, пошто су нове регионалне студије показале да радништво а нарочито сељаштво није делило ратничку еуфорију. Износиће у основним цртама најважније чињенице везане за Немачку у току Првог светског рата, аутор је посебну пажњу посветио „унутрашњем фронту“, значају ратне пропаганде, окончању рата и револуционарним потресима, те последицама Првог светског рата по немачку државу и друштво.

Иза једанаест поглавља следи Поглед унапред (стр. 264–275) из пера приређивача Џејмса Реталака, који је унеколико сумирао главне идеје које су изнели аутори у својим текстовима. На његове закључке надовезује се Препорука за даље читање (стр. 276–298) која доноси готово искључиво литературу на енглеском језику, Хронологија (стр. 276–310), Историјске карте (стр. 311–317) те Индекс (стр. 319–328).

Критички вреднујући претходне резултате историјске науке, аутори које смо овде настојали да представимо пружили су свеж поглед на важну епоху новије немачке историје сагледану у новом кључу, првенствено у контексту раздобља које јој је претходило и онога које је за њоме уследило, при чему су до изражаја дошла нова питања, правци и усмерења карактеристична за савремену историографију. Одбацујући ранија искључива вредновања историје немачког рајха у црно-белим категоријама, ауторима је пошло за руком да укажу на сву сложеност и више-димензионалност немачког друштва, као и на динамичност промена којима је оно било изложено у наведеном раздобљу. Стога је слика о Немачкој у периоду од уједињења до краја Првог светског рата слика друштва које је истовремено ауторитарно и либерално, традиционално и модерно, већ у зависности од становишта са којег се посматра и сегмента друштва које представља предмет анализе. Коначно, историчари заступљени у овој колективној синтези деле становиште да развој Немачке у Бизмарковом и вилхелминском раздобљу није нужно водио нацистичкој владавини и холокаусту већ је пре то била „транзициона епоха“ током које се немачко друштво суочавало са потребом усклађивања традиционалних облика живота са модернизационим процесима при чему су друштвени сукоби и правци друштвених промена имали мноштво могућих исходишта.

Мр Михаел АНТОЛОВИЋ

Katrin Boeckh, *Serbien/Montenegro.*
Geschichte und Gegenwart, Regensburg
(Verlag Friedrich Pustet),
München (Südosteuropa-Gesellschaft), 2009, 256 str.

Није лако писати историјске синтезе. Поготово није лако писати синтезе малог обима, где стално вреба опасност неодречености, непотпуности и површности. Обимнија дела увек остављају простор да се неке ствари дубље објасне, проанализирају и детаљније прикажу. Насупрот томе, аутори краћих синтеза морају да кажу све што је битно на малом простору, и то јасно. Тај задатак је посебно тежак када је тема књиге дуга и шаролика историја и када је дело намењено широј, мање информисаној публици, а не уско стручној, са већим предзнањима. Књига Катрин Бек о Србији и Црној Гори спада баш у врсту радова који покушавају да на концизан начин представе дугу и сложену српску и црногорску историју заинтересованом читаоцу без великих предзнања. При том би се неки већ на почетку запитали да ли има смисла у оквиру једне књиге приказивати историју две сада одвојене земље – утолико пре, што цела едиција представља историје сада независних земаља. Ауторка налази, уосталом сасвим добро оправдање, у томе што су две земље током већег дела XX века (на коме је и акценат целог дела) биле саставни део једне државе. Кроз целу књигу она показује историјску повезаност Србије и Црне Горе, не зазирући, међутим, од тога да њихове историје приказује одвојено у оним раздобљима када су се оне заиста одвијале више-мање независно једна од друге. На тај начин она избегава грешке како оних који би хтели да ставе знак једнакости између историја две земље, тако оних који би их видели као нешто потпуно одвојено и неповезано.

Књига се састоји од увода и 14 делова неједнаке дужине, која није увек повезана са дужином раздобља које се у њима описује. Тако делови који говоре о средњовековној историји Србије и Црне Горе и периоду под османском влашћу до 1804. испуњавају само 36 страна, XIX век двадесетак страна, док је око 150 страна посвећено XX веку и првим годинама XXI столећа. Ово је у складу са наменом књиге, чије циљне групе су пре свега „практична“ публика – политичари, дипломати, новинари, пословни људи и туристи – којој је потребна поуздана оријентација пре свега у питањима савремене Србије и Црне Горе. Ово, међутим, не значи да су старији периоди занемарени. О њима је речено довољно, и на довољно јасан начин, да се читаоцу омогући да стекне целовиту слику о прошлости две земље, што, опет, треба да му омогући да разуме њихову садашњост.

Цела књига је врло одмерено написана, а поједина спорна историјска питања, која су последњих двадесетак година, посебно у несрпској историографији и публицистици, често приказивана у искривљеном светлу, овде су приказана и објашњена у складу са научно утврђеним чињеницама. Тако нпр. ауторка јасно приказује значај Косова за Србе – приказујући његов историјски значај како за средњовековну српску државу тако и за настајање српске националне свести. Она дакако указује на корене митске историјске свести код дела српског становништва у прошлости и садашњости, али без осуде – свесна да од сличне врсте митова нису имуни ни други народи. Корене косовског проблема у основи види у (релативно касном) досељавању Албанаца, али и протеривању албанског становништва из ослобођених крајева Србије 1876–1878. С друге стране, приказане су и сеобе Срба

ка западу, иако оне превазилазе географски рам књиге, будући да је ауторка свесна да су оне у крајњој линији довеле до покоља током Другог светског рата, те да су они, крајем осамдесетих и почетком деведесетих година XX века помогли распиривању страсти и припреми новог рата.

Исто тако исторично је приказана и етногенеза Црногораца. Бек на основу јасних историјских извора показује да су се Црногорци вековима сматрали Србима, али указује и на различитости у историјском развоју две земље, као и на појаве, догађаје и процесе који су у новије време довели до развоја засебне националне свести код дела православног становништва у Црној Гори. Њено излагање овог проблема може да послужи за пример и српским и црногорским (али и другим) националистима како треба прилазити оваквим питањима хладне главе. Иако ауторка то дословно не формулише тако, из њеног приказа јасно произилазе две ствари које националисти никад и нигде нису били спремни да прихвате: нације нису вечне и непромењиве, а оно што их у крајњој линији одређује нису ни заједнички језик ни вера ни порекло, већ заједнички осећај посебности у односу на припаднике других народа.

У истом одмереном тону су написани делови књиге који говоре о распаду Југославије и ратовима који су уследили. Немачка историчарка можда је премало пажње посветила значају економских тешкоћа које су непосредно довеле до распада земље. Део одговорности за ово, као и за неке друге ствари које нису довољно осветљене, међутим, много мање сноси сама ауторка, а много више српска историографија која многа питања није довољно истражила. Оно са чим се, међутим, свакако не бисмо могли сложити је њена тврдња (на страни 190) да је Милошевићев режим вештачки изазивао економске кризе. Сматрамо да је криза била дубока сама по себи, а да су је одређене мере Милошевићеве економске политике, срачунате на краткорочну корист режима, само продубљивале и погоршавале.

У целини узевши, упркос неколико ситних фактографских грешака, можемо рећи да је ово једна од најбољих синтеза историја Србије и Црне Горе. А ако је реч о синтезама овог обима, ова је свакако најбоља. Било би добро да се овај успешни историјски преглед преведе на наш језик и тако учини доступним нашој образованој, неисторичарској публици. Било би још боље када би се ово дело превело на енглески. То би омогућило да се у светској јавности бар донекле смањи утицај низа једностраних и/или нестручних дела о Србима која су се појавила последњих двадесетак година.

Др Зоран ЈАЊЕТОВИЋ

Саша Мишић,
Албанија – Пријатељ и противник.
Југословенска политика према Албанији 1924–1927,
Београд, 2009, 261. стр.

Констатација коју је на почетку дела дао аутор – да период који је у књизи обрађен није потпуно занемарен у југословенско-албанским односима, али да није ни „у потпуности архивски истражен и научно обрађен“, може се применити на целокупне југословенско (српско)-албанске односе, јер је наша историографија

понудила више радова о питању албанског фактора у српској и југословенској историји, али не и целовит стручан одговор на ову тему. Ту празнину у великој мери попуњава монографија Саше Мишића у којој је свепухватно обрађен један важан период југословенско-албанских односа. Тај период је јасно омеђен, с једне стране 1924. обележеном превратима у Албанији (најпре су у јуну побуњеници на челу са владиком Фаном Нолијем збацили легитимну владу на коју је највише утицаја имао Ахмед-бег Зогу, да би се крајем године Зогу вратио на власт уз помоћ Краљевине СХС), а са друге стране учвршћивањем италијанског утицаја у Албанији 1927. године после Другог тиранског пакта. Мишићева књига је проистекла из његовог магистарског рада одбрањеног на Филозофском факултету у Београду. После више чланака објављених о југословенско-албанским односима, ова монографија је нај-целовитија обрада ове теме коју је аутор до сада понудио читаоцима.

Из угла историје 20. века Југославија и Албанија су биле младе државе, настале у време националних покрета и великих промена граница европских држава. Реч је о суседним државама са много спорова, државама које су се разграничиле 12 година после одлуке о стварању албанске државе и седам година после стварања југословенске државе, а границу су повукли други, велики и моћни. Та граница је најчешће била место одакле су стизале вести о сукобима, бандама, качацима, чак и место на коме се одвијао прави мали рат, а много мање место размене добара, па је у првим годинама после рата Албанија учествовала у југословенском увозу и извозу са свега 1%, иако се радило о суседним земљама. Са друге стране, појам Албанија за обичног Србина у међуратном периоду није означавао само суседну државу. Како је Мишић приметно, страдање српске војске и народа током повлачења кроз ову земљу учинило је да је термин Албанија у послератној свести српског народа далеко превазилазило значење саме земље, већ је постао синоним за голготу и трагедију која је српску државу задесила у рату, али и синоним за генерацију која је себе уградила у стварање југословенске државе. Монографија Саше Мишића плод је свестраног проучавања једног веома значајног периода историје југословенско-албанских односа. Аутор је тему проучавао вишеструко и слојевито, па су југословенско-албански односи посматрани кроз призму политичких односа, економских прожимања и утицаја, „слике другог“, тј. погледа југословенске јавности на Албанију и њено друштво, као и кроз портрете неколико југословенских савременика који су у јавности оставили доста трага када је у питању креирање политике према Албанији и представа о њој. Мишићево дело је прича о државама, народима, њиховим вођама, политичарима, институцијама, емиграцијама, менталитетима, стеротипима, превратима, побунама, политичким убиствима, сучељавањима са великим силама и Италијом и лавирању између њихових и својих интереса. Аутор је јасно показао да југословенско-албански односи никада нису били чисто билатерално питање, чак ни само балканско питање, већ су дубоко задирали у југословенско-италијанске односе, као и у политику великих сила према Балкану. Мада је дипломатска историја у нашој историографији одавно заживела, поједини делови Мишићеве књиге, тј. његових истраживачких погледа, представљају методолошко освежење и у великој мери иновацију. То се односи пре свега на изучавање утицаја појединих личности на креирање државне политике, изучавање „слике другог“ и сликање портрета појединаца који су креирали слику друге државе, друштва и народа у јавности своје државе и утицали на формирање саме политике према другој држави. Истичемо и чињеницу да је Саша Мишић закључке и сазнања до којих је дошао засновао на

изучавању не само домаћих већ и страних извора. Зато су многе странице његове књиге резултат укрштања југословенских, италијанских и британских извора, што је аутору дало чврст ослонац за извођење закључака иако је писао о времену и о теми о којима у нашим архивима постоје многе белине. Нажалост, одређена баријера у проучавању албанског питања присутна у нашој историографији у виду непознавања албанског језика и недоступности албанских архива остала је и овом приликом непремошћена, али је тај недостатак у значајној мери компензован бројним подацима из британских и италијанских извора који често дају виђење неког проблема очима албанске стране.

Својеврстан увод у Мишићеву књигу представља опис фазе југословенско-албанских односа после Првог светског рата која је окончана признавањем независности Албаније 1922. године. Супротстављени интереси Југославије и Италије око Албаније, питање албанске независности и граница нове државе, борба Италије и Југославије за превласт у Тирани, борба албанских вођа за власт итд., само су неки од делова албанског питања који су остали трајна константа и у каснијим годинама и деценијама. Аутор је описао тајну дипломатију Италије и Србије према Албанији (Лондонски уговор Италије и сила Антанте, као и два уговора Србије са Есад пашом склопљена током рата), показао да је албанско питање било део италијанских претензија да загосподари целом Албанијом, српских претензија према северним деловима и Скадру и грчких претензија према југу Албаније). Из првих страница књиге видљива је политика српске стране на Конференцији мира која се састојала од инсистирања на независности Албаније признатој у Лондону 1913. уз корекцију границе у корист Југославије. У сврху остваривања ових циљева Југославија је спроводила акцију путем меморандума, мемоара, писама, личних контаката, а аутор се посебно задржао на „политици клијентелизма“ наслеђеној из доба Краљевине Србије. Мишић је нарочито подвукао значај одлуке Конференције амбасадора која је 1921. увела неку врсту „квазипротектората“ Италије над Албанијом.

У првој глави књиге обрађен је период од 1922. до 1924. године. У питању је време које је почело југословенским признавањем албанске државе, чиме је почела и нова етапа у југословенској политици према јужном суседу и уопште у односима двеју држава. До признања је дошло после неуспеха Југославије да издвоји север Албаније помагањем Мирдита да створе своју републику 1921. године. Политику која се базирала на негирању способности Албаније за самосталан живот и на помагању сепаратистичких побуна на северу земље, сменила је политика што чвршћег везивања нове балканске државе за Југославију. Методи преко којих је та политика спровођена били су стари – проналажење угледних појединаца који би били способни да у својим рукама држе „све конце замршене албанске политике“, као и задржавање старих веза, пре свега са Мирдитима и присталицама Есад паше („есадовци“). У том контексту аутор је детаљније представио лик и улогу Ахмед-бег Зогуа, новог југословенског савезника у Албанији. Када су се у јануару 1922. у Скадру срели Пашићев изасланик Настас Илић и Зогу и постигли договор о сарадњи и када је Југославија потом признала Албанију, изгледало је су пред југословенско-албанским односима много бољи дани, али то није било тако. Стари проблеми нису решавани, а појављивали су се и нови. Покушај економског уплива у Албанији преко Српско-албанске банке није успео нити је банка у Албанији заживела, приликом одређивања албанско-југословенске границе јавили су се спорови, деловање качака и бугарских комита на територији Албаније још више је погоршавало односе

двеју држава, положај пројугословенских Албанаца није поправљан, супротно договору и југословенским очекивањима, а односе су погоршавали и спорови око положаја православне цркве у Албанији (захтев Албанске православне цркве за добијањем аутокефалности и нерешен статус делова Српске православне цркве који су остали у Албанији). У овом делу књиге Мишић је ставио акценат и на утицај Римског пакта који су Италија и Југославија потписале 27. јануара 1924, показујући да је свака промена у односима Југославије и Италије остављала последице и на положај Албаније, на њено јавно мњење, политичаре, странке итд., рађајући сумње, страхове и нагађања, не само у Албанији већ и међу европским силама. Да уговори Италије и Југославије нису без разлога привлачили пажњу у Тирани и европским престоницама показује и то што је током преговора за овај пакт италијански министар спољних послова стављао у изглед југословенској страни поделу Албаније, мада у самом уговору Албанија није помињана. Јунском револуцијом 1924, стварањем владе Фана Нолија и бекством Зогуа у Југославију завршава се прва глава Мишићеве књиге.

Друга глава књиге говори о другој половини 1924. године, тј. обухвата период у коме је Зогу боравио у Београду, а у Албанији је на власти влада Фана Нолија. Аутор је обрадио више тема: политичке прилике у Албанији, југословенско држање према новој ситуацији у сусудној земљи, однос Југославије према влади Фана Нолија, активности Зогуа да поврати власт и југословенски однос према њему и његовој акцији, међународни контекст повратка Зогуа на власт, југословенско-италијанске односе у светлу борбе за власт у Албанији итд. Из Мишићевог рада сазнајемо о све лошијим односима Југославије и нове владе у Тирани, начинима на који је Југославија деловала у циљу дискредитовања и рушења Нолијевог режима, односу Николе Пашића, краља Александра и министара спољних послова Војислава Маринковића и Момчила Нинчића према Зогуовој акцији, припремама за Зогуов повратак на власт, споразуму који је са њим постигнут у Београду, као и о самој акцији његовог враћања на власт, која је окончана успешно 24. децембра 1924. године уласком Зогуа и његових људи у Тирану.

Наслов треће главе „Зогу између Рима и Београда“ језгровито сублимира садржај овог дела књиге. Месеци после повратка Зогуа на власт донели су испуњена и неиспуњена обећања дата југословенским властима у Београду у замену за помоћ при повратку на власт, лавирање албанског вође између Југославије и Италије, успоне и падове у албанско-југословенским односима и југословенском утицају у Албанији итд. Са једне стране, упркос одбијању Зогуа да се гранични спор реши у југословенску корист, Југославија је ипак могла бити задовољна решењем које је дала Конференција амбасадора, напором Цена бега систематски су прогањани и ликвидирани југословенски противници у Албанији, отворена је филијала „Српско-арбанске банке“ у Скадру, југословенско представништво у Албанији подигнуто је на ниво посланства. Али је, са друге стране, утицај поменуте банке био мали и ограничен италијанском акцијом, Југославија није успела у намери да ова банка буде централна и једина, италијански утицај на прилике у Албанији био је све читији, па су Албанија и Италија склопиле тајни војни уговор августа 1925, Југославија није била кадра да потпуно обезбеди материјалне потребе нове албанске владе, питање цркве је остало нерешено. Издвајамо још неке аспекте које је аутор детаљније осветлио – покушај југословенске дипломатије 1926. да уговори тројни југословенско-француско-италијански уговор, размимоилажења, па чак и отворени сукоб Министарства иностраних дела и Генералштаба итд.

Следећу целину насловљену „Слом политике према Албанији“ чини време значајног опадања југословенског утицаја и пораста италијанског уплива на прилике у Албанији. Један од симбола тог времена био је и Први тирански пакт који су Италија и Албанија закључиле 27. новембра 1926. године. О његовом значају и ударцу који је нанео југословенској политици сведочио је и оставка министра спољних послова Нинчића поднета 7. децембра. Сликајући југословенску политику према Албанији у овом периоду аутор је ставио акценат на личности и погледе тадашњих министара спољних послова Југославије – Нинчића, Перића и Маринковића, посебно се осврћући на различит приступ Перића и Маринковића према Тиранском пакту и уопште начину заштите југословенских интереса у новој ситуацији коју је тај пакт проузроковао. Осим овог пакта, један од симбола „слома“ политике према Албанији био је и прекид дипломатских односа који је уследио као последица „Ђурашковићевог инцидента“, тј. хапшења преводиоца Посланства Краљевине СХС у Тирани. До прекида односа дошло је почетком јуна 1927. чиме су односи две државе спали на најнижи ниво од повратка Зогуа на власт. Односи су поново успостављени током августа исте године посредством великих сила и Италије. Трећи симбол југословенског истискивања из Албаније био је Други тирански пакт закључен 11. новембра 1927. који је представљао војни савез Италије и Албаније. Као што је то обично бивало у југословенско-албанским односима, када је Југославија губила позиције у Тирани, окретала се ка албанским емигрантима, којих је увек било у великом броју, како у Југославији, тако и широм Европе, па је аутор посебно обрадио покушај Југославије да потпуном падању Зогуовог режима под италијанску контролу парира окретањем ка противницима овог режима ван земље. Међутим, и овај југословенски покушај остао је без већег ефекта на прилике у Албанији и није битније променио слику о поразу Југославије у борби са Италијом за утицај у Албанији.

Посебну целину Мишићеве књиге чини анализа погледа југословенске јавности на Албанију. Аутор је приказао како су се представе о суседној земљи мењале током времена углавном пратећи актуелно стање међудржавних односа, показао је шта је југословенска јавност мислила о Албанији, њеним вођама, менталитету, приликама у земљи, институцијама, какви су стереотипи владали, ко је креирао такву слику у југословенској јавности, колико је и да ли је власт утицала на представе о Албанији, проникао је у разлике у погледима између владајућих и опозиционих политичара и кругова итд. Мишић је настојао да открије идентитет оних који су писали о Албанији за југословенске листове, да види ко се крио иза бројних псеудонима, да баца светло на изворе информација, дао нам је имена аутора, уводничара, сатиричара, карикатуриста, дописника са терена, политичара, дипломата и других који су својим текстовима или говорима описивали прилике у Албанији. Настојао је да идентификује ситуације у којима су државни интереси успевали да утичу на писање штампе о Албанији и уопште о међународним догађајима као што је био случај са југословенским реакцијама на Други тирански пакт. Аутор је закључцима до којих је дошао удахнуо дух времена бројним илустрацијама, преношењем карикатура, стихова, сатиричних коментара савременика о Албанији. У својој анализи Мишић је пошао од чињенице да после баланских ратова и Првог светског рата Албанија више није била непозната југословенској јавности и да је то познанство додатно учвршћено током преласка српске војске и народа преко Албаније у Првом светском рату. На почетку периода који је Мишић истраживао,

посебно у време јунске побуне, југословенска штампа је на Албанију гледала као на земљу хаоса, анархије, побуна, револуција и сл. Ова негативна слика појачавана је вестима о деловању качака, па је Албанија постала и „качачко уточиште“, тим пре што је за Југославију деловање качака на Косову и Метохији, у Црној Гори и Македонији био велики проблем. Позитивни тонови су се појавили са доласком Зогуа на власт, па је Албанија добила епитет „нова“, што је значило да је реч о земљи која је у пријатељским односима са Југославијом, у којој се прилике сређују и која је на путу напретка и развоја. Оваква представа о Албанији потрајала је колико и наде у Зогуа и његову власт, а прве пукотине су почеле да се јављају са вестима о све јачем италијанском присуству у Албанији, па је читалац југословенских новина могао да створи представу о Албанији као о земљи која је дошла под италијанску контролу, док је Зогу постао човек који је земљу продао Италијанима.

Последња целина Мишићеве књиге говори о три личности које су припадале кругу познавалаца прилика у Албанији и у југословенској јавности често износиле своја гледишта – Јован Јовановић Пижон, Григорије Божовић и Милосав Јелић. Мишић је читаоце упознао са њиховим биографијама, навео ко је утицао на њихову слику о Албанији, како су се њихови погледи временом мењали, одакле су црпели сазнања која су потом преносили итд. Тако је Јовановић прешао пут од човека који се залагао за независност Албаније до човека коме је после Другог тиранског пакта постало јасно да од албанске самосталности више нема ништа и да је постала „италијанска колонија“. Божовић је тумачио узроке честих криза у Албанији, уочавао недостатке албанске државе, писао о албанском менталитету, турском наслеђу, дефинисао југословенске циљеве према Албанији, али је посебно остао упамћен по истрајном агитовању против Цена бега у време када је он био посланик у Београду. На крају, Јелић је био књижевник, новинар и авантуриста, неко ко је више пута боравио у Албанији, и то бар понекад у служби југословенске дипломатије а не само престоничких листова за које је извештавао „са терена“, сусретао се и интервјуисао Зогуа, налазио за њега позитивне изразе и када је овај био у немилости југословенске политике, јављао је из Албаније о политичким приликама, партијском животу, цртао карактерне особине албанских вођа, описивао свакодневицу албанске престонице, и све то са пуно разумевања и пријатељства према Албанији и Албанцима.

Намеће се закључак да је монографија Саше Мишића *Албанија – Пријатељ и противник. Југословенска политика према Албанији 1924–1927.* веома вредно научно дело о теми која у српској јавности изазива много емоција и о питању које је изузетно важно за југословенску и српску историју, а које је остало недовољно и нецеловито изучено и истражено. Појавом ове књиге један сегмент југословенско-албанских односа добио је целовиту стручну оцену.

Мр Слободан СЕЛИНИЋ

Holm Zundhausen,
Istorija Srbije od 19. do 21. veka,
Clio, Beograd, 2009, 579 str.

На српском језику не постоји много прегледних историја Србије – ни из пера домаћих ни страних аутора. Распад Југославије је подстакао више иностраних аутора да напишу историје Срба или Србије, које су са већом или мањом пристрасношћу покушавале да читаоцима на Западу објасне како је дошло до крвавог распада Југославије. Књига Холма Зундхаусена не спада у ту групу радова. Не само зато што се она (у оригиналу) појавила тек 2007. већ и зато што њен аутор није неки „брзопотезни“, новопечени „стручњак“ за српско питање него један од најбољих познавалаца историје југоисточне Европе на Западу. Посао кога се подухватио није нимало лак, али је за сваку похвалу што га се он ипак примио, као што је и за похвалу што је издавачка кућа Clio уврстила ово дело у свој издавачки план. Ово не значи, међутим, безрезервну подршку целокупном садржају књиге, већ озбиљним намерама како писца тако и издавача.

Књига се, уз краћи предговор српском издању (стр. 9–10), састоји од једног теоријског увода и три дела, за којима следе још завршно разматрање (стр. 494–509), библиографија (510–532), (углавном демографске) табеле (стр. 533–540), мапе (стр. 541–544), списак илустрација (стр. 545–548), те поговор Душана Батаковића (стр. 549–569) (на који ћемо се касније такође осврнути), као и индекс (стр. 571–579).

Уводно излагање са насловом „Шта је историја Србије и како се она може писати“ (стр. 11–29) се осврће на просторна, временска и тематска одређења дела које следи, уз осврт на поједина дела српске историографије. При том аутор указује на променљивост, односно релативност како простора тако и времена којим ће се бавити, имајући на уму не само реалне географске/физичке величине већ и њихове представе у људским главама. У том контексту се осврће и на поједине уврежене појмове из српске историје („нација“, „жртва“, „угњетавање“, „геноцид“, „ослобођење“) и на део српске историографске продукције – у којој су неки аутори помало олако проглашени за националистичке (Љ. Димић нпр.). Аутор као свој циљ види симбиозу политичке историје са друштвеном и културном историјом. Како то он сам формулише: „У овде истраженом раздобљу у предњем плану је дискурзивна реконструкција националног идентитета, односно формирање национално конотираних просторно-временских комплекса симбола и образаца тумачења. Они су резултат сложених делотворних процеса чији су носиоци били одређени актери, али су их истовремено ти процеси спутавали“ (стр. 27). У центру пажње стоје ови феномени у оквиру нововековне српске државе. Другим речима, Зундхаусен не пише историју Срба, већ српске државе, док се на околне области насељене Србима (и другима) осврће само кад то потребе излагања захтевају.

Ово је у највећој мери случај са првим поглављем, под насловом „Арена сећања“ (стр. 31–71), које даје преглед историје Србије и Срба до почетка 19. века. Наслов је свакако изабран јер је намера аутора да уз опис историјских догађаја, појава и процеса, прикаже и њихов одраз у традицији, епици, историографији и историјској свести уопште. Главне теме при том су српска средњовековна држава, Бој на Косову, османска власт, племенско друштво, Велика сеоба, хајдучи и њихов значај за изградњу националног идентитета.

Други део књиге, „’Дуги‘ 19. век: државни и национални препород“ (стр. 72–250) прати настанак модерне српске државе, њену политичку историју, али и њен друштвени развој до Првог светског рата: од привредног развојка, преко развоја образовања, положаја жена до развоја националне идеологије, те сукоба конзервативних (патријархалних, провинцијалних) мишљења са модернизаторским (проевропским и западњачким). Аутор врло пластично осликава сукоб ове две основне тенденције. Он сукобе ових струја у Србији сагледава у ширем балканском и европском контексту, показујући да је сличних разлика у мишљењима о путевима развоја и модернизације било и у другим земљама, као и то да су они и те како утицали на српске актере. Говорећи о балканским ратовима, Зундхаусем поставља легитимно питање: за кога су они представљали ослобођење? Он инсистира на злочинима према муслиманском становништву (стр. 237–238), не наводећи, међутим, муслиманске, пре свега албанске зулуме који су претходили, односно герилски отпор који је у многим случајевима испровоцирао (некад можда и несразмерне) репресалије. У целини, он види балканске ратове као Пирову победу којом је Србија себи натоварила на врат претежно несрпске крајеве које ни после више деценија није успела да интегрише.

Трећи део носи наслов: „’Кратки‘ 20. век: државне и националне кризе и катастрофе“ (стр. 251–493) и обухвата време од Првог светског рата и стварања Краљевине СХС, до косовског рата 1999. У њему су у главним цртама изнете познате чињенице о настанку југословенске државе и њеним унутрашњим супротностима, за које аутор у првом реду оптужује српску политичку елиту. Недовољни привредни и друштвени развој у сенци последица стравичног рата су такође дотакнути. Приказ Другог светског рата се делом односи на саму Србију, а делом на збивања ван ње, пре свега у НДХ – која Зундхаусен недвосмислено озаначава као геноцид. Говорећи о жртвама рата, Зундхаусен на основу каснијих прорачуна побија некада службени број од 1,7 милиона жртава, али не користи нека од најновијих истраживања која дају број који је ближи (вероватном) стварном укупном броју жртава (стр. 369–371).

Трећи део овог поглавља, о социјалистичком раздобљу до Титове смрти (1945–1980), представља можда највеће разочарање у целој књизи: не зато што би био лош по себи, већ зато што готово у целости говори о југословенском оквиру у коме се развијала српска федерална јединица, а јако мало о њој самој (стр. 371–414). Улога Александра Ранковића и с њим у вези стања на Косову до 1966. (које је оцењено као искључиво репресивно) је дата сувише лапидарно и зато једнострано. Изостао је конкретнији приказ развоја српске привреде, школства и политике који је био карактеристичан за писање о 19. веку – што се само делом може објаснити недостатком релевантне литературе.

Последњи део овог поглавља (стр. 415–493) описује време под влашћу Слободана Милошевића. Његов успон и процеси који су довели до распада Југославије су приказани доста уверљиво у контексту распада социјалистичког система и његових вредности и раста национализма – за који Зундхаусен, у случају Србије, окривљује део српске, више црквене и интелектуалне него политичке елите – која је, на челу са Милошевићем, више узјახала него створила талас национализма. Хрватске вође нису поштеђене оштре критике, али се стиче утисак да су вође босанскохерцеговачких муслимана и косовских Албанаца неоправдано амнестиране (стр. 491), (иако аутор ОВК на стр. 477 недвосмислено назива терористичком организацијом).

Неке његове тврдње које у првом реду терете Милошевића као главног покретача рата, у међувремену су од појаве књиге добрим делом модификоване појавом нових сведочанстава. Неопростиви недостатак овог поглавља је што за период 1991–1995. говори готово само о збивањима у Хрватској и БиХ: колико год да су она била важна, драматична и трагична, због њих у књизи која носи наслов *Историја Србије* не би смела да буде запостављена историја саме Србије. Јако мало је речено о српском друштву током тих ратних година – инфлацији, социјалном раслојавању, политичкој ситуацији, али и о улози разних међународних „играча“ који су доста утицали како на ситуацију на ратиштима тако и на саму Србију.

Много је опширнији део који се бави друштвеним, политичким и идејним последицама ратова. Иако аутор српску страну не сматра за јединог кривца рата, највећи терет злочина наговарује њој. При том се додуше труди да колико је то могуће разграничи команданте од обичних борцаца и људи ухваћених у раље ситуације, као и од паравојних формација које су биле главни извршиоци покоља. То не значи да он тиме амнестира злочинце из редова „обичних људи“, али се труди да помоћу достигнућа психологије и неких послератних сведочанстава проникне у начин мишљења „обичних људи“ – на фронту и у Србији. Он с правом указује на чињеницу коју су неки западни кругови и пропаганда Србима супротстављених нација покушавали да избришу, да су сећања на 1389. и покоље у Другом светском рату омогућила да рат добије сопствену динамику која се више није могла контролисати (стр. 486).

Приказ рата на Косову је дат доста реалистички. Тако аутор изражава сумњу да се трагедија у селу Рачак заиста одиграла онако како је то на Западу приказано, као и у фамозни план „Потковица“ (стр. 479). Оно са чим се вероватно већина српских читалаца неће са њим сложити је његово инсистирање на томе да је, у контексту распада Југославије, за Албанце требало да важе исти критерији као и за Србе – односно право на самоопредељење. Аутор оспорава позивање српске елите на међународно право, које у 20. веку не може да легитимише право освајача, дајући предност принципу самоопредељења. По њему, српска елита је право самоопредељења наглашавала само када је њој то одговарало (у случају Срба у Хрватској и БиХ) (стр. 491). И док је та тврдња у основи тачна, Зундхаусен је пропустио да је јасно следи до последњих консеквенци: није само српско политичко и интелектуално вођство примењивало двоструке стандарде: хрватска елита је била за очување територијалног интегритета Хрватске када је било у питању отцепљење Српске Крајине, али је на основу етничког стања на терену правила планове о комадању Босне и Херцеговине, или чак, на основу некаквог „историјског права“ својатала целу БиХ; албанска елита је захтевала аутономију, па отцепљење Косова и Метохије као целине, да би истовремено захтевала отцепљење и три општине „уже Србије“ или делова Македоније са албанским становништвом; вође босанскохерцеговачких муслимана су се залагале за целовитост Босне и Херцеговине а против издвајања претежно српских и хрватских крајева, али би радо виделе прикључење Санцака због тамошњег муслиманског становништва. Такође, аутор је пропустио да се више позабави утицајем страних сила, које су такође показале очиту последност гарантујући целовитост свих бивших југословенских република сем Србије.

Закључни део књиге, „Перспектива: ’Филозофија паланке‘ или отворено друштво“ приказује развој Србије од пада Милошевића до времена писања књиге

(стр. 494–509). Ауторова констатација је да је владавина Слободана Милошевића Србију вратила за 100 година уназад, те да је опоравак могао бити бржи. У контексту снага које гледају у „утопијску прошлост“ Зундхаусен посвећује чини се сувише простора разним екстремно десним групама (*lunatic fringe*) и њиховој ултраконзервативној идеологији, истовремено потпуно запостављајући делатну парламентарну десницу, чији се утицај у политичком и јавном животу неупоредиво више осећа. Стиче се утисак да је аутора више привукла питорескност неких невеликих група од свакодневних вијугања српског парламентаризма.

Иако књига Холма Зундхаусена *Историја Србије од 19. до 21. века* несумњиво има својих недостатака, који су местимично и знатни јер се не односе само на визуру већ и на избор релевантних тема, она је вредна читања. На много места она ставља српски историјски развој у шири балкански и европски контекст. Она показује да (на жалост националиста) Срби (у Србији и ван ње) нису никаква посебност међу народима овог света, већ да су напротив имали једну, у датим околностима сасвим „нормалну“ историју, која има паралела са историјама многих других народа. Истовремено, књига не приказује Србе ни као боље ни као горе људе него што су припадници других народа, већ као људе који не мисле сви на исти начин и на које делује цео низ фактора из земље и иностранства, економских и друштвених условљености и датости. То није епска историја о мученичком, „небеском“ народу, или народу хероја, нити црна хроника о гомили зликоваца, већ трезвено промишљање тока историје Србије, уз јасне назнаке пропуштених алтернатива. Све то, упркос појединим ситним фактографским грешкама и неким ставовима који се не могу убедљиво бранити, чини објављивање ове књиге на српском значајним догађајем у нашој културној историји. То је књига коју не треба само читати већ и над којом се треба замислити.

На крају, треба се осврнути и на поговор из пера Душана Батаковића под доста неутралним насловом „Слике модене Србије: домети, ограничења, оспоравања“ (стр. 549–569). Није ништа необично да значајне књиге имају предговоре или поговоре. Необично је, бар последњих двадесетак година, да једна књига излази са својеврсним „упутством за употребу“ налик на предговоре и поговоре који су током социјалистичког раздобља додавани уз преводе значајних дела „грађанске“ историографије, социологије или филозофије. Требало је да ти додаци упуте читаоце како „правилно“ треба читати дотична дела. Није спорно што наш уважени историчар има свој (у највећој мери неповољан) суд о Зундхаусеновом делу, али је крајње неуобичајено што он није објављен у неком научном часопису, већ у додатку саме књиге.

Др Зоран ЈАЊЕТОВИЋ

IN MEMORIAM

АКАДЕМИК ДИМИТРИЈЕ В. ЂОРЂЕВИЋ (1922–2009)

Пре кратког времена стигла је тужна вест да је 5. марта у далекој Санта Барбари преминуо један од врских српских и америчких историчара професор Димитрије Мита Ђорђевић, академик САНУ. Потисао је из угледне београдске породице Владимира Влајка Ђорђевића. Стекао је одлично опште образовање у III београдској гимназији и отпочео студирање права. Ометен ратом и послератним страдањима, кренуо је 1950. године у другом правцу. Започело је његово готово полуилегално студирање историје на Филозофском факултету праћено страхом да му као неподобном не буде ускраћено право студирања и да се одстрањивање не понови. Историчар његовог талента, знања и способности сигурно би остао на факултету као асистент, а потом глатко напредовао степеницама успеха и каријере. Међутим, његова „карактеристика“ која га је пратила могла се надмудрити само сретним околностима и добром вољом утицајних научника у оно време. Тако је на интервенцију др Васа Чубриловића примљен октобра 1955. за привременог архивисту у Архиву Србије, установи чији је оснивач и први управник био његов теча Михаило Гавриловић. Чубриловић је интервенисао након што је први покушај Ђорђевића вехементно одбијен. Но, већ након два месеца два приправника беху отпуштена – будући академици Јовичић и Ђорђевић. И два месеца у сусрету са грађом беху довољна Ђорђевићу да уз друге изворе приреди свој првенац чланак „Утицај италијанско-турског рата на Балкан 1911 године“ објављен у *Историјском прегледу*. У исто време већи рукопис *Излазак Србије на Јадранско море и Конференција амбасадора у Лондону 1912*, упркос настојању пријатеља, није се могао објавити у Нолиту или Просвети. Да би га подржала, породица је продала један од два преостала мања стана и финансирала његов првенац. Књига је побрала успех код стручне критике у Београду и иностранству (*Slavonic Review* и *Journal of Central European Affairs*). Признања су дошла и са стране са које је то млади Ђорђевић најмање очекивао – из Државног секретаријата за иностране послове. Потом је све било лакше. Отворила су му се, залагањем Чубриловића, врата Научног архива САНУ, потом се пријавио на конкурс Историјског института, где је примљен 1958. Марљиво је припремао своју

докторску дисертацију *Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906–1911*, користећи поред отворене архивске грађе сву силу приватних оставштина у поседу старих београдских породица. Теза је одбрањена на Филозофском факултету 1962. године, а залагањем др Драгослава Јанковића, одмах је објављена у издању београдске Просвете. Поред услова за писање тезе, Институт је Ђорђевићу омогућио студијске боравке на страни, учешће на скуповима и семинарима, но прави подстицај његовој „историчарској дипломатији“ даће професор и академик Јорџо Тадић, директор Историјског института и председник Савеза друштава историчара. Димитрије, зналац језика постаје његов секретар за комуникације. Одлазак у Грчку 1963. и сусрет са колегама из Балканолошког института у Солуну био је додатна прекретница на његовом животном и стручном путу. Годину дана студијског боравка омогућило му је да урони у балканске проблеме и посвети се компаративним студијама. Као што га је рад у Институту САНУ увео у круг југословенских историчара тако га је Балканолошки институт увео у круг светских балканолога. Тренутке среће поново је помутила понуђена па потом опструирана понуда да дође на Филозофски факултет за предавача. Дакле, био је одбијан два пута 1954. и 1963. Но, пратећи Тадића на његовим функцијама у међународним форумима седео је на вечерама уз А. Ј. П. Тејлора, дружио се са Хјуом Ситон-Вотсоном, који ће га позвати да држи предавања на School of Slavonic and East European Studies у Лондону. Следиле су међународне конференције у Блумингтону, где је срео Роберта Бернса, брачни пар Јелавић, тада младе професоре Гејла Стоукса и Џона Лемпија. У Француској ће упознати Фернана Бродела, Жоржа Кастелана и друге. Ђорђевић је потом радо позиван на универзитете у САД-у, Канади, Немачкој, Француској и Енглеској да држи предавања и курсеве. Путује на конгресе историчара у Софију, Атину, Москву. Одлази у Беч и Будимпешту. Када га је 1967. професор Јоаким Ремак, који је докторирао на теми Сарајевског атентата 1914, позвао да после посете Универзитету Колорадо, где ће држати предавања код Фишера Галатија, дође и на Универзитет Санта Барбара, није слутио да ће му то определити коначни животни пут. Лети у Америку у време када тамо у свим кампусима ври, када се млади буне против рата у Вијетнаму. Предаје и држи испите. Ремак му је пре одласка за Београд наговестио да је до тада знао за његове радове али не и да је талентован предавач те да би га стога волели поново видети у својој средини. Ђорђевић се захвалио на оцени и понуди, несвестан да је само на корак до животне одлуке. Ту одлуку донео је 1970. године. Између истовремених позива да дође на универзитете у Канзасу и Јеилу определио се за онај из Санта Барбаре. На том универзитету основао је и руководио програмом за балканске студије и био руководилац студија из руске области (Russian Area Studies). Био је делегат свог универзитета при International Research and Exchange Board-у. Био је члан и председник Извршног одбора

Америчке конференције за славистику и источноевропске студије. Био је члан уређивачких одбора већег броја часописа међу којима *Balkanica*, *East European Quarterly*, *Serbian Studies* и др. Био је члан Америчког историјског друштва, Удружења америчких слависта, Друштва за студије југоисточне Европе, Северноамеричког друштва за српске студије.

Обимна је библиографија радова Димитрија Ђорђевића на страницама *Годишњака САНУ*. Поред поменутих радова, треба од значајнијих додати: биографску студију *Милован Миловановић* (Београд, 1962), *Revolutions nationales des peuples balkaniques 1804–1914* (Београд, 1965), *The Balkan Revolutionary Tradition* (New York, 1981 – коаутор Stephan Fisher Galatti), *Огледи из новије балканске историје* (Београд, 1989), *Историја Србије, 1804–1918* (Солун, 1970 – на грчком), зборник радова који је приредио *The Creation of Yugoslavia 1914–1918* (Santa Barbara, 1980). Посебан вид ангажмана представља његово учешће у рађању идеје, структурисању и писању делова вишетомне *Историје српског народа* у издању Српске књижевне задруге. Учесник је и организатор вишетомног пројекта *War and Society in East Central Europe* са значајним прилозима. Овом избору свакако ваља додати и три тома његових мемоарских записа *Ожмиљци и опомене* у издању Српске књижевне задруге (Београд, 2000). Ови мемоари, осим што су извор за писање историје српског грађанског друштва на прелазу два века, што говоре о ратним и поратним искушењима, они су сјајан прилог историји српске историографије саме.

Круна његове каријере и људска сатисфакција био је избор професора Димитрија Ђорђевића за члана САНУ, 12. децембра 1985. године. Искрено му се обрадовао.

Многи ће дуго памтити лик и дело историчара и професора Мите Ђорђевића, његову несебичност и душевност, спремност да помогне и посаветује. Сећаће се његовог шарма у дружењима. Са таквима ћемо и сами радо поделити та осећања. Остајемо захвални за несебичну спремност да нам помогне у времену искушења, за одшкринута врата на универзитетима западне обале, за подршку нашим најближима.

Др Миле БЈЕЛАЈАЦ
Институт за новију историју Србије

НАУЧНИ ЖИВОТ Scientific events

ИНФОРМАЦИЈЕ О НАУЧНИМ СКУПОВИМА, КОНФЕРЕНЦИЈАМА, СИМПОЗИЈУМИМА / Information on conferences, workshops and symposia

Мр Сања ПЕТРОВИЋ ТОДОСИЈЕВИЋ
Институт за новију историју Србије

(Пре)обликовање „пејзажа сећања“ у Србији и Словенији после 1991. године, Љубљана, Словенија, 20–27. новембра 2008.

На основу међудржавног споразума тј. у оквиру билатералне научне сарадње Републике Србије и Републике Словеније, током 2008. године дошло је до формулисања заједничког пројекта између Института за новију историју Србије из Београда и Научноистраживачког центра Словеначке академије из Љубљане (Znanstvenoraziskovalni center SAZU), под називом *(Пре)обликовање „пејзажа сећања“ у Србији и Словенији после 1991. године*. Рад на овом пројекту, после распада Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, прекида дипломатских односа, али и научних веза, означио је почетак нове сарадње Института за новију историју Србије, као релевантног научног центра, и сродних научних институција у Словенији. Потреба за израдом заједничких пројеката којима би се историјским истраживањима подвргла „наша“ и „њихова“ сећања, тако пресудна у процесу пре/ре(дефинисања) блиске прошлости указује на значајне помаке у развоју методологије истраживања у историјској науци у последње две и по деценије и на неминовности изналажења одговора на питања која се намећу у вези са тумачењем „збивања“ из деведесетих година 20. века.

Боравак у Љубљани у периоду од 20. до 27. новембра 2008. године представљао је први сусрет са престоницом Републике Словеније и са еминентном научном установом каква је Научноистраживачки центар САЗУ, на чијем челу је господин Ото Лутар. Захваљујући предусретљивости љубазних сарадница Центра Тање Петровић и Катје Шкрљ било је могуће упознати се са градом, као и са обимном и разноврсном делатношћу словеначких научника окупљених око Центра. Боравак у Љубљани послужио је и за упознавање са другим сродним установама као што су: Словеначки школски музеј (Slovenski šolski muzej), Народна и универзитетска библиотека (Narodna in univerzitetna knjižnica), Институт за савремену историју (Institut za povejšo zgodovino) и Филозофски факултет.

Научна сарадња са Републиком Словенијом и другим државама из региона од изузетног је значаја за формулисање нових тема, развој научне делатности и

научног подмлатка, који је тако ретко у прилици да истражује у архивама и библиотекама са простора бивше југословенске државе која је на различите начине незаобилазан предмет истраживања.

Мр Весна ЂИКАНОВИЋ
Институт за новију историју Србије

**Међународна конференција „Migration to, from, and in Southeastern Europe: Intercultural communication, Social Change and Transnational Ties“,
Анкара, 21–24. маја 2009.**

Од 21. до 24. маја 2009. године у Анкари је одржана Пета конференција Међународног удружења за антропологију југоисточне Европе (InASEA). Поред InASEA, организатор конференције био је и Факултет за комуникацију Насетер универзитета у Анкари. Тема конференције било је питање миграција, тема чија је сложеност и актуелност јасно видљива из самог назива скупа: *Миграције ка, из и унутар југоисточне Европе: интеркултурна комуникација, друштвене промене и транснационалне везе (Migration to, from, and in Southeastern Europe: Intercultural Communication, Social Change and Transnational Ties)*. Преко сто учесника, етнолог, антрополога, историчара, из двадесетак земаља света, овом приликом је представило своја истраживања. На тај начин створена је могућност да се један сложени друштвени феномен сагледа свеобухватно, као и да се стекне слика о дометима науке и сферама интересовања у погледу постављене теме. Након уводног обраћања проф. др Леа Лукасена, проф. др Јасне Чапо Жмегач и проф. др Нермина Абадана Уната, започео је тродневни рад конференције. Кроз 36 панела сврстаних у осам сесија, анализирани су различити аспекти миграција и миграторног понашања. Разматрана су питања попут места миграција у европским истраживањима, питање идентитета, проблем мањина и миграција, утицаја миграција на породицу, утицаја миграната на земљу порекла, миграционе политике појединих земаља, проблема илегалних миграција итд. Истакнуто место заузеле су актуелне теме савременог тренутка попут проблема избеглица, виђења другог, анализе савремене миграторне легислативе, питања медија и нових технологија, економских и политичких аспеката миграција у савременом свету, питања азила, интезивног миграторног кретања ка земљама Европске уније али и унутар ове заједнице и сл. Завршном пленарном седницом и одлуком да се следећа конференција одржи за две године у Регенсбургу, окончан је рад конференције. Велики број учесника, разноврсност обрађених тема, одлична организација и љубазност домаћина учинили су боравак у Анкари једнако корисним и пријатним искуством.

Међународна конференција „Between 'Total Wars' and 'Small Wars' Studies in the Societal History of the Cold War“, Institut für Sozialforschung, Хамбург, 3–5. септембра 2008.

Последњих пар година хамбуршки Институт за социјалну историју организовао је низ конференција посвећених најразличитијим аспектима глобалног хладног рата – од економије и великих криза, па све до анализе односа између великих сила и малих држава, као и општих друштвених тенденција у оба супротстављена блока. И овом приликом су колеге из Хамбурга окупиле низ значајних светских стручњака који су свој научни рад посветили многим темама које су обележиле последњих пет деценија XX века. Исто тако, што је значајно напоменути, на овој конференцији је пружена драгоцена прилика младим истраживачима да прикажу резултате својих истраживања.

На овом научном скупу окупили су се учесници из многих земаља (Немачка, Британија, САД, Русија, Канада, Аустрија, Израел, Швајцарска, Данска, Шведска и Србија) који су својим радовима покрили најшири спектар хладноратовских тема. Поред анализа које су се непосредно бавиле процесом спољнополитичког одлучивања у САД-у (САД и НАТО или улога америчких председника и њихових саветника) или СССР-у (промене у постсталинистичком руководству, планирање инвазије на Чехословачку 1968. или Горбачовљева политика према Авганистану), велики део понуђених радова се дотицао и тема као што су арапско-израелски сукоб, спољна политика Мао Цедунга, односи СССР-а и Југославије, деликатни односи унутар НАТО-а и Варшавског пакта итд. Из сваке од понуђених презентација учесници су могли интроспективно да сазнају многе мање познате чињенице које су пресудно утицале на обликовање односа унутар оба блока или између самих суперсила и малих али важних земаља које су чиниле глобални мозаик хладног рата.

На овом скупу је учествовао и мр Јован Чавошки, који је својим радом заснованим на досад непознатим југословенским и кинеским документима представио непознату историју успостављања дипломатских односа између Југославије и НР Кине 1954–55. године. Овим радом доказано је да су азијски фактори, пре свега Титово путовање у Индију и Бурму, а тек онда опште стање совјетско-југословенских односа, пресудно утицали да Пекинг донесе кључну одлуку да пожури са дипломатским признањем Београда.

Надамо се да ће немачке колеге и наредних година наставити са овом традицијом организовања конференција које ће нам још више приближити и осветлити многе мање или више познате догађаје хладног рата, али да ће продужити и са добром праксом публикавања зборника са ових скупова.

Мр Јован ЧАВОШКИ
Институт за новију историју Србије

Међународна конференција „Leng zhan yu Zhong Su guanxi: waijiao, jingji yu wenhua jiaoliu“ (Хладни рат и кинеско-совјетски односи: дипломатска, економска и културна размена), East China Normal University, Шангај, 5–7. јануара 2009.

После дугих и темељних припрема Центар за међународне студије хладног рата из Шангаја организовао је велики међународни научни скуп који је на једном месту окупио водеће светске стручњаке из области кинеско-совјетских односа и многе млађе колеге које се у својим истраживањима посредно или непосредно дотичу тематике односа два комунистичка цина током читавог хладног рата. Поред присуства значајних имена из кинеског и руског научног живота, ова конференција је окупила велики број колега из САД-а, Канаде, Јапана, Сингапура, Немачке, Мађарске и Србије. Током последње деценије овај скуп представља једну од најзначајнијих конференција које су биле посвећене тематици совјетско-кинеских односа.

Током три дана конференције смењивали су се панели и говорници који су се дотicali најразличитијих тема: културне размене између Москве и Пекинга током 50-их година (размена студената, стварање кинеског образовног система, утицај на свакодневни живот, обликовање културних модела, нарочито кроз филм итд.), економске сарадње две земље (изградња кинеског војно-индустријског комплекса, трговина стратешким материјалима, развој кинеског нуклеарног програма), затим положаја кинеских држављана на територијама привремено под контролом Совјетског Савеза, али су неки учесници истакли и супротстављене перцепције економских и друштвених реформи које су у НР Кини довеле до коренитог преображаја, док су се у Совјетском Савезу завршиле тоталним крахом државе и социјалистичког система. Исто тако, остали панели су били посвећени и дипломатским односима НР Кине и СССР-а (распад совјетско-кинеског савеза и постепена нормализација током 80-их година), као и триангуларним односима Кина–СССР–САД. Током самог скупа презентоване су и три најновије књиге о совјетско-кинеским односима које су током последњих годину и по дана сукцесивно објављиване у Кини и САД-у.

Аутор ових редова је учествовао на панели посвећеном совјетско-кинеским односима и Трећем свету где је уз двојицу колега из Русије и САД-а представио свој рад заснован на југословенским, кинеским и руским архивима о Титовом путовању у земље Азије и Африке 1958–59. године и реакцијама совјетско-кинеског савеза на југословенске напоре да се организује покрет несврстаних. По новини презентованих чињеница уз овај рад се још истакао и рад колеге Андреја Едемског о неуспешном организовању Друге афро-азијске конференције у Алжиру 1965. године. На тај начин су совјетско-кинески односи постављени у још једну битну димензију која је обликовала међународни ангажман обе велике силе, али и земаља као што је Југославија.

Сви радови презентовани на овој конференцији биће публиковани током ове године у ексклузивном зборнику који су саставиле кинеске колеге. Овим скупом

и зборником који ће уследити историчари и политиколози са три континента дали су свој велики допринос даљем расветљавању компликованих односа Москве и Пекинга, али су истовремено отворена и многа питања и теме који заслужују даља истраживања, те се надамо да ће у ближој будућности бити још сличних конференција које ће омогућити квалитетну научну интеракцију на највишем нивоу.

Мр Јован ЧАВОШКИ

Институт за новију историју Србије

Међународна конференција „China and the World in Mao’s Last Decade, 1966–1976“, University of Hong Kong, Хонг Конг, 9–10. јануара 2009.

Још од краја 60-их година „културна револуција“ представља догађај из савремене кинеске историје који све до дан данас привлачи највише научне пажње, али истовремено представља и процес који је изазвао највише контроверзи међу кинеским и страним историчарима. Настојећи да окупљањем истраживача из разних крајева света продуби наше разумевање ових дешавања, Хонгконшки универзитет је почетком јануара ове године организовао велику међународну конференцију која је требало да нам пружи много нових чињеница које се тичу кинеских спољних односа током Маове последње деценије, али и да боље сагледамо како је спољни свет гледао на Кину у том истом периоду.

Овом скупу присуствовали су истраживачи из Кине, САД-а, Русије, Канаде, Британије, Немачке, Индије, Мађарске, Пољске, Сингапура, Грчке и Србије. Током два дана конференције излагања присутних била су подељена на девет панела који су се дотакли најразличитијих аспеката кинеских односа са остатком света. Поред генералне дебате о узроцима распада совјетско-кинеског савеза и о утицају фрагментације комунистичког блока на избијање и ток „културне револуције“, један од привих панела био је посвећен анализи корелација између унутрашњих фактора и општег стања спољних односа НР Кине у том периоду. Затим је део конференције био посвећен односима НР Кине и специфичних региона света: СССР, САД, Источна и Западна Европа, азијске земље, Трећи свет итд. Поред овакве географске поделе реферата, два панела била су посвећена и културним питањима и односу светске културне и интелектуалне јавности према процесима унутар саме Кине. Из свих поменутих реферата могли смо сазнати много новог о томе какву су позицију заузимале суперсиле према Кини у том периоду, како је „културна револуција“ утицала на погоршање совјетско-кинеских односа, али, исто тако, допринела и убрзаној нормализацији односа са Вашингтоном, како су амерички савезници у Европи полако успостављали нормалне дипломатске односе са Пекингом, али смо добили више информација и о резервисаном односу азијских земаља према Кини због општег тока „културне револуције“ (Вијетнам, Малезија и Сингапур, Индија, Блиски исток).

Мр Јован Чавошки учествовао је на панелу посвећеном односима Кине и земаља Источне Европе где је представио свој рад о почецима нормализације односа Југославије и Кине 1969–1971. године који су се својом динамиком и током скоро идентично поклопили са процесима који су се одвијали у кинеским односима

са обе суперсиле. На овом панелу учествовале су и колеге Мирча Мунтеану, Петар Вамош и Малгорзата Гнојинска, које су представиле односе Румуније, Мађарске и Пољске са Кином током касних 60-их па све до средине 70-их година. Пошто је глобално познавање односа свих ових земаља са Кином мало истражено, овај панел је изазвао значајно интересовање међу учесницима.

Ова међународна конференција је отворила важно поглавље у процесу мултидисциплинарног и географски свеобухватног истраживања кинеске спољне политике током „културне револуције“ које нам је омогућило не само да се детаљније упознамо са овим још увек недовољно истраженим периодом кинеске историје, већ и да све ове догађаје заиста схватимо у једном глобалном контексту где су и велике силе и мале земље одиграле подједнако значајну улогу у овом историјском мозаику. У ближој будућности организатори скупа планирају и објављивање зборника радова.

Мр Јован ЧАВОШКИ

Институт за новију историју Србије

Једномесечно студијско путовање на Кубу, јануар–фебруар 2009. године

Уз пуну подршку и препоруку професора Пјера Глеихесеса (Piero Gleijeses) са престижног Универзитета Џонс Хопкинс (John's Hopkins University), а кога сам имао част да лично упознам прошле године у Вашингтону током студијског боравка у Центру Вудро Вилсон, током јануара и фебруара ове године боравио сам на једномесечном студијском путовању на Куби. Иначе, професор Глеихесес је аутор изванредне студије о Кубанцима у Африци током 60-их и 70-их година XX века, али је и први човек ван Кубе коме је било омогућено, уз лично одобрење Фидела Кастра, да истражује у кубанским архивима.

Подршка овог професора омогућила ми је да ступим у контакт са угледним професорима Хаванског универзитета који су се подробно побринули о мом смештају и истраживањима. Већи део боравка провео сам на Вишем институту за међународне односе – Раул Роа Гарсија (Instituto Superior de los Relaciones Internacionales – Raúl Roa García) при Министарству спољних послова Кубе, где сам се несметано користио њиховом библиотеком и истраживачким базама. Поред тога, имао сам и исцрпне контакте и разговоре са њиховим истраживачима, од којих су многи бивше активне дипломате. Циљ мојих истраживања био је да се ближе упознам са кубанском улогом у покрету несврстаних и њиховом интеракцијом са Југославијом током кључних година изградње самог покрета. Уз боравак у овом значајном институту, одлазио сам и до Националне библиотеке Кубе, где сам детаљно ишчитавао штампу и тражио релевантну литературу. Често сам одлазио и до Хаванског универзитета, на коме сам успоставио радни однос са многим професорима и млађим истраживачима. Позван сам и да следећи пут одржим и један курс предавања о Југославији и несврстанима.

Уз поменуте активности у свим овим институцијама, упознао сам многе значајне дипломате и политичаре. Направио сам интервјуе са господином Хозеом

Линаресом (José Linares), бившим замеником министра спољних послова који је био задужен за несврстане, као и са др Карлосом Алзугарајем (Carlos Alzugaray), бившим шефом одељења за балканске социјалистичке земље, каријерним дипломатом и амбасадором у многим земљама, који је сада водећи истраживач на Институту за америчке студије. Са др Алзугарајем договорена је и дугорочна научна сарадња, као и заједничко публиковање радова о Куби, Југославији и несврстанима, док је аутору ових редова омогућено да без икаквих препрека публикује своје радове и у угледним кубанским часописима. Исто тако, имао сам и краћи сусрет са Рикардом Аларконом (Ricardo Alarcón), дугогодишњим кубанским амбасадором у УН-а и министром спољних послова, а садашњим председником Народне скупштине.

Што се тиче кубанских архива, они су скоро потпуно затворени за домаће и стране истраживаче, али се аутору овог извештаја указала драгоцен прилика да подробније дозна опште стање архивске грађе, намере око декласификовања и могуће перспективе пуштања истраживача у архиве, нарочито у архив Министарства спољних послова. Уз подршку кубанских професора и пријатеља, али и Амбасаде Србије у Хавани, поднет је и званични захтев за декласификовање грађе која се тиче Југославије и покрета несврстаних, тако да ће даљи развој догађаја у позитивном правцу омогућити још једно студијско путовање на Кубу.

Све у свему, овај студијски боравак омогућио је аутору да подробније разуме улогу Кубе у покрету несврстаних, као и да из непосредне близине упозна једно значајно друштво, чије истраживање и спознаја заслужују нашу пуну пажњу и симпатије.

ДОБРОДОШЛИ НА НАШ САЈТ – www.inisbgd.co.rs

Садржај сајта Института за новију историју Србије редовно се ажурира и попуњава уз помоћ наших сарадника. На сајту можете погледати садржај часописа *Токови историје* и бесплатне пуне верзије чланака.

Осим тога објављујемо редовна детаљна обавештења и саопштења (праћена фотографијама) о научном животу Института, као и о научним догађајима у којима су учествовали наши сарадници. На сајту можете да пронађете биографске податке, библиографије и фотографије свих сарадника Института за новију историју Србије.

Дођите на наш сајт, напишите нам своје идеје и предлоге у вези са садржајем, уређивањем сајта и пошаљите на e-mail: inis@ptt.rs

Упутство за предају рукописа:

Часопис *Токови историје* објављује текстове на српском језику уз резиме на енглеском језику. Аутори из иностранства могу послати текст на свом матерњем језику и у том случају текстови ће бити праћени резимеом на српском језику. **Прва страна треба да садржи поред наслова рада и име аутора, годину рођења и институцију у којој аутор ради. Сви текстови морају бити праћени апстрактном који не прелази 100 речи, кључним речима и резимеом који не прелази 250 речи.** Текстови не би требало да буду дужи од 25 страна (1800 знакова по страни), тј. један и по табак (укључујући фусноте, табеле, резиме и списак литературе), односно седам страна за приказе. Сви прилози (чланци, прикази, грађа) морају бити куцани на компјутеру у MS Word-у или у неком од програма компатибилних с MS Wordом и морају бити снимљени у формату MS Word докумената. **Обавезно је коришћење фонта Times New Roman, величина слова 12, проред 1,5. У фуснотама, кључним речима, резимеима и апстракту величина слова 10, уз једноструки проред.** Текстове приложити у штампаној верзији и на дискети. **Редакција неће разматрати радове који не садрже наведене елементе.**

Прилоге слати на адресу::

Институт за новију историју Србије

Трг Николе Пашића 11

11000 Београд

или електронском поштом на: inis@ptt.rs

Редакција часописа *Токови историје* увела је од 2006. године две обавезне анонимне рецензије за сваки достављени рад.

Да би рад био прихваћен за штампу, потребно је да обе рецензије буду позитивне и да га оба рецензента препоручују за штампу. Неће се прихватити за штампу они радови који су у било ком облику раније већ објављени.

Рецензенти (како страни тако и домаћи), морају имати више научно звање од аутора радова.

Упутства за писање фуснота, напомена и библиографија:

Име и презиме аутора: курент (обична слова)

Наслов књиге: *italic* (курзив)

Наслов чланка или прилога (из књиге или зборника): курент под наводницима

Назив часописа: *italic* (курзив)

Исто: *italic* (курзив)

н. д.: *italic* (курзив)

Цитирање књиге:

Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, I–III, Београд, 1997, стр. I/235.

Исто, стр. 44.

Цитирање чланка из часописа, новина, дневних листова:

Љубодраг Димић, „Јосип Броз, Никита Сергејевич Хрушчов и мађарско питање 1955–1956“, *Токови историје*, 1–4/1998, Београд, 1998, стр. 23–60.

Ј. Јовановић, „Породица и њен васпитни значај“, *Хришћанска мисао*, VI, 1–2, Београд, 1940, стр. 9.

Ј. Јовановић, *н. д.*, стр. 10.

Цитирање прилога из књига или зборника:

Др Ђорђе Станковић, „Жена у уставима Краљевине Југославије (1918–1945)“, *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, 2, Положај жене као мерило модернизације*, научни скуп, (ур. Латинка Перовић), Београд, 1998, стр. 36–41..

Цитирање докумената из архивских фондова:

Архив Србије (даље АС), Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, г. 25.

Архив Србије и Црне Горе, Савезно извршно веће (даље АСЦГ, СИВ), 130–783–1259.

Цитирање из енциклопедија:

„Срби“, *Енциклопедија Југославије*, 7, Загреб, 1968, стр. 529.

Цитирање са World Wide Web:

Carrie Mc Lauthlin, „The Handmaid’s Tale in the context of the USSR“, Section 18, 2003, www.y.arizona.edu

Напомена: Рукописи достављени редакцији часописа *Токови историје* се не враћају.